

pas la causa sinó la conseqüència o la manifestació de la delimitació del grup. Diverses pràctiques socials evidencien les fronteres ètniques, i si hi ha *quorum* màgicosocial per a fer eficaços aquests rituals socials la frontera ètnica romandrà, doncs la seva existència depèn d'aquest consens, d'aquesta consciència col·lectiva que indica que un etnosistema funciona.

El ja citat Ronald Cohen perfilà de la següent forma aquesta íntima implicació entre frontera i etnosistema: “the boundary conditions are lumpings of sociocultural differences at a particular level of scale”(Cohen, 1978: 396). Les fronteres existeixen i es marquen “porque las distintas comunidades interaccionan de diversas maneras con otras entidades de las que son, o desean ser, distintas”(Kavanagh, 1994: 7). Parlant del desig, l'ètnicitat, com diu D. L. Horowitz, no suposa pas la voluntat col·lectiva d'existir, sinó l'existència d'un desig de col·lectar”(Darbon, 1990: 40). D'aquesta manera, malgrat que “the boundaries were not fixed or immutable (...) border groups combined to prevent encroachment by others” (La Fontaine, 1969: 181).

Cal assenyalar que les fronteres ètniques no són només territorials (en sentit euclidià i/o imaginari), sinó que a vegades poden passar “a través de la sociedad, así, por ejemplo, entre la población rural que hablaba estonio o letón y los barones alemanes, o entre los grupos étnicos cristianos y los otomanos en los Balcanes”(Hroch, 1994: 51). Com es veurà, els etnosistemes s'han organitzat a vegades de manera jeràrquica (a les societats no-industrials com les africanes) o de forma estratificada, com a Bohèmia (burguesos generalment alemanys) o a Valàquia i Moldàvia, governades des del 1709 pels *fanariotes*, classe aristòcrata formada per grecs originaris del barri de Fanar, a Istanbul (Veiga, 1995: 25-26).

Una constant social que hom troba sovint és la de la major densificació dels lligams identitaris a les zones de frontera. Igor Kopytoff va subratllar el paper socialment 'conservador' de la frontera africana (Kopytoff, 1989: 27, 33, 75), és a dir, es reproduceix el sistema social idealitzat, la *doxa* socioètnica de la metròpoli. El cas dels Balcans és molt similar: “in order to assert itself, the periphery often argues for an identity that is more integrated than the identity of a metropolis. To an extent this is what happened among the South Slavs” (Banac, 1984: 59).

En aquest sentit, l'antropòleg serbi Jovan Cvijic es planyia de la superficialitat de

l'Ortodoxia dels serbis meridionals inclosos dins del que ell anomenava 'Civilització Bizantina': "Orthodox faith in the areas of byzantine civilization is different in spirit and sense from the Orthodoxy of Saint Sava in the patriarchal (Serbs) regions"(Cvijic, 1966: 118, citat a: Banac, 1984: 67). Així, la frontera nord del superetnos Serbi semblava haver conservat i solidificat el sistema de signes que aglutinaven la identitat Serbo-Ortodoxa.

El rol fondatriu de la frontera, és a dir, la seva funció etnogenètica de base, és d'una importància fonamental pel que fa a la teoria que aquí s'està desenvolupant. Sovint s'hauria de considerar el joc de fronteres "comme un facteur essentiel de l'ethnogenèse" (Foucher, 1991: 2000). Enfocant el territori, hom pot copsar-lo com "une frontière tout autant qu'un lieu fondateur d'identité collective" (Bonnemaison; Cambrezy, 1996: 15), doncs, tal i com assenyala Maffesoli, la delimitació territorial "est structurellement fondatrice de multiples socialités" (Di Méo, 1991: 152).

Així, a la zona de contacte cultural lituano-prussià, "the frontier prevented the formation of a geographically unified region on that part of the southern Baltic littoral. Nevertheless, it did foster the creation of the two separate but closely linked communities in north-western Lithuania and northeastern Prussia" (Rowell, 1999: 202). En el cas dels Rutens o Rusyns, a la segona meitat del segle XIX, a Galitzia, província administrada per l'imperi austríac, s'endegà un moviment "appelé 'vieux-ruthène', qui revendique une identité ruthéno-uniate (...). Les uniates sont de plus en plus confinés dans les frontières administratives de la Galicie où l'Eglise sert de catalyseur à la conscience nationale" (Smolouch, 1995: 96-97).

Per tant, hom pot suggerir que "la frontière (...)est créatrice d'ethnicité"(Cahen, 1999: 80, 161), però la relació frontera-ètnia és bidireccional. En aquest sentit, quan s'ocupa de l'estructura dialògica, Mikhail Bakhtin tendeix a concentrar l'atenció sobretot en allò que es desenvolupa a la frontera en tant que punt de tangència entre dos o més personalitats individuals o col·lectives, i subratlla que "la sfera culturale non ha un territorio interno, ma è tutto disposta ai confini, che passano dappertutto: ogni atto culturale vive essenzialmente ai confini."

(Bakhtin, 1975: 20, citat a: Salvestroni, 1985: 23).

Els etnòlegs soviètics sovint recalraven el paper de la frontera en els processos d'etnogènesi; entre aquests etnòlegs, "the consolidation through which ethnic groups clarify their frontiers, and the assimilation in which such frontiers disappear, have been investigated in terms of the social institutions and processes which sustain them"(Shanin, 1984: 121). Així, "one characteristic of Bosnia that remained a constant was that it comprised, in large part along its northern and western borders with Hungary and Venice, a true borderland, or in Ottoman terms an *uc*"(Heywood, 1994: 34 (la negreta és nostra)).

La cristallització de l'etnosistema Txec guanyà força com a conseqüència de la posició doblement fronterera que aquest va adquirir a començaments del segle XIX: perifèria de l'Imperi Austríac ensems que "su vecindad más inmediata, la lealtad al Sacro Imperio Románico-Germánico era sustituida por la nueva lealtad alemana"(Hroch, 1994: 56). Per un altre cantó, "the Cossacks are a Russian-speaking, ethno-social group which was formed in the ethnic borderland in the southern parts of the Russian empire during the sixteenth to nineteenth centuries" (Kolsto, 1996: 616), a la frontera amb els etnosistemes caucàsics i amb l'imperi otomà.

L'etnosistema Gosha del sud del riu Juba (actual Somàlia) va cristal·litzar a la segona meitat del segle XIX (c. 1875) a partir d'aportacions humanes d'origen esclau (cimarrons), "ethnic groups from the coastal hinterland of East Africa: Ngindo, Nyassa, Yao, and Zigua"(Cassanelli, 1989: 221). El sistema social es va organitzar distingint els fundadors originals (*gamas*) dels posteriors grups integrats (*majoro*), molts dels quals "maintained ties with their former masters, strengtening the bonds of clan affiliation between Gosha villages and Somali clans" (Besteman, 1995: 46). És interessant subratllar que el sistema social Gosha va funcionar (és a dir, va complir de manera reeixida amb la socialització dels diversos agrupaments que l'integraven) tot preservant les diferents identitats com a mínim fins a mitjans del segle XX:

"The nine original *gamas* are generally agreed to be Yao, Nyassa, Makua, Ngindo, Makale, Mushangolo, Nyika, Molema and Nyamwezi. Interestingly, the Zigua -the very first

comers- stand apart in this, as an autonomous society with a distinct political structure of its own.”

(Cassanelli, 1989: 224-225)

Un cas similar és el presentat al nord de l'illa de Madagascar a començaments del segle XVI, quan “the Bay of Anorontsaga was dominated by a colony of Africans formed by former slaves of Malindi, Mombasa and Mogadishu” (Kent, 1968 (2): 533).

Totes aquestes agrupacions ètniques conformaven així un etnosistema de frontera característic, l'etnogènesi del qual és un fet constatable especialment com a conseqüència dels enfrontaments esdevinguts amb els grups Somalis al llarg de la darrera guerra civil, la qual cosa ha condensat, com s'ha comentat, el sistema. Continuant amb Somàlia, hom està assistint a un cas de reactivació de l'antiga frontera colonial de la Somàlia britànica que diu molt de la performativitat social dels límits polítics si es té en compte la gestació de l'estat de Somaliland el gener del 1991 (Compagnon, 1993: 9).

En aquest sentit, el caràcter fronterer de la regió sociogeogràfica que ara hom anomena Albània va ésser determinat, entre d'altres motius, pel seu caràcter de marca fronterera: “that country seems to be Islamicized as a matter of deliberate Ottoman policy to help suppress resistance after the Turkish-Venetian war in the seventeenth century” (Malcolm, 1998: 57), tot i que dins dels espais socials albanesos hom trobava (i troba) agrupaments de religió catòlica i ortodoxa. De manera semblant, els Abkhaz, donada la seva posició fronterera entre els etnosistemes georgians i l'Imperi Otomà des del segle XV, adoptaren gradualment l'Islam i cristallitzaren com a col·lectiu etnosocial diferenciat (Hewit, Watson, 1992-1993: 6). El mateix succeí entre els Ingilo del nord-oest de l'actual Azerbaijan, etnosistema de llengua georgiana però que, en tant que situat a la frontera amb els sistemes polítics islàmics del Daguestan, veié com la interacció social i l'apertura sistèmica a ella associada comportà la islamització d'una part dels membres del col·lectiu Ingilo des del segle XVII (Mgeladze, 1992- 1993: 149). També és significatiu l'exemple dels Meskhet, etnosistema turcòfon del sud de Geòrgia cristallitzat entre els segles XI i XIV a la regió de Meskheti: “(the former

Georgian principality of Samtskhe-Saatabago, the Alkhatsikhe pashalik of Turkey), being a border territory between Georgia and Turkey, had been the site of a distinct national-cultural development long before the expansion of Ottoman Turkey in the sixteenth century” (Panesh, Ermolov, 1992-1993: 259).

A la zona dels Grans Llacs, per un altre cantó, les relacions jeràrquiques de tipus Iru-Hima observades a Nkole s’han generat a partir de les interaccions entre agricultors i pastors “in the confines of the lacustrine region, closely bounded by mountain and lake barriers and occupied by large number of cultivators” (Steinhart, 1978: 147).

Un etnosistema fronterer per excel·lència, els Cossacs, van intervenir de manera decisiva en l’etnogènesi Ukraniana, la qual va començar a cristal·litzar vers el segle XVII en un espai fronterer paradigmàtic

“la steppe du sud est un ‘champ sauvage’ (*dikoe polie*), zone de souveraineté incertaine, entre Russie et Pologne, où l’Empire ottoman tient les régions côtières (...). Seule région où la paysannerie reste libre, la steppe est progressivement repeuplée au cours du XVIe siècle par des paysans épris de liberté, venus de l’Ukraine polonaise. A la fois colons et guerriers, ils se gouvernent de manière autonome sous l’autorité d’un chef élu, le ‘hetman’. Plus au sud, se constituent les républiques cosaques, telle la Sitch, forteresse des Cosaques zaporogues, sur une île du Dniepr. C’est une société ouverte à tous.”

(Larousilhe, 1998: 27).

Els Rutens (Rusyny) han format un conjunt d’etnosistemes en una regió de frontera múltiple, tant de caire polític-administratiu com religiós, generant aquestes darreres certes rivalitats entre els propis Rusyny (Magocsi, 1992-1993: 70), conflictes que poden ésser contemplats com a fenòmens de socialització que poden derivar vers una fisió ètnica o vers una major unitat de conjunt en tant que unitat derivada de l’existència de diferències internes que constitueixin la base mateixa dels etnosistemes Rusyny.

L'obertura sistèmica a les energies de l'exterior és un aspecte compartit per moltes zones frontereres generadores d'etnosistemes que, *de facto*, cristal·litzen mercès a la condensació d'energies. Alguns pobles fronterers han exercit un rol social marcat per la medietat, actuant com a cintes de transmissió mercès a llur caràcter fronterer. Així, els Tàtars encara juguen el seu "rôle fameux de *terjoumen*, de traducteur, de lien entre l'Orient et l'Occident" (Bussière, 1992: 135). Aquesta funció ha estat també una característica dels eslaus, "so long the bondsmen of the Tatar and the Turk, the German and the Magyar" (Juka, 1984: 1).

En un sentit similar, però a més petita escala, l'historiador italià Antonio Carile parla de "l'intermediazione culturale caucasica" (Carile, 1996: 25) com a tret característic de l'àrea sociogeogràfica de l'istme del Caucas, ja que "toujours ballottée entre les grands empires voisins -byzantin et perse- la Caucasic a essayé de survivre auprès de ces super-puissance, sans être ni détruite ni assimilée. Difficile jeu d'équilibre, facilité par l'adoption d'alphabets propres(...)"(Outtier, 1996: 568).

Continuant amb el Caucas, s'ha de subratllar que la seva naturalesa fronterera és la causa principal de la gran diferenciació etnosocial que hi existeix. En aquest sentit, l'historiador italià Maurizio Tosi assenyala el següent:

"La radicale persistenza del particolarismo etnico del Caucaso attraverso tutta la sua storia è espressione della situazione di profondo disequilibrio creatovi dalla compenetrazione prodottasi dai popoli delle steppe da nord e dagli imperi vicinorientali da sud che vi ha creato un unico spazio-frontera (...). La frantumazione culturale ed il disequilibrio politico del Caucaso è derivato dall'interdipendenza storica della regione con il mondo delle steppe, innestatosi su un meccanismo interattivo che ha determinato un'influenza reciproca. Il Caucaso si è quindi trasformato in un <entroterra>, uno spazio geografico dinamico all'interno del quale i modelli societali delle steppe, fondati sul reticolo di uguaglianza formale dei segmenti genealogici, si sono radicati fin dall'età del Bronzo e sono risultati vincenti rispetto alle opzioni stataliste."

(Tosi, 1996: 250)

De manera molt similar, la Maasina, regió sociogeogràfica de caràcter fortament fronterer en tant que pertanyent al continuum humà del Sahel, veritable “ligne de rencontre” (Duran et alii, 1993: 392), i zona que, com el Caucas, també ha basculat entre les influències del món nòmada-sahelià i les dels imperis sudanesos (des del Mali fins al Dina, passant per l’Imperi Sonrai). Així mateix, també s’ha esdevingut que “chacun des peuples attirés par le Delta est resté lui-même” (Gallais, 1984: 121), de manera que “ces diverses raisons expliquent l’étonnante diversité ethnique des populations que la vallée du Niger a attirées et retenues” (Gallais, 1962: 106). La raó principal d’això en aquest cas ha estat que “la plupart des organisations politiques étrangères à la région, n’ont pas coulé vigoureusement les divers peuple dans le même moule politique ou culturel” (ibid).

Uns etnosistemes instal·lats a la frontera sudoriental de la Maasina són els Bwa i els Bobo, durant llarg temps agrupats sota el mateix etnònim de ‘Bobo’, el qual es subdividia en els Bobo Oulé (els Bwa) i els Bobo Fing. Ambdós grups poden ésser considerats com a etnosistemes dins d’un ecumene comú, però tot i llur ‘cultura Manding’ comuna, “les Bwa parlent une langue ‘voltaïque’(...)” (Izard, 1969: 12). Les denses interaccions esdevingudes a l’espai social fronterer compartit no han sigut impediment (ans el contrari) per al manteniment de les diferències lingüístiques.

Un altre etnosistema de frontera fou el generat per una petita comunitat sufi hausa a les muntanyes Ningi (nord de l’actual Nigèria), “a frontier area that fringes of and surrounded by such Sokoto vassal states as Kano, Zazzau, Bauchi, Gombe, Jema’are, Misau, Katagum, and Hadejia” (Patton, 1989: 196). La zona estava habitada per pobles de diversos orígens, entre els quals són destacables els següents: Buta, Warji, Siri, Chama, Basa i Pa’a, i constituïa una sort d’ecumene si es té en consideració que “some ethnic groups were connected by institutionalized ‘joking relationships’, most of them exchanged wives, and all were connected to trade networks” (ibid: 198). La *polity* creada als Ningi constituï un conjunt basat en solidaritats inter-ètniques i en sistemes de connexions que pivotaven a partir de matrius sociopsicològiques de galvanització de les energies socials.

L’etnosistema del superetnos Hausa conegut com a Hausa-Barebari cristal·litza

especialment “aux limites septentrionales des *Hawsa Bakwai*, et à la lisière du désert (...). Plus à l’ouest s’était déjà constitué au XVIIIe siècle le puissant État du Zamfara, fondé par des *Barebari* à la frontière des principautés hausa de Katsina, de Zarya et du Gobir” (Nicolas, 1975: 416).

A l’area balcànica, per la seva banda, els Turkmens immigrants durant l’ocupació otomana s’establiren “autour d’Edirne, leur nouvelle capitale, ou dans certains secteurs frontaliers, comme la Dobrudja et le littoral bulgare” (Castellan, 1991: 118).

Pel que fa a l’etnosistema Eslovè, aquest va sorgir en una terra de frontera múltiple, doncs era la frontera oriental del Sacre Imperi Romano-Germànic, la marca meridional d’Austria i un espai fronterer amb la República de Venècia (Castellan, Bernard, 1996: 14); d’aquí l’adopció d’un etnònim genèric com *Slovensko* (significant pristinament ‘eslau’), emprat per tal de diferenciar-se dels sistemes ètnics limítrofs no-eslaus. De fet, els tres grans grups eslaus coneguts ja al segle VI amb el nom de Sklavins, Wends i Antes eren en realitat comunitats fronteres dels territoris Avars liderats per Bayan:

“Bayan wanted to station frontier warriors of Proto-Bulgarian, Antai and Sklavin type along the Byzantine limes. By this time he had already obtained military instructors of the Winidi class from the Frankish frontier. He still needed expendable soldiers for an army, a problem he solved by systematic capture of the local peasantry, ancestors of the future Slovenes, Czechs, Poles and Sorbs”.

(Pritsak, 1983: 419)

L’origen del nom dels Antes, o sia, dels eslaus orientals, és el mateix que el dels Ukraïnesos la qual cosa remet a la llarga durada d’aquest espai fronterer eslavo-oriental: “The word *Antai* is (...)of Iranian origin; the ending *-ā* is a typical plural suffix in the language of the Alans (and modern Ossetians). The root is the Iranian world *anta*= Sanskrit *anta*- ‘frontier, end’ (...)” (ibid: 398).

Per un altre cantó, a l'espai caucàsic, "c'est dans les régions de contact entre Arméniens et Géorgiens, entre Azéris et Géorgiens, entr Azéris et Géorgiens que le Tsar fait transférer les Doukhobores et les Molokanes à partir de 1841. Ces deux sectes qui rejettent le clergé orthodoxe sont nées toutes deux au 18e siècle" (Radvanyi, 1997: 306). No és gens casual que dues comunitats marginals com aquestes prosperessin en un espai fronterer, en un *vacuum* institucional, fins a assolir els 100000 membres vers finals dels anys 1980, tot i que no es tractés pas d'un espai fronterer *bona fide*, o sia, generat de manera interna, com si que era el cas de la frontera entre els dos grans sistemes etnosocials albanesos: "(...) debemos hacer observar que entre las regiones de los tosks y de los ghegs existía un pequeño territorio. Alrededor de la capital, Tirané (Tirana), había una zona donde la posesión de la tierra era libre (...). Junto a esta región estaba el distrito montañoso de Mati (...), una región en la que el sistema tribal de las montañas se mezclaba con el feudalismo de las llanuras costeras" (Whitaker, 1972: 404).

El geògraf L. N. Gumilev, l'aportació del qual és polèmica, reductivista, de perfil biologitzant, però força original i, pensem, amb certes línies aprofitables per a l'anàlisi aquí endegada, efectuà una divisió de les etapes de la història ètnica entre aquells 'etnos' que estarien estancats, "arrested in their development. And ethnoses that multiply intensively, settle beyond the boundaries of their biochore"(Kozlov, 1975: 528).

La frontera funcionaria sovint, en tant que limit que canalitza la vida social (Barth, 1976: 17), com a un galvanitzador d'energia social que augmenta el ritme dels processos socials etnogenètics, i com a "catalitzadora de formes d'inserció i de compromís sentimentals" (Ramoneda, 1987: 116). En paraules de Lotman, "il confine (...) è la zona in cui si sviluppano i processi semiotici accelerati che sono sempre più attivi alla periferia culturale e che di lì si dirigono poi verso le strutture nucleari per sostituirle" (Lotman, 1985: 62).

Així, es pot considerar que les fronteres són generadores de sistemes etnosocials, i, per tant, coincidint amb Roger Brunet (1986: 303) a l'hora de fer-ne una caracterització en aquest sentit, "les frontières à la fois séparent et unissent des lieux (...) Elles canalisent la communication, étant à la fois lieux d'apparition de lieux particuliers". Entre els Shona de l'Àfrica sudoriental, els etnònims Goba i Nyai "seem to have represented Shona-speaking

populations in fringe areas” (Lancaster, 1974: 719). I un d’aquest col·lectius fronterers, els Goba, sembla estar en procés d’etnòlisi davant dels veïns Tonga (Lancaster, 1971: 475). Per una altra banda, les marques frontereres de la vella meseta Manding “avaient vu une cristallisation du peuple Kurânko autour du clan Mara, à l’issue des grandes migrations du XVI siècle” (Person, 1968: 463).

Les teories d’Isaiah Bowman al voltant de la ‘franja pionera’, o sia, de la ‘frontier’, “illustrent la coalescence de forces enthousiastes dans différentes sociétés comme cycliquement convergeant dans la *pioneer fringe*” (Muscarà, 1998: 4). No és casual, com apunta Rafael Crespo, que els únics grups socioculturals (ètnics) que empren de manera generalitzada l’etnònim *Swahili* estiguin situats precisament als límits de la zona d’expansió Swahili, és a dir, a Malawi, Rwanda i Congo-Kinshasa (Crespo, 1992: 75).

També resulta altament significatiu l’exemple de Silèsia, autèntic territori fronterer que ha comportat una peculiar configuració diferencial “depuis le XII siècle (en raison de son rôle politique, celui d’une région transfrontalière passant au cours de l’histoire d’une domination polonaise à la domination germanique)” (Wódz, Wódz, 1993: 74). Aquests límits de llarga durada han generat fins i tot que els Silesians posseeixin “leur propre langue, qui est mélangée d’influence de tchèque, d’allemand et de polonais” (Carter, 1998: 89). De fet, s’està esdevenint actualment una sort de reestructuració etnogenètica a Silèsia que té les seves bases en l’increment de les interaccions amb pobles ‘altres’, densificació comunicacional endegada el segle XIX i que d’ençà els anys 1980 ha generat un moviment de reafirmació ètnica a la zona de l’alta Silèsia (Górno Slaska en polonès), especialment entre una població “bilingue, ou plus précisément bi-culturelle, considérée comme une population mixte. C’était le groupe le plus nombreux et le plus typique dans la zone frontalière(...)” (Rykiel, 1992: 119).

Tal i com subratlla Michel Maffesoli, “los países fronterizos viven en modo mayor las fusiones, los desequilibrios y las inquietudes consecutivas a los movimientos de poblaciones. Pero, al mismo tiempo y por la exogamia que ello suscita, vemos nacer creaciones originales (...)” (Maffesoli, 1990: 189). En aquest sentit, Jean Gottmann subratllà que “les frontaliers ont eu souvent la réputation de gens de ressource et aussi de grandes ambitions” (Gottmann, 1952: 137).

Un exemple molt significatiu de la funció etnogenètica de la frontera és el d’Ucraïna

(УКРАЇНА, literalment: 'en la frontera'), nació "which was born of a blend of the ancient glories of Kiev Rus and the Cossack frontier of the seventeenth century (...)" (Hooson, 1994: 8). A més, el nacionalisme ucraïnès va basar-se a la zona de la Galitzia, a l'extrem oest dels etnosistemes ucraïnesos, zona amb una parla (la 'Rutena') força més diferenciada de la russa que no pas els parlars de l'Ucraïna central.

6.2.5. LES FRONTERES COM A FILTRES IDENTITARIS

“Ningún sistema (...) puede regenerarse aisladamente.”

(Morin, 1986: 94)

“En la apropiación de las significatividades (...) el ‘efecto de filtro’ es imperativo.”

(Schütz, Luckmann, 1977: 250)

Els etnosistemes no haurien de considerar-se com una sort de mònades tencades en sí mateixes però exposades a la contaminació cultural derivada de la relació amb d'altres sistemes culturals; més aviat, els etnosistemes funcionen a partir de certes delimitacions frontereres, caracteritzades pel fet que són “confini permeabili, marcati tuttavia de ‘filtri’ ” (Turco, 1988: 82). La tendència vers la igualació i la desorganització progressiva és corregida per “fenòmens de frontera que permeten la formació i el reforçament d'illots de ‘neguentropia’ ” (Rubert de Ventós, 1987: 151). Fent-se ressò de l'exemple del Caucas, l'historiador Maurizio Tosi efectua una caracterització de llurs processos de frontera que és perfectament aplicable a d'altres àmbits geohistòrics: “I convergenti processi di penetrazione, conquista, frontierizzazione e resistenza che, combinati alla variabilità ecosistemica delle regioni montuose, determino la polverizzazione etnica degli spazi-cerniera, sono iniziati per il Caucaso agli albori della storia” (Tosi, 1996: 249).

D'acord amb llur naturalesa relacional ensem que dotada de fronteres que permeten aqueixa interrelació, els etnosistemes filtren els fluxos socials derivats de la interacció amb l'

“exterior” del sistema, tracten de “se procurer la quantité d’énergie et d’information nécessaire au maintien de sa structure”(Raffestin, 1980 (2): 412). Hom pot afirmar que “hay una relación estrecha entre la actitud centripeta y la actitud centrifuga. Y ello puede llevarnos a la proposición siguiente: fuerte por sí misma, segura de su *razón interna*, una cultura puede difundirse cuando ha sabido metabolizar los elementos que ha tomado prestados” (Maffesoli, 1997: 82). En paraules del rus Iurii Mikhaïlovich Lotman:

“I centri culturali hanno bisogno infatti di un continuo affluire di forze dall’esterno e nello stesso tempo gettano fuori dai loro confini tutto il materiale umano, che per qualche motivo non trova posto nella loro struttura.”

(Lotman, 1985: 140)

Un exemple paradigmàtic és el proporcionat per les tribus Tswana, cadascuna de les quals

“is composed of peoples drawn from different stocks. Even the Tlôkwa, smallest of all, include many groups or families of alien origin, which became part of the tribe through conquest, voluntary submission, immigration, or some other cause. In the larger tribes only a small proportion of the people belong to the nuclear stock. About four-fifth of the Ngwato tribe, for instance, consists of what were originally foreign peoples, and among the Tswana the proportion is still greater.”

(Schapera, 1952: V)

Per tant, “cada cultura hay que considerarla en relación con su medio ambiente”

(Dumont, 1988: 172), un ambient que “no es solamente geográfico, sino también social y mental” (Griéger, 1966: 71), condiciona el desenvolupament ètnic a l'ensem que “il est admissible de parler de résistance de la matière ou résistance du corps social à la transformation”(Raffestin, 1980 (1): 49). Així, per exemple, “l'assimilation d'éléments soninké, bambara, kakoro, maure, wolof, etc. ne change pas la composition de l'ethnie khassonké” (Cissoko, 1986: 35).

Hom podria parlar d'una sort d’*“identidad estructural”* de la etnia a través de la historia (...). La permanencia de la etnia no consiste en conservar una clase de inmutabilidad en su estructura interna, pero sí en mantener ‘constante’ un esfuerzo dialéctico que asegura su supervivencia a través de las vicisitudes de la historia”(Griéger, 1966: 119). Tal i com assenyala Harald Haarman fent servir d'altres conceptes, es tractaria de la funció de filtre de les variables etnospicològiques enteses com el conjunt de mecanismes de control de les relacions “of the reference group and other contact groups” (Haarman, 1986: 8), ja que “inter and intragroup relations are in constant feedback”(Cohen, 1969: 103).

De fet, es pot suggerir que tots els sistemes funcionen mitjançant els filtres socials, inclosos els sistemes lingüístics, a on hom pot trobar

“les résistances, le maintien des limites, en bref les barrières. Celles-ci sont de quatre ordres: 1) écologiques, directement en rapport avec les facteurs physiques et sociologiques qui interviennent à des degrés divers dans les situations de communication; 2) affectives, en rapport avec les attitudes; 3) mécaniques, en rapport avec les structures de signifiants (...); 4) conceptuelles, en rapport avec l'organisation sémantique.”

(Houis, 1974: 8)

Es podria considerar, en aquesta direcció, que les identitats ètniques, a la manera del que Wittgenstein anomenava **categories polítiques**, continúen al llarg de la història però no són pas consistents, immutables. Existiria una sort d'interacció “between center and

periphery, a dialectic of demand and reaction”, que “has the effect of continually transforming the substance of specific identities. That is why ethnicity seems always to be there, a phenomenon of the long run, yet is constructed anew in the particular events of the continuous present” (Comaroff, 1991: 677). Aqueix esforç dialèctic té en la membrana formada per la frontera-filtre el seu mecanisme de funcionament bàsic. Aquesta frontera pot estar reforçada també per mecanismes endogàmics, com més endavant es tindrà ocasió de comentar, mecanismes que demostren el destacat rol dels límits socioculturals: així, els grups humans de debil efectiu que han viscut durant un llarg període en una situació d’aïllament genètic gairebé perfecte ho ha realitzat per motius “más frecuentemente relacionados con la cultura que con la geografía” (Jacquard, 1987: 42).

Un exemple podria ésser el dels Kissi: “depuis des siècles, tandis que leurs voisins de l’est, les Toma, reculaient devant la poussée malinké, les Kissi, obstinément fidèles à eux mêmes, se sont maintenus au milieu d’un monde hostile” (Person, 1960: 86), i a la dècada dels 1950 tractaven de romandre al marge dels canvis socials introduïts pels colonitzadors francesos (Paulme, 1960: 76). De fet, “prácticamente todos los tipos de sociedades africanas <resistieron>, y hubo resistencia en virtualmente todas las regiones en las que avanzaban los europeos” (Ranger, 1987: 71). Fent un breu parèntesi, cal dir que algunes d’aquestes resistències prengueren forma de sublevació popular fins ben entrat el segle XX: sublevació als pujols de Miri (monts Nuba) al 1916 (Ibrahim, 1987: 105); tàctiques guerrilleres dels Baulé de la Costa de Vori fins el 1902 (Bayagueye, Boahen, 1987: 153); sublevació dels barues i dels pobles zambezes contra els portuguesos al 1917 (Isaacman, Vansina, 1987: 212); revolta popular Nuer al 1927 (Ibrahim, 1987: 105). És significatiu que la darrera rebel·lió anticolonial s’esdevingués a Casamance el 1947, deu anys abans de la independència de Ghana.

Per una altra banda, el concepte de filtres fronterers implica la següent asseveració: les cultures no circulen lliurement per l’espai ja que, com comenta Comaroff (1994: 215), el fluxe transnacional de símbols exigeix la seva domesticació; de fet, l’informació, que “au sens sémantique, est un message qui permet l’action” (Raffestin, 1984: 158), és difosa a través d’una sèrie de filtres econòmics, polítics i culturals, ergo, socials.

Aquests filtres fronterers són els que generaren i donaren la seva especificitat als etnosistemes Swahili: de fet, tal i com comentava el soviètic V. M. Misjugin, es tracta d'un sistema de col·lectius etnosocials d'origen netament africà (Matveiev, 1985: 497), producte de la incorporació d'elements procedents de l'intercomunicació en la frontera índica d'Àfrica. Un altre exemple és el proporcionat pels Dahalo de l'interior del país Lamu (Kenya actual): “el vocabulario de los dahalos, que practicaban la recogida de frutos y hablaban el kushítico meridional, muestra por sus préstamos sus relaciones constantes, sin que éstas hayan mermado su integridad, con las poblaciones pokomos y swahilis que dominaban la región (...)” (Ehret, 1985: 502).

Un investigador difusionista com Leo Frobenius, tot i pecar d'etnocentrisme en alguns aspectes com ara el de considerar d'origen mediterrani la cultura d'Ife (sud de l'actual República de Nigèria)(Kalous, 1968), “did *not* hold that cultural ‘diffusion’ necessarily implied a mass migration of peoples. He considered that something like cultural ‘seepage’ often took place across ethnic boundaries”(Ita, 1972: 676-677). El propi Frobenius va comentar: “Since no people is without contacts an exchange generally takes place at the (cultural) boundaries. Thus a culture can gradually spread further without any significant movement of peoples”(Frobenius, 1925-1930: 270, citat a: Ita, 1972: 677).

En aquest sentit, els processos migratoris i les trajectòries de difusió socio-cultural no poden ser considerats a partir d'una concepció de les cultures en tant que ‘boles de billar’, com criticava Jan Vansina, sinó que, a més de subratllar que existeixen efectes de barrera i de corredor “conditionées soit per des facteurs physiques soit par des facteurs culturels” (ibid: 160), s'hauria d'indicar que el significat és sempre local, sempre filtrat a través d'una cultura, de manera que “the anthroposphere(...) might more appropriately be conceptualized as an arena of diverse cultural worlds (...): pockets of order sustained by livelihood which are themselves dependents on some combination of local and global resources” (Buttimer, 1994: 182).

La perspectiva que aquí es tindrà en consideració gira al voltant de la funció de filtre en tant que espècie de mecanisme generador de noves lògiques i d'etnosistemes canviants. En

la majoria dels casos les ètnies no han vingut, sinó que s'han elaborat *in situ* a partir d'un fons autòcton al qual s'han incorporat aportacions posteriors (Breton, 1983: 21); l'exemple dels Lebu de la península de Cap Vert que ens comenta G. Balandier (1975: 192) és força significatiu al respecte: migracions successives han format el poble Lebu des de començaments del segle X fins a finals del XVIII, carregant-se amb aportacions d'origen Tekruri (Hal-Pulaar'en) i Serer, elaborant sistemes polítics diferents i assumint selectivament certes transformacions socioculturals. De fet, es podria afirmar que

“ogni società è un sistema autoreferenziale; se si vuole, un sistema di sistemi autoreferenziali. Ciascuna di esse pertanto: a) è *aperta* all'ambiente in termini cognitivi, dal momento che possiede e sviluppa una capacità di integrare i flussi di informazione (stimoli, perturbazioni) provenienti dall'esterno; b) è *chiusa* all'ambiente in termini normativi, in quanto contiene in sé i mobiventi della sua propria esistenza ed è in grado di realizzarli autonomamente(...)”

(Turco, 1988: 145)

És important insistir sobre l'auto-centració de tot sistema etnosocial, doncs “it is precisely the system of ideas of the social group functioning as the societal addresse that defines the direct mechanism for the unfolding of events in the historical process as such”(Uspenskii, 1977: 108).

Un sistema és auto-eco-organitzador, “puisque son environnement participe à son organisation”(Morin, 1984: 82), suposant una regulació constant per tal de mantenir l'homeòstasi del sistema. Aqueixa auto-organització significa l'organització de la varietat (diferenciació, jerarquia) i la multitàsia, és a dir, l'aptitud d'acceptar un gran nombre d'estats diversos. Així doncs,

“la notion d’auto-organisation est une notion-clé qui implique l’auto-production, l’auto-perpétuation, l’auto-reproduction, l’auto-régénération à travers obstacles et aléas. L’auto-organisation est fondée sur le couplage d’un *dispositif génératif* (qui dispose du contrôle de l’information) et d’un *dispositif phénoménal*, qui réagit directement à l’écosystème et effectue les échanges métaboliques.”(ibid: 81-82)

L’etnogènesi no s’esdevé, evidentment, del no res, sinó d’una nova combinació sistèmica que, sovint, emergeix en zones de frontera marcada; així passa, per exemple, a Porto-Novo, situat entre dues àrees culturals, l’Ajà a l’oest i la Ioruba a l’est (Puigserver, 1997: 10). Comentava Julen Algirdas Greimas que la difusió d’una cultura s’efectua a expenses de les seves estructures de significació, i l’absència d’aquestes s’omplen amb significacions diferents de les de la cultura difosa (Greimas, 1982: 114); per tant, la difusió d’una cultura, o la migració, gairebé sempre implica reelaboracions o fins i tot es podria dir que síntesis noves, *in situ*, producte de vincles relacionals. Per exemple, els Carpató-Rutens, o Rusyny (Русыны), que parlen dialectes de l’ucraïnès influenciats pel polonès, l’eslovac i l’hongarès a la Transcarpàtia ucraïnesa, el sud-est de Polònia i el nord-oest de Romania, “although several past attempts to create a Carpatho-Rusyn literary language were mostly unsuccessful, the Rusyns of Yugoslavia had their own officially recognized literary standard”(Magocsi, 1992-1993: 69). Per tant, la nova relació de forces a la Vojvodina pluricultural ha comportat una nova cristallització identitària.

En el cas en què la cultura sigui difosa conjuntament amb un desplaçament de població, el fet que aqueixa població estableixi relacions originals, noves, amb etnosistemes diferents, implicarà sorgiments de nous etnosistemes, o bé redefinicions: així, els Diula de l’occident africà són producte d’una síntesi, d’una condensació d’elements de procedència Maninké i Soninké que es fusionaren en un etnosistema diferencial a partir d’un estatus laboral concret, el de mercaders que funcionaven en èpoques precoloniales des del Senegal fins a Nigèria i de Timbuktú fins al nord de l’actual estat de Costa d’Ivori. En aquest sentit, el rus Iuri Lotman recorda que

“Tutti i grandi imperi confinanti con le terre delle popolazioni nomadi, con la ‘steppa’ o coi ‘barbari’, dettero dimora stabile ai loro confini a tribù di quegli stessi nomadi o ‘barbari’, salariati per svolgere il servizio di frontiera. Questi insediamenti costituivano una zona di bilinguismo culturale che garantiva i contatti semiotici fra i due mondi. La stessa funzione di confine della semiosfera è svolta dai quarteri in cui si trovano varie mescolanze culturali: città, vie commerciali e altre strutture semiotiche creolizzate.”

(Lotman, 1985: 62)

La perspectiva que recalca el caràcter actiu, auto-centrat, dels sistemes socials, ja era intuïda per l'alemany Franz Boas, el qual subratllà que els elements estranys, exteriors a un etnosistema “son remodelados según el *pattern* de la cultura que los recibe. (...) Los nuevos elementos culturales propuestos o impuestos simultáneamente no son, por necesidad, aceptados en su conjunto: el grupo receptor efectúa con frecuencia una selección entre estos elementos (...)” (Mercier, 1969: 90, 91). El propi F. Graebner era sensible a la complexitat del préstam cultural i, en aquest sentit assenyala que “cada sociedad opera una selección entre los elementos culturales que le son propuestos del exterior” (ibid: 97), ja que “l'opération du récit identitaire consiste alors à tirer de ce réservoir quelques éléments seulement, à les isoler des autres et à leur donner une signification neuve” (Marin, 1994: 26-27); d'aquesta manera, per exemple, “le progrès de l'Islam dépendraient ainsi des structures d'accueil différentes” (Monteil, 1980: 78).

El geògraf francès Jean Gottmann va dur a terme una caracterització dels sistemes espacials que és força aplicable a la teoria del filtre fronterer:

“l'importance fondamentale de systèmes de mouvement et de systèmes de résistance au mouvement: les systèmes de mouvement forment tout ce que l'on appelle la circulation

dans l'espace; les systèmes de résistance au mouvement sont plus abstraits que matériels, ils consistent en nombre de symboles, nous les avons appelés les iconographies."

(Gottmann, 1952: 214)

En casos com, per exemple, l'Àfrica, en els quals encara no s'ha produït una completió del procés de modernització que porti vers una cultura hegemònica dins de la qual les subalternes només puguin reproduir-se com a apèndixs de la primera, el filtre del que s'ha parlat assimila elements de manera més selectiva i en termes de llur pròpia cosmovisió, tot i que l'acceleració de la modernització en casos com, per exemple, el Senegal, amb una cada cop més gran penetració estatal en els *terroirs* i el subsegüent augment d'una territorialitat heterocentrada, com diria Turco, poden dur o bé vers l'assimilació o bé cap a la reactivació identitària, l'ètnicitat, com a anticòs de la lògica estatal (Diouf, 1992: 255).

Que es parli de filtres culturals i de reelaboracions i de seleccions de materials culturals no ha de portar, ni de bon tros, ha compartir amb Mercedes Fernández-Martorell afirmacions com ara la de que "la delimitació del grup ètnic només l'estableix el mateix grup ètnic" (1988: 130); això seria equivalent a perdre de vista una perspectiva relacional que vegi en la interacció un factor bàsic en la constitució de les fronteres i, per tant, dels etnosistemes. Una altra idea amb la qual aquí no es combregarà, tot i estar d'acord amb ella formalment però no pas amb la substantivació cultural que destil·la, és la que aporta Àngel Aguirre: "(...) las culturas con fuerte vitalidad son capaces de establecer un cierto equilibrio en los préstamos culturales recíprocos, creando incluso zonas intersiciales o de 'frontera' (...). Estas situaciones intersiciales pueden denominarse 'culturas de frontera' y se dan por contacto en las periferias de las culturas" (Aguirre, 1997: 12). Com ja s'ha dit anteriorment, la noció de cultura 'intersicial' (o 'mestisses', 'de transició', etc.) resulta totalment aliena al plantejament adoptat al llarg del treball.

Abans de continuar caldria parlar breument de la sistèmica social com una de les eines aquí emprades, i marcar diferències respecte de models mecanicistes que adopten el model de la física i conceben la societat com a un sistema amb oposicions en equilibri (Buckley,

1970) amb tendència a mantenir o restablir aital equilibri estàtic. De fet, el model orgànic de Spencer produí el darwinisme social i el funcionalisme, que accepta l'homeòstasi en tant que equilibri estable (Malinowski, Merton). Enfront d'això, com apunta Jesús Giner, la sistèmica social proposa un model processal que concep l'estructura social com a una interacció complexa, multifacètica i constant en processos d'associacions i dissociacions de llurs elements; el model processal aborda la natura de les relacions entre els elements dels sistemes recolzant-se en la constant transmissió i intercanvi d'informació (Giner, 1988: 931). Els sistemes oberts elaboren respostes degut a que l'intercanvi amb l'entorn (conjunt d'elements els canvis de propietats dels quals afecten un sistema ensems que són afectats també per l'activitat del sistema) es torna selectiu per la capacitat de processament de l'informació (capacitat d'adaptació). En contraposició amb els sistemes tancats, que tendeixen a augmentar la seva entropia (decaure, degenerar-se), els sistemes oberts són *neguentròpics* (ibid: 932), és a dir, disminueixen l'entropia i elaboren noves estructures. A més, la retroalimentació explica l'autodirecció d'un sistema en rebre informació de l'exterior (entorn), del passat (com a sistema acumulatiu de situacions anteriors) i del propi sistema.

En l'anterior apartat es parlava de la combinació estructura-sistema dinàmic, i es deixava de banda les aportacions de la teoria de sistemes per tal de fer-ne menció a l'hora de comentar aquesta conceptualització de l'acció social en moviment, tant vertical (en un mateix àmbit d'espai-temps) com horitzontal (transmissions d'energia social en l'espai i el temps: moviments de població, xarxes de relacions socials...).

La teoria de sistemes, posant l'accent sobre la retroalimentació, possibilita la inclusió de la noció de canvi dins de la d'estructura, i obre l'anàlisi vers la manera com les cultures no-hegemòniques assimilen i modifiquen els elements procedents del medi (Juliano, 1986). També permet observar com els grups dominants tracten de presentar llur cultura com a generalitzada i com els grups 'subalterns' generen estructures lògiques a partir de la relectura de la cultura hegemònica. A més, s'ha de subratllar que "the fact that a society is a system does not mean that it never changes. On the contrary, it changes as a system"(Ita, 1972: 678).

L'originalitat de l'anàlisi sistèmica resideix en l'operativitat potencial que té el seu arsenal conceptual per a realitzar anàlisis dels sistemes socials:

“Citons les réservoirs rassembleurs d’éléments, stockeurs d’énergie, d’information ou de matériaux divers. Citons aussi les vannes ou centres de décision qui contrôlent le débit des flux; les délais qui en assurent la régulation. La singularité du systémisme éclate, plus nette encore, lorsqu’on évoque les ressorts internes de la dynamique systémique. En ce domaine, si la méthode dialectique privilégie l’étude des contradictions qui se développent entre les structures, le systémisme fait appel aux notions d’information, de boucle de rétroaction ou de feed-back. Leur mission consiste à informer les centres émetteurs ou régulateurs des flux (entrée ou vanne) afin qu’ils en modulent l’intensité à deux fins bien distinctes; soit en l’accélérant et en favorisant les processus de transformation, de désordre, de nouveauté, de production des déchets, en un mot d’entropie (...); soit en freinant le mouvement, en renforçant l’ordre (néguentropie), la stabilité (homéostasie) au détriment (...) du changement systémique.”

(Di Méo, 1991: 100-101)

En aquest sentit, el concepte de *conatus* que Baruch Spinoza enuncià en la seva *Ètica*, seria aplicable al funcionament d’un sistema etnosocial en tant que aquest *conatus* implica una sort d’igualtat múltiple:

eficàcia del *conatus* : potència d’obrar : aptitud per a afectar els cossos exteriors i ésser afectat per ells

El *conatus* és, *de facto*, “el esfuerzo (...) con que cada cosa se esfuerza en perseverar en su ser” (Spinoza, 1975: 182, la negreta és nostra). Existiria una sort de seqüència “<conatus>-<potentia>-<potentia mentis>-<essentia mentis>-<conatus sive essentia>” (Negri, 1993: 262) de la qual es pot deduir que l’essència és el *conatus*, l’esforç, la voluntat, la *mens* en el sentit literal de *psikhé* humana, aparell psíquic compartit, com ja s’ha comentat

diversos cops, per tot el gènere humà.

Així, el *conatus* spinozià seria una propietat immanent a tot sistema social; ensems, el *conatus* hauria de concebre's en tant que procés d'interacció entre els feedback negatiu i el positiu que desplega aital sistema: "La estructura del *conatus* es dual. Coexisten en su interior dos funciones distintas: estabilización y desestabilización. Una y otra son necesarias para la vida" (López Petit, 1993: 103).

D'aquesta manera, els etnosistemes serien elements socials actius, no pas mers receptor de descàrregues d'energia social sinó, ans el contrari, filtres transformadors que regulen, fins a un cert punt, els processos socials, siguin *morfofostasis* (processos que tendeixen a mantenir una forma, organització o estat del sistema) o bé *morfogènesis* (processos que tendeixen a modificar les característiques d'un sistema). L'important és que en comptes d'un model basat en un esquema de fora a dins en analogia al manament sobre els súbdits se segueixi "un esquema de dentro a fuera, auto-poiético" (Escohotado, 1993: 37).

Un concepte sistèmic aplicable a les ciències socials en general i a l'antropologia social en concret és el de "funció holònica", terme construït per A. Koestler emprant el mot grec ολον (amb el significat de "tot"), aquest "holon" vé definit com un sub-sistema, un tot parcial desenvolupat sota un mode de transformació d'un tipus particular d'entrades-sortides, produïdes pel sistema. Aquest sistema parcial, immers en un sistema més global, podria assimilar-se en termes explicatius als elements (subsistemes) generadors i reguladors d'un etnosistema específic. Cal subratllar, en parlant d'aquests subsistemes, que

"Il ne s'agit cependant que d'un tout intermédiaire, d'une étape cohérente et indispensable sur le chemin de la construction systémique. Chaque 'holon' constitue donc un sous-système régulateur à fonction homéostatique. Il favorise l'articulation générale du système, sa stabilisation et son autoreproduction".

(Di Méo, 1991: 110-111).

La concepció de filtre cultural que ara acabem de perfilar pot semblar deutora de la visió funcionalista de, per exemple, Herskovits, Redfield i Linton. Segons aquesta perspectiva, els elements constitutius d'una cultura s'interrelacionen i configuren un *pattern* que és afectat en la seva totalitat per la variació d'un dels elements; així, el contacte entre cultures deixa d'entendre's com a requisit necessari i suficient de la difusió de trets aïllats per a transformar-se en un marc creador de possibilitats d'incorporació de nous elements, possibilitats de les quals cada cultura seleccionarà les aportacions que integrarà d'acord amb les característiques del tret a assimilar i en relació a la seva permeabilitat.

El mot 'aculturació', d'origen americà o alemany, és antic: "dès 1880, un antropologue américain (Powell) évoque <la force de l'acculturation> comme facteur perturbant des <traditions indigènes>" (Balandier, 1960: 451), i la primera definició completat, fet per R. Redfield, R. Linton i M. Herkovits considerava aculturació "les phénomènes qui se produisent lorsque de groupes d'individus, ayant des cultures différentes, entrent en contact continu et direct, ainsi que les changements conséquents qui affectent les agencements culturels originaux de l'un des groupes ou de tous les groupes" (ibid).

Aquest procés derivat del 'contacte' cultural fou anomenat 'aculturació' i, en aquest sentit, R. Linton tractà de quantificar els fenòmens d'aculturació, des del 'contacte estèril' fins al 'prèstam total' (Devereux, 1975: 205). De les teories de l'aculturació se'n deriva la idea de *sincretisme* cultural, designant "le métissage culturel qui résulte de l'entrecroisement des divers éléments mis en contact (...)" (Poirier, 1972: 25). Considerem que aquestes concepcions aboquen a una reificació dels trets socioculturals que converteix en una sort de 'puzzles' els sistemes socials suposadament aculturats i és per aquesta raó que s'insisteix aquí en la necessitat de considerar cada cultura com a un sistema únic, no pas com a una 'transició' o 'barreja' de trets cosificats. En alguns casos, a petita escala *stricto sensu*, l'aculturació és sinònim de modernització (Coser, 1970: 73).

Seria adient treure a colació l'aportació de Gregory Bateson a les situacions de contacte (és a dir, d'interacció) cultural mitjançant l'aplicació del ja comentat concepte de *cismogènesi*, per la qual cosa aquest contacte és vist com a un procés que pot tenir els següents resultats finals: " 1) la completa fusión de los dos grupos; 2) la eliminación de uno

de los dos grupos; 3) la persistencia de ambos grupos en un equilibrio dinámico como grupos diferenciados (...)” (Bateson, 1989: 206). Una perspectiva com aquesta, a més de considerar els fenòmens de ‘contacte’ en tant que processos i els grups implicats en tant que sistemes dinàmics, deixaria de banda tota mena de referència a potencials grups ‘híbrids’ o ‘mestissos’ si ens fixem en els tres probables resultats de la cismogènesi.

Una altra òptica, que més endavant es tornarà a citar de manera més àmplia, és l’adoptada per molts etnòlegs soviètics, els quals distingien dos processos diferents de canvi sociocultural: “The evolutionary process comprises the processes of change in the basic composition of the ethnoses, primarily in language and culture (...). The ethno-transformational processes involves changes in ethnic elements which lead in the final stage to a change in ethnic identity” (Bromley, Kozlov, 1989: 433).

És també remarcable la distinció que es fa “between natural and forced assimilation” (ibid: 435), essent la primera de caire progressiu com a resultat de contacte entre grups ètnicament heterogenis en situacions condicionades per una vida social, econòmica i cultural comuna, mentre la segona és una assimilació accelerada artificialment per polítiques governamentals.

Com ja s’ha comentat, el grup receptor mai no és passiu i els elements rebuts o imposats són reelaborats (Juliano, 1991: 3); a més, les societats humanes ofereixen mecanismes de resistència a l’influència dels pobles veïns (Devereux, 1975: 232-233), configurant a vegades fronteres culturals de gran permanència, tal i com Braudel afirmava (Wilson, Donnan, 1998: 11) i com mostra l’exemple de la zona de Katsina, a on des del segle XVII el regne homònim “had been advancing northward and engulfed the pagans around Maradi and Tessawa in present -day Niger Republic. These peoples, however, were never completely assimilated into the mainstream of Katsina society. Nor were the Fulani, who had been given a large measure of political autonomy within their own areas of settlement (...) (Hull, 1971: 88).

Un exemple complementari és l’ofert pels etnosistemes no-somalis que romanen enclavats al bell mig de sistemes socials majoritàriament somalis: els grups d’agricultors bantúfons de les ribes dels rius Shabeelle (Shabeele) i Juba (WaGosha i Bon), així com de les illes de Kisimayo (Bajuni), i els habitants d’origen àrab de barris de Marka, Brava i

Mogadishu (Arcella, 1994: 46).

Una concepció d'aculturació que trobem més acurada que no pas aquelles d'arrel essencialista, és la que aporta Angelo Turco, definint-la en els següents termes:

“La società locale è investita da un flusso di ‘valori’ non omologabili a quelli tradizionali, di fronte ai quali il dispositivo di controllo appare, per un periodo più o meno lungo, impotente: non li integra, e quindi non ne fa un fonte d’ordine; ma al tempo stesso non riesce a tenerli fuori dal circuito riproduttivo. Risulta da ciò un antagonismo (...). L’antagonismo, sarà chiaro, riposa non tanto o soltanto su una generica diversità dei caratteri costitutivi delle culture a confronto, quanto e soprattutto sul fatto che differiscono le fonti de legittimazione: autonome, le prime; eteronome, le seconde.”

(Turco, 1988: 148)

Antropòlegs i sociòlegs com George Balandier assenyalen que el concepte d'aculturació desenvolupat per Herskovits, Linton, Redfield entre molts d'altres, a més de generar una concepció estàtica de la cultura també ignoren que el contacte gairebé mai és simètric i que, com tota relació (Foucault, 1976), implica relacions de poder; a més a més, caldria rebutjar tota teoria de l'aculturació i del contacte cultural que presuposi que la interacció es duu a terme entre unitats discretes reificades, per la qual cosa l'anàlisi que es porta a terme en aquest treball posa l'accent sobre els conceptes de sistema, relació i frontera.

Respecte d'aquestes teories substantivistes de l'aculturació, Ferran Iniesta assenjala el següent:

“La doctrina esencialista se ha referido a la aculturación como una pérdida de identidad en el sentido de una pérdida de las bases culturales inherentes a un pueblo. En parte,

ha continuado con términos renovados la teoría hegeliana del extrañamiento o alienación filosófica, pero aplicándolo a lo cultural, es decir, a lo social. Pero nunca hubo esencias culturales inmutables, ni las sociedades permanecen iguales a sí mismas por encima del tiempo y el espacio en que se sitúan (...); aculturación es adquisición de nuevos elementos culturales en cualquier plano de la vida social, y su intensidad y las síntesis que se producen son muy distintas según los países y los grupos sociales que se consideren. Hay que limitar la imagen de influjos externos permanentemente amenazadores del 'poso' inicial de una supuesta eternidad africana, eternidad fija, parmenidiana.”

(Iniesta, 1992: 186).

De fet, la funció de filtre social que realitzen les fronteres és d'una importància cabdal, doncs en ell es basen les possibilitats d'auto-regulació dels processos socials que s'esdevenen, així com de transformació autocentrada dels etnosistemes, ja que aquests són portadors de 'cultura' entesa necessàriament com a “connexion, relation, multiplicité, plasticité, réceptivité, pourvoyeuse de systèmes d'entendement, elle est ouvert. Paradoxalement, c'est cette ouverture qui l'a faite réservoir: de sens et de pratiques” (Martin, 1994: 26).

Un sistema donat, i també el sistema etnosocial, en cap cas està aïllat, ans el contrari, tots els sistemes “intercambian energia, materia e informació con el mundo externo” (Prigogine, 1988: 103), doncs, com assenyala Michael Taussig, “all identity formation is engaged in this habitually bracing activity in which the issue is not so much staying the same, but maintaining sameness through alterity”(Taussig, 1993: 129). Així doncs, al voltant del *noyau dur* existeixen “des auréoles d'identité qui assurent la jonction entre le groupe d'origine dans le temps (et dans l'espace) et les groupes extérieurs. Ainsi le noyau grossit-il par les échanges”(Rétaillé, 1995: 26).

Per la seva banda, el russo-estoni Iurii M. Lotman, de l'Universitat de Tartu, va establir vers el 1984 una sèrie de conceptes i idees que s'han de considerar de fonamental importància pel que fa al posicionament metodològic i teòric que s'ha pres en aquest treball.

En analogia amb el concepte de *biosfera* introduït per V.I. Vernadskii al 1967, Lotman desenvolupa el de *semiosfera*, tractant d'evitar qualsevol confusió amb un altre concepte emprat per Vernadskii i manllevat per autors com Teilhard de Chardin, el de *noosfera*, concebuda com

“una tappa nello sviluppo della biosfera ed è legata all'attività razionale dell'uomo. La biosfera di Vernadskij è un meccanismo cosmico, che ha una precisa collocazione strutturale nell'unità planetaria. Essa è disposta sulla superficie del nostro pianeta, comprende tutto l'insieme della materia vivente e ha funzione di trasformare l'energia irradiata dal sole in energia fisica e chimica, che viene utilizzata per trasformazione dell' 'inerte' materia inanimata del nostro pianeta. La noosfera si forma quando l'intelletto umano acquista in questo processo un'importanza dominante. Se la noosfera ha un'esistenza spaziale-materiale, in quanto avvolge parte del nostro pianeta, lo spazio della semiosfera ha un carattere astratto.”

(Lotman, 1985: 56-57)

Per un altre cantó, Lotman també manlevà de V. I. Vernadskii la seva idea d'interrelació constant entre organismes (“condensacions de la vida”, en paraules del propi Vernadskii), una interrelació entre pel·licules vives. Nogensmenys, el concepte de delimitació, de frontera, forma part bàsica d'aquesta aportació de Lotman

“(…)la semiosfera è circoscritta rispetto allo spazio che la circonda, che è extrasistemico o appartenente ad un'altra sfera semiotica. Uno dei concetti fondamentali legati alla delimitazione semiotica è quello di confine. Poiché lo spazio della semiosfera ha un carattere astratto, non è possibile figurarsi il suo confine con i mezzi dell'immaginazione concreta. (...) Il confine semiotico è la somma dei 'filtri' (...)” (ibid: 58)

Així, la frontera pot ésser entesa com una densificació de filtres. A més, un altre punt fonamental fa referència al fet que, per a Lotman, el concepte de frontera “è in correlazione con quello di individualità semiotica. In questo censo si può dire che la semiosfera è una ‘personalità semiotica’ ”(ibid: 59), que molt bé podriem assimilar a la idea d’etnosistema o grup etnosocial. Si seguim la posició de Lotman, la frontera s’ha de considerar com

“un’importante posizione funzionale e strutturale, che determina la natura del suo meccanismo semiotico. Il confine(...) traduce la comunicazioni esterne nel linguaggio interno de la semiosfera e viceversa. Solo col suo aiuto la semiosfera può così realizzare contatti con lo spazio extrasistemico(...)”. (ibid: 60)

La importància de la frontera en tant que filtre cultural es fa evident: “La funzione di ogni confine e pellicola (...) e in particolare del confine della semiosfera è quella di limitare la penetrazione e filtrare e trasformare ciò che è esterno in interno” (ibid: 60-61). Així, al nivell de la semiosfera la frontera

“determina la separazione da ciò che è estraneo, la filtrazione delle comunicazioni esterne, la loro traduzione nel linguaggio della semiosfera, e inoltre la trasformazione delle non comunicazioni esterne in comunicazioni, cioè nella semiotizzazione e trasformazione in informazione di ciò che arriva dall’esterno. Da questo punto di vista tutti i meccanismi di traduzione, che sono addetti ai contatti con l’esterno, appartengono alla struttura della semiosfera.” (ibid: 60)

La semiosfera està caracteritzada, doncs, "par une frontière, une limite abstraite et/ou concrète qui joue le rôle de 'membrane' (...) Dont les fonctions sont de limiter l'accès, de filtrer et de transformer (...)"(Raffestin, 1986: 178). D'aquesta manera la frontera es pot considerar en tota la seva amplitud: tant de manera estrictament abstracta, com proposa en tant que fita de recerca Claude Raffestin (ibid: 185), com en el sentit de delimitació territorial:

"Nei casi in cui lo spazio culturale acquista carattere territoriale, il confine assume un senso spaziale nel significato elementare. Il confine conserva però anche in questo caso la funzione di meccanismo cuscinetto, che trasforma l'informazione in un blocco di traduzione sui generis."

(Lotman, 1985: 60)

6.2.6. FRONTERA, ESPAI-TEMPS, ETNOSISTEMA

“El espacio es un producto de la historia.”

(Lefebvre, 1976: 47)

“L'espace dispose d'un certain nombre d'attributs qui se réfèrent nécessairement au temps.”

(Dika Akwa, 1982 (2): 115)

“(…)comment se forge une identité collective? Quelle est la base? -un morceau de nature (un territoire)et une mémoire, des circonstances de lieu et de temps.”

(Retailé, Guillas, 1989: 72)

Les fronteres són producte d'articulacions socials que, per definició, impliquen la presa en consideració de les dimensions espacials i temporals a través de les quals prenen forma els processos socioculturals: “(…) la frontera no puede ser entendida como una cuestión exclusivamente espacial ya que el tiempo, el proceso histórico, es su constructor y justifica por tanto su origen y desaparición” (Ruiz; Molinos, 1989: 123), per la qual cosa s'hauria de tenir molt present que “this bounding can be more or less rigid or permeable and can change over time” (Soja, 1990: 150).

D'aquesta manera, doncs, “les frontières qui délimitent l'identité s'inscrivent dans

deux substrats (...) qui sont le temps et l'espace" (Bouju, 1995: 341); de fet, l'existència sociocultural "se desenvuelve y se desarrolla en el tiempo" (Arnoldov, 1981: 223). Joël Bonnemaïson abunda en aquesta direcció quan comenta que "territoire et culture ne peuvent être saisis qu'à l'intérieur d'une durée et en tant que réalité mobile et conjoncturelle. Mais, de même qu'il est une réalité historique, l'espace culturel est, par la somme de ses territoires, une réalité inscrite dans la terre"(Bonnemaïson, 1981: 256). Per un altre cantó, l'antropòleg Jacky Bouju comenta que "les frontières qui délimitent l'identité s'inscrivent dans deux substrats, particulièrement singularisants, qui sont le temps et l'espace" (Bouju, 1995: 341); també en relació a la frontera, el geògraf Claude Raffestin indica que

"Poser le problème de la frontière en tant que fait social, c'est postuler les effets que celle-là peut exercer sur l'espace et le temps opératoires d'une part, et sur les systèmes de relations, dont les structures, d'autre part. L'espace et le temps opératoires peuvent être définis comme les deux faces de l'enveloppe dans laquelle se réalisent les relations d'une société. Or la frontière, en tant que ligne disjonctrice et en tant qu'elle est pourvue de fonctions, est susceptible d'exercer des effets sur l'enveloppe spatio-temporelle qu'elle délimite et sur les relations qui s'y réalisent."

(Raffestin, 1974: 12)

A l'hora de considerar l'anàlisi de les fronteres, doncs, s'ha de tenir sempre en compte que el seu caràcter no és pas exclusivament territorial, sinó que també és temporal, i els processos socials que s'hi donen actuen a sobre d'una extensió determinada i al llarg d'una durada concreta (Raffestin, 1975: 23-24); l'espai social i el temps social que s'hi inscriu al seu interior "se font et se défont souvent simultanément. L'enveloppe spatio-temporelle dans laquelle prennent naissance les rapports de pouvoir est un tout. Ainsi doncs, la limite ou la frontière ne ressortissent pas seulement à l'espace mais encore au temps"(Raffestin, 1980(1):

152). L'estatus de frontera seria per tant un estatus “ marqué par l'historicité (...)” (Raffestin, 1980(2): 415) i, fins a cert punt, “la frontière serait incompréhensible sans son histoire” (Nordman, 1977: 440). Per tant, “les groupes n'ont pas tous la même histoire: d'où l'existence de plusieurs sociétés africaines” (Copans, 1991: 152).

El sociòleg Henri Lefebvre assenyalà que, de fet, “el espacio envuelve el tiempo(...)”. A través del espacio, lo que se produce y reproduce es un tiempo social ” (Lefebvre, 1976: 110). Podriem afegir, seguint Gaston Bachelard, que “en sus mil alvéolos, el espacio conserva tiempo comprimido. El espacio sirve para eso”(Bachelard, 1993: 38).

Edward W. Soja recorda, per una altra banda, la importància de la visió sincrònica desenvolupada per Michel Foucault, i apunta que “this synchronic ‘configuration’ is the spatialization of history, the making of history entwined with the social production of space, the structuring of a historical geography. Foucault refused to project his spatialization as an anti-history but his history was provocatively spatialized from the very start” (Soja, 1990: 18). La *ratio* espai-temps és una categoria estructurant de la vida social, doncs “el grupo con su espacio y su tiempo es (...) el *locus* de identificación individual y colectiva (Lisón Tolosana, 1994: 16). En aquest sentit, el rus V. I. Vernadskii va construir una nova perspectiva que posa en primer pla el temps i l'espai com a dues entitats diferents, però com a un *tot* únic quadridimensional.

El sociòleg Nicos Poulantzas, per un altre cantó, considerava les matrius espacial i temporal com a prioritats lògiques, el que Marx anomenava *Voraussetzung* (Soja, 1990: 119). De fet, la morfogènesis social que dóna lloc a un sistema etnosocial té lloc sempre en el temps i en l'espai (Morin, 1986: 156), doncs tot sistema “es un *dasein* (honor de finitud que se creia reservado al hombre) un ser *alli* dependiente de su entorno y sometido al tiempo”(ibid: 163). En tant que els *τοποι* són definites com a una sort d'unitats rítmiques en el temps, “las relaciones entre los diferentes *tópoi* son las que marcan un territorio, a la vez que los propios *tópoi* realizan el papel de símbolos, cuya referencia no sólo es la *khôra* sino la memoria de todos los ritmos que se han insertado a lo largo del tiempo en la misma”(González Escudero, 1991: 189).

De fet, la representació només s'esdevé possible des del moment en que l'enunciació

es produeix dins d'uns codis que ténen una història i una posició dins les formacions discursives d'un espai i un temps específics, i hom pot afirmar, també, que "l'élaboration historique ne possède aucune autonomie. Elle est partie intégrante du mouvement de sociétés qui la fabriquent et les sociétés se forment aussi grâce à son intermédiaire" (Wamba-Dia-Wamba, 1992: 10). Cada grup social poseeix "una identidad propia que va acompañada de un pasado inscrito en las representaciones colectivas" (Vansina, 1982: 167).

De manera similar, es podria suggerir que "la estructura del ser histórico determina el modelo o el modo de conciencia histórica" (Barlingay, 1981: 251), d'igual manera que "rationality is historical in the sense that it cannot but participate in a temporal and interminable unfolding of events" (Strohmayer, 1997: 389). Per tant, "l'histoire ne se dissocie pas des lieux où elle se déroule"(Di Méo, 1991: 153).

Respecte de les identitats col·lectives, caldria citar Roland J.-L. Breton quan remarca que

"Ethnogenèse et politogenèse sont objets d'étude des géographes puisque s'opérant dans un contexte spatial autant qu'historique(...). L'ethnie naît des apports anthropologiques divers ayant convergé en un cadre donné où s'élabore une culture propre, permise, mais non provoquée, par le milieu géographique et historique: elle s'affirme par des caractères originaux ou se fond dans un ensemble correspondant à un milieu plus vaste."

(Breton, 1987 (2): 742)

6.2.7. FRONTERES AFRICANES.

“La frontière (...) est par définition la limite de l’action de l’État et, le plus souvent en Afrique, une zone lointaine où s’essouffent toutes les formes de contrôle et d’autorité. Elle est en définitive terre de liberté, terre de refuge pour certains groupes, terre de violence où l’État africain moderne, aux moyens coercitifs limités, a du mal à imposer sa loi.”

(Gallais, 1982: 106)

Diverses energies socials han circulat per les xarxes amb les quals s’imbricaven les societats africanes, integrant un teixit social nou; això s’observa millor en les diverses fronteres africanes que han existit en temps històrics. En aquest sentit, i molt en consonància amb les idees de l’Escola de Dakar i, en especial, de Cheikh Anta Diop, referents a l’existència de bressols de propagació de les cultures africanes entre els quals el Nil cobraria una notorietat fundacional, el rus Lev N. Gumilev va incloure entre les regions per a ell favorables al desenvolupament dels processos d’etnogènesi “the Nile valley, part of Ethiopia and the Western Sudan” (Kozlov, 1975: 526). No és casual que totes tres zones són àrees de frontera marcada que rebran atenció preferent en el present estudi i que testimonien el rol etnogenètic dels sistemes fronterers.

Per la seva banda, Igor Kopytoff (1989: 5) afirma que la perspectiva fronterera és un model paradigmàtic d’etnogènesi, i sosté que es poblacions de frontera són un producte social sistemàtic de les societats africanes, les quals, a l’ensem, han generat noves societats en un procés continuat d’allunyament de les metròpolis i de recerca del que des de la perspectiva dels nousvinguts eren “terres de ningú”, establint-hi un nou ordre social en aqueix buit institucional que esdevé amb el temps una nova metròpoli o, segons la perspectiva aquí defensada, un nucli d’irradiació social cristal·litzat diferencialment; però Kopytoff sosté que algunes (poques)

societats es mantenen en una mena d'estat internig que, teòricament, existiria entre un nou assentament social i la seva consolidació com a sistema polític-cultural. Aquest darrer posicionament, en tant que implica l'acceptació de l'existència de societats "de transició", és un dels punts amb els quals es discrepa aquí de bell antuvi si es tenen en compte les consideracions prèvies efectuades en començar aquest article i que rebutgen qualsevol conceptualització del tipus "societat de transició" o "societat pont".

El que resulta poc discutible és el fet que "los mismos Estados conquistadores padecen a veces un proceso de fisión o de fragmentación, que conduce a la división del grupo en una serie de principados o reinos menores. En este nivel del desarrollo de la sociedad, con frecuencia las autoridades centrales no pueden impedir movimientos cismáticos en las provincias más remotas" (Lenski, 1993: 161-162). També sembla evident és el 'fenómeno africano de la 'proliferación de jefaturas' ", i que "el sistema de sucesión rotatoria que existe entre los gonja y en otros lugares es un mecanismo que permite conservar una estructura política más amplia, aunque necesariamente no es centralizado de forma rígida (...). El centro puede ser ritualmente fuerte pero políticamente débil, y a la larga la descentralización podría llevar a una separación efectiva (tal y como ocurrió entre el este y el oeste de Gonja) dentro de una unidad nominal" (Goody, 1990: 142). Així, moltes societats africanes precoloniales, en expandir-se, per una banda no assimilaven del tot a unitats etnosocials preexistents i, per l'altre cantó, encetaven processos de fisio que comportaven la instauració de nous centres d'irradiació. En aquest sentit cal reiterar que

"les frontières africaines anciennes semblent avoir le plus souvent séparé des dominations qui contrairement à l'État moderne n'homogénéisaient pas l'espace, mais le polarisent autour d'un noyau dur, entouré d'une périphérie beaucoup plus souplesment reliée au pouvoir central. Aux limites, il faut noter l'institution fréquente et quelquefois systématique d'espaces tampons, aux allégeances fluides et parfois vides de populations. Enfin, aux espaces politiquement organisés, les enclaves et les exclaves étaient monnaie courante. Tout ceci renvoi sans doute à une autre conception de la souveraineté, et l'espace du pouvoir se définissait à partir et en aval de chaînes de relations sociales et d'allégeances diverses alors que dans l'État moderne, la soumission des hommes à des institutions procède de leur appartenance à un espace par nature délimité au centimètre près."

(Sautter, 1982: 48)

Les fronteres africanes, doncs, han estat dinàmiques i, a més, no han seguit el model uniformitzador que implica la noció de *Lebensraum*.

Una de les idees que cal retenir de les reflexions d'Igor Kopytoff és la de l'unitat essencial de la cultura panafricana, tot i les diverses especificitats en temps i espai que es puguin trobar. Es pot afirmar, en aquest sentit, que les fronteres africanes són diferencials respecte de les occidentals en diversos aspectes:

1.- Conceptualització de l'espai polític no pas a partir de límits lineals sinó amb una sèrie de centres de poder que irradiaven energia social de forma no-centralitzada i amb nombrosos espais autònoms dins dels seus àmbits d'influència.

2.- Fluidesa inherent a les fronteres africanes, sovint amb fronteres basculants i amb nuclis de diversa densitat i extensió.

3.- Mentre que el pensament europeu presuposa una correspondència entre estats i pobles, a l'Àfrica la identificació i lleialtat amb l'estat era més discutible.

4.- Per últim, els europeus concebien la sobirania de l'estat com a quelcom uniforme, suposant que es manifestaria de la mateixa manera a la perifèria política que al centre, mentre que els africans imaginaven l'espai polític més aviat com a una estructura en cercles concèntrics de control decreixent, irradiat des del nucli.

En aquest sentit, cal subratllar que, a l'Àfrica tradicional, el control del centre d'un sistema polític en expansió sobre les noves perifèries "was weaker and less indirect. The limitations of power by distance is at the root of the repetitive pattern that one finds in African centralized polities. (...) At the maximum extension, the patterns may be represented as a structure of concentric 'circles' of diminishing control, radiating from the core" (Kopytoff, 1989: 29). La caracterització que duu a terme l'antropòleg estatunidenc es basa en set anells concèntrics:

- 1.- El nucli, governat directament per l'autoritat central.
- 2.- Àrea interior assimilada i integrada políticament.
- 3.- Cercle de *vassal polities*, aliats subordinats que gaudeixen d'una certa autonomia.
- 4.- Cercle de sistemes polítics que paguen tribut regular al nucli polític principal.

- 5.- Àrea on el control del centre és eminentment simbòlic, no pas factual.
- 6.- Marques frontereres on “the center could only practice political intimidation and extract sporadic tribute through institutionalized raiding or undisguised pillage”(ibid).
- 7.- Àrees de frontera potencial.

El pensament holista africà, en representar-se la diferència com a part de la unitat fonamentat, es distancia clarament del pensament homogeneïtzador occidental; en les representacions social holistes, els objectes, éssers i fenòmens poden ser, alhora, ells mateixos i una altra cosa diferent, de manera que l'oposició entre ú i múltiple no imposa la necessitat d'afirmar un dels dos termes si hom nega l'altre, ni viceversa (Lévy-Bruhl, 1985). Això, portat al terrenys de les formacions ètniques, suposava que la diversitat no era pas una tara sinó un aspecte consubstancial de la realitat, i l'organització comunocràtica de les diverses agrupacions diferencials funcionava com a micro-fronteres dins d'àmbits polítics més grans.

A més, l'organització espacial de l'Àfrica tradicional sedentària

“est constituée de noyaux ethno-démographiques séparés par des marches. A l'intérieur de ces noyaux de fortes densités sont réalisées principalement par une ethnie, même si cette cristallisation a été provoquée en fait par des apports minoritaires d'origine quelquefois lointaine, désormais plus o moins intégrés dans le fond autochtone. Ces cristallisations furent le fait de conquérants devenus aristocratie régionale, les Guélewar chez les Sérère, les Nakamsé chez les Mossi...ou de groupes commerçants.”

(Gallais, 1981: 7)

En aquest sentit, un examen de la població africana “met assez nettement en évidence l'alternance de foyers régionaux peuplés et d'aires intersticielles d'occupation plus lâche. Il devient possible d'identifier les foyers ethno-démographiques qui, en même temps, sont ou ont été des pôles ethnopolitiques actifs” (Foucher, 1991: 223). Així, “en Afrique plus peut-être

qu'ailleurs, la carte des densités est une mosaïque où s'opposaient à faible distance régions densément et faiblement peuplées" (Raison, 1968: 9).

Les marques frontereres, "dernières réserves d'espace séparant les noyaux ethnodémographiques, attirent les migrants appartenant à des ethnies variées (...). Terres de liberté pour les marginaux (...)" (Gallais, 1982: 104), aquestes zones de frontera es poden considerar com a "aires inter-ethniques"(ibid) i, per tant, llocs de gran densitat interrelacional (i d'etnogènesis). Alguns exemples citats pel mateix Jean Gallais són els Djelgobé "venus du Gourma, installés dans l'actuel Djelgodji au nord-ouest de l'Haute-Volta" (ibid: 105), tot i que alguns han continuat més enllà del Níger, al nord-oest de Niamey, de forma que la seva àrea sembla situar-se deliberadament a sobre de l'eix fronterer Mali-Burkina Faso-Níger.

La frontera amb l'islam de la costa oriental africana fou la línia d'intercanvi amb els pobles d'Índic. De fet, la costa índica, en tant que frontera marítima i "lugar de contactos y de interacción con el mundo" (Sheriff, 1983: 562), fou la primera gran frontera per la qual possiblement arribaren els grups meridionals d'Àsia (dràvides, sudaràbigos), amb llurs ramats i concepcions politico-religioses (Anselin, 1981), que trobem tant al Nil egipci com en terres sudaneses o de la Rift Valley fins als estats Kongo (Iniesta, 1992: 183). Aquest àmbit fronterer donà la cultura Swahili. En l'Índic, l'islam heretà una tradició de frontera múltiple: així, Koswani (1983), subratlla la continuïtat de les relacions amb les societats índies (musulmanes i brahmàniques). Els indonesis, que fins el segle XIII contactaren amb les costes africanes reforçant llur presència a Madagascar, o els soldats axumites que protegien embarcacions musulmanes, són exemples d'aquesta naturalesa porosa i oberta de la frontera oriental.

La segona gran frontera històrica donà lloc al món sudanès, des del Sàhara fins als boscos guineans. Com l'Oceà Índic, el Sàhara fou un filtre militar: nombrosos grups berbers s'endinsaren al desert i donaren lloc a petits estats mercantils al nord saharià, com Tahert o Sidjilmassa (Lewicki, 1962), nuclis d'on sorgí la posterior activitat caravanera que tant possibilità l'intercanvi. Situat entre els mons saharià i sudanès, el Sahel ha actuat de frontera múltiple, d'espai social en sí, de franja etnogenètica específica i d'àrea d'intercomunicació etnosocial densa. El Sahel, de fet, és un espai "d'interface caractéristique, à la fois lieu d'échange et de contact, et suffisamment étendu pour avoir également son propre système, à l'instar des marches. (...)surtout, il est espace de cohabitation plus ou moins symbiotique, plus ou moins conflictuelle" (Brunet et alii, 1993:

444).

L'àrea sudanesa constitueix una zona coberta per miríades de societats que, tot i imbricades en el que Amselle (1985, 1990) anomenà xarxes de societats, aquesta mateixa imbricació generà límits ètnico-identitaris que es reforçaren, diluïren o reestructuraren d'acord amb les condicions limològiques (ergo, polítiques).

La tercera macro-frontera, l'occidental, convertí les costes atlàntiques en punts d'atracció que esdevingueren centres d'activitat política. El golf de Guinea va passar a ésser una zona privilegiada que restà força a la sabana sudanesa ensems que agravava la minva en el tràfic caravaner musulmà en el nord (Davidson, 1963).

Els intercanvis interafricans, per una altra banda, han estat factor de transformació, conjugat amb les dinàmiques socials en qualsevol època i lloc que es consideri. Amb freqüència, les fronteres no africanes han incidit en aquests processos (Iniesta, 1992: 186). Com abans s'ha apuntat, no s'ha d'assimilar necessàriament 'aculturació' (en el sentit de contacte cultural) a naufragi d'un tipus de societat, "porque lo habitual, antes del siglo XIX, ha sido el cambio reorganizador del propio modelo sin llegar a la destrucción de todas sus bases de sustentación" (ibid: 186-187). S'han produït, a l'Àfrica i arreu, préstecs, assimilacions i síntesis, així com etnòlisis (Breton, 1983) productes de reelaboracions i de destruccions culturals. Exemplificant el que s'acaba de comentar, tenim els préstecs que els etnosistemes Khoi-Khoi han fet als Bantu: economia ramadera, lèxic (del 27 al 30 %), fins i tot el treball del bronze, documentat en khoisànids veïns de l'imperi Karanga de Mwene Mutapa (Fagan, 1985); un altre exemple seria el ja comentat del Sudan i la costa azània, on l'islam reforçà les estructures urbanes ensems que progressà a partir d'elles (Trimingham, 1964).

De fet, la incorporació a l'islam sovint no sigué ni ortodoxa ni real en el sentit estricte de les concepcions i pràctiques, però actuava i actua com a poderosa delimitació identitària, sense anar més lluny, una dinastia Karanga s'anomenava amb nom àrab (Changamir), prova de l'influx derivat de les relacions amb els Swahili, musulmans africans que, com a tals, sabien moure's dins dels terrenys africans tradicionals com a intermediaris. Un altre exemple el trobem en l'influència Swahili en l'escriptura aljamiada malgaix (Iniesta, 1992: 188), així com en les comunitats urbanes del nord i nordoest de la gran illa; l'acció de l'islam africà fins i tot transmeté algunes institucions polítiques als Sakavala i, al cap i a la fi, la societat Swahili fou incorporada pels nous estats malgaixos fins a desaparèixer com a sistemes autònoms, mentre que al continent aqueixa forma

cultural afro-islàmica s'ha mostrat enormement plàstica fins i tot davant de la colonització.

A l'àrea del Sudan, i específicament a la zona oriental-nilòtica, els regnes africans Nubis que des del segle VI desenvoluparen una síntesi cultural entre cristianisme i estats pastorils, foren sotmesos per estats musulmans al llarg del segle XIV fins a anular aquests etnosistemes dins dels sultanats del Nil i del Bahr el Ghazal (Kropacek, 1985).

A la frontera atlàntica, a l'àrea Kongo, els poders africans que, majoritàriament, havien cercat el contacte cultural sense restriccions en les ideologies i pràctiques socials, per primer cop no actuaren com a filtre relacional (Iniesta, 1992: 190) i deixaren que el xoc colonial desestabilitzés el sistema Kongo en poc més de tres dècades. Quelcom semblant succeí a la monarquia Karanga de Zambèzia o Mwene Mutapa: la recerca política per part del poder africà d'un abatiment de fronteres amb la confiança de que això els reforçaria en el poder. En contraposició a açò, els sistemes clànics de l'anomenada Costa d'Or, on s'establí la factoria de Sao Jorge da Mina (1481), van mantenir el control sobre les transaccions, sobre els grups en contacte i sobre les idees rebudes, és a dir, sobre els intercanvis i comunicacions socials que nodreixen els límits i la cristallització política dels sistemes implicats.

Un aspecte poc estudiat, que demostra amb escreix el caracter bidireccional (sovint multidireccional) dels intercanvis i interrelacions socials, és el dels grups europeus 'aculturats' dins del continent africà. Així, grups de 'lançados' i 'pombeiros' europeus establiren societats africanitzades, noves síntesis culturals i etnogènesis derivades de la frontera i de les seves repercussions socials (limologia): grups Creole a Guinea-Bissau, a Ziguinchor (Casamance); societats derivades dels 'prazos' de Zambèzia, terres donades en enfitèusi per la corona portuguesa, i que generaren noves formes culturals que, com a element novedós en les societats africanes, incloïen l'apropiació de la terra com a base dels estats autònoms que s'engendraren (ibid: 191-192).

La creació d'una frontera sudafricana (Lamar, Thompson, 1981), i la consegüent apropiació de terres per part dels Boer i Britànics, impossibilitaren els desplaçaments i estimularen la militarització en la lluita per desplaçar del natal als restants grups. El Mfecane ('aplastament', literalment) que caracteritzà els Amazulú i diferents grups Nguni, Sotho-Tswana, Ngwane-Swazi,

Ndebele, cristal·litzà en uns grans moviments de població que, a més d'acabar amb els estats Karanga, com el Mwene Mutapa, foren conseqüència, repetim, de "el establecimiento fronterizo de un sistema inopinado de acceso a los pastos y a las tierras agrícolas"(Iniesta, 1992: 194).

La colonització va destruir la independència política i desvirtuà antigues jerarquies vers funcions tributàries o policiaques, la qual cosa s'hauria de tenir en compte, no com fa Kopytoff (1987) eludint, quan parla de fronteres africanes en sentit antropològic, aquesta desaparició de la independència.

La (re)partició del continent africà va donar com a resultat allò que Georges Balandier anomenà 'cirurgia colonial', doncs procedí a una veritable vivisecció social mitjançant el disseny de conjunts administratius (Poirier, 1972: 18). El resultat net fou "que las fronteras coloniales a menudo segmentaban unidades politicas preexistentes y, de modo más general, bisecaban (o, mejor aún, disecaban) áreas culturales (Katzellenbogen, 1998: 40-41). En l'estudi efectuat per K.M. Barbour al 1961, les fronteres colonials (o sia, inter-imperials) disseccionaven 187 pobles diferents (Barbour, 1961: 312-313), i un exemple paradigmàtic era el dels etnosistemes Zande: "na granitse s Bel'giiskii Kongo zhivut 200 tys. azande, osnovnaia massa azande zhivet po ty storonu granitsy"(a la frontera del Congo Belga viuen 200 mil azande; la gran majoria de la massa dels azande viuen als altres costats de les fronteres) (Ol'derogge, Potekhin, 1954: 229). Tanmateix, "the Nigeria-Cameroon boundary divides 14, while the boundaries of Burkina Faso cut 21 culture areas" (Griffiths, 1986: 205), i un cas esperpèntic de frontera és el presentat pels 187 kilòmetres de llargària de la franja de Kaprivi (*Kaprivi Zipfel*):

"First agreed by Britain and Germany in 1890 it represents a german wish to have direct access to the Zambezi. It well illustrates European ignorance of African geography at the time, for a more difficult route to the Zambezi than throught the Zipfel would be hard to find. It is cut by two major perennial rivers, the Okavango and the Cuando-Chobe, many seasonal rivers, and a large area of swamp between the Chobe and Zambezi. The Zipfel also cuts ethno-linguistic areas, the 16 000 people living in the strip related to groups in Zambia and Botswana rather than to those in Namibia proper."

(Griffiths, 1986: 211)

marches, aires tampons s'ajoutent les lignes précises qui sur la carte pour le moins, coupent l'espace (...), aux appartenances ethniques compliquées, existentielles et renouvelables s'oppose la nationalité précise, que la carte d'identité fixe définitivement" (Gallais, 1981: 9).

homogeneïtzació mercès a la presència del mateix sistema administratiu amb una sola llengua oficial, i la fraternitat anti-imperialista també cohesionà de manera momentània a les societats colonials en l'etapa de l'acció política per la independència: "los problemas empezarian a continuación" (Iniesta, 1998: 237), doncs les fronteres colonials englobaven pobles que s'ignoraven o, àdhuc, que mantenien una vella enemistat. A més, el veritable motiu d'aquesta intangibilitat dels espais retallats pels colonitzadors va ser "la salvaguardia de las parcelas de poder que cada administración había alcanzado y que se negaba a transferir a otras entidades más coherentes"(ibid: 237).

De fet, "les frontières des États africains ont été rigoureusement maintenues non pas en dépit, mais à cause de leur artificialité" (Clapham, 1998(2): 80)i, *de facto*, la idea d'una frontera que traci una línia relativament clara ente els Estats "a été remplacée par celle de <région limitrophe>"(ibid: 84-85), la regió fronterera, lloc d'intercanvis i de gran densificació de comunicacions socials.

Tot i la contrastada artificialitat de les fronteres dissenyades pels colonitzadors, les reelaboracions i reapropriacions identitàries que, com s'ha dit, són presents tant pel que fa a les relacions socials bastides a través dels límits fronterers com pel que respecta al neixement d'un cert sentiment identitari dins d'aquests límits. Diversos moviments independentistes africans han pres com a marc d'actuació i de reivindicació àrees resultants d'actuacions colonials: a Casamance, per exemple, els rebels reivindiquen llur estatus diferencial dins les disposicions administratives colonials primer portugueses i després franceses, alegant que mai van formar part de la colònia de Senegal; en un mateix sentit, els independentistes de Cabinda legitimen llur acció armada en base a la diferenciació político-territorial de l'enclau segons es recull al tractat de Simulambuco del febrer de 1885 , i fins i tot "en su plan de descolonización la ONU señalaba Cabinda como el 39º territorio a descolonizar, y Angola el 34º"(Nhaga, 1996: 47); l'actual estat independent d'Eritrea "n'a d'autres racines historique que la colonisation italienne de 1885 et le sentiment national est né de la frustration profonde qu'a entraînée le remplacement du statut fédéral décidé par l'ONU en 1950, par l'annexion pure et simple de 1962"(Gallais, 1982: 119), i el problema Sahraui és, "schématiquement parlant, le pendant occidental de celui de l'Érythrée" (ibid); per últim, la Somalilàndia independent, *de facto*, des del 1991, encaixa perfectament amb el territori de l'antiga colònia britànica del mateix nom.

Per un altre cantó, el sistema de límits llegat per la colonització ha generat també una juxtaposició amb les àrees socials i les marques fronteres de base històrica, i així com "aux

Respecte de la franja de Kaprivi, i com a una nova mostra tant de la potència performativa dels límits polítics com de la capacitat de les col·lectivitats per a reapropiar-se les configuracions espacials i generar nous sistemes ètnics, cal dir que hom està assistint potser al sorgiment d'un nou poble, els Caprivians (Gonen, 1996: 190, 653), que inclouria les comunitats situades dins de les fronteres d'aquest espai creat per les potències colonial.

És cert que les potències colonials preferien mantenir les fronteres colonials allà on eren conegudes (Nugent, 1998: 80), com és el cas dels límits meridionals entre Benin i Nigèria (situat entre l'antic Dahomey i els regnes Ioruba), o del límit Níger-Nigèria, que va seguir les fronteres septentrionals de Sokoto, Gwandu i Bornu (Foucher, 1991: 188, 189); de fet, "the border between Nigeria and Niger was amended so as to include the territories of the sultanates of Tessawa and Maradi and Zinder, with which France had treaties, within the French sphere" (Touval, 1966: 289). Però la reestructuració de l'espai africà comportà entre d'altres fenòmens l'esborrament d'una organització social precolonial basad en "governance of people rather than place" (Wilson, Donnan, 1998: 8), a més de les ja comentades fronteres geomètriques i la *cloture de l'espai*.

Cal tenir present, però, que els africans sovint han ignorat les fronteres en tant que línies divisòries i han continuat llurs relacions socials a través d'elles, per no parlar de les concepcions del territori que atesoren els pobles nòmades com ara els etnosistemes Somali: "los distintos clanes somalíes poseen ciertamente territorios que, en general, resultan diferenciables, pero cuentan con zonas que se solapan y que carecen de límites específicos" (Clapham, 1998 (1): 318). Entre d'altres sistemes socials la concepció de l'espai i de les fronteres distava molt del geometrisme europeu, i oscil·lava entre els mapes mentals confeccionats a partir de la pròpia comunitat i que s'anava diluint progressivament amb la distància fins a donar pas a una sort de *terra incognita*, com passa entre els Ibo (Nugent, 1998: 74), i les fronteres estatals que podien ser zones de guerra o bé passadissos comercials; en ambdós casos representaven un àrea de potencial interacció social i, per tant, de cismogènesi.

Les aberrants fronteres colonials van començar a prendre solidesa des del 1960, "année des indépendances et de la balkanisation" (Diagne, 1997: 31), i "els occidentals de cada Estat han mantingut una fidelitat implòluta a la carta de l'OUA, que als seus tres primers articles garanteix la pervivència *ad aeternum* de les fronteres heretades de la colonització" (Iniesta, 1995: 304); l'excusa va ésser la d'evitar conflictes, quan el que van generar aquestes línies frontereres van ser, essencialment, més enfrontaments armats. La *Pax Colonial* va aconseguir una certa

7.- ETNOSISTEMA I ETNOGÈNESI:

7.1. ETNOSISTEMES :

“(...)la géographie (...) doit se tourner (...) vers le niveau supérieur de la noosphère, vers l’analyse des ethnosystèmes.”

(Breton, 1987 (1): 212-213)

“Ethnic group formation is a continuing and often innovative cultural process of boundary maintenance and reconstruction.”

(Cohen, 1978: 397)

“Por qué sistema? Porque el conjunto de tensiones, interacciones e interdependencias (...)constituye una auto-organización (...)”

(Morin, 1992: 29)

La idea de focalitzar etnosistemes de frontera, implícita en el *τέλος* de la investigació, cal repetir que és deutora d'un enfocament teòric-metodològic concret que prioritza els límits i les relacions, doncs, tot i que en certs casos la presència de la frontera és més marcada i generadora d'etnosistemes i de relacions, "en realidad estamos siempre en la frontera, somos frontera" (Lisón, 1997: 179). De fet, el límit, com s'ha comentat amb anterioritat, és constitutiu de tota pràctica social i, encara més, es pot afirmar que "entrer en relation avec les êtres et les choses c'est tracer des limites ou se heurter à des limites. Toute relation nécessite la délimitation d'un champ à l'intérieur duquel elle prend naissance"(Raffestin, 1980(1): 148). Els límits i fronteres passen per fases de funcionalització o de desfuncionalització, com per exemple en el cas de la frontera sudafricana entre anglo-boers i negroafricans (Lamar, Thompsom, 1981), i açò sempre en relació amb les modificacions socio-polítiques que tinguin lloc, afectant al territori i al temps socials a l'interior d'aqueix territori.

Samir Amin (1976) considera que els trets definidors d'una ètnia són els de constituir una comunitat lingüística i cultural, i posseir tant una homogeneïtat de territori geogràfic com una consciència cultural. Es pot dir que aquest és un dels diversos tipus d'etnosistemes que es poden donar en l'espai i en el temps, i que la tipologia de sistemes etnosocials (és a dir, d'ètnies) que es podria confeccionar no seria tant en funció d'una escala de valoració ètico-funcional com una classificació que donaria compte dels diversos estats en què es pot trobar aquella constant social de base que estem catalogant com a etnosistema, estats que varien segons la densitat, tamany, estructura política i durada, però que responen a invariants de funcionament sistèmic que abans s'han repassat i que ara es tractaran d'aplicar a les gènesis i dinàmiques de manteniment etnosocial.

S'hauria d'assenyalar que la societat no és pas un ens cosificat, doncs, com deia Simmel, l'unitat de qualsevol sistema social fa referència a les forces d'atracció i cohesió entre els seus components, una mena de *συνπαθεια*, en el sentit etimològic del terme, i de la qual també parlà Max Scheler.

En una direcció similar, s'ha de considerar l'etnosistema com a una organització, tal i com ha estat concebuda per Edgar Morin:

"(...) la disposición de relaciones entre componentes o individuos que produce una unidad

compleja o sistema, dotado de cualidades desconocidas en el nivel de los componentes o individuos. La organización une de forma interrelacional elementos o eventos o individuos diversos que a partir de ahí se convierten en los componentes de un todo. Asegura solidaridad y solidez relativa a estas uniones, asegura, pues, al sistema una cierta posibilidad de duración a pesar de las perturbaciones aleatorias. La organización, pues: *transforma, produce, reúne, mantiene.*”

(Morin, 1986:126)

En aquest sentit, cal subratllar que aquí no es parla pas d'allò 'orgànic' en el sentit biologicista que normalment a pres el terme, sinó que el concepte és adient per tal de designar “la diferencia radical de funcionamiento entre los diversos órganos (una de las imágenes fundamentales de Marx en los *Grundrisse* fue la de 'metabolismo'”) (Jameson, 1998: 95). De fet, ja s'ha incidit en la importància dels intercanvis metabòlics que efectua els dispositiu regulador de l'auto-organització sistèmica.

Si es parla aquí de sistema és, en primer lloc, per des-reificar la materialitat social ha analitzar, parlant d'organització en comptes de substància o d'essència (Morin, 1986: 148). Aquesta organització és també el principi ordenador que assegura la permanència, és a dir, és morfoestàtica, doncs “mantiene la permanencia del sistema en su forma (*Gestalt*), su existencia, su identidad” (ibid: 156). En aquest sentit, resulta interessant la definició d'ètnia que duu a terme Michel Foucher: “l'ethnie est un ensemble social composé d'individus qui se reconnaissent en commun un certain nombre de traits (...) et qui disposent d'un terme spécifique pour nommer le group ainsi formé. On se réfère là a une forme d'organisation de la société civile, mais l'ethnie peut être aussi un mode de structuration de la société politique”, amb una inscripció espacial (Foucher, 1991: 222).

L'etnosistema, com tota organització, “en el sentido en que impide tanto la hemorragia del sistema en su entorno, cuanto la invasión del entorno en el sistema, constituye un fenómeno de clausura”(Morin, 1986: 161), tot i que “siempre, por algún aspecto, un sistema abierto de entrada forma parte de su entorno, el cual forma parte de dicho sistema puesto que lo penetra, lo atraviesa, lo coproduce”(ibid: 235).

És per aquest motiu que “following the basic assumption that the interaction between ethnic groups is the result of environmental factors influencing their members, phenomena which are related to a collective ethnic identity have to be analyzed in terms of ecological relations” (Haarman, 1986: 1). De fet, tal i com suggereix Serge Moscovici, “nature et société ne s'excluent pas mutuellement (...). L'homme se situe à la confluence de leur structure et de leur mouvement” (Moscovici, 1972: 39).

La interacció amb l'entorn social i els sistemes de connexions i desconexions a on s'imbriquen els etnosistemes no impliquen pas una manca de capacitat d'aquests a reeixir com a sistemes socials diferencials, ans el contrari, només en base de llur diferencialitat sistèmica poden relacionar-se amb d'altres conjunts socials. En paraules de George Bataille i de Roger Caillois: “una **sociedad humana** está en el mundo como una **existencia no aislada pero distinta** no sólo del resto de las cosas y de los seres, sino de las demás sociedades” (Bataille, Caillois, 1982 (1): 95, la negreta és nostra). D'aquesta manera, tal i com subratlla Aleksandr Guts, l'etnos “estestvenno slozhivsheesia soobshchestvo liudei, protivopostavliaiushchee sebja drugim analogichnym soobshchestvam, chto opredeliaetsia oshchushcheniem komplimentarnosti (svoichukhoi)” (*està sotmès de forma natural a la comunicació humana, contraposant-se als altres amb una comunicació analògica, la qual determina un sentiment de complementarietat (els nostres, els altres)*) (Guts, 1997: 61).

Un etnosistema “és històricament un fenomen social permanent de construcció-reconstrucció” (Cahen, 1995: 90) i, tal i com assenyala Lulian Bromley, “it should be stressed that ethnoses are dynamic systems which have taken shape in the course of history”(Bromley, 1984: 66), però cal puntualitzar que no és gens casual que aquí s'hagi escollit el terme ‘sistema’, doncs aquest implica un cert equilibri al voltant d'un o més nuclis (Serres, 1993: 32), i tal i com observà Émile Benveniste, deriva de l'arrel indoeuropea ‘sta-’ (estar fix). De fet, es pot seguir Louis-Vincent Thomas quan parla de l'ètnia, “la plus grande unité traditionnelle de conscience d'espèce” (Thomas, 1968: 1006, citat a: Dika-Akwa, 1982: 176), sempre i quan es prengui el terme ‘espècie’ com a resultat de l' *especiació*, entesa aquesta com un procés que “implique l'apparition et le développement d'un véritable système original” (Brunet et alii, 1993: 463). Ara bé, les tendències ‘fixistes’ del sistema es veuen contrapesades pel fet que tot sistema “es ante todo un sistema de transformaciones. El entorno ejerce sobre él presiones ante las que reacciona, ya sea transformándose, ya sea actuando sobre ese entorno” (Cot, Mounier, 1978: 67).

7.1.1. ENERGIA SOCIAL I ETNOSISTEMA

“Todo espacio/tiempo social parece inextricablemente (...)urdido por una pluralidad de tensiones o fuerzas imaginarias, precisamente en la medida en que son reales y materiales.”

(Castro Nogueira, 1998: 41)

“La energía, que cuando es densa llamamos materia, es el soporte del espacio-tiempo. Es decir, el espacio-tiempo es algo abstracto, matemático al que sólo podemos definir y describir en la medida que haya una energía al que asociarlo.”

(Franco González, 1990: 32)

Una ètnia es pot concebre en tant que “une gestalt linguistique, rituelle et coutumière” (Thomas, 1968: 1006, citat a: Dika-Akwa, 1982: 176), i aquesta *Gestalt* hauria d'ésser conceptualitzada en tant que configuració organitzacional (Morin, 1986: 330), per la qual cosa s'hauria de parlar de formació etnosistèmica (morfogènesi) tot considerant el terme forma “en su sentido fuerte, es decir, de *Gestalt*, globalidad de un sistema y de un ser”(ibid: 187). En aquest mateix sentit, el sentiment ètnic “est un ‘complexe’, une réalité psycho-affective formée par la coagulation, l’agglutination, voire la synthèse en une totalité organique d’éléments isolables par l’analyse” (Morin, 1984: 131).

El nucli de cada sistema cultural seria quelcom assimilable al que Leo Frobenius anomenà

paideuma (Straube, 1975: 45), 'ànima' de la cultura que impulsa el seu moviment, un concepte fins a cert punt homologable al ja comentat d'ἐνεργεια. De manera similar, Gregory Bateson "eventually characterized any system that shows a resistance to entropy (...) as 'mind'" (Tresch, 1998: 6). Tal i com comentava Wundt, l'aparell psiàtic "no funciona como un mecanismo, sino como un conjunto orgánico cuyas reacciones son originales y, por consiguiente, irreductibles a las acciones que las desencadenan. Es preciso por tanto, como señalaba Wundt, sustituir el principio de la energía material por el principio de crecimiento de la energía espiritual" (Foucault, 1998: 165).

S'ha de subratllar que, com deia S. Lupasco, "un sistema no puede ser más que energético" (Morin, 1986: 165), i que el concepte d'*organització* està força lligat al d'*energia*: "la ebullición está en la fuente misma de toda organización (*órgano*: hervir de calor)" (ibid: 77). De fet: ἐνεργεια, força, poder; ὀργαω, obrar, desitjar ferventment. En un sentit similar, el filòleg Wilhelm von Humboldt suggerí que la llengua "es una organización simbólica creativa, esto es, una *energeia*" (Buxó, 1983: 9). De fet, es pot afirmar que la identitat cultural és "une force agissante" (Gricquel, Fleury, 1987: 89).

S'ha de fer, però, un drenatge previ del contingut metafísic que conté el terme *paideuma*, emprat per l'etnòleg alemany i que, com tots aquells que postulen l'existència d'un *Volk*, no té en compte que aquesta 'ànima' està sempre subordinada a la conjuntura (Cahen, 1995: 81). A diferència de l'*en-si* dels substancialisme filosòfics, la nostra noció d'identitat "necesita el tercio (el flujo energético, la relación ecológica(...))" (Morin, 1986: 245). En paraules de Lev Nikolaevich Gumilev: "ètnosami nazyvaiutsia kollektivy lyudei, protivopostavliaiushchikh sebja vsem ostal'nym" (*els ètnos ha d'ésser considerats com a col·lectius humans que s'oposen a tots els altres*) (Gumilev, 1970: 86).

Cal tenir en compte que "un sistema social (...) es un sistema diferenciado" (Parsons, 1976: 117).

Un cop desencialitzada i desreificada, la noció de *Volkgeist* és perfectament assumible segons els paràmetres generals que aquí s'estan emprant doncs, així, el terme *Volkgeist* recull la idea de l'intercanvi i de la comunitat que estaven presents en els escrits del jove Hegel. En aquesta definició d'"esperit d'un poble" "se enlazan indisolublemente los diversos elementos del hecho social (...). Ese *Volkgeist* no es una entidad mística, sino que abarca lo que Marx traduce por *Stoffwechsel*, intercambio orgánico; en éste la naturaleza y sus *partenaires* no son adversarios (...), sino elementos de una relación, no como *Gegenstand*, proceso de objetivación, sino como

Gegenspieler, con su aspecto lúdico”(Maffesoli, 1977: 207).

L'unitat motriu fonamental dels etnosistemes seria el que el txec Robert Kalivoda denomina **energia biopsíquica**, o sia, una sort d'energia ideal que també podria ésser anomenada energia material bàsica i que desenvolupa un rol de cristallització “con todas sus cualidades de latencia, de extensión de facultad movilizadora, de pregnancia en la constitución de lo imaginario social”(Maffesoli, 1977: 83). Aquest rol de cristallització és bàsic en els processos etnogenètics. S'ha de tenir en consideració, en aquest sentit, que per a crear un sistema és necessària una energia que ofereixi resistència a l'ambient, una energia que hom troba en la ψ humana, concepte traduïble com a 'ànima' i també com a 'voluntat', 'desig', 'alé vital', 'força vital', fins i tot 'esperit' en el sentit de *mens*, existint una sort de progressió de “la <potencia>, impulsada por el <conatus>, apreciada y fijada por la <mens>”(Negri, 1993: 251).

Reprement les tesis defensades per Robert Kalivoda, aquest situa l'energia biopsíquica en la base no només de les dades naturals, “mais aussi des données sociales de l'existence humaine” (Kalivoda, 1971: 97). El pensador txec continua el seu discurs efectuant diversos comentaris que fem nostres plenament:

“Par rapport aux forces biopsychiques de l'homme, [l'activité économique]est *secondaire* (...)”. A vrai dire, on ne peut considérer l'activité économique de l'homme comme un facteur matériel décisif. Sur le plan du contenu, c'est précisément l'énergie biopsychique de l'homme qui joue ce rôle. (...) l'énergie biopsychique s'extériorise -s'objective- directement et comme telle dans le contenu vital des couches de civilisation et de culture de l'homme social. Il faut encore remarquer que l'énergie biopsychique est *la source même de l'activité humaine*”. (ibid: 98-99)

Aquesta energia, com diu G. Scholem, és una sort de 'potència' fundacional, que actuaria expandint la vida cap a l'exterior i vivificant la creació romanent ensems a l'interior de manera profunda(Maffesoli, 1990: 26). Cal aclarir que, en parlar de vida, no es vol biològitzar els etnosistemes ni encara menys convertir-los en substàncies, doncs “no hay *materia viva* sino sistemas vivos”(Morin, 1992: 24). Les etnogènesis comporten el neixement d'aqueixa *potència* de la qual s'acava de parlar, doncs “cada vez que empieza una época, que florece una ciudad o que se epifania un país, esto se verifica siempre a partir de una potencia popular” (Maffesoli,

1990: 189-190). Aquesta pulsó, aquesta força vital (*vis animans*), pròxima al ja comentat concepte de *passionarnost* elaborat per Lev N. Gumilev (i que també es pot relacionar amb l'*élan vital* bergsonià) és, doncs, una sort d'energia, com ja va ser suggerit per Georges Bataille tot referint-se de manera explícita a Vernadski i al seu concepte de biosfera, représ més tard per Lotman en l'àmbit de les formacions socials. El mateix Bataille era clar en els seus plantejaments: "sin gasto de energia no hay existencia colectiva (...)" (Bataille, 1982: 150).

Els sistemes, doncs, estan en moviment, però no tenen una *Zweckrationalität*, una fita racional-instrumental; hom diria que els sistemes socials són *zwecklos aber sinnvoll* (Maffesoli, 1993: 95), o sia, sense finalitat però plens de sentit.

El rus Lev Gumilev, tot fent referència a l'energia desplegada en el procés etnogenètic, suggereix el següent:

"the formation of a new ethnos (...) always starts with a particular characteristic: an invincible inner striving by a small group of people toward extremely intensive, purposeful activity, which is always associated with a change in the environment (either ethnic or natural) (...). Ethnogenesis (...) is an inertial process in which the initial charge of energy is spent in resistance against the environment . "

(Kozlov, 1975: 526-527).

En una línia similar, el geògraf Jean Gottmann, aduint raons d'ambigüitat conceptual, va emprar el ja comentat terme d' 'iconografia' per tal de substituir el d' 'esperit', el qual concebia com "a psychological attitude resulting from a combination of actual events with beliefs deeply rooted in the people's mind" (Gottman, 1952 (2): 516).

Els sistemes de pensament africans fan esment sovint de les idees de força, d'energia. Pathé Diagne suggereix l'existència d'una concepció negro-africana d'una sort d' "Energie universelle" (Diagne, 1982: 92), i a l'Àfrica negra en general, el poder "se expresa frecuentemente mediante una palabra que significa <la fuerza> [Fanga , en bàmbara; pan, en

samo]. Se trata de la energía vital que integra una polivalencia de fuerzas” (Hama, Ki-Zerbo, 1982: 71). Entre els Dogon, el terme que expressa la noció de ‘força’, ‘energia’, és el de *pânga* (Fay, 1995: 370). Els Diola de la Casamance pensen que l'ésser és energia, doncs “le système cosmologique diola (...)est un pneumatisme vitaliste, un ‘forcisme’ ” (Thomas, 1994: 80). En una línia molt similar, Placide Tempels assenyala que entre els pobles Bantu la “notion de l’être est essentiellement dynamique (...). La notion de force est donc liée essentiellement à toute notion d’être.”(...) l’être EST force” (Tempels, 1948: 35)

7.1.2. CONCEPTES I REFLEXIONS ENTORN DELS ETNOSISTEMES: NUCLEACIÓ, REGULACIÓ ETNOSISTÈMICA, HOMEÒSTASI, AUTOPOIESI.

Respecte dels centres de pivotació social, resultaria adient introduir el concepte de **nucleació**, referit aquest al fet que “la interacción del resto del sistema en la pequeña región en que se produce una fluctuación tiende siempre a amortiguarla”(Prigogine, 1988: 115-116).

Pel que fa al que es podria denominar **regulació etnosistèmica**, el rus Shikogoroff va suggerir que era el resultat de l'interrelació de tres factors: “the ecological conditions to which the ethnos had to adapt, its relations with other ethnoses and the size of its population”(Dragadze, 1980: 164). Les societats ‘primitives’ constitueixen sistemes autorregulats (Habermas, 1987 (II): 219)

Els etnosistemes poden ser considerats com a “phenomena that show long-term consistency” (Bromley, Kozlov, 1989: 430-431) tenint en compte “the slow dynamics of ethnic traditions” (Gjessing, 1975: 324). Aquesta potencialitat de durada és assimilable, a les qualitats dels sistemes autorreferencials, “ossia capace di riferirsi a se stesso circolarmente, in termini di se stesso. L'autoreferenza strutturale, così, promuove organizzazione per alimentare la sua propria tensione e durare” (Turco, 1988: 125).

Un mecanisme que contribueix a l'homeòstasi etnosocial és l'endogàmia, “a specific ‘stabilizer’ of ethnoses”(Bromley, Kozlov, 1989: 430). Alguns exemples extrets del Sudan occidental poden ser d'utilitat per tal d'il·lustrar aquest punt.

Al delta interior del riu Níger conviuen diversos gups ètnics “localement désignés par *sii* (pl.: *sihiji*)”(…)Les ethnies (*sihiji*) sont en principe, et largement en pratique, endogames, à l'exception de quelques mariages hypergames politiques généralement uniques, qui ne remettent pas en question la division des identités des groupes” (Fay, 1995: 432-433). A la ciutat de Dori, també al delta interior del Níger, on conviuen Pél, Songhai, Mossi, Haussa i Moros, “les mariages entre gens de souches différentes restent assez rares” (Delmond, 1953: 65). Entre els Dogon, “l'identité ethnique est effectivement conçue, vécue et généralement pratiquée comme une sphère de partage endogame. (...) J'en conclurai que c'est la volonté endogamique, le refus de l'alliance

matrimoniale avec l'autre, qui délimite le plus efficacement la frontière ethnique”(Bouju, 1995: 332-333). Entre els albanesos de Kosovo, tal i com assenyala Michel Roux, la taxa d'endogàmia és molt significativa, concretament del 94,5 % en el període 1950-1980 (Roux, 1992(1): 140).

Caldria subratllar, per una altra banda, que l'autopoiesi és el procés a través del qual un sistema produeix, transforma o destrueix els seus components, esdevenint així

“una formidabile garante della sopravvivenza dal momento que il sistema genera autonomamente le condizioni che, mantenendo stabile la sua organizzazione, gli consentono di far fronte alle perturbazioni ambientali senza perdita di identità.”

(Turco, 1988: 131)

De fet, s'ha de remarcar que el conjunt de variables “which constitute ethnic identity are of an internal nature(...) such an assumption implies that external factors, although undoubtedly having an effect on group organization and the settings of interethnic relations are secondary with respect to their dynamics on shaping ethnic identity (...)” (Haarman, 1986: 263).

En una sort de moviment dialèctic, els components d'un sistema etnosocial el configura i delimita ensems que són generats i/o reelaborats per aquest sistema. Aquests elements, o sia, el sistema de signes que es basa “on the association of language, culture (particularly ritual) and geographical location (...) in order to indicate separation or identity” (La Fontaine, 1969: 182), són generats per tal de bastir els processos de diferenciació, i es pot suggerir que “the marking of contrasting identities -of the opposition of self and other- is ‘primordial’ in the same sense that classification is a necessary condition of social existence”(Comaroff, 1997: 73); caldria tenir present, però, el fet que,

“sans ethnie ‘porteuse’, il ne peut exister ni culture ni vision culturelle. L’ethnie élabore la culture et réciproquement l’existence de la culture fonde l’identité de l’ethnie. On peut dans cette mesure parler d’ethnie pour tout groupe humain dont la fonction sociale ou la simple existence géographique conduit à une spécificité culturelle.”

(Bonnemaison, 1981: 252)

Abans de continuar es reprendrà una concepció emprada per Franz Boas, en concret aquella segons la qual considerava cadascuna de les cultures com a representant d’ “un desarrollo original, condicionado por el ‘medio social’ tanto como por el medio geográfico y por la manera que emplea y enriquece los materiales culturales que le vienen del exterior o de su propia creatividad” (Mercier, 1969: 79).

7.1.3 ÈTNIA EN SÍ, ÈTNIA PER A SÍ, ETNOS:

Continuant amb la delimitació conceptual aquí desenvolupada, s'hauria de procedir a aclarir quelcom que resulta fonamental: seguint la terminologia marxista de la classe *per sí* i de la classe *en sí*, hom pot assenyalar que la mateixa dicotomia es troba quan s'analitzen ètnies: per un cantó, trobem les ètnies o els conjunts culturals 'en sí', és a dir, sense representacions de llur existència i que, de fet, són entitats en molts casos elaborades pels propis investigadors, com seria el cas d'algunes de les àrees culturals; per una altra banda estan les ètnies "per a sí", de les quals els membres ténen una certa consciència (etnicitat), consciència que, com s'ha vist, genera uns marcadors, etnònims i límits a partir dels quals hom podria, per deducció (en l'anàlisi històrica, per exemple), considerar l'existència d'un sistema etnosocial.

L'*ètnia en sí* és assimilable a l'*ethnikos* descrit per l'etnòleg rus Viktor Kozlov, o a una mena de 'cultura comuna', força diferent del sentit de comunitat (White, 1978: 144-145), és a dir, de l'*ètnia per a sí*, dels sistema etnosocial o etnosistema.

Tot plegat seria quelcom similar al raonament defensat per W. Connor, tot i que aquest fa servir els termes de grup ètnic *tout court* i de nació a l'hora de dur a terme la dicotomia abans esmentada: així, Walker Connor considera que la nació és un "self-aware ethnic group", de manera que "until the members are themselves aware of the group's uniqueness, it is merely an ethnic group and not a nation. While an ethnic group may, therefore, be other-defined, the nation must be self-defined" (Connor, 1978: 388). De manera similar, hom afirmaria eu "un grupo étnico se convierte en nación cuando empieza a ideologizar sus costumbres y formas de vida" (Kelman, 1983: 245). Així, segons aquest posicionament, la nació depén de la presa de consciència (Busquets, 1971: 56), i la nació sorgiria "en el momento en que una colectividad humana concreta, una etnia, decide convertirse en sujeto soberano" (Jáuregui Berciartu, 1986: 191).

En una línia similar, hom podria assegurar que "national identity is a politised ethnicity" (Wilson, Donnan, 1998: 13), assimilant allò estrictament 'cultural' de manera 'objectiva' a l'etnicitat i allò de caire polític (englobant relacions de poder més o menys sistematitzades i codificades) a la nacionalitat.

Al costat d'aquestes posicions trobem d'altres força més matisades i menys reductivistes, com ara la defensada per Pierre Vilar, el qual parlava de tres diferents ritmes de les realitats socials nacionals: 1.- la nació de llarga durada, sorgida de processos lingüístics, psíquics, territorials, culturals...; 2.- la nació de durada mitja, que ascendí de la mà del mode de producció capitalista; 3.- els moviments de curta durada que es vinculen a l'existència del grup, doncs la qüestió nacional serveix diversos interessos, adquirint diferents matisos, en funció de la classe que els planteja i del moment en què es planteja (Vilar, 1980: 325).

El que sembla plausible és que els elements culturals 'objectius' (sovint reificats) no són la base d'un etnosistema i, encara més, "unes realitats socio-culturals aparentment idèntiques poden donar expressions ètniques ben diferents, com demostra el cas dels hutu i els tutsi de Burundi"(Cahen, 1995: 109). Així, "it would be misleading to state simply that ethnic groups are identical with cultural groups"(Eriksen, 1993: 36, citat a: Eller, 1999: 14). S'hauria de subratllar, en aquest sentit, que "objective characteristic like descent or unity of language are not sufficient to make a solidarity, identity-sharing group" (Eller, 1999: 58). L'important, com s'ha dit en diverses ocasions, és l'eficàcia simbòlica en el sentit levistraussí del terme, és a dir, el consens, el *Vertständnis* de Ferdinand Tönnies, consens que "representa la força particular i la propensió social que manté units els éssers humans com a membres d'una totalitat" (Tönnies, 1984: 50).

Sempre i quan s'entengui per cultura no pas un conjunt cosificat en sí si no més aviat "the totality of nonhereditary information acquired, preserved, and transmitted by the various groups of human society" (Lotman, 1977 (1): 213), la següent dissertació de Gurutz Jáuregui pot resultar aclaridora:

"(...)el punto nodal de la distinción entre los conceptos de comunidad de consentimiento y cultura radica en que, mientras que para la segunda el elemento generador y legitimador de la nación lo constituye la existencia de una serie de factores objetivos de índole cultural, para la primera adquiere carácter prioritario el consentimiento de los miembros de la nación expresado en el deseo común de constituir una nación." (...) "Comunidad de cultura y comunidad de sentimiento no constituyen elementos antagónicos, sino irremediable y necesariamente complementarios, al menos, en situaciones ordinarias. La comunidad de cultura genera vínculos de solidaridad que inciden en un reforzamiento y consolidación de un mutuo consenso. Pero a su

vez, esa comunidad de consentimiento está dinamizando y dando contenido a la cultura de la colectividad, puesto que ese consenso es el que otorga legitimidad, y al mismo tiempo configura las vías a través de las cuales debe operar y hacerse a sí mismo, es decir fluir esa comunidad.”

(Jáuregui Bereciartu, 1986: 180, 187-188).

L'etnòleg rus Iulian Bromlei distingeix, com s'ha vist abans, entre l' 'ethnikós', o sia, l'ètnia en el sentit estricte d' "un grupo de gente formado históricamente que posee su propia suma de rasgos culturales comunes y estables"(Bromlei, 1989: 164), és a dir, l'ètnia en sí (entesa de forma merament cultural a partir d'una sort de dipòsit de pràctiques i representacions socials), i l'ètnia *lato sensu*, vista com a quelcom que s'aproxima al que definim aquí com a sistema etnosocial:

“por etnia en sentido amplio o comunidad etnosocial (política) entendemos esa parte de la etnikos que ocupa un territorio compacto dentro de una formación política y que representa una unidad socio-económica definida. (...) Por consiguiente, creo que sería oportuno establecer una distinción entre procesos étnicos y etnosociales. Si por los primeros entendemos cambios de 'etnikoses' (etnias en el sentido estricto), por los últimos entendemos entidades etnosociales.” (ibid.)

Força semblant a aquesta idea de comunitat etnosocial sostinguda per Iulian Bromlei és la noció de 'poble' presentada per Immanuel Kant: “Por la palabra *pueblo* (*populus*), entiéndese el conjunto de seres humanos unidos en un territorio, en cuanto constituye un *todo*” (Kant, 1991: 263).

La idea d' 'etnos' desenvolupada gradualment pels etnòlegs soviètics ens sembla de gran utilitat per a les fites aquí proposades, doncs es tracta d'una categoria genèrica aplicable a “des types de communautés aussi différentes que les bandes de chasseurs-collecteurs, les tribus de pasteurs nomades, les chefferies ou les royaumes, les nations ou les États modernes” (Cuisenier, 1990: 171). Una posició similar a estat defensada per A.D. Smith (Lentz, 1995: 305), així com

per autors com ara D. Handelman, el qual sosté una postura segons la qual l'ètnicitat és un fenomen amb diversos graus d'intensitat i territorialitat, "differing degrees of group-ness, if you like" (Jenkins, 1997: 20); per un altre cantó, Michel Cahen és meridianament explícit pel que fa a l'extensió del terme 'ètnia', doncs per a ell la 'nació' és una de les possibles formes d'ètnicitat (Cahen, 1995: 80, 105, 113). De fet, tal i com apunta Viktor Shanin,

"the phenomenon in question was reclassified in such a way as to include explicitly not only nations under capitalism or socialism, but ethnic (*natsional'nye*) structures and periods much broader in scope, historically and analytically. The conceptual core of ethnicity was increasingly seen as self-reproducing cultural patterns linked to self-identity, significantly autonomous from the forces and relations of productions."

(Shanin, 1984: 119)

Per una altra banda, l'etnòleg Iulian Bromlei, "identifies ethnoses whith 'clots' (*sgustki*) of specific cultural information which are exchanged through interethnic contacts" (Skalnik, 1990: 187), la qual cosa pot ajudar a focalitzar l'atenció en el caràcter sistèmic i interrelacional dels fenòmens etnosocials. Es pot afegir que un etnosistema, com comentava L. N. Gumilev, "is not a state but a process, and represents a large closed system with a dynamic behavioral stereotype and an original internal structure, which changes with the passage of the phases of ethnogenesis" (Kozlov, 1975: 525).

El mateix Gumilev parlava de dos tipus d' 'etnos', el 'superetnos', de rang taxonòmic més alt que l' 'etnos', i el 'subetnos', així, per exemple, serien superetnos del segle XIII els Musulmans (Àrabs, Perses, Tukmens, Berbers, Soninké, Malinké...), i es pot qualificar com a superetnos a la cultura hel·lenística o, tal i com fan Preiswerk i Perrot emprant el terme de 'macroètnia', el món Occidental (Preiswerk, Perrot, 1979: 55).

Els subetnos estarien subdividits en *consortia* i en *convixia*. Els primers són grups units per un mateix destí històric, com ara 'sectes' religioses, senyors feudals, etc, a la manera del que Anthony G. Smith denomina 'lateral *ethnie*', "usually composed of aristocrats and higher clergy, thought it might from time to time include bureaucrats, high military officials and the richer

merchants. It is termed lateral because it was at once socially confined to the upper strata while being geographically spread out to form often close links with the upper echelons of neighbouring lateral *ethnies*. As a result, its borders were typically 'ragged', but it lacked social depth" (Smith, 1991: 53). Pel que fa als *convixia*, es tractaria de grups humans units per una mateixa forma de vida i per lligams familiars.

La línia principal d'investigadors de l'Institut d'Etnografia de l'Acadèmia Soviètica de les Ciències (Tokarev, Olderogge, Kozlov, Bromley, Arutyunov, entre d'altres) subratllaren que la disciplina anomenada etnologia té com a subjecte d'estudi els fenòmens ètnics, entesos essencialment en tant que col·lectivitats que s'auto-reproduïxen, concepte que Viktor Kozlov recull sota el nom d'*organisme social* (societats que poden reproduir-se). Aquest terme hauria d'ésser drenat per l'òptica lotmaniana, la qual defineix la cultura com a "un organismo (allo livello semantico di elaborazione dell'informazione). Essa è anche fornita di meccanismi simmetrici di omeostasi e di strutture dinamiche asimmetriche, che partecipano all'elaborazione di nuove informazioni"(Lotman, 1985: 80).

Aquestes col·lectivitats, a més, estarien delimitades per una auto-identificació, i no són considerades com a una dada subsidiària producte d'un reflex. Per als investigadors soviètics, doncs, les identitats ètniques han d'ésser tractades "as real and primal phenomena and social determinations (not just as epiphenomena of the economy or the state). Although ethnicity is to them neither eternal nor genetic -racialism and ahistoricity being consistently rejected- ethnic particularity is 'socially real' and not a mystified expression or reflection of 'something else' " (Shanin, 1984: 118). A Occident, pel que fa al gruix de les investigacions en temes identitaris, s'han estudiat els anomenats 'grups ètnics', però pel que fa als etnòlegs soviètics l'òptica ha estat diferent, tal i com apunta L. Drobizheva: "in such cases researchers concentrate on an ethnic group which is normally an explicit minority in one or another state. However, in contrast with this, ethno-sociology in the Soviet Union gives priority to studying large peoples (...)" (Drobizheva, 1980: 172).

7.1.4. LA MÀTRIU SOCIOPSIOLÒGICA:

El concepte de matriu sociopsicològica ha estat pres literalment del terme emprat per Basil Davidson concretament per a il·lustrar la funció simbòlica de la tradició oral Dogon, la qual és “in no way less effective in its sociopsychological matrix than the literate thought Muslim cultures of their former overlords” (Davidson, 1992: 97). L’ús que aquí es fa d’aquest concepte és deutor directe del posicionament subterrani que s’està adoptant, posicionament que impregna totes les teoritzacions que estem duent a terme i que en certes ocasions, com és ara el cas, brollen de manera més diàfana. Estem parlant de la teleologia intel·lectual (és a dir, social), radicalment materialista en tant que considera que els sistemes d’idees són matèria i tenen efectes materials.

En aquest sentit, cal assenyalar que la paraula ‘matèria’ “vient de *mater*, tronc d’arbre, comme Madère et matorral; *mater* pris comme arbre de vie a donné aussi matrice et mère” (Brunet et alii, 1993: 322). De fet, la matèria pot ésser identificada amb energia densa, de manera que la matriu sociopsicològica és una sort d’eix vehiculador de les energies socials existents ensems que una generadora de noves energies que reforcen la socialització comunitària.

La matriu sociopsicològica és un eix d’integració simbòlica que articula la realitat social, funcionant com a nucli de pivotació de les energies socials dels etnosistemes i permetent la coherència de l’univers psíquic, “proyección a su vez del universo social”(Lévi-Strauss, 1987: 209). Aquesta matriu genera una sort de camps simbòlics que permeten la catalització de les forces socials.

El rus Lev N. Gumilev parlava en una direcció similar de ‘camps ètnics’ (*ètnicheskogo polia*) que articulen els etnosistemes. El mateix autor considerava també l’existència de superetnos que aporten una funció que aquí s’està batejant amb el nom de matriu sociopsicològica. “Superètnosy imeiut odnu interesnuiu osobennost’ -polarizatsiiu vnutri sistemy” (*els superetnos posseïxen una particularitat interessant -la polarització a l’interior dels sistemes*) (Gumilev, 1999: 1).

Allò fonamental en tota matriu sociopsicològica és la seva eficàcia simbòlica, és a dir, el consens col·lectiu entorn de la seva plausibilitat a l’hora de reeixir en la funció d’aportar estructures intel·lectualment vàlides que facin possible una coherència socio-lògica que atorgui

a la col·lectivitat les eines per a diferenciar-se i reconèixer-se com a sistema social.

L'existència de sistemes etnosocials que empren la matriu Bantu, sigui aquesta una pura invenció dels lingüistes i dels arqueòlegs o no, confirma que funciona en tant que aporta materials per a omplir les necessitat psicosocials de les col·lectivitat que la fan seva de cara a la vertebració de les seves forces. De manera similar, “para el movimiento nacional ucraniano de los siglos XIX y XX, los cosacos y sus entidades políticas, el *Sich* de Zaporizhzhia y el hetmanato, han actuado como foco de autoidentificación nacional. (...) De hecho, la ciudad edificada cerca del histórico *Sich*, Zaporizhzhia (...)goza de una posición preponderante en la imaginación popular” (Sysyn, 1992: 113, 116).

Per la seva banda, els Karaites de Lituània, Polònia i Crimea basen el seu sistema identitari en la religió jueva no-talmúdica coneguda com a Karaisme, “a Hebrew plural meaning readers’ and ‘experts in the Holy Scripture (Bible)’ ” (Harviainen, 1995: 1). Aquesta matriu ha funcionat com a eix conductor de forces socials de diferents col·lectivitats, i “although the Karaite reformation never became a mass movement among the Jews in the Near East, a number of Turkic tribes on the shores of the Black Sea also converted to Karaism not later than the 12 th century” (ibid). La fe Karaita (judaisme no-rabínic) originada probablement a Bagdad vers el segle VIII, va ésser així adoptada per poblacions turques nòmades del sud de Rússia (Kotler, 1992-1993: 163) com a matriu sociopsicològica d’articulació de llurs etnosistemes.

El terme WaSwahili tradueix l’existència d’una matriu sociopsicològica en la qual pivoten diversos etnosistemes a l’hora de desplegar les seves dinàmiques socials. La Swahili és una matriu sociopsicològica funcional per a “des Africains issus d’ethnies et de milieux socio-économiques différents” (Kagabo, 1989: 362). L’exemple de l’urbs multi-ètnica de Mto wa Mbu (oest de Tanzània) els habitants de la qual es consideren a si mateixos WaSwahili (Arens, 1989: 252) és prou significatiu. Quelcom semblant s’esdevé amb el terme ‘Nyamwezi’, concepte que “au cours des deux siècles où il a fonctionné présente donc une grande fluidité. Il englobe des réalités différentes selon la région d’où le regard est porté” (Chrétien, 1989 (2): 194).

El mateix es pot dir del cas de la matriu Shirazi, o Afro-Shirazi, terme a vegades homòleg al de Swahili però lliure de les connotacions pejoratives que de vegades semblava tenir aquest darrer vocable. L’eficàcia simbòlic de la matriu Shirazi quedà exemplificada en el cas de Zanzíbar, a on a començaments de la dècada dels 1960 l’ASP (Afro-Shirazi Party) “había conseguido reagrupar a la mayoría de las poblaciones locales” (Coquery-Vidrovitch, Moniot, 1985: 149).

Les genealogies d’origen Iemení, Àrab o Persa que hom troba en moltes agrupacions humanes de l’Àfrica musulmana són també exemples de matrius sociopsicològiques. Així, “the

Shanshiya tribe in present-day Somalia derives its name from a very prosperous district in Iran. The *Shanshiya* tribe today inhabits the coast as well as the interior of the Benadir region. The term *Benadir* itself, meaning 'city' or 'center', is of Persian origin" (Mukhtar, 1995: 5).

La matriu proporcionada per l'islam ha estat determinant en l'ancoratge espacial i identitari dels Peul de l'Àfrica Occidental (Diallo, 1986: 240) i, en el cas de Mauritània, "la *asabiyya*, <l'esprit de corps> khaldunien, (...) a toujours servi de ciment à la solidarité tribale bédouine en même temps que de ferment à l'éclatement des tribus" (Fay, 1999: 112). D'una forma semblant, el judaïsme va ésser una matriu bàsica en la voluntat de diferenciació política dels Khàzars (Koestler, 1980: 19), i possiblement també d'alguns grups berbers i negroafricans de l'occident saharià" (Hirschberg, 1963: 315).

Per un altre cantó, al sud de l'actual república de Mali, els Minyanka no-islamitzats s'autoidentifiquen com a autòctons i empenen com etnònim el terme Minyanka-Bamana. En contra del que autors com ara Jean-Loup Amselle pensen, és a dir, que el terme 'Bàmbara' o 'Bamana' és una etiqueta imposada que esdevení una mera enganyifa extremadament làbil com per a ésser considerada en tant que operativa socialment parlant (Amselle, 1990: 79-87), el fet d'adoptar la matriu Bàmbara proporciona als Minyanka no-islamitzats una possibilitat de catalització social diferencial de la seva col·lectivitat. Cal assenyalar, a més, que els Bàmbara van bastir entre els anys 1660 i 1860 dos estats (Kaarta i Segu) seguint un model social no-islàmic i una praxi agrícola i 'animista', i que la traça mnèsica deixada en els sistemes socials veïns es tradueix en matrius sociopsicològiques com la emprada pels Minyanka 'animistes' en tant que "poblacions <paganes> o banmana" (Iniesta, 1999: 116).

D'aquesta manera, es pot assenyalar que 'Bamana' és sovint sinònim de poble no-musulmà de la mateixa manera que als Balkans els pobles islàmics com els Albanesosos, els Bosnjak i d'altres eslaus musulmans eren coneguts i fins i tot auto-reconeguts com a 'Turcs':

"le mot *turc*, traditionnellement, désignait d'ailleurs tous les musulmans, qu'ils fussent ou non turcophones, et il n'est pas impossible qu'une personne âgée, de nos jours, dise encore *Unè jam turk* pour dire: <Moi, je suis musulman>."

(Roux, 1992 (1): 425)

“Por ejemplo, en Sarajevo, si se denominaba a alguien como <turco>, no quería decir que hablase o conociese siquiera una lengua turca o que sus antepasados procediesen de Asia central vía Anatolia; simplemente significaba que era musulmán, y era perfectamente compatible con ser de habla eslava y de ascendencia autóctona.”

(Gellner, 1992: 90)

De fet, segons el cens de l'any 1953, de les 19555 persones que a Sèrbia van declarar-se com de nacionalitat 'Turca', només 2547 eren turcòfones (Islami, 1983: 171).

Per un altre cantó, molts Tàtars del Volga s'autorreconeixen amb l'etnònim *Bulghar* (Torlich, 1992-1993: 399), i també els Gagauz de Moldàvia, ètnica turcòfona de religió cristiano-ortodoxa, s'anomenen a sí mateixos <Búlgars turcòfons> (Gouboglu, 1992-1993: 124) o fins i tot simplement 'Búlgars' en el cas dels Gagauz presents al Kazakhstan i l'Uzbekistan des dels anys 1910. Tanmateix, antany, en gran mesura, “au Caucase, on désignait *tatary* tous les Musulmans” (Sakhno, 1997: 339).

7.1.5. ETNOSISTEMA I DIVERSITAT

“(…) ¿qué es la sociedad? (…) es un ‘ser compuesto’.”

(Bataille, Caillois, 1982 (1): 97)

“Этнос не то́лько система, но сло́жно структуриро́ванная система (...)”

(L'ètnos no és només un sistema, sinó un sistema estructurat complex (...))

(Shevchenko, 1999: 7)

La idea d'etnosistema prové de la presa en consideració no pas d'una homogeneïtat interna d'un sistema etnosocial en homologia directa amb la idea d' Estat-Nació, sinó que, tot i reconeixent la validesa operacional (ergo, existencial, factual) de les ètnies, recalca la naturalesa sistèmica (interrelacional, dinàmica i amb nuclis de potencial centrífug o centripet) d'aquestes: “pour qu'il y ait système, il faut qu'il y ait maintien de la différence, c'est-à-dire maintien de forces sauvegardant au moins quelque chose de fondamental dans l'originalité des éléments ou objets ou interrelations”(Morin, 1984: 75). De fet, “els elements d'un sistema no s'interrelacionen i cooperen *malgrat* que són diferents, sinó [que] s'interrelacionen i cooperen *perquè* són diferents” (Delgado, 1997: 134). En aquest sentit, s'hauria de subratllar que “las composiciones son diferentes de la suma de componentes debido a que las une un *movimiento de conjunto*” (Bataille, Caillois, 1982 (2): 189).

Etnosistema és un concepte que tracta així de desmarcar-se de la idea homegeneïtzant

implícita que sovint acompanya al terme 'identitat ètnica', doncs '*identitatem* [est un]nom abstract formé de *idem*, le même, et de ce qui représente ce principe vital intérieur auquel l'aristotélisme donne le nom d'*Entelechia*' (Chebel, 1986: 22).

Així, l'ètnia es presenta com a un conjunt en el sentit matemàtic de la paraula, però un conjunt ambigu (*fuzzy set*), segons L. A. Zadeh, A. Kaufman, etc..., és a dir, "el sentimiento de pertenencia de sus elementos está *más o menos* definido: las nociones de unión, de inclusión, de intersección, de complementación, deben tener en cuenta un cálculo de incertidumbre" (Breton, 1983: 118). De fet, l'etnosistema és una *unitas multiplex* on hi ha interacció i reversibilitat contínua. En aquest sentit, és important assenyalar el rol del que Guy Di Méo anomena 'efecte del lloc' en l'heterogeneïtat dels sistemes socials, és a dir, la traça de diversos territoris locals que concentren "la maggior parte delle relazioni tra le nostre società e lo spazio, e che sottopongono queste società ad alcune determinazioni incontestabili o 'effetto del luogo'. Quest'effetto tende infatti a strutturare l'identità dei gruppi sociali territorializzati in una composizione eterogenea"(Di Méo, 1993: 70).

D'aquesta forma, trobariem exemples com ara els "Buzzu (touaregs paysans-éleveurs de condition servile) et Azza (l'équivalent chez les Toubu)" (Retailé, 1995: 32). Així, Buzzu i Azza són part d'uns etnosistemes Tuareg i Tubu ensem que estarien diferenciats com a entitats ètniques, com a col·lectius etnosocials. Un molt similar seria el dels Riimaïbé, antics serfs dels Pèl, o el dels Bella, "anciens esclaves des Touaregs, individus issus de tous les horizons au gré des razzias des XVIIIe et XIXe siècles, ils constituent maintenant un groupe original composé d'échappés de la culture touareg et qu'on pourrait qualifier d'ethnie ou de peuple en formation" (Marie, 1995: 134-135).

Per una altra banda, la minoria ètnica eslovena a Itàlia "n'ont pas encore développé d'identité ethnique commune, en raison d'un notable différenciation (non-homogénéité) territoriale, historique et institutionnelle" (Stranj, 1993: 167). Tot referint-se als *hadjeraï* (muntanyenc) del sud del Txad, Jean Pouillon suggereix que "le morcellement et la diversité (linguistique notamment) du peuplement n'empêchent pas une certaine unité culturelle qui se manifeste en effet dans la religion -croyance aux *Margai-*, dans le mode de vie (...) et dans l'organisation politique et sociale"(Pouillon, 1974: 20); així, es tractaria d'una sort d'ecumene, d'un conjunt d'etnosistemes amb una matriu sociopsicològica comuna: el culte ctònic als genis dels llocs (*Margai*).

Entre els Pèl de l'antiga Guinea Portuguesa, J. M. Moreira trobà diversos col·lectius

socials: “Fulas Pretos, cativos dos Fula Forros, e Futa-Fulas pretos, cativos de Futa-Fulas. Os primeiros são os descendentes dos antigos cativos ou servos dos Forros, vivendo com eles em simbiose ou em grandes aglomerados independentes” (Moreira, 1964: 324). Els Fulas Pretos són una fusió de diversos elements: Pél, Bàmbara, Beafada, Manding .; per una altra banda, entre els Futa-Fulas pretos, llur origen és igualment divers: Kissi, Koniagi, Jalonké, Kuranko, Tenda, Bàmbara, Manding .(ibid).

El mateix es pot dir dels Aja o Adja, conjunt d’etnosistemes (Ewe, Fon, Gun) units essencialment per reconèixer “a common ancestry in Tado” (Asiwaju, 1984: 88), i també del conjunt sociogeogràfic Guan, essencialment lingüístic, i que aplega un gran nombre d’etnosistemes: Awutu, Efitu, Kyerepon, Anun-Boso, Nkonya, Krakye, Achode, etc...” (Kwamena-Poh, 1984: 152). Els Batéké (Tio), per la seva banda, estan dividits en un gran nombre de col·lectius: Wú, Ngungulu, Nenge, Fumu, Nunu, Tege, Mfimu, Komano, etc. (Vansina, 1973: 13).

En un sentit similar, a la societat tradicional de Ngaoundéré (a les muntanyes de l’Adamawa, al nord del Camerún) hom distingeix dos grans grups: “les hommes libres sont les Peul et les populations musulmanes alliées: Haoussa, Bornouan (aussi appelés Kanouri), Arabes Choa, Langui (population islamisé d’origine Bata) (...). Les sujets (...)sont des populations (Mboum, Baya, Dourou) qui, sans accepter de devenir musulmanes, reconnaissent l’autorité du chef peul et lui versent un tribut”(Gondolo, 1986: 20).

L’exemple kurd és també idoni com a mostra d’etnosistema. Els Kurds són un etnosistema, o un grup d’etnosistemes, que tot i la seva sòlida base reivindicativa a nivell nacionalitari, i tot i la seva innegable existència com a poble (tan innegable com la de qualsevol etnosistema en tant que tal), no són gens ‘homogenis’ segons la *doxa* uniformitzant. Així, hom hi troba musulmans sunnite, musulmans xiïtes (especialment vers el sud del domini Kurd), cristians, assirians, yezidis, “et quelques communautés de ‘gens de la vérité’ (*Ahl-é Haqq*), dénommées *Kaka’i* en Irak”(Perouse, 1999: 30).

Pel que fa a l’esfera lingüística, “les langues kurdes se subdivisent en deux sous-ensembles principaux: Sorani, d’une part, et Kurmandji, d’autre part, avec une difficile intercompréhension. A ces deux rameaux se greffent le Lure, le Bakhtari, l’Awroman (parler des *Ahl-é Haqq*), le dialecte fayli, le zaza (ou Dimli), parlé essentiellement dans le Kurdistan turc et le Gurani” (ibid: 31). Hom hi pot afegir la subdivisió de caire tribal, que és “une réalité socio-spatiale à tel point prégnante que les paysans non tribaux du Kurdistan n’ont longtemps pas été considérés comme Kurdes” (ibid: 31-32). Tot i això, “la reconnaissance de l’existence de ces clivages internes ne doit

pourtant pas empêcher de reconnaître, en parallèle, l'affirmation grandissante de la 'kurdicité' (*kurdayetî*)" (ibid: 32).

Per un altre cantó, l'especialista en sistema socials somali, I.M.Lewis, apunta que "Somali nation is composed of two parts, the Somali and the Sab. Strictly, the word 'Somali' does not apply to the sab, who say themselves that they are 'Sab', and are so described and distinguished by the 'Somali'; nor is the Sab group subsumed under the name 'Somali' in the total genealogy of the Somali nation. The Sab stand opposed to the Somali." (Lewis, 1955: 15).

Els Khasonké assentats a la vall mitja del Senegal també són un sistema social plural compost de diverses col·lectivitats:

"Les Foula, *Xaaso-Fulohu*, furent assimilés à la culture mandingue et perdirent tout de la leur sauf les noms (...). Les Foula du Khasso ne sont donc plus de Foula, mais des Khassonké, ethnie nouvelle dont ils forment l'élément de fond. Ils constituaient l'aristocratie dirigeante de la plupart des royaumes du Khasso (...). Aux Foula, il faut adjoindre les Malinké qui forment le deuxième élément constitutif de l'ethnie khassonké et qui ne sont plus malinké de langue ni de culture. (...) Ainsi des familles *ñamaxalo*, des hommes libres, *horon*, des captifs de tous *jamo* [clans] malinké, constituent une proportion importante de l'ethnie khassonké."

(Cissoko, 1986: 34-35)

A l'altre extrem de l'àrea cultural Manding, entre els Konyanké, hom observa que "les autochtones Dâ et Wê subsistent toujours en îlots à travers le Mau" (Person, 1968: 570). De manera similar, en la regió sociogeogràfica ocupada per Naath (Nuer) i Jieng (Dinka) existeixen etnosistemes interconnectats però tot i així (o mercés a això) diferenciats; així, per exemple, "the Jikany were a [Nuer] group of mainly Dinka origin, closely linked to the Ngok and Rueng Dinka" (Johnson, 1982: 185).

Els Txetxens tampoc no representen un conjunt homogeni i, així, l'etnònim txetxè *Nokhcho* originalment designava els txetxens de la planura, mentre que els de la muntanya s'anomenaven *Lamro*, "mais le plus souvent les Tchétchènes se désignent eux-mêmes, par le nom du clan (*teipe*) auxquels ils appartiennent" (Brunot, Avioutskii, 1998: 59).

Els Mossi de Burkina tampoc no forma una entitat 'compacta', doncs existeixen certes diferències socioculturals entr els Mossi del centre i els Mossi de Yatenga, anomenats Yaadé (Badini, 1996: 104). Per una altra banda, entre els Bamum del Camerun Central "the population is composed of two different ethnic groups: there are those people of Sudanic origin who, some 250 years ago, broke away from Tikar (...); secondly there are Bamileké people who were found living in present-day Bamum country and who were conquered by the invaders" (Littlewood, 1954: 53).

Per una altra banda, els Gbari del nord del riu Benué (Nigèria) "are divided into two groups of limited mutual intelligibility, the Gbarin Yamma to the south-west and the Gbari Ngenge to the east and north" (Ballard, 1971: 298). Quelcom similar es troba entre els Amba de l'oest d'Uganda, els quals "include two mains groups, the Bulibuli and the Bwezi, who speak two entirely different languages. By an asymmetry which is also further characteristic of stateless societies, while both Bulibuli and Bwezi are Amba, the Bulibuli are also known as the Amba proper. Each village is either Bulibuli or Bwezi, but Bulibuli and Bwezi villages are interspersed" (Southall, 1970: 47). En terres centro-saharianes, per un altre cantó, s'observa un exemple evident de plasticitat ètnica:

"(...) selon les conjonctures, les Touareg du Sahara nigérien menaient une existence nomade ou, au contraire, se repliaient dans les villes et devenaient en quelque sorte Haoussa (...). L'Afrique de l'Ouest d'avant la colonisation, loin d'être composée de monades repliées sur elles-mêmes, était animée par de vastes mouvements pendulaires de dilatation et de contraction politiques qui donnaient naissance aux différentes modes d'identification."

(Amselle, 1995: 88)

Fent un petit incís, s'ha de subratllar el caràcter obert de la majoria de sistemes socials africans en el sentit que han incorporat dins de la seva etnosfera, ergo, han catalitzat al voltant dels camps simbòlics generats per la seva pròpia matriu de vehiculació sociopsicològica, elements procedents de diversos grups etnosocials. És així com s'explica que els patronímics 'propis' d'una ètnia es trobin en d'altres etnosistemes, sense que això impliqui 'barreja' ni identitat 'confusa', doncs cal repetir que cada sistema etnosocial és un grup humà diferenciat i no una mera estructura

'en mosaïc' buïda d'unitat de consciència. L'exemple de Senegal és paradigmàtic respecte del que tot just s'acaba de comentar:

“(...)on constate que les Tukulëër portent aussi des patronymes Peul(...). Les emprunts tukulëër aux Peul vont d'ailleurs jusqu'aux prénoms. Les Tukulëër portent aussi des patronymes considérés comme Wolof [et]aussi des patronymes Sereer (...)Soninke (...) Bambara (...)Maure(...). En revanche, les Tukulëër ont donné aux Wolof: Kane, Lèye, Sall, Sy, etc. Ils ont aussi donné aux Sereer le patronyme Bakhoum(...)”

(Diouf, 1998: 71)

Una gran diversitat social és també observable en l'etnosistema que hom ha convingut en anomenar com a Tlokwa, poble Sotho meridional, “had apparently migrated from the north centuries earlier and had segmented *en route*, leaving a section in the north (the people now living at Gaborones). The main brach continued to the upper tributaries of the Vall such as the Wilge and Mill River. Her they segmented into two groups: one known as the Mokhalong and the other as Mokotleng. They lived near other independent Tlokwa called the Malakeng” (Lye, 1967: 115).

Sense mouren's del sud del continent africà es pot citar una altra bona mostra de la diversitat interna dels etnosistemes, en aquesta ocasió la que ofereix I. Schapera tot fent referència als'etnosistemes coneguts com a Tswana, els quals “encontram-se políticamente divididos em oito tribos separadas” (Schapera, 1981: 117). Tot i això, sempre segons el propi Schapera, “the Tswana themselves seem the whole to be sufficiently homogeneous to be classed as a single group in relation to the other peoples (...)” (Schapera, 1953: 9).

Continuant amb les tribus Tswana, el mateix autor esmenta la gran diferenciació existent

“Among the Ngwato, for instance, there are Sarwa, who by language and culture are Bushmen, and not Bantu; Kalaka, Koba, Herero, Rotse, and others, who although Bantu do not belong to the Sotho Group (of which the Tswana are a division), but speak their own languages

and have many customs different from those of their rulers; and Kwena, Kaa, Kgatla, Khurutshe, and many others, who are of Tswana stock but differ in various details of law and custom from the Ngwato proper.”

(Schapera, 1952: v)

A l'extrem nordoriental del Congo, els BaShu actuals són els descendents de tres grups culturals diferents que s'assentaren a les muntanyes de Mitumba poc abans del 1850: Ba-Sumba, Ba-Nande i Ba-Hima: “Intermarriage and social interaction among these three cultural groups has produced a population that exhibits a high degree of linguistics, physical, and cultural homogeneity. Nonetheless, the members of each of these groups maintain their separate traditions(...)” (Packard, 1989: 151).

De manera similar, “considered on the basis of immigrant population, the closest affiliations of the Mombasa Swahili are with towns and islands to the north, along the coast of what is now Kenya and Southern Somalia. Seven of the twelve names of the *mataifa* or ‘tribes’ and many of their subdivisions are in fact names of localities north of Mombasa” (Berg, 1986: 36). Entre els Igbira de Nigèria hom observa una divisió “into Igbira Lele (bush Igbira), referring to the invading, ruling group, and Igbira Rehi (rown Igbira), the aboriginal inhabitants” (Brown, 1955: 55).

Una altra mostra de l'unitat múltiple que és l'etnosistema es troba entre els Shuwa del Bornu (nord-est de Nigèria), dividits en trenta-un grups diferents (Tijany, 1986: 64), o l'etnosistema Moundang, format per tres grans grups: els de la prefectura de Kaélé (Camerun), separats dels de la prefectura de Pala (Txad) el 1880, després de la guerra amb els Pèl però tots dos anomenats, en tant que muntanyencs, *Za-sing* ('gent de dalt'), i els Moudang de la prefectura de Léré (Txad), anomenats 'la gent de l'aigua' donat el seu veïnatge amb els llacs de Léré i Tréné (Adler, 1981: 101).

Continuant centrant-nos en l'ecumene dels Grassfields camerunesos, W.E.A. Van Beek considera que “il est difficile de parler d'une ethnie Kapsiki proprement dite. Les villages sont autonomes, ont peu de rapports entre eux et se distinguent par des différences marquées” (Van Beek, 1981: 113). A la costa índica africana “il y a (...)une aire culturelle islamo-africaine, géographiquement côtière et insulaire, mais dont les ressortissants s'identifient par l'appartenance

non à une ethnie -les *waswahili*- mais plutôt à une communauté locale” (Rombi, Alexandre, 1991: 13). També a l’altiplà central de Nigèria septentrional, per exemple, trobem denominacions etnosocials com ara “Chamawa and Basawa, the inhabitants of Chamo and Basai villages” (Gunn, 1956: 12).

En aquest sentit, cal subratllar que, en zones com el Sudan històric, les formacions socials “est caractérisée par de multiples petites unités socioculturelles essentiellement organisées sur la base des lignages, des clans et des villages” (Wondji, 1985: 34), i això és pot fer extensiu a tot l’espai social negroafricà: “en Afrique tropicale, le village est le centre de l’organisation de l’espace” (Gallais, 1960: 128) i fins i tot als territoris tradicionals de l’Europa Eslavo-Oriental: al Daguestan meridional, el nucli d’identificació etnosocial és la vila tant entre els Lezgi (Wixman, 1992-1993: 241), com entre els Rutuls (Bulatova, 1992-1993: 318) i els Andi/Ghvanal del Daguestan, estant aquests darrers subdividits “into seven ethnic groups each with a distinct language: the Botlikhs, Ghodoberins, Akhvakhs, K’arat’ins, Bagvalals, Ch’amalals, and T’idals” (Aglarov, 1992-1993: 24). A més, i continuant amb la regió caucàsica, “la référence au *village* arménien prédomine sur celle de la *communauté*” (Hovanessian, 1994: 130), i entre els Txetxens de l’etapa anterior a l’atac imperial tsarista, l’autodesignació més comuna es referia a noms locals “corresponding to their villages: Michkizi, Mezegi, Shubut, Otchan, Erokhan, Osoki, Okokhi, Okochani, Tshan, Galgay and Kalkantsi” (Lemercier-Quellejey, 1992: 35).

En algunes societats africanes clànico-parentals amb sistemes socials no-estatsals com ara els Kapsiki, “il semble qu’il n’y ait pas de conscience historique au niveau de l’ethnie tout entière, mais une conscience historique clanique ou, au mieux, villageoise” (Martin, 1981(2): 310). Així, els Kapsiki no són pas una ètnia en el sentit homogeni, reificador i substancialista del terme, sinó un etnosistema.

D’una manera similar, els Cosacs no constitueixen un conjunt compacte ni homogeni, sinó un seguit d’etnosistemes amb bases històrico-territorials diferents i, fins i tot, amb diversos idiomes: “en 1917, les dialectes dominants étaient de type ukrainien sud-oriental (au Kouban, sur l’ancien territoire des Cosaques de la mer Noire), et russe méridional (dans le reste du Kouban et au Terek)” (Lebedynsky, 1997: 230). El mateix succeix entre els Mende de Sierra Leone, divisibles en “(a) Kpa- (or Gba-) Mende (...). they have distinct dialect, particularly strong military traditions, and several institutions, such as the Wunde society, not found among other Mende (‘Kpa’ signifies ‘different’). (b) the Sewa Mende, living near the Sewa river (...). (c) The Ko-Mende or Kolo-Mende, who inhabit parts of several chiefdoms in the north(...)” (McCulloch, 1950: 4).

Per un altre cantó, entre els Banen del Camerun central “it is possible to distinguish certain groups of people claiming a common ancestry” (Dugast, 1954: 135), i al nord-oest de l'àrea sociogeogràfica caucàsica, a mitjans del segle XIX els Nogay estaven formats per: “the Kara (Tümen) Nogays, inhabiting most of the present-day Nogay steppe, the Jemboyluk, Yedisan, and Yedishkul Nogays of the western part of the Nogay steppe; the Aksay, Kostek, and Tarki Nogays of the plain between the Terek and Sulak rivers; the Beshtav-Kum Nogays of the present-day Mineralovodskiy and Kochubeevskiy districts, and the Kuban Nogays along the Kuban and Maliy Zelenchuk rivers” (Schamiloglu, 1992-1993: 287).

Sense moure'ns del Caucas septentrional, observem com els Adygué “ were divided into the Abadzekhs, Besleneis, Bzhedukhs, Temirgois, Shapsugs, and other tribes; the Abazin into two main branches (Tapantas, and Shkaraus) each of which retained a division into six tribes. The Balkarians were divided into the Baksan (Urusbi), Chegem, Khulam, Bezengi, and Madkar (...)” (Gardanov, Dolgikh, Zhdanko, 1962: 7). El petit etnosistema dels Tàtars Kriashen, descendents dels Tàtars musulmans convertits al cristianisme als segle XVI-XVII, està dividit “into three culturally distinct groups. The largest of those is the Kama Basin subgroup, which chiefly inhabits the Tatar and Bashkir republics. The second is the Nagaibak subgroup, which inhabits Cheliabinsk Oblast (...). The third subgroup, the Molkeevsk Kriashens, inhabit the Chuvash Republic” (Frank, 1992-1993: 210).

Un altre etnosistema Tàtar, els Tàtars de Sibèria, és en realitat un conjunt de tres grans col·lectius etnosocials, cadascú amb diverses subdivisions: els Tàtars de Tomsk, dividits en Kalmak, Chat i Eushka; els Tàtars de Barabinsk, a on hom distingeix els Barabo-Turashim els Terenino-Choi i els Liubei-Tunusy; els Tolobo-Irtysh, el grup més nombrós, que “consists of the Tars, Kurdak-Sargatsk, Tobolsk, Tiumen and Iaskolbin Tatars” (Tomilov, 1992-1993: 340).

Una regió sociogeogràfica on habiten etnosistemes relativament interconnectats és l'ocupada pels anomenats grups Mandjak i Bainuk, a cavall entre la Baixa Casamance i el nord-oest de l'actual Guinea-Bissau. Aquests col·lectius etnosocials comparteixen una organització social jerarquitzada segons el model Manding. Dels dos grups abans esmentats, el primer inclou els Mandjak, Pepel, Mankañ i Bram. El segon integra “os Banhuns[Bainuk] (na sua lingua, Làgar), os Cassangas [Kasanké] (na sua lingua, Lhadjá), os Cobianas, estabelecidos entre o Fogny [grup Joola] e o rio Cacheu” (PAIGC, 1974: 49).

A la regió sociogeogràfica del Caucas, els etnosistemes Georgians comptaven a començaments del segle XX amb “numerous internal subdivisions deriving from the prior tribal

and political divisions (...): the Kartalins, the Kakhetins, the Gudamakars, the Mtiulians, the Khevsurians, the Pshavians, the Tushins, the Mokhevians, the Imeretius, the Rachins, the Guri, the Adjarians, the Meskhians, and the Djavakhians” (Gardanov, Dolgikh, Zhdanko, 1962: 5).

Els Fang tampoc no constitueixen un grup etnosocial homogeni i isòtrop: segons Pierre Alexandre, es tractaria d'un conjunt de tribus entre les que aquest autor cita els Fang “proprement dits, dividés en Fang-Betsi et Fang-Méke; Ntumu; Mvaè; Okak (...)” (Alexandre, 1965: 506). Quelcom similar s'esdevé entre els Senoufo, conjunt d'etnosistemes on “les composantes ethniques manifestent des divergences parfois considérables” (Holas, 1958: 11), comptant segons Bohumil Holas amb cinc grans *fractions*:

“1° La fraction du nord comprenant les Bamâna-Sénoufo, les Tagba, les Kadlé, les Pongala, les Pomporo, les Niéné, les Ténéouré, les Zona et les Noholo. Influences étrangères: malinké, ouassoulouké. 2° La fraction du centre, comprenant les Folo, les Kiembara, les Nafarha, les Tafiré, les Kofolo, les Gbannzoro, les Kassembélé, les Gbâto et les Niarhafolo. Influences étrangères: Dioula. 3° La fraction sud comprenant deux groupes de grande importance: les Takponin et les Guimini. Influences étrangères: dioula. 4° La fraction nord-est comprenant les Kpalagha, les Sikolo, les Komono et les Falafala. Influences étrangères: bobo, lobi, gourounsi et dioula. 5° la fraction du sud-est ne comprend qu'une seule tribu: les Nafâna.” (ibid: 11-12)

Aplicant als Senoufo l'òptica que estem fent servir, se'ls podria contemplar com a un conjunt d'etnosistemes diferencials amb connexions socials específiques amb els col·lectius ètnics de les fronteres. La diferenciació i les possibilitats de comunicació social derivades de les fronteres existents rep una aportació addicional de complexitat si es té en compte la limologia, és a dir, la influència de les fronteres en aquest cas interestatals (entre Costa de Vori, Mali i Burkina)

Per un altre cantó, els Songhai o Sonrai de la vall del Níger són un etnosistema dins del qual hom observa col·lectius socials com ara els Sorko, Songhai pescadors diferenciats dels sedentaris i caracteritzats entre d'altres diacrisis per “une certaine endogamie de caste” (Boulnois, Hama, 1956: 20). Dins dels etnosistemes Sonrai es poden incloure els Kurtei (generats a partir d'una fusió Sonrai-Pél), els Wogo (sorgits del desplaçament de poblacions Sonrai vers el sud), els Zarma, producte de l'expansió Sonrai Níger avall, i de la seva fusió amb poblacions autòctones

com els Cii i Daakalance, i els Dendi, originats per poblacions que “émigrèrent de la région de Gao au moment de la conquête marocaine, et formèrent de petites chefferies qui réussirent à conserver leur indépendance; ils ont essaimé vers le Sud comme commerçants, et on trouve dans la plupart des centres importants du Dahomey septentrional” (Mercier, 1954: 17).

Uns col·lectius Songhai diferenciats en part per llur posició geogràfica isolada respecte de l'organisme etnosocial d'origen són els Songhai-Kado de l'àrea de Hombori i el col·lectiu que habita a Kaya i Ouahigouya (Burkina), i que és conegut amb la denominació de Maransé (Rouch, 1954: 5).

Hom suggereix l'existència d'altres col·lectius etnosocials de llengua songhai: els descendents de l'aristocràcia dels Sonni que fugiren del nord del regne de Songhai amb l'accés al poder dels Askia, “constituent le groupe des magiciens *Sohance* (littéralement <gens du Songhay>) particulièrement concentrés à Wanzerbé (et que l'on retrouve également sur l'autre rive -Anzourou- et le long du fleuve)” (Olivier de Sardan, 19 : 20-21); entre els Zarma, per la seva banda, existeixen els col·lectius Gabba, Gube, Mawri i Suuje (ibid: 23).

Quelcom semblant, però a partir d'una diferenciació religiosa, s'esdevé a les muntanyes d'Etiòpia, a on “islamized Amhara and Tigriña, known as Jabarti, are (...) scattered throughout the Christian highlands” (Shack, 1974: 46). El mateix es pot dir que té lloc als etnosistemes mossi, dins de la qual els Yarse, “une minorité parlant le moore (langue des Mosse) sont intégrés dans la société mooaga[mossi](...) la religion musulmane...est le cimet de cette communauté, fort hétérogène quant à ses origines” (Kounda, 1989: 126).

Dins del gran conjunt etnosocial dels Adja o Aja, es troba el col·lectiu conegut com a Sê, “un *meting-pot* de peuples adja où prédominent Houla et Hwéda avec d'autres peuples mineurs agglutinés à eux” (Karl-August, 1984: 256). Entre els Ngbandi del nord de la conca del Congo, hom troba una estructuració ètnica de caire sistèmic que articula diversos col·lectius etnosocials: els Ngbandi pròpiament dits, per un cantó, i grups que parlen Ngabandi i són d'origen bantu (Kunda, Ngbwa, Ngunda, Mbatì, Gimu, Gbabio, Lango, Gugo, Mbatì-Legbe) o d'origen ‘sudanès’ (Nzakara, Mbambu, Abandia, Mbindo, Ngoro) (Burssens, 1958: 21), representant un univers d'agrupaments humans que es reclamen lligats als Ngbandi “por des raisons d'ordre historique, linguistique ou culturel” (ibid).

Es pot dir que un procés fins a cert punt similar s'esdevé entre els “about dozen groups of peoples in different parts of Africa who call themselves Ngoni (...). The same Ngoni is derived from Nguni, the designation applied to themselves by the Zulu and Zhosha peoples” (Barnes, 1951: 194). L'exemple recorda vivament al dels pobles que s'identifiquen o s'identificaven amb alguna

variant de l'etnònim 'Eslau': Eslovens, Eslavonis, Eslovacs, Eslovinç... En tots dos casos, es tracta de pobles situats en àrees frontereres (tant de l' 'àrea cultural Ngoni' com de l'Eslava), i que empren un terme en origen genèric com a hòlon sistèmic per tal de subratllar llur especificitat i aglutinar llur consciència diferencial davant dels 'altres'.

Realitzant un petit incís, cal subratllar que en ocasions s'ha emprat un etnònim per tal de designar no pas una tribu, o un etnosistema, sinó un conjunt de pobles diferents, com és el cas de la denominació *Kirdi* emprada pels col·lectius musulmans per a designar els nombrosos sistemes socials no-islàmics del nord del Camerun i del sud del Txad. A la República de Benin, per un altre cantó també es dona un cas comparable d'apelació ètnica aplicada pels veïns d'un conjunt de grups etnosocials diferents: "les très nombreux mosaïques humaines de l'Atakora, aussi diversifiées que les Natemba, les Betammaribe, les Waba, les Gulmâceba, les Biyobe, les Anofum, etc., sont groupées, sans discernement, par les Fon de la région de Ouédèmè (Glazoué) sous l'appellation générique de Nagonu" (Iroko, 1989: 218).

Un altre cas de nominació ètnica 'forània' és el del terme Batéké, "a Kikongo term referring to a population which either belonged to a kingdom known as makoko or who appeared similar to populations which did it. The term Teke is a deformation of Te(g)e, Tsio, Tio, Teo, by which most of this population designated themselves and especially their language" (Vansina, 1973: 8).

Els pobles caucàsians de llengua Adygué (literalment: 'tres síl·labes'), és a dir, Txerkessos, Kabardians, Ubikh i Dzhiget, han estat anomenats sovint 'Circassians' (Colarusso, 1992-1993: 85). A l'àrea africana meridional, el terme 'Shona', per exemple, "was apparently applied by the Ndebele conquerors to the indigenous population" (Kuper, 1954: 9). El nom local per a designar el conjunt de sistemes etnosocials que voldria englobar la denominació 'Shona' és el de Karanga. Cal insistir en que l'existència d'etnònims aplicats per veïns o per pobles estrangers als concernits no és pas una senyal d' 'artificialitat' ètnica, com alguns podrien arribar a pensar: els albanesos s'autodenominen *Shqip*, els grecs *Ellenoi*, els armenis *Hay* i els georgians *Kartveli*, i pocs poden dubtar seriosament de l'existència d'aquests quatre pobles.

Per una altra banda, "the term *Dakakari* is used variously in the literature to designate either all or a fraction of the indigenous non-Muslim people south of the River Ka[sud de Nigèria]" (Connat, 1960: 29). Un altre exemple és el proporcionat pel terme *Grunshi*, utilitzat pels antropòlegs que visitaren el nord de l'actual Ghana per a referir-se "to the Sisala and the other politically acephalous peoples of northern Ghana and southern Upper Volta" (Grindal, 1972: 409).

A l'actual Zàmbia els etnòlegs van utilitzar la denominació Tonga de manera força genèrica: "in a sense it is probably false to regard the Tonga as a definite group or real unit which is set off by definite criteria from other peoples" (Colson, 1951: 95). Segurament que els etnosistemes Tonga no s'adequaven a la imatge d'uniformitat i delimitació euclidiana que cercaven els etnòlegs i administradors, i molt abans que els deconstruccionsistes començaven a dubtar de llur existència. Ara bé, les autoritats colonials van procedir a la ja comentada reterritorialització (i la consegüent reformulació etnosocial): "today the Tonga exist within one political unit, the Plateau Tonga Native Authority" (ibid). No és descartable, tenint en compte el que fins ara s'ha anat aquí plantejant i sempre confiant en la capacitat dels sistemes socials per a realitzar desplegaments d'enginyeria social, que s'hagi esdevingut una sort d'etnogènesi Tonga tot socialitzant *stricto sensu* aquests canvis procedents de l'exterior.

A l'Àfrica Oriental, la denominació 'Bantus del Kavirondo' era un terme englobant procedent probablement del Swahili i fet servir per a definir un gran conjunt de tribus Bantus "politicament independentes, embora cultural e linguisticamente estejam muito ligadas" (Wagner, 1981: 347). Al Camerun central està l'exemple dels Bamileké, "a current official term under which are grouped together a number of chiefdoms" (Littlewood, 1954: 87), i al sud de l'actual Nigèria, el nom 'Achipawa' fou "applied to two groups, in fact, separated by from 25 to 40 miles of bush inhabited by salients of the Kamuku, Kambari and Katsinawa-Laka peoples. Achipawa 'proper' (...)and Achipawa of the villages of Ungwama, Uchanja and Kashira"(Gunn, 1960: 55). Un altre exemple és el dels Jerawa de la zona de l'altiplà de Bauchi: substantiu procedent de Jere (nom d'una vila) i del plural Hausa *-awa* que s'aplica als col·lectius ètnics, "Jerawa is a generic term for a variety of peoples" (Gunn, 1953: 11).

A la zona sudoriental del continent africà, "the term *Maravi* was used by early travellers to cover an agglomeration of peoples living north of the Zambezi, on either side of lake Nyasa" (Tew, 1950: 30), i el terme 'Nyanja' fou emprat "officially to cover what were originally three branches of Maravi: Nyasa, Mang'anja, Nyanja" (ibid: 31). Al nord-est de Tanzània, l'etnònim 'Sukuma' (literalment: 'nord'), "although is now firmly established as a tribal name by which the people designate themselves, it is also still used as a general term for northerners" (Abrahams, 1967: 13).

De manera similar, el nom 'Gimira' fou adoptat pels europeus per tal de definir el que en realitat eren sis pobles diferents de la regió de Sidama, a Etiòpia: Shakko, Benesho, She, Kaba, Nao i Mazhi (Cerulli, 1956: 89). La denominació 'Tikar', per una altra banda, és un nom col·lectiu usat per diversos agrupaments ètnics del Camerun central: "Tikar tribes recognize relations with

one another mainly on grounds of origin and general linguistic similarity”(McCulloch, 1954: 12). Per tant, es tractaria d'un conjunt d'etnosistemes amb una matriu sociopsicològica comuna basada en la traça mnèsica socialment generada i sancionada d'un cert parentiu comú.

En l'Àfrica meridional, per la seva banda, “the Lozi themselves say they are kind to the Lunda” (Gluckman, 1951: 4), els Vidunda o Ndunda de Tanzània oriental “claim to originate from the Hehe and consider themselves closely related to the Hehe and Sangara” (Beidelman, 1967: 53), i els Balese del Congo-Kinshasa actual, tot i estar dividit en diversos grups (Otsodo, Dese, Mvuba...) “tous (...) descendraient de Bali, le premier homme (...)” (Van Geluwe, 1957(2): 99).

Continuant amb els noms genèrics emprats amb criteris taxonòmico-administratius, els etnosistemes Barotse (etnònim procedent d'una corrupció del nom *Lozi* mitjançant *Ba-rozi*) comprenen ni més ni menys que “25 Bantu-speaking tribes” (Turner, 1952: 9). El terme ‘Galla’, per la seva banda, ha estat emprat per a anomenar el conjunt d'etnosistemes Oromo de l'actual Etiòpia, els quals, “divided into some 200 or more tribes, are found in territorial groups: Wallaga, Macha, Tulama, Wallo, Arusi”(Huntingford, 1955: 12), sense incloure els sis grans grups tribals que viuen als altiplans de Harär. Els Bàmbara també s'autodefineixen sovint “par des termes qui visent leur répartition géographique: Ex: Ceux de Beledougou son les Beledougoukau; Ceux de Kaarta sont les Kaartankau; Ceux de Ségou sont des Ségunkau...” (Paques, 1954: 1).

Un altre exemple podria ésser el dels etnosistemes Ioruba, que inclouen petits nuclis ètnics com ara Ijesha, Egba, Ijebu, Elik, Ondo, Ibadan, Oyo... (Peel, 1989: 200), donant-se una sort de “concentric circles of ethnic identity and allegiance” (Smith, 1991: 242). Avui en dia, “most Yoruba still identify themselves according to earlier political identities, such as Ife, Ijebu, Oyo or Ondo (...)”(Barnes, 1989: 258).

De facto, el terme *Yoruba* “has been commonly applied to a large group, united more by language than by culture, whose members speak of themselves as Oyo, Egba, Ijebu, Ife, Ilesha (...)” (Forde, 1951: 1), és a dir, situen llur referent ètnic en les identitats forjades per les ciutat-estat. Els Ioruba haurien d'ésser considerats com un super-etnos, en paraules de Lev Gumilev, sinònim aproximat del que J. D. Y. Peel anomena “‘mega-tribal’ groupings” (Peel, 1989: 200), un super-etnos unit per oposició a d'altres grans conjunts etnosocials com ara els Hausa-Fulani, per la similitud lingüística i per tradicions dinàstiques comuns de descendència del centre sagrat d'Ile-Ife, vertader punt articulador del complex etnosistema Ioruba.

Un procés semblant és el que s'ha observat entre els Ioruba s'esdevé als etnosistemes sahelians: “chez les différentes ethnies nomades du Sahel comme chez les sédentaires citadins et

ruraux, il existe des auroles d'intégration ethnique du centre à la périphérie" (Retailié, 1995: 30). Al regne conegut amb el nom de Kuba (actual R.D. del Congo) la distribució etnoterritorial era també en forma d'aureoles al voltant de la zona Bushoong (Vansina, 1978: 360), que acullia la capital del regne i el col·lectiu ètnic homònim que formava el nucli del sistema polític Kuba (Vansina, 1964: 6). Es tracta d'una distribució etnoespacial basada en nuclis ètnics que no sempre constitueixen el centre geogràfic de l'etnosistema, ni de bon tros. Aquests nuclis normalment ocupen els espais de la gènesi ètnica de conjunt etnosistèmic, i/o el territori a on aquest grup és predominant, com passa per exemple entre els Guiziga del nord del Camerun (Pontié, 1981: 250).

Els territoris a on s'esdevé una coexistència entre Guiziga i d'altres etnosistemes també formen aureoles des d'aquest nucli. Com ja s'ha comentat, aquesta distribució etnoterritorial és pròpia de molts etnosistemes africans i est-europeus tradicionals.

Així, els sistemes d'intercanvi social, d'enclaus ètnics i de fronteres múltiples tenen lloc dins d'una sort d'ecumenes que conformen regions sociogeogràfiques de caire profundament fronterer, zones a on els processos de cismogènesi i/o de gènesi social tradueixen la densitat de comunicació i l'existència de fluxos de forces socials vehiculats, transmesos, creats, defensats o aglutinats per col·lectius humans que comparteixen el que aquí s'ha qualificat com a 'arquetip de la diferenció', basat, recordem-ho, en un univers bastit sobre la circulació d'energies diferencials (Eberhard, 1999: 271). Casos semblants es donen a d'altres zones del continent africà:

"Thus, Alur society contained Nilotic, Sudanic and Bantu speakers, of half dozen different languages (...) and such situations were common in more elaborate state systems. The Azande, Lozi and many other conquering groups incorporated numerous diverse elements, which retained considerable cultural diversity (...)"

(Southall, 1997: 47)

"Nupe sub-tribes are both territorial and cultural entities, each speaking its own dialect and often united by a network of kinship ties and a belief in common descent. (...) Some other peoples, such as the Kakanda, are in process of being assimilated as Nupe sub-tribes."

(Forde, 1955: 18)

“[The Gonja] have a centralised political organisation [that] includes a number of subject tribes or parts of tribes, viz. the Vagala, Safolba, Nchoroba, Tampolese, Ndampo, Nwieba, Nchumbulung, Mkparaba, Ntarabo, Mmara and Nnawura, many of whom differ from their Gonja rulers both culturally and linguistically.”

(Manoukian, 1951: 8)

Resulta evident que en alguns casos aquestes *polities* potser no es basaven pas en el model africà tradicional sinó que derivaven de la territorialització excoent imposada per l'administració colonial. S'hauria d'insistit en que l'important, pel que fa a la fita aquí cercada, radica en observar fins a quin punt resulta convenient considerar tots els col·lectius etnosocials africans, en totes les seves escales espacials i temporals, com a etnosistemes reals i no pas com a mònades tencades o com a simples invencions artificials.

Els sistemes ètnics són realitats en moviment que, tot i que, en tant que categories polítiques i sistemes provistos de fronteres socials, poden perdurar durant llargs períodes de temps, “chaque système connaît en effet un déroulement cyclique, jalonné par les étapes de la genèse, de la croissance, de la maturité et du déclin” (Di Méo, 1991: 109), ja que “toda construcción cultural lo es en el tiempo, y nuestra tarea es investigar sus inicios, sus despliegues y sus crisis terminales” (Iniesta, 1992: 83); Leo Frobenius “consideraba las distintas culturas como organismos vivos, sujetos a las leyes del mundo orgánico, que nacen, crecen, alcanzan su apogeo o madurez, envejecen y mueren” (Straube, 1975: 44).

Fins a un cert punt, es podria afirmar que

“Il semble qu'une ethnie ne se maintienne que tant que sa territorialité reste préservée. Il existe un lien très fort entre la vision culturelle et le champ d'existence réel (ou sublimé en mythe) que constitue le territoire. Dé-territorialiser une ethnie est la meilleure façon de la voir disparaître

pour se fondre dans un magma sociologique.”

(Bonnemaison, 1981: 256)

Així, els Boundounabé, etnosistema Pél, “n’existent plus guère aujourd’hui en Mauritanie, ayant été absorbés par les deux autres groupes (Oulnabé i Nianinkobé) ou s’étant sédentarisés et ‘toucouleurisés’ ” (Hervouet, 1981: 72). Un altre exemple podria ésser el dels Tàtars polonesos, els quals, després d’una llarga etapa d’aïllament dins d’una etnosfera polonesa i lituana, difícilment poden ésser considerats com un grup ètnic (Penkala, 1978: 212); tot i això, mentre continuen disposant de xarxes desplegades mercès als nuclis de generació d’energia social, s’haurien de considerar com a un etnosistema imbricat amb els conjunts socials polonesos i lituans.

La imbricació resulta sempre de les connexions d’un etnosistema amb els altres conjunts diferencials, connectivitat que tradueix l’existència d’un sistema obert que filtra energies i materials socials de l’exterior. Així, “the names of the different Kanuri descent groups (*Kaduguwa*) seem to link them with the Bideyat and Teda (...) as well as with the Zaghawa” (Wedderburn, 1986: 74). De fet, tal i com suggereix Yves Person, de vegades la diversitat interna dels etnosistemes deriva del fet “qu’une même couche d’immigrants s’est, selon les lieux, superposée à des populations de diverses origines” (Person, 1970: 309).

Tal i com comenta J. P. Magnant, l’ètnia seria la imatge en un moment donat d’un conjunt cultural més o menys estable format per elements diferents com ara la religió, la llengua i les tècniques que permeten una adaptació al medi (Magnant, 1989: 329); els etnosistemes s’associen i es conjuguen abans de transformar-se, cadascú al seu ritme, de dissociar-se per jugar-se amb altres formes i així donar origen a noves realitats ètniques.

Caldria indicar, a més, que uns criteris fonamentals per tal de definir el que és un sistema etnosocial són “el grau de cristallització, l’extensió del camp sobre el qual porta el sentiment identitari i el factor temps”(Cahen, 1995: 85); s’hauria d’insistir sobre aquest caràcter històric, dinàmic, de les entitats etnosocials, doncs “la identitat política no es construeix mai sense bases històriques sòlides i unes conjuntures favorables”(Iniesta, 1995: 309). Així, la identitat ètnica es presenta com “una dinàmica funcional, un mite mobilitzador, ectoplàsmic per naturalesa (...)” (Darbon, 1995: 223).

Els grups ètnics són “des groupes reposant sur une culture d’origine (réelle ou imaginée)(...)relativement stables dans leur identification, soit des constructions identitaires complexes qui se forment dans un contexte particulier”(Coulon, 1998: 9). A més, un col·lectiu ètnic pot ser també caracteritzat tal i com ho fa Isidoro Moreno, o sia, com a un grup que

“posee un conjunto de características en lo económico y/o institucional y/o en lo cultural, y marca diferencias significativas, tanto objetivas como subjetivas, respecto a otros grupos étnicos. Estas características no son, en modo alguno, estáticas, sino resultado de un proceso histórico específico en interacción con otras etnias, frecuentemente, aunque no necesariamente, en una relación de desigualdad.”

(Moreno, 1992: 611-612)

També seria interessant subratllar que, com ja s’ha insistit, la potència socialitzadora generada per un col·lectiu diferenciat (Amb la consegüent per-formació factual d’un grup humà) és el paràmetre bàsic d’allò que hem acordat d’anomenar ètnic. D’aquesta manera, no estariem d’acord en oposar a les comunitats ètniques les “entidades regionales e infra-étnicas”(Roy, 1997: 125), doncs són agrupaments ètnics en el sentit que li estem donant al terme, i, tal i com s’ha anat indicant, el caràcter relacional dels fenòmens socials, la circulació d’energies que representa i el paper de la diferenciació en l’emmagatzemament, vehiculació, condensació o galvanització de les forces col·lectives atorga a les ètnies una naturalesa sistèmica que fa que s’hagi optat per parlar d’etnosistemes.

Això és perfectament aplicable a discursos com els que apunten l’existència de solidaritats socials “<sous-ethniques>. Les séparatistes de l’enclave de Cabinda (...) sont de langue kongo, mais ils ont toujours refusé le discours pankongo” (Clarence-Smith, 1989: 407). Des de la nostra perspectiva, l’espai social de Cabinda a acabat per generar un col·lectiu etnosocial diferenciat, emmarcable dins del superetnos Kongo en termes ‘objectius’, lingüístics, però no pas constituint una sort de sots-ètnia o d’identitat territorial basada en criteris merament geogràfics.

Respecte del superetnos Kongo, Théoptile Obenga troba hi quinze col·lectius diferents: Vili (Loango, Fiot), Woyo (Cabinda), Solongo, Kunyi, Bembe, Sundi, Yombe, Ladi, Ndibu,

Mpangu, Ntandu, Zombo, Mbata, Bankanu, Sosso (Obenga, 1977: 44-45).

La 'geograficitat' no és un criteri dissociable de l' 'ètnicitat', contràriament a l'opinió de que "la géographicité, comme l'historicité ou l'ethnicité est une expression d'identité collective" (Retailé, Guillas, 1989: 72).

Per una altra banda, la incorporació de la noció de 'sistema' implica afirmar: que les cultures no s'edifiquen en l'aïllament sinó mitjançant una interacció recíproca, que una societat és un sistema obert, un alineament canviant de grups humans sense límits fixos ni amb una constitució interna estable; i que els sistemes etnosocials són formats per feixos de relacions (o de relacions entre conjunts de relacions) temporalment i espacialment canviant. Així, els Hausa no formen una identitat ètnica *stricto sensu*, sino que existeixen diversos etnosistemes que podem anomenar Hausa, com ara, entre molts d'altres, els Maguzawa, "a non-Islamic communities found within the borders of Islamic Emirates"(Richards, 1984: 557), o els Kirista, grup hausa cristià (Milles, Rochefort, 1991: 400-401).

De fet, es dona sovint l'existència d' "underground histories", inactive but biding their time. The conquered may cooperate with the conquerors, but they do not forget their own past"(Kopytoff, 1989: 60). Continuant amb els etnosistemes Hausa, "on peut citer également les Kabawa, les Konnawa autour de Birni N'Konni, les Aderawa, ou Haussa de l'Ader. A partir de Madaoua et jusqu'au-delà de Maradi, vivent les Goberawa ou habitants du Gober (...). Plus à l'est, on trouve encore les Katsinawa, originaires de la ville de Katsina en Nigeria, les Damagarawa ou habitants du Damagaram et les Daourawa, qui constituent l'essentiel de la population de la région de Zinder" (Donaint, Lancenon, 1972: 46).

Aquesta composició de caire es podria dir que sistèmic és també constatable a la regió de l'Air i del Ténéré, a l'actual república de Níger, a on habiten "trois confédérations (Kel Ferwan, Kel Owey, Itessan) réunissant trente-quatre tribus touarègues. Celles-ci forment **une ensemble culturel à la fois homogène et extrêmement divers**"(Le Berre, 1999: 277, la negra és nostra), característica pròpia dels etnosistemes que hom troba també entre els Rimaibé del Foy burkinabé: "la plupart des Rimaibé du Foy sont d'origine dogon et affichent aujourd'hui cette identité. D'autres Rimaibé seraient d'origine Samo, Gourunsi et Mossi: ces trois groupes semblent aujourd'hui s'accommoder de l'identité Rimaibé"(Bergeret, 1999: 311). Així, hom constata una etnogènesi Rimaibé derivada de la fusió ètnico-identitària existent entre els diversos grups socioètnics que s'inclouen dins d'aquest etnosistema emergent.

Un exemple complementari força significatiu és el de l'etnosistema eslavo-Macedoni, cristallitzat els darrers decennis mercès a la seva situació fronterera, situació que el convertia en reiterat objecte de reivindicacions expansionistes dels sistemes etnosocials circumdants, context socio-històric i geogràfic que ha modelat l'actual ètnia macedònia, la qual encara als anys 1920 es basava en un sistema polític clànic-parental. Això comportava que els Macedonis estiguessin dividits "among ethnic groups (Brsjaci, Mrvaci, Sopovi/Sops, Polivaci, Babuni, Keckari, Mijaci)"(Banac, 1984: 312).

La perspectiva aquí perfilada pot donar compte de sistemes socials sovint considerats com de transició o d'identitat 'intermediària' (Martinelli, 1995: 393-395), i fer-ho tot considerant-los dins d'un àmbit sistèmic del qual formen part en tant que element ple, no pas 'pont' sinó sistema en relació amb d'altres conjunts socials. Així, a la zona fronterera entre els Mossi i els Dogon inclosa dins l'espai polític Mossi s'han generat una sèrie de grups socials qualificats com a 'Dogon mossitzats': "Pour tous les Dogons (et pour eux-mêmes), les *Gurum* et les *Gesum* sont, à des degrés différents, 'les Dogons des Mossis *musum ma dogomi*'. Les *Gurum* sont considérés comme des alliés des *Moose*, certaines de leurs chefferies recevant l'intronisation du *Yatenga naaba*. Certains groupes *Gesum* représentent un degré supplémentaire d'assimilation, dans la mesure où ils sont considérés comme des *mû-dogom*(dogons 'mossisés')" (Martinelli, 1995: 383).

Una cosa és parlar de 'Dogon mossitzat' i una altra ben diferent és fer referència a un grup social d'origen Dogon però integrat en un sistema a on els diversos grups socials generats per les energies irradiades de les matrius sociopsicològiques formen un conjunt interrelacionat que, en el cas africà tradicional, pot adquirir una estructura jeràrquica en el doble sentit del terme, ensems etimològic (*hierós*, sagrat) i polític, doble sentit que adquireix caràcter unitari des de l'òptica de l'holisme social africà.

Aquest sistema compta amb el nucli polític del regne mossi de Yatenga com a punt de convergència i de desplegament de les connexions entre energies socials. En el cas dels etnosistemes que ocupen la regió sociogeogràfica de l'est del llac Turkana (Kenya), hom observa "une alliance de peuples pastoraux appelée *Worr Libin* 'les gens du Libin'. Cette alliance interethnique n'était pas égalitaire mais (...)hiérarchique. Au sommet se trouvaient les Boran, pouvoir hégémonique au sein d'une alliance militaire et point de focalisation d'un système rituel" (Schlee, 1999: 219).

A l'extrem oriental del Sudan històric el regne de Sennar "reposait sur l'entente des Foundj et des populations soumises ou alliées" (Delmet, 1974: 121) i un etnosistema jeràrquic tradicional era el del Rundi precolonial, a on es podien diferenciar quatre col·lectius etnosocials

(Bahutu, Batutsi, Baganwa i Batwa), grups que autors com ara Joseph Gahama han definit no pas com a ètnies sinó com a 'catègories socials (...)obéissant aux ordres d'un même *mwami* (roi) et riches d'une homogénéité culturelle et linguistique" (Gahama, 1989: 303). Fent un parèntesi que considerem necessari, cal recordar que s'ha anat insistint en una concepció d'etnosistema independent de qualsevulla homogeneïtat objectiva ('cultural' o lingüística), i que emprar un terme com 'categoria social' per tal de substituir el d' 'ètnia' és similar a la posició defensada per Jean-Loup Amselle quan parla de 'categoria maninka' o de 'categoria bammana'.

Per tant, resulta gratuït reduir els grups etnosocials a meres 'catègories' ensems que també resulta obvi, dins del nostre parer, que és mitjançant les categories del pensament col·lectiu que fonamenten els judicis de valor (expressió dels sentiments socials) com s'imposa una "clasificación de las cosas, separando a unas y uniendo a otras, estableciendo líneas de influencia o límites al aislamiento" (Hubert, Mauss, 1979: 133).

Un altre cas d'estructuració ètnica jeràrquica és el dels Arma de la ciutat de Tombuktú: "Dans la société de Tombouctou du XVIIIe, les Arma constituaient l'Ordre dominant autour duquel s'ordonnaient les autres segments de la société selon leur proximité ou leur éloignement de sa fonction sociale, à savoir la fonction politico-militaire" (Abitol, 1979: 162-163).

En l'àmbit eslavo-oriental, per un altre cantó, "le popolazioni magiari insediatesi in Transilvania (nei secoli X-XI) vi trovano una popolazione mista 'slavo-romena' con voivodi¹ slavi"(Pellegrini, 1983: 941). Per la seva banda, els Moundang del nord del Camerun "ont conçu une organisation du commandement territorial qui, tout en manifestant l'omniprésence du pouvoir de la dynastie de Léré, ne va pas à l'encontre de l'organisation clanique mais au contraire la renforce" (Adler, 1981: 106).

També es pot citar l'exemple del regne Manding de Niimi, sistema social marcadament fronterer situat a la desembocadura del riu Gàmbia, i que integrava en el seu prisma estructural "wolof, as well as serer who had been driven by the Mandingo to the fringes of the state. Fula pastoralists herded their cattle by permission of Mandingo landlords and groups of Serahuli [Soninké]came periodically from the east" (Quinn, 1968: 444).

A la costa oriental africana, els Hadramis "constitute a social category within the Swahili stratification system" (Le Guennec-Coppens, 1989: 194), i al país hausa està l'exemple dels Arewa, col·lectiu etnosocial instal·lat a la frontera occidental del superetnos Hausa i amb caps "d'origen bornouane" (Mercier, 1954: 17).

---

¹ Voivoda: títol militar, cap dels exèrcits; a Hongria, governador de Transilvània; a Moldàvia i Valàquia, títol del príncep.

Un esquema similar és aplicable al cas del grup etnosocial anomenat “*Bosonkoobe* par les Bozos du Maasina (qui se nomment eux-mêmes *Sebbe*). Ils sont désignés comme ‘les Bozos des Bambaras’, des chasseurs-bûcherons-cultivateurs, qui soit coexistaient avec les Bambaras, soit en constituaient une branche spécifique”(Fay, 1995: 428-429).

Hom constata l'existència d'un etnosistema dins del qual les inter-connexions i les relacions socials canalitzen les energies que hi circulen i que li donen el dinamisme necessari per a la continuïtat de la seva funció de socialització dels grups humans implicats.

Molt lluny s'està, doncs, d'aquelles teories substantivistes, les quals van crear “un modelo del mundo similar a una gran mesa de *pool* en la cual las entidades giran una alrededor de otra como si fueran bolas de billar duras y redondas”(Wolf, 1989: 19). El sistema ètnic està galvanitzat per “un noyau, ou plusieurs, d'agglutination”(Martin, 1992: 587).

7.1.6. ETNOSISTEMA I LLENGUA:

“La lengua constituye sin lugar a duda el elemento que permite de modo más fundamental que ningún otro caracterizar e identificar a una etnia, y ello con un doble aspecto: interno en cuanto que actúa como elemento de conexión y de unión particular entre sus miembros, y externo en cuanto que supone un factor de distinción de una determinada etnia con respecto a las otras”

(Jáuregui Bereciartu, 1986: 180)

“(les) différences linguistiques n’ont jamais empêché les interactions entre les populations (...)”

(Schlee, 1999: 219)

Una característica dels enfocaments realitzats al voltant de l’anàlisi dels sistemes etnosocials és que molts d’ells han cercat en la comunitat de llengua un fonament ‘natural’ del lligam ètnic, una base substancial que aportaria l’eix d’articulació col·lectiva. Com comentava Ferdinand de Saussure, “le lien social tend à créer la communauté de langue et imprime peut-être à l’idiome commun certains caractères; inversement c’est la communauté de langue qui constitue, dans une certaine mesure, l’unité linguistique” (Breton, 1995: 49). En aquest sentit, Herder suggerí que “la lengua de cada nación es el patrimonio más valioso que posee, ya que es la morada de las creencias religiosas, las costumbres y la historia de la nación. Tan sólo con la propia

lengua materna es posible comunicar emociones, pensamientos e ideales” (Llobera, 1996: 225). Seguint aquesta direcció, es podria dir que entre els pobles eslaus “la conciencia constante de afinidad y pertenencia a una misma familia de pueblos era natural para gentes que se entendian sin necesidad de intérprete” (Wolman, 1978: 72). Tot seguit presentem una sèrie de cites que insisteixen en el poder catalitzador de la llengua com a condició *sine qua non* de la cristallització etnosocial:

“Le langage articulé est l’instrument de l’action du milieu social sur l’individu. (...) Une certaine conception du monde, de ses propres rapports avec l’univers et avec d’autres hommes s’impose à lui (...)”

(Sorre, 1954: 22, citat a: Breton, 1975: 520).

“(...)la genèse des ethnies (*ethnogenèse*, liée à la genèse des langues, ou *glottogenèse*, sert de trame sous-tendant la genèse des États (*politogenèse*); et, à partir de là, dans la genèse des territoires (*chorogenèse*), les facteurs naturels, inertes, sont éclipsés par la dynamique des peuples, des cultures et de leurs institutions.”

(Breton, 1995: 52).

“Culture is built on natural language, and its relation to this natural language is one of its most essential parameters.”

(Lotman, 1977(1): 216)

“Language is often cited as a major component in the maintenance of a separate ethnic identity, and language undoubtedly constitutes the single most characteristic feature of ethnic

identity (...)”

(De Vos, 1995: 23)

“De la mateixa manera que l’ús general del llenguatge comú, en fer possible l’enteniment mitjançant la parla, acosta els cervells i els cors humans, així es dona un estat mental comú que, en les seves formes més elevades -costums i creences comunes, compenetre els membres d’un poble (*Volk*).”

(Tönnies, 1984: 53)

“Shared language and ritual are particularly implicated in ethnicity: mutual ‘intelligibility of the behaviour of others’ is a fundamental prerequisite for any group.”

(Jenkins, 1997: 10)

“(…)la nation, au sens originel, médiéval, c’est l’ensemble *natif*, et naturel, des populations qu’unit une langue commune, c’est-à-dire l’ensemble qu’on désigne aussi bien, maintenant, par *ethnie*” (...) “L’argument de l’*homophonie* peut être avancé tôt, comme una raison de réunion.”

(Breton, 1995: 75)

En clara contraposició amb aquest enfocament, nosaltres som de l’opinió que “wherever language is involved in boundary marking of ethnic groups, it is definitely related to ethnicity” (Haarman, 1986: 261). Així, “la protection de la langue slovaque fut à al fois une arme défensive et différentialiste; défensive contre la magyarisation forcée menée par la Hongrie après le Compromis de 1867, différentialiste à l’égard des Tchèques” (Sanguin, Kalibová, 1998: 292). Per un altre cantó, els diversos etnosistemes que conformen el superetnos Hausa han basat llur ‘hausanització’ en l’adopció de la llengua hausa (Nicolas, 1975: 434), autèntica matriu

sociopsicològica que pot fer-nos parlar d'aquest conjunt de sistemes ètnics que s'ha acordat aquí d'anomenar superetnos. Així doncs, "la langue n'était pas l'unique indice de l'*ethnos*" (Mamedova, 1990: 390).

A la regió de l'alta Mesopotàmia, hom troba "Châhsavan parlant le même turc que les Azerbaidjanais, mais organisés en tribus nomades, ou Zoroastriens de langue persane" (Bazin, 1995: 159). Els Adjaris del Caucas parlen un dialecte georgià però són musulmans, i força Mingrelis, tot i parlar una llengua pròpia, "positively identify themselves as 'Georgian' (Kartveli)" (Jones, 1992-1993: 263).

A l'actual República de Níger, vers Dogondoutchi, viuen els Arewa, "appellation administrative, *Maouri*" (Mercier, 1954: 17), "originaires de la région du lac Tchad, **qui ont adopté la langue haoussa ou la langue zarma** pour certaines. Les Maouri ont conservé la plupart de leurs traditions d'origine et ont notamment farouchement résisté à la pénétration de l'islam" (Donaint, Lancrenon, 1972: 46, la negreta és nostra). Per un altre cantó, els Tatars de Lituània no parlen pas llur llengua turca original, sinó polonès, signe diacrític emprat per ells conjuntament amb llur religió islàmica (Milosz, 1995: 260). De fet, tant a l'espai eslavo-oriental com al negro-aficà, "la idea de associar un territori a una etnia definida per su llengua, era ajena a la concepció política de los musulmanes(...)" (Roy, 1997: 26) i, podriem afegir, de molts sistemes sociopolítics no-musulmans d'ambdues àrees sociogeogràfiques.

Per un altre cantó, els Kede dels rius Níger i Kaduna, a la frontera sud de l'antic sistema polític de Nupe, "falám o dialecto falado hoje pela maioria das subtribos Nupa o que tornou língua reconhecida do Emirato, o <Nupa propriamente dito>" (Nadel, 1981: 295), però la seva organització política diferencial el configura com a etnosistema específic. Això reforçaria la hipòtesi de que els pobles "qui ont participé à la même histoire présentent un certain nombre de ressemblances"(Martin, 1981(1): 223). La història política, per exemple, ha generat dos conjunts etnosocials diferents, Txec i Eslovac, malgrat que llurs llengües són molt properes (gairebé mútuament intel·ligibles), i les vicissituds històrico-territorials i polítiques fan que, tot i que "por su fonología, léxico y estructura, el fulfuldé no presenta con ninguna otra lengua conocida una semejanza tan perfecta como con el seereer" (Diagne, 1982: 266), els etnosistemes Pèl estiguin clarament diferenciats del conjunt de col·lectius Serer.

Un altre exemple de dissimetria entre llengua i etnia és el proporcionat pels albanòfons

ortodoxos de Grècia, els quals “se considéraient pas seulement comme des *rum* (membres de la communauté religieuses-millet-chrétien orthodoxe) mais comme de véritables grecs. Le rôle de ces albanophones grecs dans la guerre d’indépendance grecque a été capital” (Prévélakis, 1996 (2): 57). En aquest sentit, resulta significatiu que “los súbditos ortodoxos de Turquía, de lengua turca, valaca y albanesa (...)simpatizaban con la independencia griega, mientras que los musulmanes cretenses de lengua griega apoyaban a Turquía” (Smith, 1976: 96). En el cas dels grecs presents al sud d’Ucraïna, especialment a la zona de Mariupil’, “en 1970, 91 % étaient russo-phones contre 7% hellénophones” (Breton, 1990: 227). A la zona de Crimea, a més, alguns grecs parlen Tàtar com a llengua pròpia (Zinovieff, 1992-1993: 141). I l’intercanvi de poblacions entre els estats-nació grec i turc als anys 1920 es va basar en criteris religiosos, no pas lingüístics:

“Many of the ‘Turks’ exiled from Crete were the descendants of those who had apostasized to Islam during the seventeenth century and they arrived in Anatolia speaking only Greek. Conversely, Greece received the Karamanli, Orthodox Christians to be sure, but turkophones and in most other cultural respects Turkish (...). In terms of self-perceptions, in terms of self-identification, in terms of the *social construction* of ethnicity, the ‘self-definition of a social entity’, religion, Orthodox Christianity *versus* Islam did constitute the cornerstone of the distinction between ‘Greek’ and ‘Turk’ ”

(Just, 1989: 81-82)

A Dakar vam poder comprovar *in situ* que força joves s’autodefineixen com a Tukulèr tot i que només parlen Wolof i no pas Hal-Pulaar. De forma similar, la gran majoria de joves Kazakhs parlen rus (Kahn, 1993: 17), i no per això s’identifiquen com a tals. Les comunitats Yarsé (Diula o Jula) que des del segle XVI comercia pel país mossi “ont abandonné la langue mandé et adopté celle des Mossi” (Audouin, Deniel, 1978: 16), però continuent diferenciant-se per llur condició social (diàspora comercial), llur adhesió secular a l’Islam i llur etnònim. Tot i que parlin la llengua mossi (moore), no són pas Mossi, sinó Yarsé. Entre els Jalonké, per la seva banda, els de la zona de Bouré “ont oublié leur propre langue alors que dans le Ménien voisin ils l’utilisent encore” (Gallais, 1962: 112).

Pel que fa als diversos etnosistemes d’origen hausa, cal dir que existeix una “essential

homogeneity of the Hausa tongue transcending numerous old political boundaries (...)" (Sutton, 1979: 181). Quelcom semblant s'esdevé en els etnosistemes somalis, el quals, tot i "l'existence d'un parler assurant l'intercompréhension entre les communautés dialectales" (Morin, 1986: 59) no han reeixit pas a consolidar un superetnos comú . Un exemple molt diferent és el que s'esdevé entre els pobles de llengua Idoma, a on predomina una gran fragmentació cultural i política (Armstrong, 1955: 91), o el dels etnosistemes Kikongo, nom que agrupa col.lectius que parlen un gran nombre de llengües: "kintandu, kindibu, kiyombe, kiladi, kimanyanga, kimfunuka, kisingombe, kiwumbu, kimbanza-manteke, etc(...)" (Ngalasso, 1986: 9). Traslladant la nostra atenció vers el vessant septentrional de la serralada del Caucas, observem que l'heterogeneïtat lingüística de la zona no es contradiu (ans el contrari...) amb la seva condició d'ecumene, és a dir, d'àrea de gran interacció social:

"In spite of the existence of distinct languages and dialects, the North Caucasian Mountaineers are essentially one people consisting of kindred tribes sharing a common history and culture."

(Avtorkhanov, 1992: 149)

Per un altre cantó, el fet que el 92% "des Sénégalais parlent les langues du groupe Ouest-Atlantique" (Diouf, 1998: 73) no és sinònim de nació 'compacta' ni de bon tros: cal recordar que els independentistes Casamancesos empran el Wolof, l'idioma majoritari de l'estat senegalès, com a llengua de comunicació entre les diferents comunitats ètniques que componen la Casamance.

Al nord-est de l'estat de Namíbia s'ha esdevingut una etnogènesi 'Capriviana' que és un bon exemple de la potència performativa, ontològicament gestant, dels límits fronterers (per molt artificials que pugui ésser l'origen de llur traçat), potència que en el cas dels Caprivians condensa col.lectius amb diferents idiomes (fwe, subia, totela, yeyi...) i que troben en la llengua Lozi (com els casamancesos en el Wolof) la *lingua franca* que funciona d'hòlo catalitzador (Diener, 1991: 255).

Per una altra banda, entre els Mordvins del Volga hom parla dues llengües pràcticament inintel.ligibles, el Moksha i l'Erza (Breton, 1992 (1): 106). També el conjunt etnosocial dels Tubu està dividit en "deux groupes dialectaux -Tedas et Dazas- [qui]ne se comprennent pas entre

eux”(Bataillon, 1963: 21). En una altra direcció, els Tallensi i els Mamprusi, tot i ésser dos etnosistemes diferenciats, “falam un dialecto que dificilmente se distingue”(Fortes, 1981: 414) i, ans el contrari, els Mao d’Etiòpia “are divided into two groups, northern and southern, calling themselves Mao, though they speak different language” (Cerulli, 1956: 13).

En els pobles balcànics de l’antiga Iugoslàvia l’assimetria entre llengua i ètnia és múltiple: per un cantó, pobles ‘units’ per la mateixa llengua serbo-croata estan fortament diferenciats a partir d’altres fronteres diacrítiques (Croats, Serbis, Musulmans (Bosnjaks); per una altra banda, pobles com els Valacs, de llengua original Aromanesa, s’identifiquen a vegades com a Serbis en virtut de la seva fe ortodoxa, de la mateixa manera que antany molts albanòfons s’identificaven com a ‘Turcs’ en tant que sinònim de musulmà; a més, cada conjunt etnosocial que comparteix la llengua serbo-croata està travessat pels nombrosos dialectes desenvolupats a la zona des del segle XII:

“Of the stokavian dialects, the East Hercegovinian (spoken by the Serbs, Bosnian Muslims, and Croats of southern Dalmatia and parts of Eastern Hercegovina), East Bosnian (Serbs, Bosnian Muslims), and Zeta dialects (Montenegrins) are ijekavian, the Western (Croats and Bosnian Muslims) and Slavonian (Croats) are ikavian, the latter with exceptions and the Sumadija-Vojvodina and Kosovo-Resava, spoken by the Serbs, are ekavian. In addition, the ekavian reflex is present in some cakavian dialects (Croats), in kajkavian (Croats) and Prizren-Timok or Torlak (Serbs), and in Slovenian and Bulgarian-Macedonian.”

(Banac, 1984: 48-49).

Per un altre cantó, la ‘llengua Somali’ no ha reeixit a crear una comunitat de consciència pan-somali. Encara més: “issues related to the ‘Somali’ language remain most controversial and confusing. Most nomads today speak the official *Maxa* while the agro-pastorals speak several other languages, *Mai*, *Jiddu*, *Dabarre*, to mention just a few” (Mukhtar, 1995: 19). Així, les parles Reewin difereixen de la llengua parlada la nord de Somàlia “to the same extent as Spanish and Portuguese”, donat que “since the northern Somalis were separated from the Reewin-

speaking people for at least 1500 years, their language might have undergone a mutation process” (Kusow, 1995: 93, 95). Després de repassar els principals grups lingüístics de l'àrea cultural Akan, subratlla: “it must be emphasized that the above is purely linguistic grouping, without significance to the people themselves, for whom, today at least, the *Oman* or Native state is in general the largest division within which there is a feeling of political and social unity” (Manoukian, Madeline, 1950: 10).

De fet, “in the 1950s, when the Trust Territory of Somalia was consulted about the future of their language, they overwhelmingly chose Arabic” (Mukhtar, 1995: 22).

Resulta també significatiu que després de la seva unió amb Polònia, el Gran Ducat de Lituània “adopted an Eastern Slavic dialect (which was to become Byelorussian in the North and Ukrainian in the south) for administrative purposes” (Milosz, 1995: 252).

Entre els diversos sistemes ètnics pertanyents a l'etnosistema Masa, trobem que “les Masa-Bahiga parlent la langue de leurs voisins Musgum du Cameroun et Mului du Tchad” (Dumas-Champion, 1983: 22), mentre que els Fula del Wasulu “gardent leur fierté ethnique mais ont adopté la langue et la civilisation de leurs voisins bambara” (Person, 1968: 45).

“(…)en Irak, les mahallami, montagnards et arabophones, s'auto-désignent comme kurdes (...). A l'inverse, les lours et les Bakhtiaris, bien que parlant une langue proche des langues kurdes, ne se considèrent en majorité pas comme kurdes” (Perouse, 1999: 25). Com a exemple de complexitat identitària, “pensons aux Arméniens ou aux Tziganes convertis à l'Islam et 'passés' insensiblement aux langues kurdes, aux Turcomans assimilés (aux Kurds) ou, à l'inverse, aux Kurdes turcisés, iranisés ou arabisés” (ibid)

Els etnosistemes albanesos parlen quatre llengües gairebé intel·ligibles entre elles (Tosk, Gueg, Arberesh i Çamëri) i, per si això fos poc, a Kosovo, en algunes famílies albaneses i, especialment, els albanesos de la vila de Pizren, hom empra el turc com a llengua (Roux, 1992(1):287).

7.2. ETNOGÈNESI

“(…)la creatividad es lo más esencial de la ‘naturaleza humana’.”

(Otero, 1984: 204)

“L’ethnogenèse n’échappe probablement pas plus en Afrique à l’idéologie et aux affrontements qu’elle engendre que l’ensemble de l’histoire du continent.”

(Devisse, 1989: 115)

Les gènesis dels col·lectius etnosocials estan en relació amb els nusos territorials i de poder, vincles cristal·litzats en punts de rotació de les relacions socials, cal tenir present el paper d’allò que Whitthelesy bateja com a *core areas*, “c’èst nodosités ‘fondatrices’” com Raffestin les anomena (Raffestin, 1980 (1): 177), punts de reunió, drenatge o recollida dels recursos necessaris per a l’exercici del poder, nuclis de gran potencialitat genètica en sentit estricte. Aquests nuclis es corresponen amb els ‘camps ètnics’ dels quals parla Lev Nikolaevich Gumilev:

“pervonachal’nyi ‘passinarnyi vzyv’ sozdaet populiatsiiu osobei ves’ma ènergichnykh i tianushchikhsia drug k druga. ‘Pole’ -sozdaet prichinu dlia ikh ob’iedineniia i dal’neishei solidarnosti, chashche vsego neosoznannoi” (*l’<explosió passional> inicial crea una població particularment enèrgica, influenciant-se mútuament. El ‘camp’[ètnic] genera la causa per la qual s’esdevé l’unificació i la subsegüent solidaritat, normalment de forma inconscient*)

(Gumilev, 1999: 17)

Cal puntualitzar que un etnosistema és una nova combinació sistèmica resultat d'una fusió/fisió ètnica, no pas una entitat creada *ex nihilo*: caldria recordar les paraules de Peirce, *omne symbolum de symbolo*, "isomorphic with Francesco Redi's principle, formulated in the 17th century- *omne vivum de vivo*" (Kull, 1998: 4).

Com s'estava comentant, en la gènesi etnosocial hom troba, normalment, un lloc o un conjunt de llocs que juguen un rol central en la creació i manteniment d'un sistema. En termes sistèmics, també es pot parlar de l' *hòlon* en tant que l'element integrador, "l'objet, la relation, l'agent qui permettent au système de fonctionner comme une totalité" (Brunet et alii, 1993: 259). Tal i com va suggerir Igor Prigogine respecte dels nuclis fundacionals,

"En todo momento el sistema cambia en el sentido de que una parte de sus componentes se renueva; pero, aparte de este cambio banal, existen generalmente puntos singulares, instantes privilegiados que marcan la aparición de una nueva estructura espacio-temporal."

(Prigogine, 1988: 104)

Donat que les identitats etnosocials esdevenen a partir d'interrelacions, i que "la vecindad crea espontáneamente una cantidad enorme de interacciones sociales que no serían en absoluto pensables sin la cercanía espacial" (Wirth, 1979: 25-26), convindriem en que tota etnogènesi, en tant que creació d'un nou sistema ètnic, es dona *in situ*, és a dir, s'elabora, creiem, en un espai-temps específic a on, com l'ecogènesi territorial de la qual ens parlà el propi Raffestin, espai i cultura es fusionen (Raffestin, 1986: 177).

No es tractaria pas, evidentment, d'un acte instantani, sinó més aviat d'un procés, ja que, en alguns casos, "cuando aparece una nueva formación, con nuevas reglas y nuevas series, nunca lo hace de pronto, sino escalonadamente, con supervivencias, desfases y reactivaciones" (Deleuze, 1987: 48). Així, a l'Àfrica subsahariana, les metròpolis aporten la ideologia a les societats de frontera i les proveeixen de materials culturals per a la construcció social (Kopytoff, 1989: 39). De fet, després de la gènesi ètnica, del moment instituent, com diria Lourau, "al desbordamiento de la actividad creadora, sucede la vigilancia necesaria para el mantenimiento en buen estado del

universo creado” (Caillois, 1982 (2): 312), és a dir, es basteixen àmbits fronterers de caire homeostàtic, com ja s’ha comentat.

Quelcom semblant a la idea d’ecogènesi territorial defensada per Claude Raffestin és el que representa el ‘model d’identitat comú endogrupal’ desenvolupat entre d’altres pel psicòleg social Gaertner, teoria segons la qual “en la medida en que individuos de grupos diferentes se vean a sí mismos como miembros de una entidad social única, aumentarán los contactos positivos entre ellos(...)” (Baron, Byrne, 1998: 256). Respecte d’aixó, Michel Maffesoli comenta que “es por la fuerza de las cosas, porque existe proximidad (promiscuidad) y porque se comparte un mismo territorio (sea éste real o simbólico) por lo que vemos nacer la idea comunitaria”(Maffesoli, 1990: 45); el mateix autor recorda l’arrel etimològica del mot francès *con-naissance*, o sia, nèixer-amb (ibid. 62). Jean Gottmann comentava, en aquest sentit, que les ‘iconografies’ (és a dir l’ ‘esperit’, l’etnosistema...) emergeix de “la vie en commun dans un compartiment donné de l’espace” (Gottmann, 1952 (1): 153). De fet, “le sentiment de la **co-appartenance** est **essentiel à l’instauration d’une identité collective**” (Chebel, 1986: 79, la negreta és nostra) i, en aquest sentit, “since humans are spatial entities, the attribution of a territory to ethnic groups is actually only a corollary to local affinity”(Francis, 1947: 396).

Així, abans de la guerra mantinguda a Eslavònia Oriental entre els estats Serbi i Croata, “Croats and Serbs alike expressed this attachment (...)in self-identification as ‘Slavonians’ or ‘people from Slavonia’ (...)” (Gilliland, 1995: 199). L’espai social comú estava generant un nou etnosistema que no va reeixir degut a l’aparició de forces centrípetes que van prendre com a criteris de delimitació ètnica les matrius sociopsicològiques ‘Croata’ i ‘Serbi’, matrius dotades d’un fort poder performatiu, no cal dir-ho.

Al Caucas, “les Ossètes prolonguent une partie des Alains, mêlée à divers éléments indigènes eux-mêmes plus ou moins iranisés depuis les Scythes. Les Karatchais et Balkars proviennent de clans qiptchaqs également métissés **sur place**”(Lebedynsky, 1997: 227, la negreta és nostra). També la gènesi dels Karachai fou *in situ*, al Caucas occidental, a una àrea a on es fusionaren Alans i Polovtsians turcòfons (Volkova, 1992-1993: 158), o a la frontera meridional de l’àrea cultural Manding, a la regió del Beyla, on “des malinké métissés de Guerzé et de Toma ont donné le groupe Konnanké qui parle un dialecte proche du Malinké” (Gallais, 1962: 112). Per una altra banda, els etnosistemes Dja’aliyyin van ser generats per una fusió entre Nuba i Àrabs:

“su patria es la región del Nilo medio, al sur de la cuarta catarata, donde se habrían asentado, entre los territorios bajo el control de los dos Estados cristianos. Los nombres de Djama'ab, Djama'iya, Djawami sugieren la asociación etimológica con la raíz verbal árabe *djama'a*, <reunir>, que es indicativa del mestizaje de los inmigrantes árabes que continuaron integrándose en las poblaciones autóctonas (...)”

(Kropacek, 1985: 431).

A una escala molt més petita, la penetració dins la selva densa africana es va fer no pas “en forma de migraicones en masa, sino que más bien se limitó a pequeños grupos que, cuando ejercieron gran influencia cultural, fueron probablemente absorbidos lingüística y a veces físicamente por las poblaciones locales” (Andah, 1992: 502).

Quelcom semblant s'ha esdevingut en l'etnogènesi Marka, etnosistema concentrat al llarg del riu Níger des de la regió de Nyamina fins a la Maasina:

“Ils occupent en masses compactes tout le delta central nigérien. C'est abusivement, nous semble-t-il, qu'il sont considérés comme des Soninké. Bien entendu, ce groupe est constitué pour une part importante d'éléments d'origine soninké, venus là à la suite de la grande sécheresse qui a frappé le Ghana. Mais ces éléments se sont mélangés avec des Peul, des Bambara, des Somono et Bozo, constituant un groupe particulier dont la langue est le bambara, qui vit surtout de l'agriculture mais qui a conservé le commerce comme l'une de ses activités principales. (...)on peut constater aujourd'hui une grande solidarité entre différents villages marka, et il nous semble difficile de les considerer comme appartenants purement et simplement à une même communauté que les Soninké restés à Nioro, Nara ou Goumbou.”

(Diakité, 1989: 143)

Tal i com deia L. Boltanski, assimilant el que aquí es denomina etnogènesi a una sort de

procés d'unificació simbòlica, "le group se dote d'abord (...) d'un nom et de représentations mentales associés à ce nom" (Di Méo, 1991: 278); després d'això, i per tal d'existir per a ell i per als altres, el grup ha d'aportar, mitjançant els seus membres, les seves representacions de sí mateix per tal de contribuir a la formació de la creença col·lectiva.

Aquesta formació inclou, com ja s'ha comentat, la territorialització, la gènesi de l'espai social, i aqueixa producció de l'espai "no puede producir más que *espacio diferencial*" (Lefebvre, 1976: 126), per la qual cosa el territori s'ha de considerar "comme le lieu fondateur des identités locales" (Bonnemaison, Cambrézy, 1996: 9), activitat genètica facilitada per la instauració del que Joël Bonnemaison anomena 'geosimbols', elements bastidors de l'espai social (Bonnemaison, 1995: 71). Tal i com van reconèixer força etnòlegs soviètics, la comunitat de territori és "a necessary condition only in the process of formation of an ethnos" (Bromley, Kozlov, 1989: 428) i, *a contrario*, la desterritorialització pot generar l'etnòlisi. Així, l'Estat-Nació polonès posterior al 1945 inicià "l'expulsion d'Ukrainiens des régions du sud-est et sur leur dispersion en direction du nord et de l'ouest, où ils furent peu à peu polonisés" (Carter, 1998: 86).

Una altra cosa és que les diàspores ètniques generin sistemes identitaris amb bases comunes que pivoten sobre certs elements com ara l'etnònim, però pel que fa a la gènesi ètnica, repetim, aquesta compta amb un o diversos nuclis bàsics que comporten possibilitats d'articulació de les forces socials que es posen en joc, així com impliquen àmbits de delimitació, fronteres: "tout création est inaugurée par une partition instauratrice de limites spatiales et/ou temporelles" (Raffestin, 1980 (2): 412).

Si es parteix de la base de que tant les estructures territorials com els sistemes etnosocials estan dotades d'un sistema de límits, de fronteres, podem afirmar que força etnosistemes sorgeixen al llarg d'un procés homòleg al de la formació d'una entitat territorial, estructura que es fa "progressivamente riconoscibile, rendendo perciò espliciti i suoi confini" (Turco, 1988: 114). Així doncs, "la représentation d'une frontière au-delà de laquelle il y a 'les autres' est essentielle à la constitution d'une communauté" (Bierschenk, 1995: 457).

En aquest mateix sentit, podem convenir en asseverar que "la limite est fondatrice de différences qu'elle permet d'instituer ou de préserver" (Raffestin, 1993: 163), per la qual cosa "border regions often have a critical impact on the formation of nations and states" (Wilson, Donnan, 1998: 3); de fet, "la limite n'est pas ce où quelque chose cesse, mais bien (...) ce à partir de quoi quelque chose commence à être" (Di Méo, 1991: 37). Fins i tot es podria dir que la situació de frontera implica la formació d'un món social transfronterer (Richards, 1998: 293) que seria la base d'una densitat d'interrelacions que potenciarà les possibilitats de gènesis etnosocials.

Així doncs, “les frontières à la fois séparent et unissent des lieux (...) Elles canalisent la communication, étant à la fois lieux d’apparition de lieux particuliers”(Brunet, 1986: 303), i és per aquesta raó que el territori s’hauria de focalitzar com “une frontière tout autant qu’un lieu fondateur d’identité collective” (Bonnemaison, Cambrézy, 1996: 15). El procés etnogenètic culmina amb la producció d’aqueixes fronteres, les quals funcionen com a filtres identitaris com ja s’ha tingut ocasió de comentar; però creiem que no es pot afirmar de manera taxativa que l’etnogenèsi, un cop acomplida, comporti l’existència d’un sistema social completament estable.

Si bé és cert que la durada de l’ètnia és una fita realizable mercès als filtres fronterers, el sistema funciona en base a les ‘perturbacions’ procedents de les relacions amb el seu voltant, perturbacions que són reintegrades sovint mitjançant el rol fusionador de certs hòlons, nuclis psicosocials galvanitzadors, generalment de caràcter etnogenètic i específics de cada sistema. Així, l’hòlon de la religió catòlica (diferenciant-se de l’ortodòxia i l’islam) fou el nucli de fusió ètnica Croata d’igual manera que l’Ortodòxia (també en contrast amb l’islam i el catolicisme) ho fou de la Sèrbia: “the descendants of Catholic Hungarians or German settlers who came to Bosnia in the Austro-Hungarian period have come to identify themselves as ‘Croats’, and the descendants of Orthodox Romanian Gypsies have identified as ‘Serbs’ ”(Malcolm, 1998: 200). La religió ortodoxa contribuï també a l’incorporació dins l’etnos gres (hel·lènic) d’ela població albanesa cristiano-ortodoxa de la regió de Çameria (Epir meridional), tendència que progressà vers el nord (Yerasimos, 1991: 94). De fet, cap a finals del segle XIX, els Albanesos de l’Epir “reculaient devant les Grecs: Arta, Janina, Preveza étaient devenues des villes helléniques (...)” (Castellan, 1991: 358). Quelcom similar s’esdevingué en la incorporació dels Tat dins de l’etno armeni: “The inhabitants of the settlements Kilvar and Matrassa (Christians belonging to the Armeno-Gregorian church) have lost their native Tat language over the course of the past fifty years and regard themselves as Armenians” (Rasadin, 1992-1993: 357).

Entre els Doukhobor i els Molokan russòfons l’hòlon fou l’existència d’una forta especificitat religiosa ben diferenciada de la fe cristiano-ortodoxa. Així, per exemple,

“les Molokanes apparaissent (...) dans la seconde moitié du 18e à Tambov. Ils ne reconnaissent ni les mystères de l’Église, ni ses cultes et ses rituels. En relation directe avec Dieu, ils entretiennent une pratique communautaire sans clergé. Ceux d’entre eux qui seront transférés fin 19e vers Chypre et gagneront (comme nombre de Doukhobores) le Canada sont souvent

devenus baptistes ou évangélistes.”

(Radvanyi, 1997: 306)

En el cas concret dels Doukhobor, llur gènesi “took place in the seventeenth and eighteenth centuries in Russia, and conflict with state and clerical authorities continued during the nineteenth century”(Hawthorn, 1956: 3), i llur existència com a comunitat diferencial és atestable al Canadà occidental.

La gènesi del sistema identitari conegut com a Hausa-Fulani, la fusió etnosocial que implicà, va veure's galvanitzada per uns herois culturals com Ahmadu Bello i Shaihu Umar. Allò significatiu fou que “the culture-hero of modern Hausa-Fulani society (...)is perhaps no longer distinctively ‘Haabe’ or ‘Fulani’ ” (Kirk-Greene, 1986: 52). Evidentment, aquest element de catalització identitària va requerir un procés etnosocial específic esdevingut al segle XIX i que va conformar les condicions adients per a aquesta fusió ètnica entre Peul (Fulani) i Hausa (Haabe). Així, resultà determinant el procés paral·lel de sedentarització i d'islamització dels pastors Fulani: “(...)then, the period of sedentarisation has brought the Fulani and Haabe communities very close together”(ibid: 51).

L'etnòlisi s'esdevindria en el moment en que els filtres fronterers es desfuncionalitzessin, ja que, com suggeria Gumilev, quan “interethnic boundaries begin to erode, ethnoses are deformed and sometimes become assimilated with one another” (Kozlov, 1975: 528). Això no vol dir, com s'ha insistit al començament d'aquest treball, que s'hagi de parlar de ‘mestissatge’, com ara en el cas dels Tekruri, ‘barreja’ de Serer i Wolof, dels Diavambé, ‘mescla’ Pèl-Soninké, o dels Fulanké, ‘mescla’ de Pèl i de Manding (Grottanelli, 1955: 279); cap etnosistema és una barreja o una transició sinó que, com la mateixa paraula indica, és un sistema específic amb un funcionament relativament autònom.

Pel que fa a les àrees potencialment més propícies per a les etnogènesis, Igor Kopytoff, fent referència al continent africà, assenyala que són zones amb baixa o moderada densitat de població,

“not so crowded as to preclude independent settlement in interstitial areas but populated

enough to have potential followers available for incorporation in the course of future growth. To make new autonomous settlement in them possible, such areas would have had to contain either groups of truly negligible power (e.g., hunters and gatherers) or agglomerations of weak, independent, or very weakly integrated polities. Essentially, such areas would have had to offer both physical and political room in which one could proceed to the construction of a new polity.”

(Kopytoff, 1989: 32)

Pensem que aquest tipus de condicions per a potenciar un procés etnogenètic és una de les diverses variants que es poden donar a l'hora de produir-se la generació d'un sistema social, i se centra essencialment en etnogenesis esdevingudes a partir de moviments de població.

A més, tal i com s'està insistint, la situació fronterera implica una densitat d'interacció social, ensems que una potencial diferenciació social derivada d'aqueixa interacció. Per tant, la gènesi social pot esdevenir-se no només en àrees com les que descriu Kopytoff, sinó també en zones de gran densitat de població com ara urbs (i *hinterlands* d'aquestes urbs), fronteres inter-societals i límits fronterers entre poders polítics de gran tamany. Alguns exemples: Ibadan, Djenné, Gobir, en el primer cas; Siilmi-Moose, Diawara, Wasulunké, Khasonké, en el segon; Cossacs, Arma, Turcs Otomans en el tercer.

Un bon exemple d'etnogenesis fronterera derivada dels lligams socials establerts és la que s'esdevingué a la conca del riu Senegal al segle XVIII i que comenta Raymond M. Taylor:

“Over the course of the eighteenth century, contact between desert dwellers and Wolof cultivators produces a host of groups who were at home in the sedentary milieu of the Senegal basin. In the nineteenth century, such groups appear Arabic sources as Trarza al-Kihil ('Black Trarza'), and in both Arabic and French as Ahl al-Gebla ('people of the Gebla'). Their origins were mixed. Some appear to have identified themselves, and been identified by others, as Wolof. Other claimed Arab ancestry and were so regarded. Whatever ethnic identity they asserted, they spoke Wolof fluently as Arabic and regarded ties of kinship and affiliation to the valley as equal in importance to ties to the desert.”

(Taylor, 1996: 68)

Insistim, doncs, en que tota frontera és, potencialment, un mecanisme social generador de síntesis sistèmiques que, un poc cristal·litzades, despleguen filtres fronterers que també funcionen com a homeostasitzadors socials.

Així doncs, sí que es pot estar d'acord amb Kopytoff quan assevera el següent: "the political ecology of the frontier (...) systemically generated new polities. (...) The essence of the frontier as a historical phenomenon lies in this: once outsiders have defined an area as a frontier and have intruded into it in order to settle in it, there begins a process of social construction" (ibid: 17, 25).

Abans de procedir a una millor delimitació del concepte d'etnogènesi i a una primera aproximació a algunes posicions obsidionals a partir de les quals es generen els etnosistemes, es podria dur a terme una primera tipologia orientativa de les etnogènesis seguint la donada per Harald Haarmann (1986: 42-55), i això subdividint-les en dos classes principals de processos: fusió i fisió. Pel que fa als processos de fusió ètnica, tindriem tres varietats: l'amalgamació, l'incorporació i la conglomeració, mentre que respecte dels processos de fisió podríem parlar de *proliferation*, de separació i de proliferació.

L'amalgamació seria un procés de fusió "when neither of the ethnic groups involved in a fusion process is dominant" (ibid: 42), i l'exemple donat per Haarmann és el de la fusió entre Anglos i Saxons. És probable que diversos casos d'amalgamació s'estiguin esdevenint a terres africanes, "so the project of nation-formation in sub-Saharan Africa suggest the creation of the components of a new ethnic identity and consciousness that will subsume subsume, by drawing together, some of the loyalties and cultures of the existing *ethnies*" (Smith, 1991: 41).

7.2.1. FUSIÓ ETNOSOCIAL I ETNOGÈNESI:

Harald Haarman parla també d'un tipus d'etnogènesi que ell denomina **incorporació**, i que estaria exemplificada per l'assimilació dels esclaus de la costa entre l'Elba i l'Oder a la cultura germànica, l'assimilació total dels Merians i els Muroms, ètnies Ugro-Fineses, dins la cultura russa, la progressiva incorporació dels Baga (especialment els que habiten àrees urbanes) dins l'etnosistema Susu (Paulme, 1956: 102) o la islamització de grups Badyaranké de l'alta Casamance (Simmons, 1979: 322). A l'Àfrica meridional, els etnosistemes Ndebele "had of all the characteristics of a political and social entity *in statu nascendi*, welding its heterogeneous elements into a more homogeneous whole" (Hughes, Velsen, 1954: 41).

A l'Àfrica negra, aquests processos d'incorporació "of local societies into a larger political, economic or religious networks (...) were not only a product of the colonial or post-colonial period, but rather as old as man himself" (Lentz, 1995: 312). De fet, les 'tribus' africanes no han estat mai un grup humà reproduït a partir del joc dels neixements esdevinguts dins del quadre dels clans i llinatges, sinó que el grup "absorbe de nombreux individus étrangers: captifs, migrants, etc., qui sont très vite intégrés à la tribu" (Froelich, 1972: 379).

Un exemple il·lustratiu podria ésser el de la re-assimilació (fusió) dins del superetnos Hausa dels antics esclaus dels Tuaregs (Iklan), o el poblament Masa (sud de l'actual Txad), el qual s'ha constituït "a partir de quelques petits groupes familiaux à la recherche de terres, se mêlant à la population locale et assimilant les premiers occupants" (Dumas-Champion, 1983: 23). De fet, entre els Masa-Gumay el nom de llur ancestre és *Rigaza*, que "signifie <mélange>" (ibid: 28).

Resulta també paradigmàtic el cas dels Zulu, generats a partir de gran quantitat d'aportacions externes mitjançant un umbral d'incorporació força làbil i porós que permeté la cristallització ètnica malgrat (o, millor, mercès a) que "a terra dos zulos estava dividida num grande número de tribos de tamanhos variados" (Gluckman, 1981: 83). A l'àrea del Caucas, força Tats es van incorporar dins l'etnos Azerí entre finals del segle XIX i començaments del XX (rasadin, 1992-1993: 357), i els Dargin de l'actual Daguestan van incorporar part dels Kaidak i deks Kubaichin/Urbug (Osmanov, 1992-1993: 95).

Els Teda, per un altre cantó, es divideixen en una vintena de clans que normalment porten noms que indiquen llur origen geogràfic, incloent-s'hi “les clans d’origine étrangère: venus de Koufra, de l’Ennedi, de Borkou, des plaines du Tchad(…)” (Lebeuf, 1959: 6)

Cal apuntar, fent un breu incís, que és important efectuar un subratllat en el rol central dels nuclis etnosocials com a integradors dels fluxes exteriors, ja sigui integrant-los, ja sigui exercint una funció de pivotació del sistema i dels seus diversos grups. Un exemple del primer cas pot ésser el dels portuguesos arribats a les costes senegambianes cap al 1488, alguns dels quals van penetrar al llarg del segle XVI dins dels territoris africans (‘lançados’) generant-se petits sistemes luso-africans, com ara al sud del riu Gàmbia, a on “un foyer luso-africain se différencie à partir du XVII siècle, entre Casamance et Corubal” (Boulègue, 1989: 18). Aquestes comunitats socials foren “nearly wholly absorbed into the local Negro populations by 1600” (Wood, 1967: 53). Pel que fa a la segona possibilitat, trobem el cas dels Idaw al-Hajj, diàspora comercial d’origen Moro (Bidan) que s’integrà completament dins l’etnosistema Wolof tot conservant durant algun temps un etnònim propi, *Darmankur*, i una traça mnèsica dels seus orígens. La fusió ètnica amb l’etnosfera Wolof d’acollida fou progressiva però inexorable:

“over time, the Idaw al- Hajj communities of northwestern Senegal intermarried with the Wolof and fully integrated themselves culturally into their Black African surroundings. The descendants of Saharan immigrants to Senegal adopted Wolof as their primary language, and by continuing intermarriage they became clearly distinguishable from their Bidan cousins in the Trarza. (...) After the imposition of colonial rule in the 1850s, the Idaw al-Hajj communities in northwestern Senegal came to identify themselves as Wolof, while those to the north of the Senegal river maintained their Bidan ethnicity.”

(Webb, 1995: 456, 472)

Situant-nos en els Cosacs del nord de l’istme caucàsic, en concret al Terek, hom hi troba comunitats Cosaques instal·lades des de la segona meitat del segle XVI: “ces communautés ont constamment reçu des apports de sang de leurs voisins kabardes, ossètes, tchetchènes ou autres, non seulement par l’enlèvement des femmes cher aux auteurs anciens, mais aussi par l’accueil de divers fugitifs et par le recrutement de ‘Montagnards’ dans les unités cosaques du Térék jusqu’en 1917” (Lebedynsky, 1997: 229). A l’actual Uganda, l’etnosistema conegut com a Dioropom

“today is a Karamojong clan called Dioporom” (Gulliver, Gulliver, 1953: 14), de la mateixa forma que a les terres altes del Togo septentrional els Pél Jalubé s’hi instal·laren entre 1840 i 1875, “formant les clans *Ture, Sákara et Dabo*; animistes peu islamisés, ils se transformèrent peu à peu en caste professionnelle Kotokoli”(Froelich, 1963). De manera similar, a l’àrea cultural Adja, “l’ethnie houéda s’enrichit d’éléments migrants. Les récits claniques conservent le souvenir de ces mouvements (...)” (Merlo, Vidaud, 1984: 269), i a les terres altes etiòps hom constata que els “Oromo de Choa, sedentarisés et, pour une grande part, urbanisés, sont parfaitement intégrés à la société amhara, dont ils ont adopté la culture et le système de valeurs, tout en restant généralement bilingues” (Perret, 1989: 149).

A la zona del centre del continent africà, “les Zandé, dominés par le clan vungar, ont assimilé avec succès un grand nombre de clans et petites ethnies (...). Quant aux Ngbandi, établis entre la Mongala, l’embouchure de la Ouélé, et le cours moyen de l’Oubangui, un de leurs clans aînés, les Bandia, après avoir conquis par la force le pouvoir politique chez les Nzakara et une partie des terres zandé, se laissèrent assimiler par les vaincus, allant jusqu’à perdre leur langue et leurs coutumes” (Diki-Kidiri, 1986: 85).

Tanmateix, “individual Dinka were absorbed into Nuer settlements in a number of ways (...). The Dinka origin of these persons was known, but like all strangers living in Nuer settlements -include Nuer strangers- their place in the immediate community was fixed through a local kin-tie”(Johnson, 1982: 185). L’etnosistema Guidar del Camerun septentrional va conèixer una reelaboració sistèmica amb motiu de la imposició per part del Pèls d’un lamidat, el que provocà un desplaçament espacial de l’ètnia ensems que una nova composició etnosocial de la mateixa tot integrant elements externs:

“la dynastie légitime de l’ancienne principauté de Guider s’est réfugiée dans le petit village de Libé; par ailleurs de nombreux Guidar sont allés se regrouper autour des inselbergs voisins. Mais les abords de ces inselbergs étaient déjà en partie occupés d’une part, et d’autre part, dans le secteur oriental en tout cas, de nouveaux arrivants chassés également par une poussée peul sont venus se fondre avec les Guidar.”

(Collard, 1981: 131)

Els Matakam de l'extrem nord dels monts Mandara és un etnosistema constituït a partir de moviments migratoris de diferents grups entre els segles XI i XVI: "des hommes venus d'horizons géographiques et culturels divers, fuyant une insécurité trop grande, se sont regroupés au hasard des rencontres dans une zone plus propice (...)reforment , peu à peu, un ensemble social différencié. Les traditions d'origine des Matakam peuvent être considérées comme une démonstration de ce processus" (Martin, 1981 (1): 223).

Els WaGanda de l'actual estat ugandès són "the offspring of a fusion between Bantu speaking autochtones, Hamitic Hima, and Nilotic Lwo" (Holmberg, 1966: 317). Per un altre cantó, a la zona meridional de les franges frontereres de l'etnosistema Songhai sorgi el col·lectiu social Zarma, possible fusió de Berber, Songhay i Tchinga (Hama, 1974: 94). De manera similar, la interacció fronterera entre Soniké i Moros va generar, mitjançant la fusió social, el col·lectiu ètnic conegut com a Girganké (Urvoy, 1942: 26; Brasseur, Le Moal, 1963: 11), i el mateix passà en la zona d'interacció Soninké-Khasonké amb el petit etnosistema Dyariso (Brasseur, Savonnet, 1960: 15). Al nord del Camerun, per una altra banda, les connexions sistèmiques i les múltiples fronteres obertes que existeix a la zona dels Grassfiels generen nous col·lectius etnosocials: "on peut considérer que les Boulahai résultent d'une fusion Mofou-Matakam, les Mineo peut-être aussi, les Hidé, Mabass, Ndaré, etc., de contacts entre Matakam et Margui" (Lembezat, 1961 : 12).

Quelcom similar sembla que va ocórrer al sud de Moçambic: després de la coexistència entre els anys 1000 i 1500 dins d'un mateix espai social de col·lectius immigrants d'origen Shona i Tonga 'autòctons', que van arribar a formar una mena d'etnosistema molt entrelleçat, van arribar a l'àrea comunitats Tsonga (cap als anys 1600-1760). D'aquesta manera, es va generar una nova combinació sistèmica coneguda com a Chopi (Smith, 1973: 575). Per un altre cantó, al sud de la ciutat de Cacheu (a l'actual Guinea-Bissau), existeix "un pequeno grupo conhecido por Cobianas ou Uboi [que]é considerado produto da miscegenação entre Cassangas [Kasanké]et Papéis [Pepel]" (Cardoso, 1982: 34).

Per una altra banda, a l'Edat Mitjana, els fino-úgrics de la zona van fusionar-se en l'etnosistema Estoni, visquent "in eight recognizable independent districts and four lesser ones (...), their kinsmen, the Livs, inhabited four major areas in northern Latvia and northern Courland" (N.E.B., 1993: 689). Pel que fa als Bàltics pròpiament dits, aquests es subdividien en vuit grups: Prussians (formant deu principats), Jotvingis i Galindis (habitants el sud de la zona, entre les actuals Polònia i Bielorússia), Samagitiens i Aukstaiciai (predecessors dels actuals Lituans), Kuronians i Semigallians (predecessors dels Letons contemporanis). Els actuals Letons (Latviesi)

són una fusió de quatre tribus bàltiques, Kursi (Curlandis), Seli, Zemgali i Latgali (d'on deriva l'etnònim) i d'una tribu Fino-Úgria, els Liv (Skreija, 1992-1993: 235-236).

Al Sudan històric central, els Shuwa o Hassauna són un etnosistema originat per les migracions àrabs arribades al Bornu als segles XVII-XIX: “Joamas, Maiyins, Sarajés, Bakariyes et Ezoubios. Déjà frottés de noir pendant des siècles, ils se mêlèrent facilement aux Kanouris. Ils ont souvent à peu près oublié l'arabe pour le Kanuri” (Urvoy, 1949: 155). Tanmateix, la població grega és producte d'una fusió etnosocial galvanitzada per les polítiques assimilacionistes de l'Estat-nació hel·lènic però ja present en diversos graus al segle XIX, quan “no siempre era fácil definir quién era <griego> o no, dado que muchos de los denominados así eran albaneses, válicos, armenios, judíos o turcos instalados en Grecia desde hacía muchas generaciones que utilizaban corrientemente la lengua del país y que se habían mezclado entre sí y con la población autóctona” (Veiga, 1995: 73).

A les illes de Cap Verd i de São Tomé, la població estava composta en el seu origen per “Africains issus de la traite servile [et] Africaines libres associés aux Portugais dans l'organisation d'une politique commerciale” (Margarido, 1994: 104). La singularitat fou que són poblacions que es van veure “coupées de tout contact direct avec leurs territoires de naissance” (ibid), nacions ‘créoles’ marcades per l'insularitat (Lesourd, 1994: 125).

Als territoris ocupats actualment per l'Estat-nació de Romania, per la seva banda, “i contatti tra slavi e popolazioni romanizzate danno luogo a mescolanze etniche che stanno alla base della nazionalità romena. (...) La simbiosi slavo-romana portò al ben noto fenomeno di bilinguismo che si è continuato verosimilmente per parecchio tempo finché i gruppi slavi hanno definitivamente appreso la lingua delle popolazioni romanizzate trasferendo peraltro abitudini articolatorie slave alla lingua romena”(Pellegrini, 1983: 941).

Un altre exemple de la capacitat de ‘filtració’ dels etnosistemes, amb les subsegüents fusions etnogenètiques (cal repetir que l'ètnia és un continuum etnogenètic), és el presentat pel macroetnos Hausa-Fulani: “il apparait évident aujourd'hui que, progressivement, les Peul se virent comme digérés par la communauté hausa (...) En dehors des émirats de l'Adamawa et de Gombé, les Peul ne parlent plus leur propre langue (...). Il est vraisemblable que la communauté hausa s'est en fin de compte enrichie en assimilant un élément dynamique et en renforçant son adhésion à l'islam” (Houis, 1971: 137). En aquest sentit, amb l'imperi de Mali “l'islam développait là une perspective spécifiquement sudanaise en matière ethnique et sociale (...). Le fond nègre a su absorber et transformer les influences extérieurs (...)” (Niane, 1975: 40, la negreta és nostra).

Els processos etnogenètics sovint impliquen, doncs, l'existència d'una incorporació d'elements socials, però en alguns casos, especialment en sistemes socials situats en àrees de frontera i/o en procés de reelaboració identitària (recordem que l'etnogènesi és un procés continu), les matrius socials que funcionen com a eixos de catalització de les energies accentuen el seu rol d'incorporació de materials per a la gènesi i/o el reforçament etnosocial. Així, fent referència als etnosistemes de les estepes euroasiàtiques del segle VI, el cronista got Jordanes feia servir dos termes significatius: “the phrases *vagina nationum* and *officina gentium*, i.e., ‘the vagina of bands’, and the ‘factory of tribes’(...)” (Pritsak, 1983: 384).

Sovint, l'etnogènesi fronterera creada a partir d'una fusió social compta amb el grup immigrat com a nucli de la comunitat emergent, esdevenint-se una consolidació de costums a partir de les diverses unitats constituents, la qual cosa inclou que una llengua esdevé dominant; tot i això, sovint es dona un mena de multilingüisme, qualitat àmpliament extesa arreu del continent africà (Kopytoff, 1989: 49).

Harald Haarman parla de la **conglomeració**, per la seva banda, com d'una “partial fusion of features in one ethnic identity (B) with those of another ethnic identity (A)” (Haarmann, 1986: 45), com és el cas dels Urum, grup ètnic d'origen grec, ortodoxos i de llengua turca que viuen a la zona ucraïnesa dels voltants de Mariupol', prop de la desembocadura del Don.

7. 2. 2. FISIÓ SOCIAL I ETNOGÈNESI:

Pel que fa als procés anomenat *profilation* per Haarmann, aquest seria una fisió ètnica caracteritzada per una diversificació interna, com passa en els nombrosos grups de Gitanos europeus, de Pehl, o en els diverses variants de Lapons/Saami.

La separació, per un altre costat, és la variant de diferenciació ètnica més frequent, i un dels nombrosos exemples és el de la diferenciació lingüística esdevinguda a partir d'un hipotètic idioma indoeuropeu.

Per últim, la proliferació “is the fission process resulting in a new identity of one segregated group, the former community not shifting, but retaining its ethnic identity” (ibid: 54); d'exemples significatius es podrien destacar la diferenciació entre Búlgars i Eslavo-Macedonis, o entre Corsos i Italians.

Evidentment, aquests “tipus ideals” d'etnogènesi són, cal repetir-ho, instruments heurístics que no es corresponen amb la realitat, per la qual cosa sovint es presenten en una etnogènesi específica trets de proliferació i de separació al mateix temps.

Es podria suggerir, a més, que els processos de fisió “includes those situations in which one ethnos disappears by splitting into several independent ethnic units, whose parts may also establish parallel and independent ethnicity”(Bromley, Kozlov, 1989: 433): migracions de part d'un 'ethnos', divisions dins d'una mateixa organització social, o establiment de fronteres político-administratives. Així, cap a començaments del segle XVI els Kazak i els Uzbek “recibieron un nuevo significado pasando a designar el primero a las tribus que permanecían al norte del Syr-Darya y el segundo a las que habían seguido a Muhammad Shaybani y se habían establecido al sur de este río. Ambas, sin embargo, habían tenido su origen en los mismos clanes” (Lemercier-Quelquejay, 1985: 144).

Un exemple específic d'etnogènesi basada en la fisió social és el de els clans i també les castes socio-professionals que esdevenent entitats ètniques diferenciades. Paradigmàtic és l'exemple dels Zulu: Shaka, el qual fusionà tota la confederació nguni dominada pel grup Mthethwa des de finals del segle XVIII, era el cap “du petite clan Zulu (environ deux mille membres)” (Coquerel, 1989: 418).

Un altre cas concret és el dels esclaus dels pobles nòmades sahelians “les Riimaybe ne sont plus Peuls que les Haratin ne sont Maures ou les Iklan Touregs” (Botte, 1999: 59).

A la zona de l'Uganda actual certs agrupaments etnosocials s'han definit per criteris clànic-polítics la qual cosa, conjuminada amb el funcionament segmentari del mecanisme clànic-parental, ha generat nombroses fisions que han determinat noves etnogènesis: “Les monarchies du Nkore et du Mpororo sont gouvernées par des pasteurs bahima et ne parviennent donc pas à <fixer> leurs élites gouvernantes. Nomade en pays sédentaire, celles-ci <féodalisent> leurs partenaires bairu contre l'autorité centrale. Les divers clans royaux s'affrontent lors des successions à partir des bases locales autonomisées, qui finissent par devenir des <ethnies> si une sécession réussit. Un peu plus au nord, la création du <royaume> du Toro, échappé au Bunyoro en 1830, aura une forme exactement semblable” (Prunier, 1989: 204).

La casta Pèl de treballadors de la fusta, els Laobé, s'ha diferenciat del conjunt Pèl i, avui en dia, es consideren una comunitat ètnica específica. Quelcom semblant va passar entre els Jawambé, “caste de tisserands ou des colporteurs de langue peule dont se trouvent des représentants un peu partout au Soudan” (Brasseur, Savonnet, 1960: 149) i que són sovint considerats com a un sistema social diferenciat (Urvoy, 1942: 25). Un altre cas de fisió ètnica a partir d'un grup socioprofessional és el dels Kambarin Beriberi:

“The Kambarin Beriberi were one of the endogamous commercial groups which specialized in the kola trade tot the Volta basin. They were descendant of Kanuri immigrants who settled at Gummi, a town in the Zamfara River Valley. As their name suggest, they originally came from Bornu. Beriberi is the Hausa word for the Kanuri, and Kambari is an additional nominative which separates them from the Kanuri proper.”

(Lovejoy, 1973: 636)

Per la seva banda, els Jakhanké del Senegal Oriental tenen el seu origen en una casta de sacerdots (Marabuts) islàmics procedents d'una regió del delta interior del Níger, el Jakha; d'aquí l'etnònim, el qual funciona també com a mecanisme mnèsic.

Parlant dels Jakhanké, L. O. Sanneh comenta el següent:

“Ethnically they are the same people as the Serakhulle who are better known as Soninke, the founder-kings of ancient Ghana. (...) The Jakhanke are the clerical Islamic elite of the Serakhulle, and their origins as a professional caste go back to mediaeval Africa when they first lived in Diakha-Masina and in Diakha-Bambukhu (Diakha-sur-Bafing in Frech sources). This Diakha Bambuku is sometime called Diakhaba or, as in the *Ta'rikh al-Fattash*, Ja'ba. Under al-Hajj Salim Suwaré the Jakhanke splintered off from their Serakhulle cousins at Diakha-Masina and later, at Diakha-Bambukhu, which is on the Bafing River (...)they became subjected to a concentrated exposure to Islamic influence and the adjacent Manding cultural environment. The combination of these succeeded in weakening, though not completely eradicating, their original Serakhulle links. It was in Bambukhu, when that region was a province of Mali (c. 1250), that the jakhanke became Manding-speaking and Islamic religious savants.”

(Sanneh, 1976: 82)

El nom ‘Jakhanké’ significa ‘el poble de Diakha’, i és una apelació que els van posar els pobles Manding i Fulbé. Tot i això, resulta evident que l’etnònim funciona com a socialitzador del col·lectiu i, així, els Jakhanké perpetuen els lligams amb Diakha-Massina “not only by adopting that name for many of their centres, beginning with Diakha-Bambukhu, but also in describing themselves in Arabic as *ahl Diakha*” (ibid). Després de la mort d’al-Hajj Salim, els Jakhankés que vivien a Bambukhu abandonaren el lloc i marxaren a àrees de Senegàmbia, Kankan i Hausaland.

Per una altra banda, els Arma són originaris d’una antiga fusió entre els conqueridors ‘marroquins’ de Tombuktú (1591) i els Songhai autòctons, i llur longevitat és “remarquable. Même fragmenté, il se perpétuera avec des structures pratiquement intacts jusqu’au début du XIX siècle”(Abitol, 1979: 158). Pel que fa al Ndebele, es tracta d’un etnosistema bastit sobre el model Zulu, del qual es un grup fisionat amb ocasió de l’ *Mfecane* el 1837. Els actuals Ndebele van diferenciar-se del grup Zulu conduïts en llur migració pel seu cap Mzilikazi i reagrupant al voltant “d’un minuscule noyau (*zanzi*) une multitude de groupes ethniques progressivement agglomérés” (Darbon, 1990: 37-38). El *zanzi* fou, doncs, l’hòlon de l’etnogènesi Ndebele.

Un grup social d’origen Soninké especialitzat en el comerç i la diàspora del qual, sovint força territorialitzada en el sentit euclidià del terme, s’exten per tot l’Àfrica occidental són els Diula o Jula. A aquesta fisió del sistema ètnic original se li afegix un procés d’incorporació d’elements procedents de l’exterior de la col·lectivitat Jula, la qual cosa denota la seva força

social. Els Jula són també anomenats Maninka-Mori, terme que defuig el caràcter exclusivament professional del mot Jula i que és emprat "pour désigner les Malinké particulièrement influencés par l'Islam et la pratique du commerce" (Person, 1963: 126).

Suret-Canale (1980: 101), comentant un treball de Ph. D. Curtin, ens fa esment de tres grups Diula: els Diakhanké o Jahaanke, possiblement originaris del Macina i extesos per les rutes del Níger al litoral; els Soninké de Gajaaga, distingints dels congèneres del voltant per la religió i l'especialització professional; els Maninka-Mori de Gàmbia, per últim. Els Diula, en tots els casos, s'insereixen a les diverses societats acceptant la preeminència del poder establert i establint cadenes de viles o barris autònoms al llarg de les rutes comercials.

En paraules de Robert Launay: "The absorption of Manding-speaking immigrants traders or scholars into the local Dyula community was a very common phenomenon before the colonial period"(Launay, 1979: 78).

Un cas interessant de fisió ètnica és el proporcionat pels Iklan (esclaus dels Tuaregs) de la regió d'Oudalan, al nord de l'actual Burkina Faso. Una fracció d'aquests Iklan "s'approprient 'ethnonyme de leurs anciens maîtres (les Kel Tafedest, une tribu *Imajaren* du Hoggar) et, au XIX siècle, deviennent des guerriers menant des razzias pour leur propre compte"(Botte, 1999: 60).

7. 2. 3. ELS MECANISMES DE L'ETNOGÈNESI:

Com s'ha observat, la fusió ètnica inclou processos com ara "the merging of groups with different ethnic affiliations or even from separate ethnoses into larger ethnic communities usually identified by a new ethnonym (self-name) and the inclusion of smaller foreign groups into an ethnos inhabiting the same territory"(Bromley, Kozlov, 1989: 434). Així, "les Igala de Nigèria se sont formés sur une base Akpoto; les Fon du Dahomey, dans la région d'Abomey, se sont imposés aux premiers habitants Guédevi avec lesquels ils se sont fondus" (Person, 1970: 308).

El geògraf Roland Breton parla de diverses fases etnogenètiques, encetades amb un primer període de condensació social que ve seguit d'una progressiva gènesi social que caracteritza de la següent manera:

"Avant de se donner des institutions politique communes sur un territoire défini, la plupart des ethnies vivent une phase de coalescence en un groupe de tribus plus ou moins distinctes, ou de cités séparées, liées, ou non, par un pacte fédéral, ayant, ou non, un nom commun, la conscience d'une unité de coutumes et de la pratique d'une idiome singuler." (...) "(...)d'abord la prise de conscience collective, la définition et la délimitation de l'ensemble ethnique, pardessus la variété des subdivisions tribales et clanique, et par distinction des emsembles voisins; vient alors la question de la défense, de la promotion et de l'unification de sa langue; ethnies et langue sont souvent symbolisées par l'adoption d'appellations propres (autodésignations ethnonymiques et glossonymiques: *autonymes*)".

(Breton, 1995: 58)

Tal i com ja s'ha comentat, l'escola soviètica d'etnologia ha estudiat de manera sistemàtica l'etnogènesi. Hom pot afirmar que "in the socialist states of Eastern Europe, however,

ethnohistory and ethnogenesis are ubiquitous” (Gjesing, 1975: 331) i, a més, “there is no Western equivalent to the Russian interest in *ethnogenesis*” (Gellner, 1975: 600).

Els mètodes d'estudi de les etnogènesi que aquí es fan servir són de caire comparatiu i de perspectiva 'macro', però els etnòlegs soviètics analitzaven de manera minuciosa els processos etnogenètics mitjançant la confrontació “des matériaux de différentes disciplines historiques (archéologie, ethnographie, histoire ethnique), philologiques (onomastique, folklore), exactes (anthropologie physique)(...)”(Vasil'ev, 1990: 334). Es pot afirmar que “the historical method of Soviet ethnography was especially productive when applied to the study of the genesis of ethnoses, the periods in the ethnic history of people, and their relation to the general history of mankind”(Petrova-Averkieva, 1980: 25). Així, resultaria quelcom important “conocer la génesis étnica y cultural, su proceso histórico, la dinámica político-cultural y demográfica, variable según las épocas y los procesos expansivos” (Panyella, 1993: 65) i autors com Lev N. Gumilev fins i tot apunten que “processov etnogeneza(...)ne vseгда sovpadaui s obshchestvennymi processami, a idut svoimi ritmami” (*els processos d'etnogènesi no sempre coincideixen amb els processos socials, i funcionen amb els seus propi ritmes*) (Gumilev, 1970: 86). Cal aclarir que l'antropogeògraf rus emprà el terme *obshchestvenny* (social) referint-se, de manera implícita, als processos socio-econòmics.

Segons alguns autors com ara S. Arutyonov, el llenguatge seria un factor bàsic en l'etnogènesi (Arutyonov, 1980: 257), però pensem, com s'ha comentat, que només és una possibilitat d'utilització diacrítica d'elements culturals amb fites de diferenciació ètnica. De fet, “toute l'histoire, toute la culture (...), y compris les langues, ne sont que la matière brute à partir de quoi est fabriquée l'ethnicité” (Schlee, 1999: 223).

L'important, com s'ha apuntat més d'un cop de forma implícita o explícita al llarg del present treball, és que “des del punt de vista de la construcció identitària, el moment decisiu és l'autoreconeixement subjectiu” (Cahen, 1995: 111); l'indicador d'aqueix autoreconeixement, com també s'ha indicat, es pot trobar en els etnònims i marcadors identitàris que, en tant que existents, han reeixit com a aglutinadors identitàris de gran eficàcia simbòlica pel que a bastiments etnosocials es refereix.

Els processos de canvi social accelerat, així com les situacions de conflicte, aporten un potencial energètic de gran envergadura que genera una interacció tal que, sovint, endega un procés de gènesi etnosocial derivada de la cismogènesi que comporta aquesta interacció acumulativa (Bateson, 1989: 198-199).

La frontera, en tant que àrea social marcada sovint per la densificació de les comunicacions socials i dels processos d'interacció, és un generador d'etnosistemes. Així, "on the Taurus frontier between Islam and Byzantium (...) a frontier sub-culture comes into existence, alien to the settled hinterland, and possessing more in common with its neighbouring Christian society, despite the cultural, religious, and linguistic divide" (Wittek, 1982: 319, citat a: Heywood, 1999: 236). Els Chikunda del riu Zambeze han estat identificats sovint com "offshoots of the Nyanja, originating in the matrilineal belt north of the Zambezi River", però "the evidence suggest that the term first appeared as an ethnic name for the slave armies of the Portuguese *prazeros*" (Isaac, 1972; 443-444). El canvi d'ambient social i la progressiva interacció social emmarcada en una zona de frontera com era el baix Zambeze van comportar la cristallització de l'etnosistema Chikunda en el període comprés entre 1650 i mitjans del segle XVIII, procedents d'aportacions humanes d'africans "from as far south as Beira hinterland and as far north as central Malawi and Zambia (...). Zambezi elders noted that the Chikunda included men of Chewa, Nsenga, Manganja, Zezuro, Barue, and Chipeta extraction, as well as those recruited from the local Sena and Tonga chieftancies" (ibid: 447). És més, a la segona meitat del segle XIX els Chikunda van constituir una important força política a l'Àfrica centro-meridional, conquerint grups veïns (Nsenga, Ambo) i fent tributar d'altres (Lamba, Lenje, Bisa). L'heterogeneïtat d'origen no exclou en absolut la força social de l'ètnia emergent, més aviat n'assegura el seu dinamisme.

En aquest sentit, cal subratllar que la relació social és l'aliment bàsic de tota gènesi social (així com una estabilitzadora), i la norma de reciprocitat és un **mecanisme iniciador** que ajuda a encetar la interacció social i "es funcional en las primeras fases de ciertos grupos antes de que éstos desarrollen un conjunto diferenciado" (Goudner, 1979: 241). Podriem afegir que aquest conjunt en tant que diferenciats està en disposició d'establir intercanvis socials per tal de remarcar el seu caràcter socialment diferenciats com a sistema. Abans s'ha comentat que el conflicte social, que també és un intercanvi, una trans-acció en el sentit literal del terme, pot generar nous sistemes ètnics, o també ésser catalitzadors d'energies socials que reforcin posicionament identitaris.

L'augment de l'interacció i del conflicte a l'Àfrica colonial (recordem els nombrosos moviments de resistència que es van donar a tot el continent) i post-colonial ha generat, a més de fusions concretes, fusions d'antics grups etnosocials en grans identitats ètniques que Southall qualifica com a 'supertribus' (Southall, 1997), doncs "while the tribe may be a sociological, cultural, and linguistic entity, its unity increases most under political forms and pressures" (Bennet,

1969: 61). Tal i com suggereix P. H. Gulliver,

“reaction against the colonial power and common defence against it (...)also encouraged and sustained new tribal consciousness and alignment. The Kikuyu never united before, fairly quickly developed a growing sense and reality of unity, as Bennet points out. The creation of the Luhya tribe was partly a common reaction among the constituent groups against Luo and Nandi to south and south-east, and European farmers to the east and north-east. (...) The emergence of the Kalendjin, and the re-emergence of the Mijikenda, are further examples of the larger-scale extension of the tribal continuum. the so-called ‘Northerers’ (sometimes the Lwoo) in Uganda provides another case in the modern political arena. The Gisu and the Masai provide other examples.”

(Gulliver, 1969: 16)

El conflicte de Kosovo, sense anar més lluny, ha fet aparèixer el germen d’una identitat nova, l’Albano-Kosovar, també anomenada simplement Kosovar. El cas dels Musulmans bosnis és també paradigmàtic. D’ençà l’any 1994, l’etnònim Bosnjak és usat oficialment per tal de designar els Bosnis Musulmans (Samary, 1995: 13, Borogovac, 1997: 3, 10). Després de dos anys d’enfrontaments armats, la gènesi o la cristallització d’una entitat nacional resulta sancionada per un etnònim que substitueix al de ‘Muslim’, l’oficialitat del qual data del 1968 (Malcolm, 1998: 199).

L’afirmació identitària expulsa les ambivalències d’aquest terme tot destacant el caràcter estrictament etnosocial, no pas merament religiós, de l’entitat Bosnjaka, etnosistema que darrerament a trobat un altre nucli a la regió del Sandjak de Novi Pazar, zona a cavall entre Montenegro i Sèrbia amb una nombrosa població musulmana (també autodenominats Bosnjaki), que durant uns quants anys (1850-1878) (McCarthy, 1994: 55) formà part de la Bòsnia otomana i que des de sempre ha constituït un continuum etnosocial amb aquesta.

Tal i com comenta John Comaroff, “ethnicity has its genesis in specific forces, forces which are simultaneously structural and cultural” (Comaroff, 1997: 70), i un canvi en l’ambient social (i/o físic) comporta sovint la gènesi ètnica. Així, per exemple,

“In the early eighteenth century, Brakna warriors appear to have been known as the Awlad ‘Abdalla. By the latter half of the century new identities had emerged, identities associated with names such as Awlad al-Siyyid, Awlad Naghmash, Awlad Mansur and Awlad Bakkar. As in Trarza, this transformation of identities occurred in the context of the deepening involvement in the Senegal basin on the part of some Brakna warriors, and a southerly shift in the geographical focus of warrior activity.”

(Taylor, 1996: 62)

Els ‘Grecs’ com a tals s’originen a partir d’una més que recent etnogènesi esdevinguda com a conseqüència dels canvis en els processos històrico-polítics dels segles XIX i XX: creació d’un estat grec (1820), constitució d’un hòlon basat en la religió cristiano-ortodoxa com a catalitzador dels diversos etnosistemes presents a l’àrea de referents culturals heleno-bizantins, assimilació (no del tot reeixida) dels etnosistemes diferencials presents al sud de la península balcànica, etc. Tots aquests canvis en el *milieu* sociopolític van generar l’actual població Helena (Ελλην), diferent de l’anterior conjunt de col·lectius que es denominaven a si mateixos ‘Romans’ (Ρωμαίοι) (Veiga, 1995: 75). Diverses reestructuracions identitàries s’han esdevingut en l’espai abans ocupat per l’URSS com a conseqüència del canvi esdevingut en les condicions socials, generant-se nous sistemes d’aliances, noves configuracions etnosocials i noves fronteritzacions (Radvanyi, 1992). Així, a Ucraïna, només a l’any 1991, van tenir lloc moviments de fisió etnoterritorials a: la Subcarpàtia Rutena (Ucraïna Occidental), Crimea, la ‘República de Donetsk’ (est d’Ucraïna) i la República de ‘Nova Rússia’ (regió d’Odessa, Kherson i Mikolàïiv), totes tres, zones majoritàriament russòfones; finalment, a la Transnístria reclamada per Moldàvia (Urjewicz, 1992: 54).

Aquest canvi en el *milieu* també pot estar determinat, evidentment, per un moviment de població: així, per exemple, el grup social conegut com a *Mû-dogom* “sont issus d’unions entre hommes dogons *Gesum* et femmes *Moose*. Le séjour soixantenaire à Sim a activé le phénomène” (Martinelli, 1995: 394), i a la zona del nord-est de l’estat de Kenya “les Boran avaient acquis cette position hégémonique lors de l’expansion des Oromo dont ils firent partie dès le XVI siècle” (Schlee, 1999: 219).

Així, per exemple, el sistema de *millet* que els Serbis van ‘transplantar’ dins de la monarquia habsburguesa vers finals del segle XVII “was a great instrument for the spread of Serb

national identity in the western Balkans”(Banac, 1984: 65). De fet, els nuclis social tant del Patriarcat de Pec com, més endavant, del Metropolitnat de Karlovci(al bell mig de la frontera militar formada per emigrants serbis), van ‘serbianitzar’ gran part dels pobles sota la seva jurisdicció, una serbianització basada especialment en l’adhesió a l’Ortodòxia, veritable *holon* de l’etnosistema emergent. D’aquesta manera, s’endegà un procés “of steady equation between Orthodoxy and Serbdom that was completed after the Serbian uprisings and the establishment of an autonomous Serbian principality (1830), events which prompted the growth of modern Serb national ideology”(íbid: 66).

D’una manera similar, l’equació Croata:Catòlic va guanyar força després del 1900, impulsada, com s’ha comentat, per l’arquebisbe de Sarajevo (íbid: 108). Tot i això, és una equació que no s’inventà pas al segle XX: a Kosovo, especialment als pobles de Janjevo i Letnica, van arribar comunitats autoidentificades com a croates als segles XIII i XIV (Roux, 1992(2): 289). Els Mennonites russos van passar d’èsser una comunitat religiosa en llur terra d’origen a un grup ètnic ben diferenciat en l’etnosfera d’acollida als Estats Units i Canada, conservant les pautes d’assentament tradicionals i caracteritzant-se “by ecological concentration and segregation in definite areas of habitat, strict endogamy and a body of differentiating traits (including folk dialect and church language)” (Francis, 1948: 106).

7.3. APROXIMACIÓ A ALGUNS ENCLAVAMENTS OBSIDIONALS:

7.3.1. LES ÀREES-REFUGI:

Les zones de refugi s'entendran aquí com a àrees essencialment muntanyenques, forestals i/o pantanoses, zones socialment marginals

“donde se concentraron y defendieron los supervivientes del conjunto de las poblaciones vencidas y sumergidas. La geografía humana de los grandes conjuntos montañosos presenta múltiples testimonios de ello: Cáucaso incluida Armenia, montañas de Oriente Medio y del Magreb, en menor grado los Alpes y sobre todo los montes balcánicos”.

(George, 1985: 14-15, la negreta és nostra)

“Up till the middle of the sixteenth century the North Caucasus remained isolated from the international scene. It was inhabited by tribal clanic societies professing different religions.”

(Bennigsen Broxup, 1992: 1)

En aquest sentit, Annamaria Baldussi apunta que entre les diverses categories de minories es troben “le *storiche*, cioè presenti da lungo tempo su un territorio-patria della loro cultura, spesso costrette dall'invasione di altre popolazioni a trovar rifugio prevalentemente in zone

montuose (massiccio libanese, Kurdistan (...), Caucaso, Balcani, ecc.)”(Baldussi, 1991: 11). El massís etiop dona aixopluc a etnosistemes com ara “les Galila du Wānchi et du Dāndi du Mécha [qui]sont le prototype de ces peuples <oubliés> comme les Zay chrétiens sémites des îles du lac Zeway et les Argobba sémites du Harār” (Gascon, 1995(1): 69). Les muntanyes del Caucas van facilitar processos similars, com ho mostra que entre els Ossets, cristians, el clan dels Digors “habitant la haute montagne, soit resté musulman” (Avioutskii, 1996: 141). Fins i tot petites serralades com l’Atakora, al nord de Benin, han presenciat la instal·lació de pobles obsidionals, igual que ha succeït en el cas des Tatars que “étaient centrés sur la chaîne taurique au sud de la Crimée” (Breton, 1990: 228), o en el cas dels Ba-Teke “sur les hauts plateaux sablonneux qui portent leur nom” (Balandier, 1971 (2): 58). Pel que fa a les barreres forestals, de les quals s’ha fet esment anteriorment, hom observa que a la meitat meridional de l’actual estat del Sudan “la redoutable barrière végétale du *Sudd* [a]empêché les conquérants venus du Nord de pénétrer le champs négro-africain jusqu’en milieu du XIXème siècle” (Prunier, 1999: 134).

L’historiador F. Braudel assenyalava que “la montagne est par excellence le conservatoire du passé” (Braudel, 1985: 30), doncs “les zones marginales-refuges favorisent non la dilution des contraintes, mais le renforcement des disciplines, dans le souci de bien marquer et de conserver les différences”(Claval, 1995: 101). Així, a les estribacions meridionals del mont Ograzden, a l’actual República de Macedònia, habiten els seminòmades Yürük, poble que “preserve in a very pure form the language, economy, and customs, and probably also the physical type, of the old Turks who emigrated from Central Asia” (N.E.B., 1993: 600).

L’exemple del massís etiop és paradigmàtic. Així, a les muntanyes de l’altiplà central hom hi troba “flots des langues couchitiques préexistant à la semitisation (Agew)”(Gallais, 1995: 95). Per la seva banda, Amhara i Tigrinya són un conjunt de poblacions reunides per la llengua, la religió i la cultura, i que deu gran part “de son individualité géo-culturelle à une impressionnante localisation montagnarde”(ibid). En el cas de l’estat etiop “la montagne a fourni à l’État, à des multiple échelles, les niches nécessaires à sa survie dans des conditions dangereuses qui, à plusieurs reprises, l’ont menacé de destruction” (Gallais, 1989: 195).

L’homogeneïtat ‘objectiva’ dels Tiv tot i l’extensa àrea geogràfica que ocupen està probablement originada per la seva etnogènesi, concentrada en les muntanyes situades al sud de la seva actual zona d’implantació (Ballard, 1971: 303). Prop d’aquí, a les muntanyes del nord de l’antic regne Igala, diversos grups “came in about the middle of the 19th century as refugees. The Basa-Nge, (...)the Basa-Kimo, etc.” (Armstrong, 1955: 77).

Al Pont, dins l'àrea nordoriental d'Anatòlia, els tres grans monestirs grecs bastits entre els segles III i VIII "ont après 1461 constitué de véritables bastions de la résistance à l'islamisation à tel point que la population chrétienne, 88 % de la population totale de Matzouka en 1520, en représentait encore 76 % en 1920 (...), à l'inverse de ce qui s'est passé dans le reste du Pont où les chrétiens sont devenus minoritaires entre le XVI et le XVIIIème siècles" (Bruneau, 1999: 162).

Per la seva banda, Pierre Alexandre comenta que entre els cabdillatges Bamileké hom constata que "la très grande hétérogénéité linguistique, l'implantation sur les hauteurs, la complication des mouvements migratoires locaux (...) donnent l'impression qu'on a affaire, à l'origine, à des populations réfugiées, ultérieurement organisées et encadrées par des envahisseurs guerriers peu nombreux" (Alexandre, 1970: 361). De manera similar, la migració de poblacions jueves de les àrees situades al nord del Mar Caspi vers les muntanyes del Daguestan "became particularly heavy during the time of Arab and Turk conquests of the eastern Caucasus and the spread of Islam" (Ikhilov, 1992-1993: 271).

A l'Àfrica subsahariana "forests and mountains sometimes served as places where 'paleonigrític' peoples took refuge from the attacks of slave-raiders from the Sudan" (Mauny, 1986: 352), i "en dehors de ces cristallisations de noyaux ethniques de fortes densités sont réalisés par certains peuples en position obsidionale qui trouvent dans le resserrement une technique défensive plus ou moins efficace" (Gallais, 1981: 8). Així, "en raison de son relief, le Futa-Jalon a été une zone refuge pour les populations Sarakollé après la chute de Soumaworo Kanté en 1235, Peul animistes au 16e siècle et peul musulmans au 17e siècle" (Camara, Diallo, Sanoussi, 1986: 241).

Per una altra banda, al marge septentrional del Níger

"ospitante antichi popoli quali gli Habbe o Dogon e i Kurumba, occupanti le ripide scarpate di grès e i ripiani di Bandiagara; così ancora, i rilievi montuosi del Togo centrale e settentrionale sono stati il rifugio di altri gruppi imani (Bariba, Tamberma, Tim, Kabre e molti altri minori) che sfugendo nel loro isolamento a la pressione etnica e culturale dei popoli maggiori hanno potuto conservare i tratti tipici della cultura paleonigrítica."

(Biasutti, 1955: 273)

Un altre exemple el proporciona un poble també catalogable com a paleonigrític, els Beddé, a partir d'un informe del 1919 del 'Ministère des Colonies': "the wretched Beddé pagans survived in the swampy areas between the kingdoms of Sokoto and Bornu in the western Sudan only if they could escape, being enslaved by raiding parties from both sides" (Prescott, 1987: 44). Per la seva banda, els Matakam formen part dels muntanyencs del Mandara que s'han refugiat "en particulier a la suite de l'expansion de l'Islam(...). On tue le païen ou on le réduit en esclavage, à moins qu'il ne court chercher refuge dans les sites montagneux" (Martin, 1981(1): 219, 220). La serralada del Mandara ha servit de refugi a les poblacions ja des dels segles XI-XVI, doncs els grans regnes sudanesos de Kanem (fundat el segle VIII) i de Bornu, Baguirmi i Mandara (tots tres regnes creats al segle XV) "ont été les centres d'impulsion de ces migrations" (ibid: 221).

L'hongarès Endre Sik divideix en tres grans grups els pobles obsidionals del Sudan Occidental: a) el curs superior i mitjà del Níger (Kuranko, Kissi, Wasulunké...); b) el curs superior del Volta (Mossi, Gurma, Hurunsi...); c) el nord de l'actual Nigèria (Anga, Jukun, Jarawa...) (Sik, 1962: 49-50).

Aquestes cultures de resistència fronterera, anomenades 'paleonigrítiques', o "cultura hileica" per Hugo A. Bernatzik (1957: 282), són un bon exemple d'articulació social de la potència comunitària, així com una mostra de la importància dels processos d'etnogènesi mitjançant fisions o fusions vehiculades per diversos catalitzadors, i l'ulterior auto-centració en la disposició de mecanismes de frontera en tant que filtre homeostàtic.

"The manner of life of these peoples during the Early Iron Age, in the savannas at least, cannot have been very different from that still to be found not so very long ago among the so-called 'paleonigrític' peoples in mountain refuge areas from that inhabited by the Bassari in Senegal to the Nuba in Kordofan: intensive hoe cultivation, building in mud, almost total nudity, a high status for blacksmiths, group totems, ancestral cults, absence of circumcisions, and the fissioning of ethnic groups into a number of independent units, each led by the eldest fit male with no idea of a hereditary succession."

(Mauny, 1986: 338)

Els anomenats pobles 'paleonigrítics' són uns etnosistemes marcadament fronterers, situats a les zones marginals *sensu strictissimo* del Bilad al-Sudan, en unes àrees amb una gran densitat d'interacció social motivada per la reclusió de diverses comunitats humanes en aquests paratges-refugi. Tot això ha comportat que els dominis ocupats pels paleonigrítics presentin una gran escala de fenòmens d'etnòlisi i d'etnogènesi.

Els paleonigrítics no conformen, al nostre parer, una sort de *Kulturkreis* específic caracteritzat per compartir uns trets culturals 'objectius', sinó que són un exemple paradigmàtic d'etnosistemes obsidionals. El rus Dmitri Ol'derogge subrtallà el fet que als paleonigrítics de les muntanyes entre Senegal i Kordofan "se les ha representado como la población autóctona y arcaica de Sudan. Ahora bien, eso parece poco verosímil, vista la diversidad lingüística y la variedad de tipos físicos de ese mosaico de grupos que han llegado a apiñarse en esas zonas repulsivas. Las crónicas sudanesas nos señalan algunos de esos acontecimientos y demuestran, por tanto, que no se trata de un proceso muy arcaico" (Ol'derogge, 1982: 311). En aquest sentit, les reflexions fetes per Georges Balandier són plenament compartides aquí i per aquest motiu pensem que mereixen ésser recollides exhaustivament:

"La consolidación de los Estados, y su acción fuera de las fronteras, tienen incidencias profundas sobre los pueblos que no incorporan políticamente, pero sobre los cuales ejercen una presión. Éstos sufren los efectos directos y/o los contragolpes de una historia que no controlan; están de alguna manera lanzados a una aventura que no les permite 'reproducir' sus formas sociales, si quieren sobrevivir y mantener su personalidad. Es el caso de las sociedades durante largo tiempo sometidas a la presión de los imperios sudaneses sobre los límites de Guinea, de Liberia, y de la Costa de Marfil. Igual ocurre con los grupos étnicos 'desperdigados' del Chad, que sólo se definen por relación a los Estados emprendedores y a partir de 'respuestas' que se han debido dar a la acción dominadora de éstos. Las consecuencias son todavía más manifiestas cuando consideramos los pueblos 'refugiados' en la zona montañosa, huyendo del empuje de los conquistadores portadores del Islam, diseminados a través del África Occidental hasta la región septentrional del Camerún."

(Balandier, 1975: 188-189)

La insularitat és també un factor a retenir en parlar d'àrees-refugi, i el cas Swahili així ho mostra. La gran majoria d'enclavaments WaSwahili es van generar en les illes paral·leles a les costes est-africanes entre Mogadishu i Sofala, i l'exemple de Mombasa confirma llur utilitat com a refugi, doncs el sheikh dels Swahili de la ciutat de Malindi "moved to Mombasa in 1593. Mombasa situation on an island compared favourably with that of Malindi -a mainland town surrounded at the time by Segeju, who, though allies, were likely to have been uncomfortable ones"(Berg, 1968: 45). Els actuals etnosistemes Niominka de les illes del Saloum possiblement poblaren aquesta zona-refugi com a conseqüència de l'arribada de migrants Socé, mandings procedents del Kaabu" (Lombard, 1970: 248).

Les àrees de refugi també poden basar-se no pas en elements físics, sinó socials (filtres fronterers): un exemple paradigmàtic és el dels Akoko de l'actual Nigèria, el quals, "establecidos en las franja nordeste de la influencia yoruba, nunca sobrepasaron, en su estructura política, el nivel de aldea" (Ryden, 1985: 364).

Un altre exemple de sistema obsidional basat en elements socials més que no pas físic és l'esdevingut després del cisma produït dins l'ortodòxia russa a mitjans del segle XVII, "the Old Believers found a welcome refuge among the Don Cossacks, and a significant proportion of the population has remained Old Believers. Other christian sects also came to settle in the Don region" (Khodarkovsky, Stewart, 1992-1993: 106). La llengua Hassaniyya parlada al Sàhara occidental i que s'ha diferenciat prou de l'àrab com per a poder ésser considerada un idioma i no pas un dialecte segurament déu aquest procés a una situació obsidional d'una "sociedad encerrada en sí misma" (Diego Aguirre, 1992: 105). Un altre exemple és el dels etnosistemes Serer, l'islamització dels quals

"a commencé progressivement au temps de la colonisation avec la désagrégation des royaumes traditionnels et la mainmise sur le pays par les chefs musulmans, nommés par le colonisateur. Les classes élevées se sont converties les premières à l'Islam, non sans combats, pendant la période allant de 1860 à 1872. Repoussés dans le Sine, où périt leur chef Ma Ba Diakhou, les musulmans s'implantèrent dans les Iles du Saloum, après une guerre de sept ans (...)"

(Cuoq, 1975: 125).

Continuant amb l'exemple dels Serer, resulta interessant fer referència a la província de Mbayar, "située à environ cent cinquante kilomètres par la route en plein est de Dakar. Inclus dans le royaume *wolof* de Baol, il servait de protection aux frontières nord du royaume du Sine. A cheval entre les deux, les *Serer ol* ont habilement joué de cette position pour conserver leurs traits marquants." (Foli, 1982: 275)

Entre els nombrosos etnosistemes integrats de manera més o menys diferenciada dins del superetnos Hausa, hom destacaria per llurs característiques obsidionals els Toulmawa i els Ouroumawa, doncs "sont de très petits groupes d'origine Hausa, qui de sont réfugiés vers l'Ouest, et ont réussi à y maintenir leur particularisme au milieu des Arewa et des Tienga. Il en est de même des Komawa, qui forment un noyau plus important" (Mercier, 1954: 17). Continuant amb l'àrea septentrional de Nigèria, s'observa com "les cultes <païens> se sont maintenus au sein de nombreuses sociétés et en marge des religions importées" (Nicolas, 1987: 170).

Reprenent de nou l'exemple de l'actual Estat Senegalès, hom pot afirmar que

"les religions traditionnelles ont encore les adeptes en ville (en voie d'islamisation) mais surtout en milieu rural, où l'on trouve des môles de resistance (sérér surtout) dans les régions de Diourbel, Diouhine, Fatick et en Casamance (Diola, Bagnouk, Balante, Laobé, etc...). L'Islam est présent dans tout le pays. Il est partout majoritaire, sauf dans la subdivision de M'Bour où dominant les Sérér animistes."

(Cuoq, 1975: 132)

Per la seva banda la regió de Koutous, a l'Estat de Níger, és un àrea fins a cert punt a recer de la modernitat (Retailé, 1981: 49), o ésser una combinació de tots dos elements, com succeeix amb els Tubu o Teda, entre els quals "les coutumes ante-islamiques restent encore très vivaces (...). Le droit coutumier reste encore vivace" (Cuoq, 1975: 90-91).

Cal subratllar que els sistemes socials obsidionals no han estat mers agents passius de la història que han reculat vers àrees marginals devant l'impuls de pobles més forts, sinó que han estat, com s'ha indicat, col·lectius socials que voluntàriament han endegat processos de frontera

devant d'altres sistemes de món als quals segurament no negaven la legitimitat, però de ben segur que la consideraven la legitimitat dels 'altres'. De fet, alguns pobles obsidionals com els Dogon o els Mossi (especialment) van realitzar de vegades ràzzies realment enèrgiques que van atènyer espais força allunyats de llurs 'refugis'. En tot cas, la resistència i la defensa no van ser sempre marcades per la passivitat o el recular constant, ni de bon tros. El cas dels Koniagi del sud de Senegal i nord de Guinea-Bissau i Conakry és significatiu: davant l'hostilitat mostrada pels veïns Pel i Manding a començaments del segle XX, van encadenar 17 victòries consecutives en operacions essencialment defensives (Maupoil, 1954: 381).

7.3.2. ENCLAVAMENTS FRONTERERS D'ORIGEN MILITAR/COMERCIAL:

A les perifèries de grans formacions de caire estatal, i sovint com a resultat d'estratègies de defensa militar d'aquests Estats (a vegades producte d'operacions comercials garantides per l'aparell defensiu), es van originar sistemes etnosocials de frontera marcada, poblacions "sistemáticamente introducidas en una época dada en un espacio que originariamente no era el suyo propio, para garantizar la potenciación de los recursos locales o la defensa de las fronteras (...)"(George, 1985: 15). La 'marca', nom amb el qual s'han categoritzat aquestes zones frontereres, és "a border territory organized on a semi-permanent military system to defend the frontier" (Prescott, 1987: 48) i, tal com recordava el geògraf francès Jean Gottmann, "souvent les marches donnent naissance à des États nouveaux dont les destinées peuvent être brillantes: l'Autriche ne comença-t-elle pas comme une marche orientale de l'Empire Germanique pour devenir la région métropolitaine d'un vaste empire (de l' *Östermark* à l' *Österreich*. La marche de Brandenburg servi de noyau à la Prussie. Ce furent des marches la Serbie, l'Albanie, la Roumanie, etc..."(Gottmann, 1952(1): 138). La *Militärgrenze* austríaca s'extengué al 1762 "throughout Transylvania and the entire frontier was bolstered by the *Sanitätskordon* eight years later" (Turnock, 1988: 257).

Un exemple de poblament fronterer d'origen militar és el dels Chikunda del riu Zambeze (entre la desembocadura i la vila de Tete), els quals "were warrior slaves who lived on the Zambezi *prazos*, or crown estates, which the Portuguese government distributed to its inland nationals" (Isaac, 1972: 443). Per un altre cantó, tenim l'exemple dels nord-caucasiens (coneguts com a Txerkessos o Circassians de manera genèrica) expulsats pel govern tsarista a mitjans del segle XIX vers terres otomanes i que van ésser reassentats pels otomans en zones com ara "l'intérieur des terres balkaniques, où ils forment des cordons de villages qui doivent renforcer démographiquement l'élément musulman et servir de force militaire irrégulière d'appoint en cas de conflit avec la Russie ou les peuples chrétiens des Balkans" (Toumarkine, 1996: 154-155).

De fet, les autoritats otomanes van traslladar cap als Balcans "between 150.000 and 200.000 people, distributed in areas of what is now Greece, Bulgaria, Macedonia and Serbia. In Kosovo roughly thirty new colony-villages were created for them" (Malcolm, 1999: 215). Hores

d'ara hom troba al mateix Kosovo entre 600 i 700 descendents que han preservat "their immensely complex language, making occasional adaptations from other tongues (...); and some, poignantly, still retain a hazy recollection of the name of the village in Circassia from which their forefathers fled" (ibid: 216).

En el cas serbi l'origen de les fronteres militars es remunta al 1690, quan "two successive patriarchs of Pec led the migratory waves" (Banac, 1984: 65) vers el sud del Regne d'Hongria. De fet, els emigrats serbis van tractar de reproduir el sistema *demillet* en terres dels Habsburg, i l'església sèrbia "was reconstituted as a metropolitanate centered on Karlovci in the Slavonian Military Frontier" (ibid). La frontera militar, doncs, exercí de *reservoir* del sistema d'identitat serbo-ortodox, contribuint de manera decisiva a una cristallització ètnica basada en l'homologació entre ortodòxia i identitat sèrbia.

Cal dir també que aquesta frontera militar austríaca (*Militärgrenze* o *vojna krajina*) data del 1527, i que l'origen primigeni dels seus pobladors era Valac, esdevenint progressivament Serbis en virtut de l'homologació ètnico-religiosa tot just comentada. Però a l'altra cantó de la frontera, a l'àrea administrada pels otomans des del 1580 (McCarthy, 1994: 55), també existia una frontera militar poblada igualment per Valacs procedents especialment d'Hercegovina i d'àrees del sud de l'actual Sèrbia, o sigui, dels "reservoirs of population from which depopulated lands of northern Bosnia were filled. And because, living in Hercegovina and Serbia, they had long been members of the Orthodox Church, they established the Orthodox presence in that part of Bosnia" (Malcolm, 1998: 79). La preservació de llur religió ortodoxa era també fruit dels privilegis concedits pels seus serveis militars, com ara estar exempts de pagar la taxa bàsica dels no-musulmans, el *haraç*.

L'espai sociogeogràfic de Moldàvia també té un origen similar, doncs fou "about 1350 that Bogdan, the ruler of Maramures, moved across the mountains to the Moldava Valley to found the *Tara de Sus* (Upper Country), initially a military borderland facing the Tartars" (Turnock, 1988: 134).

Un altre exemple d'enclau ètnic d'origen militar és el proporcionat pels Tatars immigrants a Lituània als segles XIV i XV: "Lithuanian dukes had gladly used them as soldiers (...). Because of their religion the Tatar villages preserved their separation from the surroundings" (Milosz, 1995: 260).

Al Sudan històric centro-occidental, concretament al nord de l'actual Burkina Faso, "les limites occidentales et septentrionales du Yatenga furent organisées, au milieu du XVIII siècle, avec des groupements dogons alliés et vassalisés. Ainsi constitué, le pays Guru se trouva intégré

au dispositif défensif et frontalier du Yatenga et à l'espace politique de *Moose*" (Martinelli, 1995: 385).

A la zona del Mitjà Orient, a Iran en concret, "les Safavides puis Nâder Châh ont installé toute une guirlande de groupes kurdes le long de l'Alborz et de monts du Khorâssân pour garder les frontières septentrionales" (Bazin, 1995: 168).

Un altre exemple el tenim al *limes*, al "système limitaire" traçat a l'Àfrica del nord, "dispositif qui englobait les populations semi-nomades plutôt que les exclure; elles devenaient ainsi les gardiens du système limitaire"(Foucher, 1991: 65). A l'Imperi Bizantí, per un altre cantó, "the frontier was a region at the edge of the empire where particular defensive techniques were practised against those settled beyond the limits of the empire. This was the realm of the border guards, or *akrites*" (Stephenson, 1999: 81).

El cas dels Kosaks és paradigmàtic en tant que població de clar origen militar instal·lada en una frontera de llarga durada com és la que delimita la franja meridional dels dominis imperials russos des del segle XVI i que encara està funcionalitzada com es desprèn dels fets relatats per Mé linda del Rio: "l'Union des Cosaques de Russie (l'UC), créée en septembre 1991(...)envisage la protection de l'État et de ses frontières comme l'une de ses responsabilités primordiales. Elle privilégie donc le service militaire national et la restauration des structures traditionnelles cosaques à l'intérieur des Forces Armées. (...)De plus, les Cosaques demandent d'installer des unités cosaques à la frontière tchéchène" (Del Rio, 1997: 490).

7.3.3. LES DIÀSPORES

Per diàspora hom podria entendre una migració massiva de llarga distància que “préservèrent les liens culturels et souvent aussi économiques et politiques avec le pays d’origine” (Gottman, 1996: 22). L’etimologia del terme (diàspora: dispersió) “renvoie à une image de diffusion et de dissémination (*sporos* signifia en grec grain, *speiro*, semer)” (Prévelakis, 1996 (1): 29). D’això es poden extreure alguns comentaris: per un cantó, tota població de diàspora és un clar exponent de la ja comentada capacitat de creació ontològica de la imaginació social; per un altre cantó, l’*sporos*, el gra, seria una sort de material social sorgit d’un *phylé* específic, interactuant dins d’un marc ecològic amb un medi ambient social diferent del de partida. Així, la *phylé* originària esdevé essencialment una matriu sociopsicològica que organitza l’etnosistema diaspòric i el dota d’un nucli de condensació simbòlica que permet que perduri com a sistema diferencial.

La idea segons la qual el desplaçament de poblacions humanes en l’espai no crea en sí mateix cap modificació decisiva en els sistemes social d’aquestes no té en compte que “si les transformations des rapports sociaux peuvent être considérés en amont comme possibilité ou causes de la migration, celle-ci en retour peut influencer considérablement la société globale, migrants et non migrants” (Gallais, 1981: 7).

Així, tot i que la *mahjar* (diàspora) àrab s’extengui pels cinc continents, s’hauria de contemplar com a una constel·lació d’etnosistemes específics, no pas com a un únic sistema cultural; d’igual manera que “being a Jew or a Romanian, Georgian or Armenian, is patently not the same in Moscow as it is in Chicago -or in Transcaucasia” (Comaroff, 1991: 671), que al gresol de la frontera oest estadounidenca els immigrants s’americanitzaven” (Turner, 1960: 36), o que a la ciutat de Dori (Mali) els fills de la segona generació Haussa i Songhai parlen Pèl i, de fet, “tout ce monde tend à s’identifier aux Peuls”, com és el cas dels Rimaibé que, “même lorsqu’ils ont le souvenir de leur souche Mooga (leurs parents Mossi vivant encore avec eux) revendiquent la qualité de Peuls” (Delmond, 1953: 65-66).

De fet, la identitat de diàspora és una sort de “symbolic identity (...) characterized by a nostalgic allegiance to the culture of the immigrant generation, or that of the old country”(Gans,

1979: 9). La referència a allò 'simbòlic' no hauria pas d'ésser pejorativa atesa la gran importància de l'imaginari i el seu rol actiu en les configuracions socials, com ho demostra que el mite de la terra promesa "non seulement alimente les flux d'émigration et de re-migration mais encore conditionne, des années durant, le mode de vie de ceux qui en rêvent" (Vant, 1986: 107), raó per la qual les diàspores demostren que l'afirmació identitària "peut se passer du cadre lourd des formations territoriales étatiques" (Chivallon, 1996: 49).

A més de subratllar la importància de distingir entre les 'microdiàspores' i les migracions "of large groups or even of whole peoples" (Bromley, 1974: 60), s'hauria d'assenyalar, per una altra banda, que les terres de diàspora "ne suscitent pas encore des représentations idéelles suffisamment éloquentes (...). Realités infrastructurelles (géographiques et économiques) indéniables, elles ne développent qu'une superstructure atrophiée, dépendante du pays d'origine" (Di Méo, 1991: 27).

De fet, un procés d'etnòlisi força recurrent és el que es produeix com a resultat de la dilució d'una població de diàspora "en la cultura de la població ambiente" (George, 1985: 22), tot i que també es donen casos de coexistència, d'òsmosi o de resistència identitària mitjançant els mecanismes de filtre fronterer esmentats amb anterioritat. Així ens ho demostren els diferents grups Diula, Soninké i Haussa dispersos per l'Àfrica occidental, o els Ucraïnesos de la diàspora siberiana, kazaka i canadenca, grups entre els quals "the long-term preservation of common cultural traits (...) reflects the role of intergenerational cultural succession and informal diachronic ties within such communities"(Bromley, Kozlov, 1989: 428). La condició de la llarga durada de les diàspores seria "l'organisation réseau; sans une telle organisation, l'assimilation devient inévitable" (Prevelakis, 1996 (1): 29). També pot resultar fonamental per a aquesta durada la contigüitat territorial, com és el cas de la diàspora polonesa a "Biélorussie, Lituanie, Ukraine, où ils forment des minorités compactes" (Maurel, 1992: 191). Continuant amb el cas dels etnosistemes polonesos, la seva diàspora arriba fins a terres centro-asiàtiques, en concret fins al Kazakhstan, a on romanen 61000 "descended from Poles who were deported from the western republics in the 1930s" (Evans, 1992-1993: 306).

Fent un petit parèntesi aprofitant la referència als etnosistemes polonesos, hom podria preguntar-se per la conveniència d'anomenar als col·lectius etnosocials territorialment enclavats en d'altres etnosferes espacialment properes com a pobles de diàspora o, en direcció divergent, caldria qualificar-los simplement com a etnosistemes tot utilitzant la plasticitat que permet el terme i la concepció de les agrupacions socials diferencials que porta aquest duu implícit. També

resulta convenient subratllar l'existència de processos de fisió ètnica derivats de moviments de diàspora, anomenats per Harold Haarman *proflation processes*, com s'ha vist. Així, tot i existir una diàspora turca a Europa (Tapia, 1994), potser no es pugui considerar part d'aquesta el poble gagauz (turcs cristiano-ortodoxos) que habita Moldàvia i zones de la Dobrudja búlgara. De fet, diàspora no és necessàriament un terme sinònim de "peuple divisé [ou de]peuple dispersé" (Kolossoff, Galkina, Kouibychev, 1994: 154)

Respecte de les resistències i òsmosis identitàries, les comunitats de diàspora

"ne se contentent pas toujours d'un centre symbolique proche, clocher ou minaret, pour se fédérer. Elles éprouvent le besoin de se barricader dans des micro-territoires dont elles ne sortent que pour effectuer le travail et les échanges qui les font vivre. Elles créent des colonies, ou acceptent sans trop en souffrir d'être enfermées dans des ghettos, dans la mesure où ceux-ci garantissent leur identité. L'idéal, pour beaucoup, n'est pas de se rassembler pour recréer une grande unité territoriale, mais de transformer le ghetto en petit territoire inviolable -ce qui réalisait par exemple le *shtetl* des anciens territoires du royaume de Pologne-Lituanie (...). Au stade suivant, le territoire symbolique devient mobile. C'est le cas de certains nomades, qui reconstituent l'espace sacré qui donne un sens à leur vie partout où ils s'installent."

(Claval, 1996: 103)

Els sistemes ètnics diaspòrics també es caracteritzen per un *attachement* al lloc en un procés continuu d'anamnesi territorial, procés que pivota en "the sacred centres of the homeland" (Smith, 1991: 23). Aquest *ethos* assegura la pervivència de la constel·lació de petits territoris difractats, territoris "que podrán ser efimeros, frágiles y estar siempre amenazados, pero que no por ello dejarán de constituir refugios, siempre y nuevamente renacientes" (Maffesoli, 1990: 234). Un exemple frapant és el proporcionat per la comunitat tàtara que s'instal·là a Finlàndia quan aquest país estava dins l'Imperi Rus, en concret al segle XVIII. Avui en dia, aquesta diàspora tàtara compta amb "plusieurs milliers de membres à Helsinki, avec *metchet* (école primaire musulmane), *medressé* (école secondaire musulmane) et *mullahs*. Ces différentes caractéristiques ont façonné l'extraordinaire aptitude des tatars à résister à toutes les tentatives de destruction"

(Bussière, 1992: 120). Un altre bon exemple és el proporcionat pels assiro-caldeus, etnosistemes originaris del nord de la Mesopotàmia històrica i del Kurdistan actualment ocupat per l'estat turc (Vieillard-Baron, 1994: 142), que són “connus sous des vocables différents (Assyriens, Chaldéens, Nestoriens, Syriques, Jacobites, Araméens) et dispersés sur les territoires de plus de 50 États” (Yacoub, 1994: 29).

Un cas que pot il·lustrar un tipus d'etnogènesi derivada del moviment espacial de part d'un etnosistema i la seva diferenciació que desemboca en un sistema social concret: els Atuoat del sud de l'Estat Sudanès, que parlen una mena de 'dialecte' Nuer, eren una tribu Nuer que es veié separada del grup central per tribus Dinka; de fet, l'etnònim propi dels Atuoat, Reel, esmenta que són els descendents de la figura ancestral del mateix nom que guià la migració inicial vers llur país actual (Burton, 1981: 499).

A una escala molt més petita, hom podria citar el significatiu cas de la diàspora fenícia pel Mediterrani i de la nova societat cartaginesa, generada *in situ* a una urbs el nom de la qual, *Kart Hadash*: 'ciutat nova' (Warmington, 1983: 451). Aquesta etnogènesi cartaginesa no podria ésser considerada com a una simple població fenícia de diàspora. Resulta evident que el nou ambient social d'acollida juntament amb una combinació sistèmica diferenciada de la d'origen generen societats noves: així, a Sibèria, nombrosos Estonis dels 20000 que hi romanen actualment “have started referring to themselves as ‘Eestlased’ -Siberian Estonians” (Lotkin, 1992-1993: 335), les migracions dels pobles Nguni també generàren nous etnosistemes (Chanaiwa, 1987: 220), com ho testimonia el potent estat de Gaza constituït al sud de l'actual Moçambic (Pélissier, 1989: 251); dels 400000 membres de la diàspora germànica a Sibèria, ben bé la meitat “considerer Siberia their motherland” (Borisovna Smirnova, 1992-1993: 335). En el cas dels albanesos emigrats en dues grans onades vers Sicília i el sud de la Península Itàlica al segle XV (1448-1479) i XVI (a partir del 1534), constitueixen una població clarament lligada amb la resta d'etnosistemes albanesos, però amb una diferenciació suficient com per a ésser considerada com a un col·lectiu etnosocial original, geogràfica, social i lingüísticament, el que es tradueix en un etnònim diferenciat del que designa els albanesos (*Shqip*) de l'estat d'Albània (*Shqipëria*): “les colonies albanaises d'Italie du Sud gardèrent le nom national du Moyen-âge: Arbëresh, habitants de l'Arbëria” (Odile, 1988: 118). El col·lectiu Arbëresh estava compost l'any 1988 per gairebé 100000 persones (Bellinello, 1992: 27).

Aquest procés de fisió ètnica cristal·litza de manera clara en casos com el dels Rutens (Rusyny) emigrats a començaments del segle XVIII vers la Vojvodina (nord de l'actual Iugoslàvia), població de diàspora que, a més de diferenciar-se de la *phylé* d'origen donada la seva

inserció en un nou *milieu* social, cap a finals del segle XIX semblava haver “perdut tota memòria col·lectiva” (Bañeres, 1985: 160) dels seus lligams amb els ucraïnesos occidentals, tot i que després la *intelligentsia* rutena ‘recuperés’ els orígens grupals. Com ja s’ha vist, l’etnòlisi i, en aquest cas, la creació identitària, impliquen que la traça mnèsica del grup original s’esborri.

En d’altres casos, el de les diàspores de gran antiguitat, sovint es pot teoritzar sobre la pristina unitat d’unes poblacions que conserven alguns trets comuns com ara l’etnònim, i el cas dels Basa, estudiat pel camerunès Oum Ndigi, en seria un bon exemple: l’autor trobà, així, un “étroite parenté des mythes d’origine des références chtonienne communs aux Basa du Cameroun, aux Bassari du Nord-Togo (R. Cornevin) et ceux du Sénégal (...). Par la suite, il a été fait état de populations Basa au Niger, au Mali et en Côte d’Ivoire (Mariko, Y. Cissé, Colloque SCOA) sous le nom de *Bassarawa*” (Ndigi, 1997: 18).

La diàspora Tukulër (o Tekrurí) és una de les més significatives de l’espai sahel·là més occidental. Vers mitjans dels anys 1970 “80000 Toucouleurs habitent sur la rive droite du fleuve Sénégal, en Mauritanie. On trouve des colonies toucouleurs au Mali (60000) de Bamako à Mopti, en Guinée (70000) et en Gambie. Cette diaspora date en partie des expéditions d’al-Hâjj ‘Umar” (Cuoq, 1975: 126). És destacable també la gran comunitat Tukulër que habita al Gran Dakar, ocupant barris sencers, i conservant el sentiment de pertanyença tot i que alguns dels seus membres ja no parlen Hal-Pulaar, sinó Wolof.

CONCLUSIONS FINALS:

Tribu, ètnia, nació:

La nació és una tipus d'ètnia que rep la seva significació més extesa en relació amb els pressupòsits del pensament occidental, basat en l'exclusivitat antagònica de l'espai pensat com a nacional i en la individuació de la comunitat humana allà instal·lada. Una nació, doncs, és un etnosistema basat en l'ideal burgès de societat. Una nació és, també, una manera d'anomenar una ètnia de llarga durada cronològica, d'una certa extensió geogràfica, i sovint amb voluntat de constituir un Estat(-nació) propi.

La tribu és un concepte d'arrel occidental emprat sovint de manera pejorativa per tal de classificar diversos sistemes socials africans caracteritzats per una organització sociopolítica basada en els vincles de parentiu i en les fidelitats clàniques. Per tant, una tribu podria ésser rebatejada com a **etnosistema clànic-parental**.

Els vincles parentals, la 'ideologia del parentiu', són quelcom que també trobem en l'imaginari social africà de manera recurrent, i fins i tot en expressions eslaves com ara 'nació' (*narod*, amb l'arrel paneslava *-rod*, referida al parentiu).

L'ètnia, per la seva banda, ha estat un concepte utilitzat per substituir el de 'tribu' tot i mantenint al pobles amb ètnia per sota dels llindars del 'progrés', i als grups ètnics com a entitats submergides dins l'etnosfera dominant. L'ètnia s'ha vist també com a quelcom 'cultural' en el sentit 'objectiu' del terme (llengua, pràctiques socials, complexos tècno-econòmics), d'on l'adjectiu 'ètnic', a més d'aplicar-se a l'ètnia *en sí*, s'ha separat de les esferes de la política i/o de la religió. Sovint, allò 'ètnic' rep una profunda càrrega d'atavisme, d'ancoratge tradicional en el sentit reductivista del terme, de 'residu' social, de segona naturalesa amb propietats biològiques i estàtiques. De vegades, l'ètnia sembla un 'moment' més en la trajectòria vers la nació, trajectòria dins la qual l'*etnonació* seria una sort d'estadi híbrid en el qual el col·lectiu humà modern

(nació) *encara* es basaria en criteris 'ètnics' per tal d'efectuar els retalls diferencials de la seva identitat. De fet, totes les nacions són ètniques i tots els nacionalismes són etnonacionalismes.

Ètnia i el grup ètnic són dos termes emprats amb diverses finalitats, les quals es poden agruparen dos pols: referir-se a etnosistemes minoritaris dins del 'cos nacional' a on, indefectiblement, s'integraran; fer esment dels grups humans situats en una etapa 'civilitzatòria' inferior, molt en consonància amb el significat pejoratiu del plural grec *τη εθνη*. Ètnics són els 'altres'.

No és gens casual, doncs, que escollíssim els termes 'etnosistema', 'col.lectiu etnosocial' i 'ètnia' per tal de definir els sistemes comunitaris d'identitat sovint catalogats sper separat com a 'tribu', 'nació' o 'ètnia'. Aquests termes expressen realitats potser diferents en el sentit quantitatiu (demografia, recorregut cronològic, extensió geogràfica, característiques de les forces productives i de les relacions de producció...), però qualitativament idèntiques, al nostre parer. A més, el mecanisme generatiu és el mateix: aglutinació de consciència, diferenciació, territorialització (factual i/o imaginària) i fronterització. Nacions, tribus, ètnies, són totes sistemes de col.lectius etnosocials, etnosistemes, entitats històrico-espacials que es mantenen formalment (epigènia), es desarticulen, s'atomitzen, desapareixen donant lloc a d'altres etnosistemes.

L'ètnicitat és la concreció psicosocial generadora de l'ètnia, però ètnia i ètnicitat són dos aspectes d'una mateixa realitat separables només amb fites explicatives i/o heurístiques.

Essencialisme i deconstructivisme:

La nova perspectiva que hem tractat de generar es desmarca de dues grans corrents que, *grosso modo* i amb moltes matisacions internes, s'han classificat aquí amb els termes 'essencialisme' i 'deconstructivisme'. La reducció d'aquesta taxonomia no és casual: mostren dos pols teòricament oposats d'un continuum de visions de les identitats ètniques, ha tractar de clarificar millor, de manera més evident, el ventall de posicionaments davant dels fenòmens ètnics.

L'essencialisme es correspon amb una noció homogènia de les agrupacions humanes en tant que glàndules unitàries a la recerca del màxim benefici amb el mínim de despesa bio-psicològica, mònades homomorfes amb els individus, organismes tridimensionals que no poden créixer dins d'un mateix 'cos' social.

Les cultures no són pas incommensurables, doncs l'aparell psíquic de l'*Homo sapiens sapiens* és el mateix i el funcionament del que Claude Lévi-Strauss anomena l' *esprit* respon als mateix tipus de variables. Ara bé, els resultats dels processos intel·lectuals són necessàriament diferents, i és que és a partir de les diferències com es poden generar cosmologies i sistemes socials, diferències socials, mai 'substancials'. El caràcter performatiu dels límits i etnosistemes implica que trajectòries històrico-espacials divergents arribin a generar diferències tangencials o que, en certs casos, els pobles reivindiquin llur replegament identitari en ocasions de voluntat diferenciadora exacerbada, sovint com a resposta a situacions de conflicte i/o davant de poders homogeneïtzadors.

Qualsevol visió substancialista està també radicalment apartada de la nostra, doncs som de l'opinió de que només existeix una única substància de la qual són hipòtesis diferencials espacio-temporals els col·lectius etnosocials. Partim d'un posicionament que es pot qualificar de diferencialisme anti-essencialista. L'essencialisme/substantivisme i l'estatalisme homogeneïtzant són fills de les condicions de producció intel·lectual del pensament burgès, de la mateixa manera que el deconstruccionisme.

De fet, els deconstruccionisme de l'objecte 'ètnic' és un enfocament, un punt de vista, que realitza la tasca de desvetllar allò que resulta obvi: la naturalesa temporal i relacional de les col·lectivitats humanes. Els treballs duts a terme per aquests deconstruccionistes poden integrar-se dins del nostre corpus teòric sense cap dificultat, i així s'ha fet. Resulta innegable la conveniència de fons de molts d'aquests treballs, i és indiscutible que calia efectuar una relectura de les temàtiques identitàries.

Dos principals retrets es poden fer als posicionaments deconstruccionistes, esbiaixats, com el nostre, per una catatímia fermament lligada a la pròpia naturalesa de l'intel·lecte humà: per un cantó, centrar-se en el desmuntatge de les identitats africanes i no universalitzar el seu missatge de manera clara i rotunda, incloent aquelles ètnies que es creuen 'neutrals' i que es neguen a sí mateixes com a col·lectius diferencials, cosa que implica, *volens volens*, l'afirmació de la seva posició 'per sobre' de les entitats humanes que continuen veient-se com a 'altres'; per una altra banda, la seva manca d'atenció a l'operativitat social de l'imaginari col·lectiu, obviant quelcom que ha estat implícitament reconegut al llarg del nostre treball: la funció simbòlica, el poder factual

del pensament i la seva necessitat de concretar-se en figuracions socials la potència semàntica de les quals és sempre deutora del consens col·lectiu.

Com a conseqüència d'això, molts deconstructivistes han reduït les ètnies al nivell de 'categories socials', com si no hi hagués cap producció humana que no fos una categoria social o, millor, reflex d'una categoria social, la seva manifestació factual. Si hem reconegut que l'home és un animal que funciona a partir de mecanismes intel·lectuals, resulta evident que la classificació de la realitat permet fer pensable el món. En aquest sentit, la categoria, en tant que eina d'atribució de significats (κατηγορεῖν, 'afirmar, atribuir'), serveix per a classificar la realitat i per a generar sentit. Però quedar-nos només en el mecanisme i no reconèixer d'efectivitat d'aquest resulta com a mínim incongruent. Es pot acceptar que les ètnies procedeixen de categories socials simbòlicament reeixides, però no són merament aqueixes categories. Aital posició implicaria que les ètnies, purs artilugis conceptuals tencats en si mateixos, serien dipositades en uns compartiments estancs de l'imaginari que reenviarien, ensems, vers el plànol del món fantasmàtic irracional i absolutament allunyat dels constrenyiments socials 'objectius'.

De forma més específica, Jean-Loup Amselle obrí una escletxa en el pensament antropològic essencialista que tractava de veure les ètnies com a entitats uniformes a imatge de l'ideal de l'Estat-Nació occidental i va suggerir l'existència d'una sort d'economia-món africana, amb una miríada de petits espais socials. Però les relacions intersocietals i les xarxes de comunicació social es recolzen en 'noyaux' i en punts de rotació, en col·lectius humans diferencials, ergo, ètnics. És més: sense diferència no hi ha comunicació i, a més, la interrelació genera diferències. Només a partir de les diferències es poden comunicar les energies socials.

Ciutat i ètnia:

La ciutat, en tant que gegantí sistema de comunicació i d'intercanvi social, actua sovint com a concentració d'energia social, focus de galvanització i eix nodal de catalització de les forces desplegades en l'ecumene dels etnosistemes. De vegades té un important rol en la cristallització etnosocial en tant que nucli d'una nova organització.

La ciutat constitueix un punt d'intensitat en les articulacions socials de l'àrea on es troba, i resulta el laboratori de generació de límits i d'identitats diferencials.

En algunes ocasions, els nuclis urbans actuen com a un punt d'irradiació i de condensació social de les àrees de frontera. Aquestes ciutats frontereres articulen etnosistemes generats en àrees de marcat caràcter limítrof i funcionen com a catalitzadores de les energies socials que circulen per la frontera a on estan instal·lades. En d'altres ocasions, les ciutats esdevenen matrius impulsores de la membrana fronterera.

Observem també l'existència de ciutats-frontera, complexos urbans de vegades bastits en espais fronterers de baixa densitat amb un cert buit polític-social, és a dir, en territoris allunyats espacial i/o socialment dels nuclis ètnics més poblats. Aquestes ciutats-fronteres poden ésser l'origen d'un nou col·lectiu etnosocial (Ibadan) o bé un espai social compartit per múltiples etnosistemes (Dakar).

A l'Àfrica subsahariana l'alta articulació social de l'espai, unit de vegades a la importància dels vincles parentals, determina una intercomunicació entre les àrees urbanes i rurals, de manera que els processos abans esmentats d'irradiació social en el hinterland urbà són d'influència recíproca, diluint-se qualsevol dicotomia exloent entre l'àmbit urbà i el rural.

Territoris diferencials:

Les societats africanes, i les societats tradicionals en general, són societats plurals, és a dir, espais socials a on els diferents grups humans estan formats per la demarcació de col·lectivitats ètniques i a on, de manera característica, existeix una estructura social basada en discontinuïtats i fronteres (*cleavages*).

Per un altre cantó, cal subratllar que per territorialitat diferencial entenem un sistema territorial a on s'esdevé una integració progressiva de diferents principis que s'articulen i/o engloben successivament. A més, es produeix una coexistència de diverses formes de

territorialització, lligades a la conjugació de lògiques del pacte i de la força, de la separació i de la coexistència, de la pertanyença identitària grupal, de la subordinació política. Això dona com a resultat la interpenetració espacial dels diversos etnoterritoris, la proliferació d'enclaus ètnics fóra de llurs 'nuclis' etnogenètics i, de vegades, la posada en marxa de sistemes de complementarietats.

Aquesta organització territorial està relacionada amb un la concepció diferencial del poder (comunocràcia), resultat de la projecció sobre l'espai d'una concepció diferencial de la realitat que no nega pas, ans el contrari, la seva unitat darrera. Com que les societats no-modernes no comparteixen un ideal geometritzant i exloent de l'espai, la noció occidental de *Lebensraum* els és estranya, per la qual cosa els territoris es poden juxtaposar en certes ocasions, o bé integrar-se diferencialment dins d'àmbits espacials més grans.

La territorialitat diferencial fa del lloc fonts d'identitat, existint una coherència entre el territori i la territorialitat que el constitueix pel fet d'esdevenir-se una coherència entre l'acció d'una societat i la semiosfera a la qual aquesta es refereix. La territorialitat és una sort de dimensió latent de la quotidianitat.

El territori comparteix amb la identitat ètnia una gènesi (territorialització per un cantó, etnogènesi per un altre) derivada de l'energia desplegada per diversos punts o nuclis, de la potència social, del *re-ligare* col·lectiu.

Estat-Nació i homogeneïtzació social:

L'Estat-Nació és un enquadrament ètnic força original (basat en la imposició d'una isotopia política homòloga a la de l'etnosistema dominant) i relativament nou, per la qual cosa la seva expansió per terres africanes i est-europees generen conflictes entre lògiques identitàries,

territorialitzants i frontereres, passant dels pols ètnics a la homogeneïtat teòrica.

L'Estat-Nació sempre serà l'Estat de l'ètnia dominant, la qual tractarà de fer coincidir el seu etnoterritori amb les fronteres estatals, procedint de forma consegüent a la desfuncionalització dels etnosistemes situats dins d'aquestes fronteres.

L'Estat-Nació ha procedit i està procedint hores d'ara a l'Àfrica negra i a l'Europa Oriental a una sort d'hialoclàstia, és a dir, a la dilució traumàtica dels etnosistemes diferencials entesos com a cristallitzacions socials en el sentit de globalitats de diferències.

El nacionalisme de l'Estat-Nació s'esforça per a sufocar i excloure fragments sencers de la vida, fins que aquests retroaccionen exhacerbant-se o extremant-se.

Devant l'ofensiva homogeneïtzant i genocida de l'Estat-Nació occidental, l'alternativa a l'assimilació dins de l'etnosfera de l'ètnia hegemònica sovint implica la creació de nous Estat-Nació, territorialment menors però igualment basats en l'absolutització de les realitats etnosocials, llur problematització i el bastiment d'un horitzó social marcat per l'isotopia.

Etnopolítica:

En tant que les societats humanes són i creen sistemes de relacions, i que tota relació genera un camp de poder, observem la pregona naturalesa política dels sistemes ètnics. Cal subratllar que la dimensió política mai no està absent, doncs és constitutiva de tota acció i sorgeix de la relació entre la potència estructural i el poder, del joc entre el consens col·lectiu i la coerció, joc relacionat amb l'*in-ludere*, la il·lusió, l'imaginació ontològicament gestant, joc que no està teleològicament orientat vers una fita instrumental, sinó que es mer compliment, pura *ενεργεια*, manifestació d'una sociabilitat que de manera espaciotemporal es condensa i adquireix autonomia respecte de les condicions de gènesi de manera que, tot oferint resistència a l'entorn (ergo, neguentropia, política), poden presentar una llarga durada destacable.

Per un altre cantó, la potència caldria entendre-la com la comunicació afectiva de forces, l'efervescència col·lectiva, la conjunció del col·lectiu, la diferència i l'energia. La comunicació

social, la interrelació, és un intercanvi d'energia i l'etnicitat es genera, doncs, mitjaçant energies, la forma de les quals constitueix informació. I si s'entén el poder polític com a combinació d'informació i d'energia el veurem lligat estretament a l'etnicitat.

Imaginació social:

La mnesi generativa produeix un acte, un ésser real, i la identitat ètnica descriu i prescriu de manera màgica és a dir, absolutament eficaç, fins al punt de generar diferències poderosíssimes un cop cristal·litzades.

Les idees són realitats i forces, i el fort emocionalisme que de vegades acompanya l'eficàcia de la funció simbòlica deriva de l'alta potencialitat semàntica generada pel consens col·lectiu al voltant de d'una plausibilitat socialitzant comuna que indueix una sort de fusió afectiva generadora d'energia social. De fet, les formes col·lectives d'emotivitat donen a les ètnies llur potencial energètic.

Portant l'anàlisi al nivell estricte de les representacions, es pot dir que l'etnogènesi és el moment en el qual l'etnònim crea sentit, genera un significat socialment validat, reeix en la tasca de catalització d'un col·lectiu social en un espai que serà territorialitzat de manera paral·lela a la cristal·lització de la nova combinació sistèmica, cristal·lització que és, com s'ha vist, una globalitat bastida a partir de diferències

Relació i diferència:

Les diferències són constitutives del fet social i la base *sine qua non* de les relacions

socials i, per tant, dels sistemes socials i de les fronteres a ells inherents, fronteres generades ensems que creadores d'aquestes relacions. Fins i tot en el nivell purament cognitiu les diferències són el material de partida per al bastiment dels processos mentals.

La funció bàsica de tota cultura se centra en l'operació de connectar, de relligar, els fluxos socials que circulen mercès a l'existència de diferències. Aquesta operació és duta a terme tot recolzant-se en uns nuclis de catalització d'aqueixes energies, però 'l'interior' del sistema generat no té cap essència, cap substancialitat *stricto sensu*. Tindriem així la imatge (vàlida només en termes explicatius) d'un nus semàntic buit, però en tant que vincle buit, i mercès a això, l'identitat pot actuar com a cable de transmissió que canalitzi les energies socials i, com si fos una sort de transformador, pot reelaborar missatges emetre de diferencials.

La identitat és causa i efecte de la comunicació social, de la mediummitat de la vida humana, de l'interrelació de fluxos socials que es veuen articulats, generats, conduïts i reelaborats per les diferències socials, pels nuclis sistèmics diferenciats no de manera substancial, sinó a partir del reeiximent dels processos socials guiats per la voluntat de diferenciació col·lectivament sancionada com a pertinent i conseqüentment generada factualment.

La vida social és un camp de relacions, límits i gènesis que enceten més relacions i fronteres diacrítiques en un procés continuat d'etnogènesi-etnòlisi. La identitat, així com les fronteres que la defineixen i que la generen, és ambivalent, no pas unívoca. Tot i que la consciència ètnica sigui clarament relacional i opositiva, sovint la llei de la *coincidentia oppositorum* la que fa que coses, éssers i fenòmens oposats puguin unir-se, de la qual cosa s'esdevé les potencials diferències d'escala de les combinacions etnosistèmiques.

Conflicte i homeòstasi:

Tota societat humana està dotada de mobilitat, voluntat política i d'una potencial mobilitat com a resposta a estímuls i situacions noves.

La generació i autoregulació social es basa en la regulació dels conflictes, sempre entesos com formes de socialització i de comunicació i no pas com a elements desestructuradors o negatius en el bastiment de sistemes diferenciats d'organització social. Els conflictes són condicions de partida per a moltes etnogènesis en tant que la pressió política que els acompanya determina una catalització dels col·lectius etnosocials en presència (conduint vers una condensació ètnica d'escala més petita), una fisió dels sistemes socials amb voluntat de diferenciació intrasistèmica o una galvanització dels etnosistemes anteriors, de vegades procedint a una integració de fluxos socials de l'exterior dins de l'estructura etnosistèmica reelaborada.

De fet, la llarga durada d'alguns sistemes ètnics és deguda a la capacitat estructural que tenen per tal de vehicular els esdeveniments espaciotemporals a partir de matrius que catalitzen i articulen la constel·lació sistèmica considerada. Aquesta capacitat està basada sovint en la pregonia legitimació social d'aquestes estructures, en llur reeixida funcionalitat de socialització tot regulant els conflictes positivitzant-los i fent-los, sovint, font de consens.

Les fronteres cronològicament duradores faciliten l'homeòstasi social tot funcionant de mecanisme de comunicació social dins d'una ecumene determinada, de la mateixa manera que la cismogènesi i les consegüents fronteres immediatament generades de manera concomitant amb el procés de diferenciació són molts cops el resultat de la gran densitat d'interacció que té lloc en zones de frontera.

En societats com les negroafricanes, clarament holistes, l'estructura oximorònica, l'omnipresència d'elements contradictoris a totes les col·lectivitats humanes, està compensada per l'estructura gliscomorfa i l'ixotímic social, és a dir, la complementarietat i l'impuls de connexió entre instàncies diferenciades i la necessitat de lligam social respectivament.

Territoris i fronteres:

1. Territoris, o espais socials:

El territori és el lloc de gènesi i d'articulació identitària, la base material per a la formació d'un etnosistema, doncs un joc d'identitats relacionals determina el sorgiment de fronteres fundacionals. Límits i territori són variables fonamentals en la dinàmica dels etnosistemes.

El determinant geogràfic-espacial és un important indicador d'identitat ètnica, i existeix una gran potència de connectivitat social que emergeix dels espais.

El territori és producte ensems que mecanisme de generació de la diferència, i la territorialitat és una lluita per a preservar aquesta diferència, a més d'una relació social de complementarietat, concurrència, inclusió/exclusió i jerarquia establertes a partir del territori.

Tres elements principals poden definir la territorialitat: sentit d'identitat espacial, sentit d'exclusivitat i compartiment de la interacció humana dins l'espai. El sentit d'identitat espacial és una sort de pulsio col·lectiva de caire tònic *stricto sensu*, derivada d'un vitalisme/naturalisme relacionat amb l'energia social generada per la *συν-παθεια* de la comunitat que comparteix un espai considerat com a matriu de la seva cristallització sistèmica.

No pot haver auto-realització social sense reapropiació integral del procés de territorialització, territorialització consistent en atorgar sentit al medi físic (i/o imaginari) i en bastir unes fronteres diacrítiques que delimitin l'àmbit territorial.

2. Fronteres i filtres socials:

El límit, la frontera, és diferenciació, i funda diferències de la mateixa manera que les institueix o les conserva. La frontera orienta l'energia social, implica un horitzó de mobilització col·lectiva.

La frontera és part d'un procés social (territorial, 'cultural' i polític) del qual és causa i efecte. El límit fronterer és un instrument sèmic a disposició de les col·lectivitats polítiques i una invariant estructural que, en tant que forma ontològicament gestant, té la propietat de crear sentit i els corresponents col·lectius etnosocials dins del territori per ella delimitat.

De fet, el rol fundacional d'allò simbòlic consisteix en que pensar implica un sistema de límits (principi binari del límit, ensems que ambivalent). Hi hauria, així, una sort d'aptitud genètica derivada de la funció simbòlica: crear límits en base a l'*auctoritas* col·lectivament sancionada com a eficaç.

Resulta difícil distingir entre el contingut cultural-ideològic de l'etnicitat i el procés polític que produeix les seves fronteres ja que entre ambós processos existeixen unes interrelacions recíproques continuades en la dialèctica de la identificació dels col·lectius etnosocials.

És de remarcar la important funció etnogènica de la frontera, lloc fundador d'identitat col·lectiva. La delimitació territorial, en aquest sentit, és estructuralment 'fundatriu' de múltiples socialitats. L'etnogènesi deriva d'una nova combinació sistèmica que, sovint, emergeix en zones de frontera marcada.

La identitat ètnica sovint s'accentua en àrees de frontera amb motiu de la voluntat de diferenciació social derivada del gran nombre d'interrelacions socials que travessen les zones frontereres. Aquestes mateixes zones, per la mateixa comunicació social que impliquen quan estan funcionalitzades, poden generar espais socials comuns que determinin gènesis socials els mecanismes de sorgiment de les quals ja s'ha comentat quan parlaven de l'etnogènesi i la seva íntima relació amb un territori que n'és la base física. Per tant, la frontera permet sovint una comunicació que pot generar aportacions d'energies procedents de l'exterior d'un sistema donat, permeten la compleció de la seva cristal·lització o la galvanització de la seva articulació etnosocial, de la seva potència col·lectiva diferencial.

La frontera, en termes semiòtics, és la suma dels filtres, la densificació de filtres socials. Els mecanismes de frontera permeten la identitat estructural dels sistemes etnosocials en tant que actuen de manera neguentròpica i generen la integració d'elements diferencials dins dels camps simbòlics d'articulació identitaria, de les matrius de catalització social, acomplint una cristallització continuada que hem definit com a procés continuat d'etnogènesi-etnòlisi.

D'aquesta manera, el filtre fronterer seria un dispositiu obert en termes d'integració d'informació que, un cop penetra dins l'etnosfera considerada, pot formar part d'aquesta o bé pot romandre en situació d'inclusió sistèmica diferencial, tot i que aquesta situació sol desembocar bé en la integració dins l'etnosistema d'acollida (sense haver de perdre, però, la consciència diferencial dels seus orígens), bé en l'enclavament com a col·lectiu etnosocial sistèmicament inserit dins un etnosistema més ampli, ecumènic, amb el qual pot mantenir una relació d'ambivalència social determinada.

Tot filtre fronterer és la manifestació del conatus spinozià, de l'esforç per perseverar, de l'energia col·lectiva que tradueix la voluntat diferencial, del joc entre estabilització i desestabilització.

La frontera té efectes sobre l'envoltori de l'espai-temps.

Cultura, societat, ètnia:

Les paraules cultura i societat, o 'cultural' i 'social', són intercanviables, doncs des de la nostra perspectiva fan referència no pas a les dicotòmies *Gemeinschaft/Gesellschaft*, *Kultur* (neokantiana)/Ciutadania Civil, sinó que formen part de la mateixa circulació de la sociabilitat (*Geselligkeit*) simmeliana, de la concreció diferencial espacio-temporal de l'energia que circula per la semiosfera humana, de l'expressió de la totalitat, del 'diví social', com deia Émile Durkheim.

La cultura és un mecanisme de l'intel·lecte col·lectiu que desenvolupa les funcions de

conservació de la informació (memòria), transmissió de la informació (comunicació) i el laboració de noves informacions (funció creativa de l'intel·lecte). La informació hauria d'ésser entesa en aquest sentit com allò que a partir d'un signe permet generar neguentropia.

La neguentropia, en tant que lluita contra l'entropia (és a dir, contra l'homogeneïtzació), és política. I les fronteres són mecanismes a disposició de les col·lectivitats per tal de lluitar contra l'entropia i procedir a efectuar diferenciacions socials que són, ensems, el punt de partida de la interacció social i el seu resultat.

Aquesta lluita de la que estem parlant és producte de l'energia, la qual és també la força social necessària per tal que qualsevol sistema ofereixi resistència a l'ambient. Aquesta energia és social, ergo, intel·lectual, procedent de la *psykhé* col·lectiva: com deia Baruch Spinoza, *voluntas atque intellectus unum et idem sunt*, és a dir, la voluntat és homomorfa amb l'activitat mental, de manera que la voluntat de diferenciació s'esdevé a partir de les elaboracions socials imaginades per un grup humà aglutinat mitjançant aqueixes mateixes representacions.

La imaginació té una clara funció gestant, performativa, derivada del consens col·lectiu que atorga validesa lògico-intel·lectual i que crea realitat factual i acció social.

Obrint un breu parèntesi, resulta altament significatiu que el terme 'social' procedeixi de l'arrel, *sekw* (seguir), molt pròxima a *keiwos-weik*, d'on deriva 'com-pany', 'con-viure', 'clan', però també 'eco-'. Doncs pensem que allò social és indextriable de la relació ecològica, de la circulació, interacció, conservació i galvanització d'energies amb els ecosistemes.

Un etnosistema hauria d'ésser entès com a una organització o, millor, com a una auto-organització, en tant que organitza la varietat (diferència, jerarquia) a partir d'un dispositiu generatiu que controla la informació i d'un dispositiu fenomènic que retroactua amb l'ecosistema i efectua intercanvis metabòlics. D'aquí que es pugui parlar d'un conjunt etnosocial com de quelcom orgànic, a on 'orgànic' no fa altra cosa que servir per a designar la diferència de funcionament entre diversos òrgans, diferència que genera el que Marx qualificava com a *Stoffwechsel* (intercanvi orgànic).

Es parla, doncs, no pas de substància o d'essència sinó d'organització en tant que sistema morfoestàtic que tendeix a mantenir la permanència del sistema en la seva forma (*Gestalt*). Aquesta tendència neguentròpica, ergo, política, és indissociable de les fronteres que separen de la mateixa manera que comuniquen. De fet, la frontera crea una diferència que és una font d'energia i d'acció, doncs la frontera, en tant que forma social, és 'formant', genera realitat a partir de l'energia, de la força social derivada de la diferència per ella imposada ensems que generadora de la pròpia frontera, mecanisme de canalització dels fluxos d'energies que conformen

el cosmos, la totalitat, el 'diví social' durkheimià al qual ens referiem en obrir aquesta reflexió.

Etnosistema:

L'unitat motriu dels etnosistemes és l'energia material bàsica, la qual coagula sociopsicològicament un col·lectiu tot operant una cristallització constitutiva. Aquesta potència fundacional funciona també oferint resistència a l'ambient social mitjançant una regulació etnosistèmica. L'autopoiesi, mitjançant la qual un etnosistema produeix o transforma els seus components, manté l'homeòstasi del sistema tot fent front a les perturbacions ambientals.

Un etnosistema, constant social que respón a invariants de funcionament sistèmic, es genera i es manté mercés al consens entorn de l'eficàcia simbòlica dels processos de diferenciació.

L'ètnia en sí no té representació de la seva existència. En aquest sentit, els grups 'culturals' no es corresponen sovint als etnosistemes.

L'ètnia per sí és un col·lectiu etnosocial amb una certa consciència (etnicitat) que genera marcadors, etnònims i límits a partir dels quals hom pot, per deducció, considerar l'existència d'un etnosistema.

El superetnos seria assimilable a l'ètnikos del qual parlaven els etnògrafs soviètics, és a dir, constitueix un ampli conjunt d'etnosistemes que comparteixen alguns trets comuns 'objectius' com ara la llengua i que en oposició a d'altres sistemes ètnics poden presentar una identificació col·lectiva comuna.

Un etnosistema és un terme aplicable tant a un col·lectiu etnosocial concret com al conjunt de col·lectius ètnics que s'interrelacionen, retroactuen, es fisionen i es fusionen. Donat el caràcter sistèmic que atresora, és una noció força plàstica, aplicable en diverses escales i que remarca el caràcter relacional de les ètnies.

Els criteris fonamentals per tal de definir un sistema etnosocial són el grau de cristallització, l'extensió del camp sobre el qual porta el sentiment identitari i el factor temps.

Un etnosistema no és pas homogeni internament, sinó interrelacional, amb nuclis de potencial centrífug o centrípet, i en el seu interior els elements diferencials s'associen i conjuguen abans de transformar-se, dissociar-se, per a conjuguar-se amb d'altres formes i, així originar nous

sistemes. De fet, un etnosistema és una sort d'unitat múltiple on hi podem trobar interacció i reversibilitat contínua.

L'hòlon és el nucli etnogenètic i integrador específic d'un etnosistema determinat, mentre que la matriu sociopsicològica és un eix d'articulació col·lectiva que comparteixen d'altres sistemes integrats o no en el mateix espai social o ecumene. És obvi que tots dos conceptes poden coincidir, com és el cas del catolicisme en els Croats o de l'islam en els Yarsé.

El llenguatge està lligat a l'ètnia en tant que matriu sociopsicològica, però quan aquesta matriu pivota en d'altres sistemes diacrítics la parla no és en absolut un component determinant en la constitució i/o manteniment d'un etnosistema donat. És la política la que modula la llengua, no pas la llengua la que determina la identitat política i la que configura l'etnosistema diferenciat.

Hom acordaria en definir una diàspora en tant que dispersió d'un etnosistema per diversos espais allunyats del nucli etnogenètic, existint un lligam identitari i afirmant-se una territorialitat.

Tot etnosistema resulta de la dialèctica de fusió-fisió, amb fronteres que filtren les relacions amb d'altres sistemes i amb una trajectòria desplegada en el temps i recolzada en punts territorials (físics i abstractes) de nucleació.

Tota creació, tota gènesi etnosocial, està inaugurada mitjançant una partició instauradora de límits espacials o temporals.

Els etnosistemes sorgeixen sovint en paral·lel amb una formació territorial que es fa progressivament reconeixible explicitant les seves fronteres, doncs el límit és fundador de diferències que institueix o preserva.

La situació de frontera implica la creació d'un món social transfronterer, base d'una gran densitat d'interrelacions que comporta un significatiu potencial de gènesi etnosocial.

En la construcció identitària, el moment decisiu és el de l'autoreconeixement subjectiu, visible en etnònims i marcadors identitàris que, en tant que presents, denoten que han reeixit com a aglutinadors col·lectius simbòlicament eficaços.

La potència socialitzadora generada per un col·lectiu diferenciat (amb la consegüent

generació factual d'un grup humà concret) és el paràmetre bàsic d'allò que hem acordat d'anomenar ètnic. D'aquesta manera, no estariem d'acord en oposar a les comunitats ètniques les entitats regionals i infra-ètniques, doncs són agrupaments ètnics en el sentit que li estem donant al terme, i, tal i com s'ha anat indicant, el caràcter relacional dels fenòmens socials, la circulació d'energies que representa i el paper de la diferenciació en l'emmagatzemament, vehiculació, condensació o galvanització de les forces col·lectives atorga a les ètnies una naturalesa sistèmica que fa que s'hagi optat per parlar d'etnosistemes.

Per una altra banda, la incorporació de la noció de 'sistema' implica afirmar: que les cultures no s'edifiquen en l'aïllament sinó mitjançant una interacció recíproca; que una societat és un sistema obert, un alineament canviant de grups humans sense límits fixos ni amb una constitució interna estable; i que els sistemes etnosocials són formats per feixos de relacions (o de relacions entre conjunts de relacions) temporalment i espacialment canviant.

No poden existir criteris d'identificació exclusivament geogràfics en el sentit euclidià i geomètric del terme: ja s'ha insistit anteriorment en la força social generada per l'espai compartit, pel territori amb el qual s'estableix un vincle intel·lectual de tal envergadura que s'esdevé una sort de correspondència entre el grup concret i l'espai a on ha cristal·litzat.

L'etnicitat és expressable a partir de la geografia i/o de la història (o de la 'religió', la 'política', l' 'economia'...), però sempre s'hauria de parlar d'ètnia, d'etnosistema, de col·lectiu etnosocial, ergo, de manifestació d'una potència social diferenciada a partir de criteris diversos que només es poden fer servir en termes heurístico-explicatius, doncs són expressions puntuals de la mateixa necessitat de vincle social, de lligam comunitari, de voluntat de diferenciació. I són manifestacions microcòsmiques d'un univers bastit a partir del flux permanent d'energies diferencials que estructuraven una realitat única composta d'elements que s'interrelacionen mercès a llurs diferenciacions i que es generen de manera recíproca precisament també com a conseqüència d'aquesta dinàmica d'oposició, complementarietat i reciprocitat.

Els **etnosistemes** serien, doncs, el resultat d'una dialèctica de fusió-fisió, amb fronteres que filtren les relacions amb d'altres sistemes, amb una trajectòria desplegada en el temps tot recolzant-se en punts territorials (físics i/o abstractes) de nucleació.

Les ètnies, tot i que no pas estanques ni substancials, no són pas artificials, sinó que són cristal·litzacions generades a partir del retall d'uns límits, i aquests són construccions, elaboracions socials, però no pas arbitrarietats buides: tot sistema de límits és convencional, però des que ha estat pensat, bastit i ha funcionat, ja no es pot considerar com arbitrari en tant que facilita

l'enquadrament d'un projecte social, d'una societat.

No importa que, des del punt de vista del coneixement individual, la imaginació col·lectiva assoleixi resultats parcials que, a més, poden semblar confusos. El que realment importa és la funció de generació ontològica que la potència col·lectiva atorga a la imaginació i que comporta la realitat que, en tant que fet social, constitueix la comunitat humana resultant.

1220
(II)

ANNEXOS

BIBLIOGRAFIA

CARTOGRAFIA

ANNEX 1

KÈMIT

Al llarg del IV mil·lenni s'estableix la base de l'etnogènesi egípcia amb un procés que té l'origen al Sàhara i, en concret, en una derivació del neolític saharià vers la vall del Nil (8000-3000 a.c.) després del darrer període humit saharià extès entre 28000-6000 a.c., dins del complex cultural que abarcà societats situades dins del triangle Gafsa-Khartum-Natuf (Iniesta, 1988: 123) entre les que s'inclouen les anomenades cultures neolítiques khartumiànes, les quals descendiren Nil avall entre 7000-5000 ac.c (Iniesta, 1992: 31). Vers el 3700-3300 a.c. (període de Nagada) els Anu procedents del Nil sudanès donen configuració definitiva a Kèmit al llarg d'uns cinc-cents anys de lluites entre clans i d'instal·lació de ciutats Anu:

“Su establecimiento fue el resultado de una extraordinaria violencia fundacional, ejercida por clanes armados sudaneses -los anu guerzeenses (...)- que imponen su hegemonía militar y cultural desde la 1ª catarata hasta el Delta, dejando su impronta en la toponimia urbana -las ciudades On- y dando nacimiento a las primeras dinastías tinitas.”

(Iniesta, 1996: 137)

En un moviment territorial invers, l'antic Egipte (Kèmit) va difondre l'herència nilòtica vers el Sud, vers Núbia (Napat, Meroé: regne de Kus) i Aksum (Coquery-Vidrovitch, 1978: 240). Un episodi fonamental pel que fa als moviments espacials d'etnosistemes i a llur subsegüent mutació fou l'iniciat vers el 1160-661 a.c. amb les invasions dels anomenats Pobles del Mar, coalicions d'ètnies d'origen semita-indoeuropeu que no efectuaren infiltracions progressives sinó massives migracions. Així, el país de Canaan observà una etnogènesi sota la pressió sobre una població autòctona negra, i semblants processos de reformulació de límits s'observaren a Kèmit. Allà, els Libis passaren a ésser majoria en l'exèrcit, que esdevingué etnoculturalment estranger, amb la conseqüent pèrdua del caràcter diví de les dinasties (Iniesta, 1988 (1): 158); això,

conjuntament amb la instal·lació dels emigrants nòrdics al Delta, comportà una mutació del centre de pivotació de l'etnosistema egipci vers el sud, cristallitzat en la XXV dinastia, kusita.

La seva derrota davant dels Assiris marcà la fi de la legitimitat faraònica i inaugurà una nova etapa d'etnogènesi tant al nord com al sud del Nil, a on es bastiren nous sistemes socials entre els que resalta el de Kus. Prèviament, però, la zona de refugi de la cultura egípcia havia estat el lloc de gènesi, de forniment, de les bases culturals que Kèmit desenvoluparia durant 3000 anys; per causa de pressions frontereres, doncs, la cultura egípcia 'retornà' a la seva àrea d'etnogènesi inicial i, com es veurà tot seguit breument, la nova relació de forces que es trobaren els kusites comportà una reelaboració que desembocà en un nou etnosistema.

KUS

El sistema de base estatal derivat de les dinàmiques observades a Kèmit adquirí solidesa com a nova entitat social un cop els Assiris s'apoderessin de Tebes (663 a.c.); el replegament Kusita vers el sud anà acompanyat d'una nova frontera a la Baixa Núbia amb els nous amos d'Egipte i de la generació d'una identitat que, tot i que era una continuació del Kèmit original, com així ho reclamaven els emperadors kusites, comptava amb nous límits, s'inseria en noves dinàmiques històriques i generà sistemes derivats de la imbricació amb les estructures locals, com per exemple l'afirmació d'un matriarcat típicament local encarnat per la reina Shahakdakhete (170-160 a.c.), així com la gran importància de la ramaderia que entronca en molts aspectes amb les típiques societats pastorils africanes o el culte, a més de als deus egipcis (especialment Ammon), a deïtat purament meroïtiques. Així, Kus, immersa dins un nou ambient social, aïllada de Kèmit "y alejada del Mediterráneo, fue resudanizándose, perdiendo elementos egipcios o transformándolos según el estilo y estructura de Kush" (Iniesta, 1999: 71). Un cop més, les redefinicions provinents de l'activació de jocs d'interrelacions delimiten els sistemes ètnics.

El Kordofan, a l'oest, i l'àrea de Kusti i Sennar (als Nils Blanc i Blau respectivament) al sud, eren les altres fronteres de Kus; la frontera nord, però, fou la que veié més interaccions violentes amb Perses i Romans i, ensems que era la cinta de transmissió amb la matriu de Kus, també era un àrea fronterera desèrtica prop de la qual romangué la capital, Napata, fins que

Meroé la reemplaçà administrativa, que no religiosament, com a centre del sistema de Kus. El cor de l'imperi, ben connectat amb Núbia, era l'àrea anomenada Butana, entre Atbara, el Nil Blanc i el Nil Blau.

L'imperi kusita funcionà també, possiblement, com a nucli transmissor de l'indústria del ferro; entre els Sao del centre del continent es recorda una iniciació deguda a homes arribats de l'Est, la qual cosa demostraria fins a quin punt el sistema social kusita estava connectat per xarxes d'interrelacions amb etnosistemes força llunyans geogràficament parlant. Aquestes interrelacions no sempre foren pacífiques com ho palesa el probable paper dels Nubes de l'Oest de Kus en la seva desaparició vers el 300 d.c., per bé que també sigui plausible que més que produir-se una etnòlisi kusita s'esdevingués un moviment poblacional vers el Darfur, a on possiblement es dugueren a terme nous processos identitaris. Una altra possibilitat és l'apuntada per Arkell (citat a Iniesta, 1983: 31), segons el qual van ser els etiops els que provocaren la fugida dels sobirans i l'aristocràcia meroítica vers l'oest i, en lenta progressió, anirien creant nuclis polítics jerarquitzats al Kordofan, Darfur, ribes del llac Txad i, finalment, Kúkia-Gao i Ghana: "the emergences of such kingships is attributed to Caucasoid if not Egyptian influence, and usually to the founders of Caucasoid dynasties" (MacGaffey, 1966: 7-8). Una mostra més, com es veu, de difusionisme, també defensada per J. D. Fage i R. Oliver. Tot plegat resulta una derivació de l'anomenada 'hipòtesi hamítica' que nega qualsevol desenvolupament social endògen negroagrà, i volora el pes 'civilitzador' dels "Caucasoid Hamites" (Sanders, 1969: 521). Es tracta d'una hipòtesi inextricablement lligada al colonialisme i al racisme legitimador de l'expansió imperialista endegada al segle XIX. En realitat, resulta més factible parlar de migracions negroafricanes vers el nord de l'actual Sudan i, fins i tot, "certain features of modern Nuba culture suggest a West African origin or relationship for the group" (MacGaffey, 1961: 187).

Així, després de la desaparició de Meroé, capital kusita, Núbia observà noves etnogènesi: els Nubes, procedents del sudoest, ocuparen la zona (Trigger, 1966: 24) i cap el segle VI es cristianitzaren i marcaren uns nous límits que ensems que els diferenciaven de grups veïns els apropaven als aksumites; no cal dir que el Mar Roig actuà com a canalitzador físic de la penetració del cristianisme en els dos casos, i configurà nous límits que corresponen als pobles cristians o jueus dels seus voltants, ensems lligats per etnosistemes de bases africanes a les seves dues ribes del Bab-el-Mandab.

Segons alguns autors, el regne Funj que ocupava zones ara poblades per Shilluk i les ribes del Nil Blau mitjà "werw a southern Nubian people" (Spaulding, 1972: 53).

AKSUM

La suggerència de la penetració d'elements culturals arribats a la costa oriental africana des de les regions sudaràbigues, entre les que es formà Aksum, ha estat defensada per autors com ara Contenson (1985) El sistema polític aksumita (segles I-VI d.c.) és un altre exemple, com Kus, d'horogènesi i etnogènesi derivades d'unes determinades condicions limològiques. La situació geogràfica és privilegiada: al sud d'un Mar Roig que d'ençà l'expansió romana havia densificat extraordinàriament els intercanvis comercials (potencials canals de vehiculació d'energies socials que delimitin cristallitzacions sociopolítiques), funcionant com a nucli de convergència d'itineraris comercials de l'ivori, relacionat etnoculturalment amb les properes poblacions sudaràbigues i amb contactes freqüents amb etnosistemes de religió cristiana tant de les rodalies com de la Mediterrània (Bizanci sobretot) o el Caucas (Armènia), Aksum cristal·litzà com a sistema polític de base ètnica kusita que s'extengué des del Sàhara fins al desert del Rub-al-Khali. La ciutat d'Aksum era la vertebradora de l'imperi, que comptava amb diversos estats sota el seu domini (però cadascú amb el seu negus) situats a l'altiplà de Tigré, la badia de Zula, les terres altes etiops, el sud de la península aràbiga i l'alta Núbia entre la 6ª catarata i Sennar.

Pel que fa al contingut cultural del nou sistema generat per Aksum, elements compartits, com s'ha vist, amb l'Aràbia meridional, com ara un cert tipus de politeisme també present a la Mesopotàmia antiga, però amb el regnat de Mahrem, divinitat ètnica, sobre la resta de deïtats. El cristianisme, introduït vers el segle IV com a conseqüència dels nombrosos contactes a través del Mar Roig, confirmats per la lingüística (Fleming, 1968: 368), fou acollit favorablement per poblacions unides a la cort aksumita per vincles ètnics (Sabeus, Himyarites), però l'expansió duta a terme pels religiosos fou més lenta (segles V-VI).

L'ESPAL SAHELIANO-SUDANÈS:

“(…) la signification géographique de la frontière parait (…) en définitive d’une importance considérable en Afrique sahélienne”.

(Gallais, 1981: 10)

“The political and economic interdependence of ethnically distinct peoples on the region, and the diffusion of peoples, ideas, and institutions on a latitudinal axis, (…) implies that the entire Sudan may be considered as a whole.”

(Horowitz, 1967: 390)

La franja subsahariana extesa des del riu Senegal fins a Etiòpia, d’una amplada variable de 1000 a 2000 kilòmetres entre el Sàhara i la selva tropical, fou el territori on es forjaren grans nuclis polítics que controlaren el Sahel (el sector estepari immediatament al sud del desert) i, sovint, extensions saharianes, com és el cas de l’imperi de Kanem-Bornú. Cal aclarir que el Sahel hauria d’ésser dividit de nord a sud en tres zones geogràfiques: un sector sahel-sahelià, un altre pròpiament sahel i un tercer sector sahel-sudanès (Dresch, 1976: 55-59).

Les zones muntanyenques entre el Senegal i el llac Txad (centre geogràfic del Bilad-as-

Sudan històric) foren refugi de pobles que defugiren la seva inserció en els sistemes estatals sudanesos, com ara els Dogon, els Dialonké o els Mossi, entre molts d'altres que projectem analitzar en un futur, i que, com en el cas dels Mossi, trobaren en el rebuig col·lectiu a l'islam una de les seves bases més sòlides de delimitació identitària i de cristallització ètnica. El Bilad-as-Sudan és, doncs, la frontera meridional de l'islam. Al migdia trobem la zona sudsudanesa, poc poblada, de sòls pobres (afloraments laterítics), que separa el món sudanès del guineà; entre ambdós universos, el comerç a llarga distància a servit d'unió, facilitat per grups ètnico-professionals de comerciants que han extès l'ús de les llengües de relació (Diula, Hausa, Ioruba). Es pot dir que el limit nord de la selva tropical és la frontera i zona de contacte no només entre sudanesos i guineans sinó, més vers l'est, entre les àrees d'expansió de llengües bantus i ubanguianes.

El Sudan històric s'extenia fins a Awdaghost i el Dar Tichitt (on encara hi ha etnosistemes Soninké), però

“ à partir du 13e siècle ce peuplement noir est refoulé par les vagues des tribus berbères ou des Hassane arabophones. Tandis que sur la vallée du fleuve Sénégal se constitue le royaume du Fouta Toro (XVII et XVIIIe siècles), et au sud-est celui du Kaarta (XVII et XIXe siècles), les grands émirats maures s'organisent au nord-ouest: Tagant, Brakna, Trarza. La région demeure une **marche périphérique** où sont établis quelques villages Toucouleur dans la vallée du Gorgol, des communautés Sarakholé dans le Guidimakha.”

(Hervouet, 1981: 66, la negreta és nostra)

Les delimitacions exactes del Sudan històrics varien segons els autors. Així, Ferran Iniesta apunta que “el Sudan històric se situa al sud del Sàhara entre els 16° i 10° nord, en una banda desigual des de l'Atlàntic fins al Nil” (Iniesta, 1986: 49).

El **Sudan Oriental**, segons la delimitació duta a terme per Melville J. Herkovitz al 1962, “comprehends the southern aprt of the Sudanese Republic, the Republic of Chad and the northern part of the Central African Republic, while its extreme westerly extension touches on Northern

Nigeria” (Horowitz, 1967: 382-383). Per a Michael M. Horowitz, el Sudan Oriental comprén els pobles que habiten aproximadament entre els 7 i 17 graus de latitud nord i els 14 i 31 graus de longitud est, tot incloent la zona del Sennar antigament ocupada pels Funj, sistema social situat a l'actual frontera etiop-sudanesa l'origen del qual ha estat discutit durant llarg temps (Holt, 1963), i que potser procedien de l'alt Nil Blau (Hrbek, 1992: 105). El Sudan Central ocupa “la franja de steppes et de savannes comprise entre la boucle du Niger à l'ouest, le lac Tchad et les monts du Cameroun a l'est, le massif de l'Aïr au nord et le confluent du Niger et de la Benué au sud” (Nicolas, 1986: 26).

Com s'ha vist amb antelació en parlar de l'imperi de Kus, alguns estudiosos atribueixen a poblacions exteriors la complexa organització del poder dels estats sudanesos, però la hipòtesi d'una gènesi autòctona, estimulada pel comerç transaharià, és defensada per Ch. A. Diop, Niane, Obenga, Cissoko, Suret-Canale, Lewicki, Levtsion i Coquery-Vidrovitch. La dinàmica endògena sudanesa, que porta ràpidament del dugu (aldea) al kafu (agrupació d'aldees) i d'aquí a una confederació que pot donar pas a un Estat, ja s'apuntava com a mínim des de començaments de l'era cristiana: Jeno i Tichitt pot ser van ser els iniciadors d'una urbanització i d'una forta activitat regional en el pla comercial (Iniesta, 1992: 170).

Una dinàmica social, això sí, amb certes característiques diferencials que constitueixen una mena de filtre de les aportacions exògenes; així, Coquery-Vidrovitch (1978) apuntà la impossibilitat d'alienar la terra en les formacions socials sudaneses i remarcà la propietat col·lectiva de la terra i l'obtenció d'un excedent procedent del comerç a llarga distància com a característiques diferencials d'un mode de producció africà que ja hem vist anteriorment que està imbricat amb les concepcions cosmològiques holistes i amb un poder comunocràtic que permetia el funcionament d'etnosistemes diferenciats dins d'un mateix sistema estatal. A les monarquie de l'àrea cultural manding “semblent avoir réalisé une forte intégration de ces espaces [différentiels] et consolidé les bases et les principes régissant les rapports entre les individus, les classes et les ordres sociaux. Ces monarques et leurs lignages ont pu apparaître comme les symboles de cette unification, sinon de cette unité qui transcende de particularisme des diverses composantes sociales” (Bagayogo, 1987: 98).

Les dècades posteriors a l'imposició del domini europeu van estar marcades per canvis molt significatius en les estructures de possessió de la terra. Per una banda es van produir moviment de població com ara els antics esclaus, els quals “se trasladaron a las tierras vacantes,

a menudo en unas zonas fronterizas”, i, en l' àmbit més general, hom observa com “la tierra se convirtió en foco de litigio cuando las comunidades se enfrentaron para definir los límites entre ellas. Las fronteras coloniales vinieron a complicar más aún la cuestión, ya que numerosas comunidades se encontraron de pronto con que sus tierras habían quedado al otro lado de una frontera internacional”(Nugent, 1998: 88).

La clôtüre de l'espace, conjuntament amb l'alienació del sòl i la imposició d'estructures frontereres i territorials de caire geomètric, estanc, i juxtaposat a realitats etnosocials de base, canviaren les dinàmiques dels etnosistemes i de les fronteres de les societats sudaneses, imprimint-hi un altre ritme i d'altres condicionants al funcionament dels processos que s'hi donaven.

L'estat sudanès es limitava en una primera etapa a tasques defensives i de policia per tal de facilitar el comerç (Iniesta, 1983: 35). En el pla cosmològic, un islam negre (Monteil, 1980), síntesi d'aportacions diferencials, anava forjant-se lentament producte d'aquesta interrelació.

L'islamització penetrà, via comerciants, en les corts estatals dels diferents estats sudanesos, però cal tenir molt en compte que l'utilització de les estructures 'animistes' per part de l'aristocràcia islamitzada que dominava els intercanvis no ha de portar a la consideració d'aquests sistemes polítics com a Estats musulmans; de fet, Ghana estava en decadència quan contactà amb l'Islam (Coquery-Vidrovitch, 1978: 251) i tots els dirigents dels diversos imperis sudanesos van insertar llur poder en el pla 'pagà'. En aquest sentit, el cas de Sonni Ali al Songhai de finals del segle XV (Hunwick, 1966) ens podrà donar llum al voltant d'aquest clar exemple d'intercanvi, d'interacció social i de generació de sistemes de poder basats en camps de relacions emmarcats per límits producte, ensems, d'aqueixes relacions.

Ja al segle IX, Gao i Kumbi-Ghana presentaven dos nuclis urbans: el sudanès i l'àrabo-berber, o musulmà. La revolució Almoràvit, esdevinguda entre un grup fronterer dels etnosistemes sudanesos, els Sanhaja, accelerà el procés d'islamització i l'extengué del Tekrur al Mali, antics sistemes dominats per l'Imperi de Ghana, o de Wagadu. Aquesta islamització es concentrà, com s'analitzarà en el seu moment, en els centres urbans, veritables generadors en mutacions socials i de dinàmiques de cristallitzacions i etnogènesis; també resultarà de profit observar etnosistemes que donen fe del caràcter d'àrea fronterera de la zona sudanesa i saheliana, com ara els jueus procedents del Twat, que es fusionaren a ciutats com Jenné o Timbuktú amb els àrabo-berbers o els jueus negres assentats a la riba dreta del Senegal, encara que sobre el tema dels assentaments hebreus existeixen hipòtesis que parlen d'instal·lacions efímeres i poc nombroses (Mauny, 1949:

377). Fins i tot alguns autors han parlat de migracions de Iemenis vers el sahel occidental basant-se en que en l'àrab Hassaniya parlat a l'actual Mauritània "there are traces of South Arabian dialect" (Norris, 1962: 317).

Les energies socials derivades d'aquest espai fronterer es canalitzaren vers la costa guineana mitjançant les rutes comercials obertes per comerciants musulmans Wakoré (d'origen Soninké) i Wàngara (Malinkés) la fusió dels quals derivada del joc d'oposicions enmig d'un nou ambient marcat per una identitat laboral específica enmig de poblacions no-musulmanes, per una banda, i d'una notòria similitat lingüística, provocà l'etnogènesi dels actuals Jula o Diula, "qui tantôt est synonyme de commerçant itinérant, en général, tantôt (sur le parcours qui conduit du moyen Niger aux confins forestiers de la Côte d'Ivoire et du Ghana actuels) prend une spécification ethnique"(Suret-Canale, 1980: 100-101).

Per tal d'exemplificar la importància de l'adscripció ètnica i del caràcter performatiu que li és inherent, només comentar que el líder de l'anomenada revolució Diula, Samori Turé, "era analfabeto en islam hasta sus casi sesenta años; sin embargo, en su condición de porteador Diula siempre se consideró musulmán y los apoyos que recibió llegaron de eses sector profesionalizado en el comercio" (Iniesta, 1992: 188); declarar-se musulmà era afirmar-se membre de determinats grups socials com ara els Diula, marcar un límit, construir una frontera que, com totes, té bases i objectius relacionals i, per tant, polítics.

L'estat sudanès, com es tindrà ocasió de veure, és un bon exemple tant de positivització de les diferències com de sociogènesi derivades de filtres culturals: els monarques divinitzats responien a la concepció de que el poder humà ha d'ésser vehicle de la societat i de la natura i, així, els sudanesos podien acceptar que el seu sobirà fos musulmà com a un aspecte més de potència màgica, i tot això sense renunciar al seu sistema de creences i de producció, doncs l'estat no incidia pas sobre el procés productiu, sinó que es limitava a controlar-lo. Així s'explica que, mercès a aquests filtres, a aquests límits, les horogènesis i els etnosistemes implicats fossin relativament autònoms i conservessin una certa inèrcia pròpia en llurs interrelacions i, per exemple, petits etnosistemes com els del país Canguin, prop de Cap Verd (Ndut, Noon, Lehar, Palor, Nyominka, Safen), o els grups de llengua Tenda (Bassari, Badiaranké, Koniagi...) dels contraforts septentrionals del Futa Djalón, tot i que estan immersos dins d'àrees dominades per sistemes imperials (Joloff i Mali, respectivament), no fossin assimilats a aquests.

En parlar de l'Estat senegalès i de Casamance s'analitzaran els diferents etnosistemes, centrant-nos en llur dinàmica etnopolítica i, ja més endavant, la intenció és completar l'anàlisi dels sistemes ètnics africans amb referències essencialment als casos dels pobles malgaixos, de la Banya d'Àfrica, els Waswahili, l'imperi de Monomotapa, els sistemes Luba, Lunda, Kongo i Teke, els Ioruba, els Aja-Ewe (especialment els Fon), i diversos sistemes socials les característiques dels quals, sigui per llur marginació, sigui per llurs especificitats, es consideraran operatives pels objectius de la tesi.

REGNES DE L'ANTIC SUDAN:

L'imperi de Gana/Ghana/Wagadu és el primer d'una sèrie d'estats sorgits en les àrees frontereres sahelianes vers el segle VII per sistemes Soninké que interaccionaren i s'imbricaren amb els sistemes àrabo-musulmans; la capital, Kumbi Saleh, constava de dos ciutats separades per nou kilòmetres, l'una seu del rei, l'altra de població mercantil musulmana. L'energia d'aital sistema social, producte de la interrelació en àrea fronterera d'una branca de la 1ª expansió Manding i dels etnosistemes musulmans que generà l'ètnia Soninké, es descomposà vers el s. XI-XII amb motiu dels assalts dels Almoràvits i la intervenció d'un nou poder sahelà, els Berber Sanhadja convertits a l'islam al segle IX (Mauny, 1954: 207).

De Ghana s'escindiren al segle XI el Mandé i el Takkur, el rei del qual participà en la *jihād* almoràvit. Al Takkur fou on es produí l'etnogènesi dels Toucouleur/Tekruri/Hal-Pular'en, fusió d'elements Pehl i possiblement Serer. El Mandé, terra d'origen dels etnosistemes Manding, constava de petits reialmes a l'Alt Niger unificats pel clan Keita (s. XI-XII), però abans de comentar succintament el sistema del Mali històric, cal comentar la curta hegemonia Sussu entre els anys 1180-1230: aquest grup Manding, originari pel que sembla d'una ciutat de la qual prengueren llur etnònim, bastí les seves fronteres identitàries en el rebuig de la fe islàmica,

especialment, i en l'especialització en els treballs del ferro (Niane, 1985: 142). Els Sussu aconseguiren imposar-se en els territoris de l'anterior imperi Soninké de Wagadu/Ghana fins que els Malinké procedents de l'alt Níger, precoçment islamitzats, bastiren l'Imperi de Mali per obra de les conquestes militars (anys 1235-1250) dutes a terme sota comandament de Sundjata Keita.

L'Imperi de Mali, a l'igual que el de Ghana, era d'estructura confederal, establint-se correspondències entre clans Mandings i clans d'altres ètnies que positivitzaven possibles tensions i reproduïnt l'esquema comunocràtic que feia que les diverses unitats territorials i ètniques despleguessin sistemes sociopolítics específics. Així, arribaren a estar sota govern malinké els Mesufa, Lemtuna, Sanhaja i Godala (nòmades i Berbers saharians), els Tuareg, els Pehl, Toucoulers, Soninké i Songhai sahelians, i els Wolof de la zona occidental del domini.

Un estat que seria conquerit per Mali al segle XIV, l'estat Songhai, sorgí a partir de la vertebració oferida per la ciutat de Gao la qual, "por su posición geográfica a lo largo del Níger, en el límite de Sudan y Sahel, se convertiría en la capital del joven Estado songhay" (Cissoko, 1985: 205). Tal i com assenyala A. W. Pardo, "the empire's unity was based around the Niger River, but there were still essentially two divisions: the old Songhay with Gao as its capital and that of the Timbuktu-Macina area. Sonni Ali had been attached by his traditions to the eastern half, but Askia broke with the traditional orientations and made Timbuktu his second capital" (Pardo, 1971: 55).

Entre els Son'ai la direcció política estava, pel que sembla, en mans dels Jaas o Zaas, probablement una fusió islamitzada entre Songai i Berbers; pel que es veu, doncs, l'origen fronterer, limítrofe, d'aquest estat ho és tant en l'espai físic com en el cultural pròpiament dit. D'aquestes múltiples interrelacions sorgí un imperi que delimità fronteres precises amb els 'animistes' Mossi, Dogon i Bariba al sud, i que, unit amb les restes de l'Imperi Mali, el regne d'Agadès, la federació dels Tuareg Kel Antassar i Magcharen (zona de Walata-Timbuktú) i les ciutats Haussa mitjançant tributs (contingents guerrers, visites, intercanvis de regals i matrimonials), ocupà una extensíssima àrea a l'àrea sudanesa i mantingué, en el seu grup dirigent, una dinàmica de fusió entre elements musulmans i pròpiament Songai que definiren una cristallització identitària original. D'un tractament específic seran objecte els sistemes urbans sudanesos, multiètnics i generadors fins i tot, com s'ha vist en els cas dels Sussu, d'etnònims específics i d'etnogènesi paral·leles.

El cas dels sistemes de ciutats-estat Haussa serà un punt específic que mostrarà el paper de punt de pivotació de les urbs Haussa i llur generació de sistemes producte de la fisió d'idees pre-islamiques, elements musulmans i catalització Haussa, llur interrelació com a doble pont entre l'àrea Manding i Kànem-Bornu (d'est a Oest) i les arees Sahelo-sahariana (àrabo-berber-musulmana) i de la Savana arbustiva i bosc tropical (Ioruba, Tiv, pobles "paleoguineans"(Mercier, 1968: 307)), llur imbricació d'etnosistemes Pehl i Haussa i les especificitats de ciutats com ara Kano, fundada per un grup social provinent de l'Air (frontera de la frontera, si es permet l'expressió), els Maguzawa i que fagocità l'islam portat pels Manding generant un sistema polític que extengué els seus dominis per d'altres nuclis urbans de l'àrea. No es podrà deixar de banda en l'estudi de les ciutats africanes a la dels regnes Ioruba i de Benin, caracteritzats com a federacions urbanes.

Kànem-Bornu, sistema polític que respon a totes les característiques de sociogènesi en àrea de frontera reforçada per la posició intermediària en l'espai que possibilita el control sobre el comerç transaharià, ens interessarà en tant que va ser producte de la dinastia Sefuwa (segle IX), nucli de l'etnosistema Magomi (segle XIII) que és, ensems, nucli de l'ètnia Kanuri (Ki-Zerbo, 1981: 225), una de les ètnies en les quals es recolzà el regne de Kànem, tot i que, abans, els governants es basaren en etnosistemes txadians i nilo-saharians (Tubus, Kunkuna, Dabir...). *De facto*, entre els segles IX i XI romanqué refractari a l'islam, i d'ençà els segles XI-XIII el nucli governant esdevingué musulmà (Lange, 1978: 513).

Aquest sistema polític s'extengué fins al sud de l'actual Líbia (Fezzan) no pas amb un sistema de guarnicions militars que sacralitzés els límits mitjançant la violència (simbòlica i empírica), sinó a través de xarxes d'intercanvis que unien a poblacions fins i tot berberòfones al sistema de Kanem-Bornu. Es pot afegir que l'etnosistema Kanuri posseeix a les seves fronteres grups etnosocials com per exemple els Dagra que habiten la zona del Koutous, al Níger oriental (Retaillé, 1981: 47).

ETNOSISTEMES MANDING:

Aquest apartat està força relacionat amb l'anterior en el sentit en que s'examinaran els processos identitaris dels pobles Manding, alguns dels quals, com s'ha vist, van constituir sistemes polítics de base estatal que van servir de poderoses bases a l'expansió tant dels etnosistemes Manding com de les llengües Maninka que assoliren l'estatus de llengües de relació en extenses àrees de l'Oest africà. Tot i l'heterogeneïtat dels Manding (Malinké, Soninké, Dialonké, Kasonké, Sussu, Diula, Bàmbara, Senufo, Míniánka, Kagoro, Kissi...), certes característiques són presents de manera general: idiomes molt propers, sistemes polítics jerarquitzats, castes professionals (nyamakalaw) i estructures socials basades en les aldees (dugu) i les agrupacions d'aldees (kafo: agrupació, província) regides per un mateix clan (Konaré, 1983: 140-141).

Grups Manding no musulmanitzats, com els Bàmbara o Bàmmána que bastiren els regnes de Kaarta i Segu entre 1660 i 1860, marcaren límits específics, horogènesis concretes basades en diacrisis no tant lingüístiques com sobretot de caire estrictament polític, sancionat per la no-adhesió a l'Islam. Tot i que el territori Bàmbara havia funcionat dins de dos estats (Malí i Songhai) fins al segle XVII, aquests van mantenir les línies de diacrisis respecte d'aquells als quals havien de tributar; si la situació d'intercanvi canviava en perjudici Bàmbara, com succeí amb el ja reduït imperi de Mali vers el segle XVI, els Bàmbara iniciaven revoltes que, en aquest cas concret, portaren a Malí a circumscriure's al Futa Jalón. Els estats de Kaarta (pluriètnic) i Segu (Bàmbara) readaptaren llurs sistemes polítics ves la captura d'esclaus i contribuïren a fer cristal·litzar un etnosistema Bàmbara que, tot i les similituds lingüístiques amb els Malinké, continuen mantenint línies identitàries diferencials (Iniesta, 1992: 96- 97). Pel que fa a l'àrea d'origen de les expansions Manding, s'ha volgut veure en el Wagadu (nord de l'imperi de Ghana) el focus principal; en canvi D.T. Niane comenta que "los Soninké fueron los fundadores del imperio de Ghana, primera expresión de la expansión mandinga" (1985: 135) sorgida d'un focus original, el Mandé o 'Vella Manding' (ibid: 146), citat per Al-Bakri al segle XI, i d'on va partir el que Niane anomena segona expansió Manding, dels segles XII al XIX (des de l'estat Sussu fins a la colonització).

La regió sociogeogràfica manding va arribar a la regió de Begho, situada a la frontera sud dels etnosistemes Manding, “become an outpost of the civilisation of the Middle Niger, a colony of Mande-speaking peoples thrust out to the very fringes of the rich gold-bearing and kola-producing forest country” (Wilks, 1961: 29).

ELS SONINKÉ

Els Soninké és, pot ser, juntament amb els Bàmbara, el grup Manding més interessant pel que fa a la seva pivotació, gènesi i desenvolupament en un àrea saheliana fronterera i, posteriorment, en tot el Sudan Occidental, en contínua relació amb d’altres etnosistemes i en dinàmica generació d’identitats com els Diula/Jula abans comentats. Segons Bathily (1989, citat a Dupraz: 1995), els Soninké són grups de llengua Manding originaris de la zona de l’Adrar, i vers mitjans del II mil·lenni a.c. eren majoritaris, a més de a l’Adrar, a Tagant, Hodh i Awkar; el dessecament del Sahara va fer que es trasl·ladesin vers el Sahel, fundant l’imperi de Wagadu (Ghana) en una zona a mig camí entre la savana i la selva, tot i que la diàspora Soninké es desenvolupà en múltiples direccions, com ara es veurà. Abans, llancem una tímida hipòtesi respecte de l’origen dels Soninké que pugui ser un tercer camí entre la idea de Niane d’un focus Manding al Futa Jalon i la d’altres autors com ara Bathily i Dupraz que parlen d’un focus a l’Adrar: els Soninké serien, en primer terme, producte d’una fisió entre grups socials de l’Adrar i els Manding vinguts del Sud, amb el posterior afegit de l’islamització derivada del contacte fronterer i el reforçament identitari produït per les incursions i/o dominacions Almoràvits, Sussu, Malinké o Songhai, per un cantó, i per la privilegiada situació tant en les rutes transaharianes com en les atlàntiques encaminades vers el subministrament d’esclaus.

Comentant la dispersió geogràfica Soninké, Bathily (1989) apunta que des del primer mil·lenni d.c. es configuren quatre nuclis de poblament al Sahel: Wagadu, Kaarta, Gajaaga i Gidimaxa, ocupant una zona de 1000 kilòmetres de longitud entre Kaedi i Soxoro. Algunes d’aquestes zones, com la del reialme de Gajaaga constituït a l’alta conca del riu Niger, van esdevenir veritables nusos de densificació comunicativa, amb una gran afluència de comerciants de diversos orígens: no és casual que els habitants del Futa Toro anomenessin Gajaaga *leydi fergoji*

(país de migració), “la història de la societat Soninké, doncs, també està caracteritzada per la seva obertura a les societats veïnes, obertura materialitzades pel nombrós flux d’intercanvis amb d’altres regions del voltant”(Dupraz, 1985: 288).

Els diversos moviments de població i les noves dinàmiques relacionals establertes amb els ocupants d’aqueixes regions, originaren processos etnogenètics caracteritzats per una adopció de la llengua i la cultura dels amfitrions i per un manteniment del record dels seus orígens (ibid: 287) que, en conseqüència, determinaren etnosistemes diferencials.

Per un cantó estan els Azer de l’Adrar maurità, producte d’una fusió entre Soninké i Berbers. Per una altra banda Gangara és l’etnònim amb el qual els Moros anomenen als Soninké de Tagant, Hodh i Assaba, i que constitueix una població que fluctuà vers els sud a començaments del segle XIX; més tard, però, “suivant d’anciens habitants du Guikimakha ayant fui lors de la conquête française, les Sarakholé s’étendirent vers le nord à la reconquête des villages abandonnés un siècle plus tôt sous la pression Maure” (Hervouet, 1981: 68). Els Diaaxanké (o Jakhanké) de l’Alta Gàmbia i de l’Alta i Baixa Guinea són considerats sovint com a Soninké “mandinguitzats”, però creiem que els Jakhanké no són pas una ‘mescla’ Soninké-Manding, ni tampoc un subgrup Diula, sinó que constitueixen un sistema ètnic diferenciat.

Per una altra banda, l’etnònim Yarsé és emprat pels Mossi per referir-se als Soninké que viuen entre ells; d’altres Soninké reben diversos etnònims segons la zona de que es tracti: Wagobe a les terres del Níger, Wangarbé entre els Pèl del delta interior del Níger (McIntosh, 1981: 153) i Marka a Malí. Respecte d’aquests últims, D. Diakité (1989: 143) comenta que són un grup d’origen Soninké ‘mesclat’ amb Pehl, Bàmbara i Bozo i de llengua Bàmbara.

Grup tradicionalment migrant, l’emigració Soninké augmentà de manera evident quan el paper vertebrador de l’àrea de Gajaaga, nodrida pels intercanvis atlàntics via riu Senegal, s’enfonsà amb l’explotació del riu Níger (especialment des de la construcció del ferrocarril Dakar-Níger, el 1923); els etnosistemes Soninké van replegar-se cap a l’economia de subsistència i molts van optar per l’emigració vers, per exemple, Guinea, antic Zaire o Costa de Vori, a on continuaren amb ocupacions comercials. És evident que el paper de les intervencions econòmico-administratives colonials i neocolonials no s’ha de negligir pel que fa als seus efectes sobre els sistemes culturals que s’han de reestructurar en funció de les noves situacions.

Pel que fa a l'etnogènesi Soninké, i en concret a la gènesi dels parlars Soninké, sembla que

“the differentiation of Susu and Soninké as languages may be older than 1076, but the Susu could still have been a part of the kingdom. There can be little doubt that Sumanguru's tribe had been part of Ghana before its defeat. Whether these were the same or not, Sumanguru's people were sufficiently closely related to make them a natural refuge for the defeated dynasty or for that part which refused to accept Islam and domination.”

(McCall, 1971:15)

Altres sistemes etnosocials Manding:

Una gènesi etnosocial centrada en un àrea marcadament fronterera i pivotant entorn de d'una ciutat que exercia funcions clarament catalitzadores de les forces socials del seu hinterland vé exemplificada per Jenné:

“Jenné may, or may not have paid tribute of some sort to Mali, but it apparently was never military or politically subject to any other state until the time of Sonni Ali. This claim of independence for Jenné is interesting. The preservation of independence, attributed to natural protection in the marshes, cannot be wholly explained by geographical factors” (ibid: 23)

McCall llençà la hipòtesi d'una mena d'aliança entre els Soninké de Jenné i els Songhai de Gao, fins i tot una mica abans (unes dues generacions) de la caiguda de Ghana. Segons McCall, els Sorko eren els “boatmen” dels Son'ai i s'expandiren Níger amunt durant el període del regnat del Songhai Za Kossoi; els **Jenneké** els necessitaven per a comerciar, per exemple, durant el domini de l'àrea per part de l'imperi de Mali.

L'etnosistema Diawara, per un altre cantó, està estretament relacionat amb el regne de

Dyara, el qual va influir en l'emergència dels Bàmbara i que va tenir una llarga durada històrica.

Les etnogènesis derivades dels canvis en l'ambient social dels pobles migrants han estat una constant en l'àrea cultural Manding. Com indica Yves Person, "le phénomène le plus considérable des XVII et XVIII siècles fut la *mandinguisation de nombreux groupes peul*, qui se sédentarisent et adoptèrent la langue bàmbara tout en gardant une forte conscience ethnique: nois leur réservont le nom de *Foula*" (Person, 1970: 283). Casos semblants es van produir entre els Khasonké i els Wasulunké. Aquests darrers tener llur gènesi al segle XVII, quan els Malinké van remuntar el curs del Níger, provocant un moviment de població dels Pèl que els va portar fins al Wasulu. Com comenta Yves person, els Wasulunké, igual que els Konyanké, "sont des faciès parfaitement localisés" (Person, 1963: 126) del conjunt Maliké o Maninka, nom amb el qual Person designa "les gens de l'ensemble dialectal situé à l'ouest du Bambara" (ibid).

Per una altra banda, el clan dels Kamara de la regió del Konyan que porta el nom de Jomandé "a joué un grand rôle dans l'organisation des Dialonké sur les confins du haut Niger et du Futa Dyalon" (Person, 1970: 284).

LA CONCA DEL VOLTA:

Les altes conques del Volta, allunyades de la Vall del Níger en una zona fronterera entre la sabana saheliana i els boscos i sabanes arbustives guineanes, formen un conjunt històrico-lingüístic específic representat pel regnes Mamprusi (segle XV), Dagomba, Nanumba i Mossi (cap als segles XVI- XVII) i amb una constant d'organització social que oposava 'invasors' i 'autòctons' en termes de complementarietat política i religiosa, respectivament. De fet no va existir cap regne o imperi Mossi, sinó una vintena de regnes de dimensions molt desiguals entre els quals destaquen els de Yatenga i Wogodogo. Els etnosistemes Mossi van ésser hostils a l'islam, especialment "le Yaténga, directement en contact avec les provinces musulmanes du fleuve" (Niane, 1975: 41).

A la frontera sud de l'àrea Manding i sudanesa abans esmentada existí al llarg del s. XV en front de Mali i de Songhay un poder 'pagà' amb el qual els imperis hegemònics d'el liti

islàmiques estiguéren en conflicte permanent (Izard, 1985 (2)), dibuixant-se un limes fluctuant i, pel que sembla, algunes penetracions Mossi arribaren fins el delta interior del Níger, al Wagadu i, fins i tot, a Walata, seguides de penetracions, especialment Songhay, en territoris Mossi. Tot i aquests conflictes a la zona septentrional de l'àrea, i malgrat el domini exercit des del segle XVIII per l'estat Ashanti sobre els regnes d'Abron, Gonja i Dagomba, els regnes Mossi van romandre relativament estables i la lenta i reduïda penetració de l'Islam a ciutats i corts de Dagomba i Wogodogo des del final del segle XVIII fins a començaments del XIX no va modificar gaire els fonaments socials. Els Kurumba són la població autòctona juntament amb els Dogon (Marchal, 1974: 103), i hom troba a d'altres àrees de la conca del volta "un forte proportion de 'paléonégritiques' (...)" (Person, 1970: 293): Gurunsi, Lobi, Bwa, Bobo...

Sembla ser que els Mossi penetraren a l'àrea expulsant els Dogon cap a Bandiagara i que al segle XVI, en separar-se Yatenga de Wogodogo, ambdós regnes esdevindran dos pols rodejats de petits regnes vassalls que formaven la seva zona d'influència. A aquest sistema polític se li afegix una articulació etno-territorial específica: al nord-est de Yatenga estava la regió de Jelgoji, sota domini Pehl; al nord, com s'ha dir, el país Dogon; i al regne de Yatenga pròpiament dit romanien la població Kurumba que trobaren els Mossi en arribar a l'àrea, i que Michel Izard (1985(1)) categoritza com a 'gens de la terre', amos de la terra. D'altres grups ètnics de Yatenga són: els Pehl, pastors semi-nòmades; els Soninké o Sarakollé, practicants, com alguns Songhay, d'un comerç a gran distància que reforçà en gran mesura els estats Mossi. Cal dir que el fet que els Soninké fossin musulmans marcava un límit que els situava fora de l'oposició gent del poder-gent de la terra; finalment, poblacions manding com els Samo i els Lisa, i agricultors com els Kurumba, completen el marc d'etnosistemes que s'interrelacionaven en l'espai de Yatenga.

Com es pot veure, tot i que l'autoritat política del monarca i la qualitat de llengua dominant que tenia el More, múltiples sistemes espacio-temporals particulars funcionaven de manera complementària dins el territori; com comenta Pathé Diagne (1983), a l'Àfrica negra tradicional sovint els sobirans no eliminen poders, sinó que els sotmeten confederant-los, i no s'apropien de territoris, sinó que amplien espais polítics i cerquen, en els cas dels Mossi, que els amos de la terra autòctons legitimin llur poder. Pel que fa a les fronteres de Yatenga, un seguit de petits regnes franquejava els límits sud i sud-oest i no el deixaven en contacte directe amb la zona d'influència de Wogodogo; en la part septentrional, en canvi, les característiques àrides de la zona i el fet que travessi una vasta zona Pehls semi-nòmades contribuïren a que la frontera estigués poc fixada.

ELS ETNOSISTEMES 'PEHL':

Per etnosistemes Peul, o Pehl, ens volem referir a aquella miriada de sistemes socials dispersats entre Dakar i la República Islàmica de Sudan i que empren l'element diacrític anomenat 'Peul' com a matriu sociopsicològica principal, és a dir, com a eix d'articulació etnosistèmica i de posicionament del sistema com a conjunt davant de l'ambient social a on es troba. Els etnònims i les denominacions emprades per a definir els Peul són extremadament variables. Deixant de banda els nombrosos grups Peul diferenciats al llarg del temps i de l'espai i sovint identificats amb etnònims de base territorial (Denyanké, 'gent de Dèni', Toronké, 'gent del Futa Toro'), Mahdi Adamu i A.H.M. Kirk-Greene recullen les següents variants emprades per a identificar els Peul: Bafilani, Falata, Falatafalata, Filatanci, Foul, Ful, Fulani, Fulbé, Fulde, Fulfulde, Fulisch, Peuhl, Peul, Pular, Pullo (Adamu, Kirk-Green, 1986: xi).

Els grups Pehl, actualment uns sis milions de musulmans i poc més de 100.000 'animistes' anomenats Bororo ('salvatges', Woodabé en plural) dispersos des del Senegal fins al nord del Camerun, són uns etnosistemes generats a partir del desenvolupament amb el medi natural i humà 'un réseau d'actions et de réactions aux résultantes complexes. Le Peul est le produit de ce procès mouvant et multiforme, de cette transformation continue.' (Anselin, 1982: 18). Autors com Delafosse parlà dels Pehl com d'una mescla produïda a l'Oest africà entre els Moros Semites i els negres, mentre que Johnston els considerava com a 'blancs de pell fosca' (Johnson, 1921: 71) producte de l'injecció de sang blanca sobre la sabana sudanesa. En aquest sentit, "the Fulani are not basically of Negro stock, although it is clear that through the centuries Fulani populations have interbred in various degrees with the Negro populations among whom they are dispersed" (Stenning, 1959: 2).

D'altres teories han volgut cercar un origen etiop, sirià, o fins i tot somali, en base als trets físics comuns (Hama, 1968: 211). Aquest últim autor també considera que els actuals Moros són producte d'un mestissatge físic dels Berbers amb els Pél (ibid: 95).

D'altres, especialment Ch. A. Diop, són de l'opinió de que 'les Peuls, comme les autres populations de l'Afrique Occidentale, seraint venus de l'Égypte' (Diop, 1979: 388-389), i els noms totèmics Ka i Ba, de gran similitud amb les nocions metafísiques egípcies, serien un bon

exemple d'això. Alain Anselin pensa que l'etnogènesi primerenca dels Pehl abans de la seva arribada al Futa Toro i de la seva posterior diàspora, és producte d'un períple transaharià reflectit en les pintures rupestres de la zona (Anselin, 1982: 18; Iniesta, 1984: 122) i originat Egipte a partir de l'aportació dels pastors dràvides o proto-dràvides, dels quals derivaria fins i tot les nocions de Ka i Ba, enteses com a 'background référentiel au monde des pasteurs dravidiens' (Anselin, 1982: 39). En aquesta direcció, tal i com suggereix Thierno Diallo, "le rapprochement des Peul avec les peuples pasteurs nilotiques ou des Grands Lacs n'a rien de fortuit. Il se fonde sur des ressemblances physiologiques (anthropologiques) et sociologiques (conception et genre de vie et attitude envers le bétail)" (Diallo, 1986: 240). Tot i això, autors com ara l'hongarès Endre Sik (Sik, 1962: 46) i el senegalès Makhtar Diouf consideren que els Peul són "*Berber Sahariens*" (Diouf, 1998: 45).

Hipòtesis de caire fantàstic completen les elucubracions que, amb major o menor encert, s'han portat a terme sobre l'origen dels Pehl. El que sembla cada cop més evident és que grups procedents del Sahara s'infiltraren dins del Sahel a mesura que avançava la desertificació, arribant al Hodh i Tagant de la Mauritània actual a començaments de l'era cristiana.

DINÀMIQUES SOCIALS:

La dinàmica dels grups Pehl s'ha vist marcada per un continu brollar d'entitats polítiques i per consegüents desplaçaments de població des del Futa Toro. Vers l'any 800 el clan Pehl dels Dia Ogo bastiren un estat al Tékrur, lloc de generació de l'ètnia Tekruri mercès a la fusió amb els Serer. La desfeta de l'estat de Ghana, per un altra banda, provocà que 'desde el siglo XI los cursos medio y bajo del río Senegal serán la reserva de todas las grandes migraciones Pehl: nacía el Futa, país de los Pehl' (Iniesta, 1984: 128). Vers el segle XIV comença a dibuixar-se la línia de separació entre els Pehl musulmans, els Futanké, i els Pehl 'animistes', els Fulbé Fura (purs, tradicionals), sedentaris els primers, nòmades els segons; a finals del segle XV, una revolta

s'esdevé al sud del Futa Toro, al Bubdu, encapçalada per un Pehl, Tenguela, però seguida per Tenda, Dialonké, Baga i Maninka. Tot i la intervenció demoledora dels Songhai al 1512, poc després un poder animista sota la dinastia Pehl dels Denianké ocupà tot el Tékrur.

Entre el 1500 i el 1700, després que els caps Dialonké (o Jalonké) acceptessin l'assentament de Pehl a les muntanyes guineanes, el nombre d'aquests anà en augment, mentre que al delta interior del Níger, el Macina, els clans Pehl dels Diallo, Bari o Sangaré instauraven sistemes polítics on convivia Dogon, Bàmbara i Bozo. Però vers el 1725 els Pehls musulmans de les estribacions muntanyenques guineanes iniciaren una guerra civil els límits divisoris de la qual era la religió i l'ètnia, doncs els pobles i ciutats Dialonké foren els sotmesos mercès a l'ajut de Pehls provinents del Futa Toro i del Macina i malgrat l'aliança dels Malinké amb els Dialonké.

Aquests darrers són un etnosistema que trobà refugi a les estribacions muntanyenques del Futa Jalon vers el segle XIII (Camara, Diallo, Sanoussi, 1986: 242). Les mateixes muntanyes veïeren l'arribada de Peuls animistes (segles XV-XVI), moviments migratoris que "trouvent leur origine dans le climat d'insécurité dû à l'effondrement de l'empire de Ghana et celui de Sumaworo Kanté" (ibid). Aquestes migracions Peul es dirigiren del Massina vers el Futa Jalon, però també en direcció al Bundu, al Bambuk i al Wasulu. En aquest darrer cas, el país del Wasulu fou l'espai de gènesi de la nova ètnia Wasulunké.

Reprement el tema de la dominació Peul al Futa Jalon (o Jalonkadu, literalment 'país Jalonké'), cal dir que abans de la comentada guerra del 1725, la zona conegué una sort de confederació bastida al segle XVI sota la direcció de Koli Tengela. Formant un front unit contra les guerres religioses dels Mansa ('emperadors') de l'Imperi del Mali, Koli reuní en aquesta confederació els animistes del Sudan occidental: Peul, Susu, Basari, Maninka i Koniagi. De fet, el mateix Koli Tengela, "après avoir établi la main-mise des Peul sur le Jalonkadu, continua son périple jusqu'au Futa-Toro, où il fondera un autre empire Denyanké"(ibid). El personatge de Koli Tengela hauria d'ésser inclòs dins dels individus fronterers que sovint han creat o han galvanitzat un sistema social. En aquest cas, Koli Tengela pertanyia al grup ètnic peul dels Denyanké, és a dir, era originari de la regió de Deni, al delta interior del Níger, i va col·laborar en la generació de dos imperis (confederacions) Peul, al Futa Jalon i al Futa-Toro, en les fronteres occidentals de l'imperi del Mali. A més, "y inaugure la dynastie païenne des Satigi, jusqu'à 18° siècle" (Diouf, 1998: 45).

Dues impressions s'extreuen: per un cantó, el nou estat musulmà serà creat mercès a l'ajuda dels altres pobles Peul que, tot i dispersos, constituïen relacions de força que permeteren ajuntar esforços sobre un mateix territori, ensems que els Malinké es coaligaren amb els seus parents de tradició Mandíng, la qual cosa mostra com la consciència de pertanyença a un mateix conjunt humà i una conjuntura política determinada generen delimitacions molt poderoses; per un altre cantó, aquest territori es coneix en l'actualitat com el Futa Dialon, 'es decir, el país Pehl que antes poblaban los Dialonké' (Iniesta, 1984: 132), signe evident de que l'ímanat Pehl introduïa un nou concepte d'explotació de la terra reduint als habitants a la condició de serfs.

L'imperi Pehl de Sokoto, generat a començaments del segle XIX al nord de l'actual Nigèria, configurà la geografia política actual de la zona: un nord nigerià islàmic i una aristocràcia producte de fusions Hausa-Pehl al front dels diversos califats en què es dividí el de Sokoto. La penetració Pel arribà al segle XIX vers el sud, concretament a Nupe, "and a large tract of Yoruba territory"(Morton-Williams, 1968: 1), tot i qu el nombre d'efectius fou poc nombrós. A més, i a l'igual que al domini Pehl occidental, a la sabana hausa els Pehl es dividiren en musulmans sedentaritzats, hausanòfons en sa majoria, i Bororo que, a les estepes de l'actual estat de Níger, romangueren lluny del procés d'islamització dels Pehl absorbits pel califat de Sokoto. Precisament, l'arribada dels britànics a la zona de Sokoto generà nous moviments de poblacions refractàries a la colonització: grups Pehl es dirigiren cap a les muntanyes del Darfur, a l'est del Txad. La progressiva aridització del clima ha provocat que alguns dels pocs Bororo que resten reconstruïssin llur gènere de vida orientant-lo vers l'agricultura complementària al Macina o a l'Adamawa (actual Estat Camerunès), però, en general, dels diversos etnosistemes Pehl, els nuclis Bororo són els únics que, voluntàriament, practiquen la vida nòmada i defugen les concentracions urbanes (Iniesta, 1984: 127). De fet, els Bororo, per parlar d'ells mateixos, sovint prefereixen el terme "*Fulbe ladde* (peul de brousse)" (Dognin, 1981: 140).

ETNOSISTEMES PÈL:

Els grups socials coneguts genèricament amb el nom de Pèl atresoren una gran quantitat de grups etnosocials sorgits com a conseqüència de la frontera mòbil derivada de la diàspora d'aqueix poble, així com de les fronteres amb els sistemes socials circumdants. A tall d'exemple, només en la petita zona del Koutous (Níger oriental) trobem els Woodabé i els Tchatchyé (Bororo) (Retailié, 1981: 58), així com els Bornawa a l'àrea entre Boutoum i Tasker, i els Dagawa, a la regió de Kiringim.

La regió sociogeogràfica del Maasina és un perfecte exemple de l'alt grau d'articulació social entre els diferents col·lectius que conformen l'etnosistema Pèl allà present:

“On reconnaît les familles Ardo (chef de tribu), Modi Baré (maraboutique), Poulo Bodédio (éleveteurs gardant veurs ou riziculteurs), Diawambé (commerçants), Maboubé (tisserands), Sakébé (cordonniers), Laobé (menuisiers), Wyeloubé (forgerons), Wambaybé (musiciens ou griots). Parmi les captifs cultivateurs (Rimaïbé) on peut distinguer également plusieurs catégories”.

(Gallais, 1960: 146)

Pel que fa a l'àrea fronterera entre els actuals estats de Mauritània, Senegal i Mali, ja des del segle XIX (c. 1885) força grups Pèl van emigrar vers el sud maurità, a on, segons J.P. Hervouet als anys 1980 eren el 36 % de la població del Mabout, el 19 % del Guidimakha i el 20% al Karakoro; els aproximadament 3000 Pèl que hi romanen pertanyen a tres grups diferenciats:

Per una banda estan els Fulbé Walo, molt influïts pels veïns Tukulëer pel que fa a la sedentarització (fins i tot emigraren plegats del Bosséa cap al Gorgol), i constituïts pels següents grups: els Bosséabé, que “forment aujourd'hui le fond de la population Peul du Gorgol avec les Hodionabé, Ndiakirnabé, Ndetbé et Bougounabé” (Hervouet, 1981: 71); d'altres Fulbé walo d'origen més oriental són els Tiutinkobé, els Diawbé, els Ndoundounabé i els Pambinabé, “qui occupent à partir de 1940-1945 les espaces laissés libres par les Foulbé Diéri” (ibid), mentre que els Fresbé són el grup més septentrional, atencant l'Açaba.

Els Fulbé Diéri, que arriben fins al Tagant, són originaris del Ferlo i estan formats pels

Sanarabé (incloent-hi els Galloyabé, Sedonabé, Aérankobé i Dikanabé), els Hontorbé, els Yalabé i els Ferlankobé; aquest darrer grup s'ha sedentaritzat al Guidimakha.

Per últim, els Fulabé, amb tres grups: els Oulnabé, els Nianinkobé i els Boundounabé, tot i aquests últims s'han fusionat a Mauritània amb els altres grups sedentaritzats, "toucouleurisés" (ibid: 72)

A la zona del Fuladuu (Senegal oriental) trobem diverses agrupacions Peul. Per un cantó, els antics esclaus, coneguts com Jiyaabe, els quals constituïen el 53 % de la població total de l'àrea vers el 1960.

Els Tukulér (Toucouleur, Hal-Pulaar, Futanké, Futânkoobé):

Els Tukulér són un etnosistema integrable dins del complex univers de col·lectius etnosocials Pèl i que va generar-se a la zona fronterera del Takrur mitjançant l'hòlon islàmic i a partir de la fusió de poblacions d'origens diversos, especialment Serer.

Abbé Boilat (1984: 390) considerava aquest etnosistema Hal-Pulaar (parlants de Peul, o sigui, fulanòfons) com a una 'barreja' de Pèl i Serer, i en distingí dos tipus, els "Toucoulaures noirs", aliats amb els Serer, i els "Toucoulaures cuivrés", aliats amb els Moros.

Pel que fa als Tukulér de la riva dreta del Senegal, "dès le début du siècle, ils quittent le Bossea surpeuplé et s'installent en grand nombre dans la subdivision du Gorgol, (...) en 1908, Coup, Administrateur à Kaedi, estime à 6000 les Toucouleur de la rive droite. Ils sont environ 30000 aujourd'hui et ce mouvement s'inscrit dans la considérable emmigration des habitants de la vallée du Senegal" (Hervouet, 1981: 68-69). L'emigració Tukulér per l'Àfrica occidental derivà de les expedicions del també Tukulér El Hajj Umar Tall, el qual arribà fins al delta interior de Niger el 1862, exercint fins el 1893 "le pouvoir du *fuuta* (nom donnée à la domination des Toucouleur, originaires du *Fuuta Tooro* sur le Maasina)" (Le Marcis, 1999: 155), i traslladant la capital de Hamdallay a Bandiagara en una mostra evident de voluntat de diferenciació respecte de l'anterior poder teocràtic musulmà existent a la zona entre 1818 i 1862. De fet, les migracions Toronké van dirigir-se especialment cap a quatre regions: "1°-Le Yaga (un canton dans le cercle

de Dori-Haute Volta), 2°- Torodi (un canton dans la circonscription de Say-Niger), 3°- Le Bobobeye (Margou, cercle de Niamey), 4°-Sokoto (Nigèria) (...)” (Hama, 1968: 92). D’altres Tukulèr del col·lectiu Torobbé van arribar fins a l’Adamawa, segons recullen algunes tradicions orals de les poblacions allà presents (Mohammadou, 1981: 232).

L’holon principal dels Tukulèr, l’element social que fusionà els agrupaments d’origen Peul i Serer que generà el nou etnosistema Tukulèr, fou sens dubte el sistema socio-lògic islàmic. De fet, es probable que l’etnònim Tukulèr tingui el seu origen en el topònim del regne a on s’esdevingué l’etnogènesi, el Tekrur o Takrur: “the word Tavruri (plural Takarir) was coined to refer to the people of this kingdom”(Al-Naqar, 1969: 365). És significatiu que aquesta zona, islamitzada al segle XI, fos rebatejada al segle següent amb el nom de Futa-Toro, “Toro étant un terme peul qui signifie ‘prier, implorer’ (...)”(Camara, Diallo, Sanoussi, 1986: 319).

ELS GRANS LLACS

La regió sociogeogràfica dels Grans Llacs és una frontera múltiple amb nuclis que són autèntiques *vagina gentium*. Així, el Kivu congolès ha esdevingut per a Hutu i Tutsi “un verdadero <granero> (...)un hutuland o un tutsiland” (Kabunda, 1998: 17), és a dir, una zona de frontera a on s’ha generat també l’etnogènesi Banyamulenge, fortament carregada d’energia social en tant que sistema fronterer produït per la implantació dels Tutsi en un nou ambient social.

És probable que el procés de modernització hagi fet que els Tutsi, Hutu i Twa passessin d’èsser ‘castes’ a esdevenir ‘ètnies’, però si partim de les premisses que s’han anat perfilant en aquest treball, més aviat s’hauria de veure el sistema social Rwandés, per exemple, com a un conjunt de col·lectius etnosocials articulats de manera jeràrquica en temps tradicionals, amb l’ètnica Twa al marge de la circulació social del sistema, aïllament polític que potser ha influït en el fet que els Twa parlin un dialecte que “possède des caractéristiques particulières” (d’Hertefeld, 1962: 229).

És important comentar que els propis col·lectius etnosocials Hutu i Tutsi tenen una certa varietat interna. En el cas de Burundi, hom distingeix ‘les Tutsi-Abanyaruguru [nobles] et les

Tutsi-Hima [casta de pastors i agricultors] (...). Finalmente il y a les Abaganwa, les membres de la famille royale” (Trowborst, 1962: 120). A més, a l'oest de l'actual Tanzània es troben els Ha, dividits en tres grups : “d’una part les véritables Ha, d’origne bantouïde (la grande masse du peuple), et d’autre part les Tusi ou Tutsi (...) d’origne soi-disant hamitique, habitant d’une manière éparsse parmi les premiers. (...)il existe un autre groupe, comparable aux Twa du Ruanda-Urundi. Les soit disant *Nyahoza*, pêcheurs et potiers, habitant sur les rives de la Malagarasi et de la Moyowosi, et dans le sud-est du Buha” (Scherer, 1962: 178-179)

A la frontera nord de l'àrea sociogeogràfica es trobava el regne d'Ankole, constituint un etnosistema jeràrquic format per Bahima (pastors) i Bairu (Oberg, 1981: 228-229). Els sistemes etnosocials jerarquitzats eren, doncs, la característica més destacable dels pobles dels Grans Llacs. De fet, tot i que hi ha qui afirma que “the Tutsi in Ruanda and Urundi and the Hima in Ankole form an endogamous caste” (Fallers, 1960: 15), creiem que és més apropiat parlar d'un sistema holista basat en forts *clivages* etnosocials diferenciats socioprofessionament (però, sobretot, socio-simbòlicament), unes fronteres força més mòbils i poroses que les modernes, però suficientment reals com per a generar uns col·lectius socials factuais.

L'IMPERI DEL MWENE MUTAPA:

Sistema polític derivat de les estructures estatals Karanga, l'imperi de Mwene Mutapa, o Monomotapa, és un interessant cas en sí mateix (i també pel que fa als seus orígens i antecedents) de desenvolupament endògen en base a imbricacions i recomodacions constants, fins que fou no pas la invasió portuguesa sinó un fenomen migratori generat en un àrea de densificació comunicativa i, sobretot, demogràfica, molt elevada (l' *Mfecane*) el que provocà l'esfondrament definitiu del sistema polític del Monomotapa com a entitat distintiva dins dels etnosistema Karanga/Shona de la meseta de l'actual Zimbabwe.

La construcció de la geografia física i social de l'Àfrica oriental s'ha elaborat en dues

direccions: per un cantó, els africans de l'est dissenyaren una terra amb concentracions polítiques segons les zones, forjant interdependències entre ramaders de l'altiplà i agricultors costaners i establint acords entre els ports i els regnes circumdants (Iniesta, 1993: 56; Ehret, 1985), i els musulmans que desenvoluparen una xarxa de ciutats mercantils a la costa i a les illes properes.

A l'àrea específica del sud del riu Zambeze s'esdevingueren mutacions socioeconòmiques iniciades (segles IV-V) amb la integració en els circuits comercials a llarga distància, i que vers els segles X-XII, i sempre a partir de bases culturals locals, sorgien complexos culturals com Leopard's Kopje i Gumanje, d'origen Shona (Karanga). Per que hi hagués un auge comercial, però, prèviament va haver una jerarquització sociopolítica i una autoritat religiosa que canalitzés el poder polític i el fes identificar amb la divinitat. El gran nombre de construccions ciclòpees de la zona (unes 150) testimonien almenys dues coses: l'existència de poques concentracions en un lloc per molt de temps (el poder no té una seu física estable) i l'ocupació d'espais elevats per part dels mwene (senyors), espais conceptualitzats com a llocs d'unió entre la verticalitat solar i la força social de manera que el sobirà catalitza ambdues forces ensems que s'identifica amb l'ordre còsmic. Aquesta digressió ha tingut com a fita mostrar el caràcter africà (no exògen) de les construccions de la zona. L'enclavament més significatiu, el del Great Zimbabwe, fou abandonat cap al 1440 per l'excessiva pressió demogràfica sobre la terra; posteriors enfrontaments entre fraccions Karanga van derivar en una fisió en tres nous grups: un marxà vers el Zambeze (Mwene Mutapa), un altre romangué al sud (Toloa o Torwa) i el restant emprengué la direcció oest i generà la cultura de Khami. Els Karanga septentrionals, amb l'estat del Mwene Mutapa com a plataforma, s'extengueren tant cap al nord del Zambeze (habitat per grups de llengua Tonga) com vers la costa teve i la desembocadura d'aital riu, diferenciant-se per les seves ocupacions comercials fins al punt que els seus veïns els identificaven amb el mateix nom, kore-kore, que als Waswahili.

Una nova fisió dins dels etnosistemes Karanga tingué lloc quan, a la zona meridional del domini del Mwene Mutapa, els clans Rozwi, propers als clans guerrers Munhais dels Mwene Mutapa, s'escindiren en dos centres polítics (Toloa i Changamir) que s'independitzaren i que arribaren a cristal·litzar en el poderós estat Butua, país dels Twa, nom que donen els Bantu a les llengües khoisànides; precisament foren grups khoisànids els que forjaren el sistema polític de Mbara, estat productor de coure usat com a moneda fins i tot a Mwene Mutapa. Això porta a una reconsideració de les estructures i/o capacitats socials dels etnosistemes Khoi-Khoi de l'Àfrica meridional, menyspreuats sovint com a sistemes paleolítics quan, de fet, llur abstenció d'entrar en estructures estatals o excedentàries és voluntària; de fet, com es veu, les interrelacions amb

d'altres grups i amb el context poden motivar l'establiment de sistemes polítics estatals.

Per acabar es pot comentar que l'establiment d'una nova frontera (arribada dels portuguesos) generà processos d'horogènesi: independències de Quiteve (començaments del segle XVI), Sedanda (mitjans del mateix segle), Banué i Manica (ambdós al segle XVII). Tots aquests sistemes polítics bantúfons de llengües Kikaranga pertenyien, doncs, a un context polític amb l'eix a l'altiplà rhodesià, i, com en molts d'altres llocs d'Àfrica, les conquestes territorials implicaven l'establiment de mecanismes de fusió dels Karanga vencedors amb els caps de la terra, vençuts però respectats fins al punt de que, per exemple, l'esposa principal del Mwene Mutapa era del grup Tonga. A més, els Karanga comptaren amb els Waswahili com a intermediaris amb el comerç de l'Oceà Índic, i es guardaren de saturar el mercat de béns importats (com farien els portuguesos) per què sabien que el prestigi es basava més en la capacitat de redistribuir (Lenski, 1993) que no en la d'ostentar, i que un trencament de l'equilibri afectaria a la base social i, per tant, al seu negoci. Però tot i les transformacions derivades de la penetració portuguesa, el regne de Mwene Mutapa, tot i un evident debilitament, generà per exemple límits concrets amb els governadors portuguesos i llurs zones d'implantació, com ara l'obligació d'un pagament anual que fins ben entrat el segle XIX representà el manteniment d'una esfera, cada cop més feble, de diferenciació política. Foren les invasions de pobles Nguni procedents de l'àrea de Natal (la ja comentada mfekane que en un altre moment d'analitzarà amb més deteniment) les que redefiniren les relacions de força d'una forma tal que feren desaparèixer els sistemes polítics que els Karanga havien bastit a l'àrea compresa entre el Limpopo i el Zambeze.

LA BANYA D'ÀFRICA:

“Fra tutti i gruppi etnici arbitrariamente smembrati, il caso più rilevante era senza dubbio quello della popolazione cunama. Questa confinava etnograficamente ad ovest con le tribù del Sudan anglo-egiziano(...). I cunama rappresentavano una vera e propria marca di frontiera ed inoltre vantavano caratteristiche d’alterità rispetto ai paesi limitrofi, per lingua, credo religioso e strutture sociali. Al loro isolamento aveva contribuito l’aridità del suolo e la recenti vicissitudini politico-militari. Nell’ultimo quarto del XIX secolo, la tribù aveva, infatti, opposto resistenza all’espansionismo della Mahdia ed alle incursioni che i notabili etiopici effettuavano periodicamente (...)”

(Guazzini, 1999: 318-319)

La banya d’Àfrica resulta un privilegiat observatori de les gènesis etnosocials i de les realitats frontereres en diverses escales espacio-temporals. El cas dels Somali resulta paradigmàtic: com ja s’ha comentat, els etnosistemes Somali no presenten una homogeneïtat sociopolítica en tant que han consistit en organitzacions etnosocials políticament autònomes. Així, “prior to their colonization by Britain, France, Italy, and Ethiopia (...)the Somali people formed a single cultural and linguistic unit, but not a single political entity” (Lewis, 1969: 341).

El *corpus* ètnic somali (els proto-somali) sembla haver sorgir d’un nucli situat al sud del riu Dawo, al sudest de l’actual Somàlia (Ehret, 1995: 236), com ho demostren les dades lexicostatístiques (Kussow, 1995) en contra de diverses versions que apostaven per un poblament Somali que entrà pel nord de la Banya d’Àfrica, és a dir, que era un poblament resultant de la fusió de població autòctona amb immigrant procedents de la Península Aràbiga. Herbet S. Lewis, pel seu cantó, opina que el nucli d’origen dels Somali està “in the south-eastern highlands of Ethiopia” (Lewis, 1966: 42). De fet, els Somali no han constituït mai una nació en el sentit modern-occidental del terme, és a dir, un grup homogeni i tencat amb estructura isòtropa. Tant és així que I. M. Lewis subratlla: “the primary schism in the Somali nation [is]between the

sedentary Sab and nomadic Somali (...)” (Lewis, 1960: 228).

I tot i que Somàlia no existeix pas com a Estat ni tan sols com a etnosistema, si que es pot parlar de l'existència, com s'acaba de fer, d'etnosistemes somalis que, en situacions de frontera, ergo, de diferenciació social, d'interacció amb d'altres agrupaments diferenciats, es presenten com a somalis. Així succeeix a l'àrea del nord-est de Kenya, a on s'ha generat com a conseqüència de l'increment de les interrelacions frontereres una “nouvelle identité somali-musulmane” (Schlee, 1999: 225). La identitat es reforça en la frontera etnosocial i es reafirma de manera molt més homogènia als marges que no pas al bell mig de la regió sociogeogràfica somali.

És més: la frontera social entre Somalis i d'altres grups veïns al vèrtex nordoriental kenyata ha guanyat solidesa mercès a l'increment de les energies en joc i, en concret, com a conseqüència de les contradiccions sociopolítiques entre els grups en conflicte. El conflicte torna a actuar, doncs, com a mecanisme de cristallització identitària i de profundització de la distància social expressada en la frontera, ja que abans d'això més que no pas un límit fins a cert punt linial existia una zona fronterera a on es generaren diversos sistemes que es podrien englobar com a Somali o com a Oromo però que constituïen uns etnosistemes diferencials inclosos dins d'altres superetnos: així, els Gabbra, Sakuye i Boran estarien dins de l'etnosfera Oromo, mentre que els Ajuran, Garre i Rendille serien sistemes d'origen Somali, però tots aquest grups formaven part d'un gran etnosistema el nucli polític principal del qual era l'ètnia Boran. Per tant, constituïen una unitat múltiple, un sistema nucleïtzat pels atributs màgico-polítics focalitzats pels Boran però a on cada sistema etnosocial tenia la seva especificitat diferencial distintiva.

Conectant amb el proper apartat, només dir que el somali Mohamed M. Kassim considera que la regió de Benadir, a la costa sud de Somàlia, fou “the birthplace of the Swahili civilisation” (Kassim, 1995: 38). El mateix opina Chittick, tot fent-se ressò de J. S. Trimingham suggerint que la civilització anomenada shirazi, nucli dels Swahili, “probably grew up on the Banadir coast, and the Shirazi migration to places to the south, including Kilwa, come not direct from Persia on the Gulf, but consisted of a movement of Swahilized people from the Banadir” (Chittick, 1965: 292).

La gènesi d'aquesta civilització, sempre segons aquest autor, estaria situada en una zona de frontera entre els etnosistemes somalis i els bantúfons. Christopher Ehret opina de manera diferent, i suggereix que “the Swahili derived from a subgroup of the Mashariki Bantu, the Sabaki (...). Already by the 10th century at least two Swahili cities, Shanga and Manda, had grown up

on different island in the Lamu archipelago” (Ehret, 1995: 248). En aquest segon cas, els Swahili serien el producte d’una nova combinació sistèmica a partir del filtre social generat pels Sabaki en una zona també fronterera (d’aquí el nom de Swahili, de sahel: frontera, costa, marge...), filtre que permeté al nou etnosistema integrar energies socials i materials diacrítics procedents de les cultures amb les quals entrà en contacte, ensems que la frontera etnosistèmica així bastida permetia una diferenciació social respecte dels grups socials circumdants.

ETNOGÈNESI I ETNOSISTEMES WASWAHILI

La franja costanera de l’Àfrica oriental és una zona fronterera a on la gran densitat d’intercanvis socials han permés, com comenta Rafael Crespo, que “surgiera una nueva sociedad llamada <Swahili>” (Crespo, 1992: 67), amb una matriu arabo-musulmana (Harries, 1964: 224) que fusionà elements humans de diversos orígens però essencialment negroafricans, autòctons de la frontera índica.

Waswahili, els Swahili, poden representar fins a cert punt a d’altres societats africanes que varen subvertir estructures precedents envers nous conceptes socials; Waswahili és resistència i canvi cultural, transculturació i síntesi, moviment cap a l’altre i retorn a formes antigues. Swahili fou i és mobilitat cultural (Iniesta, 1992: 162). De fet, “the dynamic capacity of ethnicity will be emphasized by briefly tracing the social history of the *Waswahili* over the last century” (Arens, 1975: 427). Tractant de categoritzar els Wa Swahili, Carol M. Eastman va trobar una gran varietat de matrius conceptuals emprades per aquests i que mostren la gran plasticitat d’aquest etnosistemes (Eastman, 1971).

La cultura Waswahili no es pot considerar (com cap cultura) un transplant en terra africana, sinó que és un desenvolupament, una construcció social en base a precedents autòctons, i en concret al que Al-Mas’udi anomenà els Zandj, poble que feia servir una lingua franca emprada pels sudaràbics i que fins i tot establiren freqüents matrimonis amb aquests, en el Periple de la Mar

Eritrea, del grec Cosmes Indikopleustes (segle I d.c.) s'esmenta la relació familiar i política dels sudaràbics de Himyar amb els pobles costaners d'Azània (costa africana al sud del cap Guardafui), terme sinònim del persa Zyngion représ i hel·lenitzat per Ptolomeu com a Azània (Oliver, 1970: 427) i transformat entre els musulmans, com s'ha vist, en el Bilad es Zanj, país dels negres orientals.

Sembla que ja les cultures Dràvides de Mohenjo-Daro i Harappa establiren contactes freqüents amb les costes de l'est africà (Iniesta, 1993). Hi ha proves de l'existència de navegacions sudaràbigues, perses, índies, gregues i fenícies a les costes africanes del Mar Roig i molt al sud del cap Guardafui. Àdhuc molt abans, les esquadres egípcies de Hatxepsut (1500 a.c.) visitaven la Banya d'Àfrica o país de Punt, més tard denominat Ofir per les flotes mercantils aliades de Salomó i Hiram de Tir (970 a.c.) (Iniesta, 1992: 167). Amb l'Islam s'esdevingué una acceleració dels contactes i una multiplicació dels pactes politico-familiars amb l'arribada de petits nuclis musulmans disidents des del sud d'Aràbia i el Golf Pèrsic.

L'especificitat de la civilització swahili es basa en el sorgiment d'un etnosistema o millor, d'una cultura de síntesi afro-islàmica que, a partir de l'horogènesi de la frontera costanera d'altíssima densitat d'interaccions situada entre el sud de l'actual Somàlia i el nord del modern estat de Moçambic, va influenciar diversos etnosistemes. Les poblacions Waswahili s'extingueren, doncs, de Muqdishu fins a Sofala, i fins i tot als extrems nord i nordoest de Madagascar ja des dels segles IX-XII, precisament aquesta illa presencià un renaixement Swahili a la zona de la badia de Boina, a partir del segle XIV (Vérin, 1983: 123-124, 127).

Vers el segle XII encara no constituïen, però, una comunitat homogènia: al fons de població Bantu es van fusionant elements àrabs, perses i indis. La identitat Waswahili, 'étymologiquement, ceux de la côte' (Constantin, 1987: 221), es condensa mercès als límits bastits amb poblacions veïnes (en especial, la fe islàmica i el comerç) i la voluntat de diferenciació dins d'un ambient cultural Bantu. Així, la dinastia Shirazi de l'illa de Kilwa Kisiwani va construir una mitologia que els feia entroncar amb els perses i, amb la fita de preservar una base fonamental per a la seva supervivència com a sistema cultural, endegà campanyes bèl·liques, per exemple, contra la població de l'illa propera de Sanjo-ya-Kati, a mitjans del segle XIII (Matveiev, 1985: 480). De fet, gran part dels poders de les societats mercantils de l'Àfrica oriental reivindicaren orígens aristocràtics perses i àrabs, 'dudosos estos últimos, ya que los grupos que desde tiempos

antiguos comerciaban con Azania no eran árabes, sino sudarábigos, es decir, pueblos negros, sedentarios y abiertos al mar' (Iniesta, 1992: 168).

Així doncs, aquest mecanisme de 'invenció social' dels orígens comentat per Matveiev respecte de l'illa de Kilwa Kisiwani, però present també a l'illa de Pate i a d'altres illes i enclaus progressivament islamitzats, és una estratègia reeixida d'horogènesi, de fabricació d'un límit polític diferencial. L'aristocràcia clànica Zanj o afro-oriental s'enfortí amb la integració d'elements musulmans arribats de l'exterior i que van facilitar la intensificació de les relacions comercials amb les costes septentrionals de l'Índic. El sistema polític es basava en el principat (ibid: 169), sempre sota control del consell aristocràtic transformat en senat de notables amb base per a la capacitat econòmica.

Davant les tesis difusionistes que veuen en tota dinàmica històrica africana una ma europea, o semita si més no, es defensarà l'etnogènesi autòctona; etnogènesi, evidentment, producte d'interrelacions i de bastiment de límits, etnosistema relacional, com gairebé tots. Segons Matveiev, per exemple, l'Islam, que començà a penetrar a la costa africana oriental des dels segles VII-VIII, al segle X s'assentà a les illes properes a la costa i, vers el segle XII, a la mateixa costa, coexistint amb els cultes tradicionals.

La voluntat de diferenciació respecte dels altres africans, però, va fer de l'Islam un signe de diacrisis que marcà límits essencials en la cristallització de l'ètnia Waswahili que, tot i la seva relativa decadència a partir de la destrucció del comerç marítim per part dels portuguesos (ibid: 499-500), desenvolupà estratègies d'adaptació dinàmica a les noves situacions i, en concret, a les noves horogènesis derivades de la presència occidental a les costes de l'est d'Àfrica, primer, i als Grans Llacs i l'interior més tard. La civilització Swahili no és pas un transplant àrab en terra africana, sinó que molts dels desenvolupaments observats "take place independently of foreign influences, and reflect the evolution of a civilization on the east African coast with a distinct flavour of its own" (Chittick, 1963: 190).

La interpenetració dels sistemes culturals africà i musulmà creà la societat Swahili, cultura de direcció política musulmana vertebrada per l'activitat mercantil entre el continent i la resta de l'Índic, però amb una població majoritàriament no-islamitzada i uns pactes familiars i polítics amb els pobles infidels (Iniesta, 1992: 169). A més, en diferència a les societats sudaneses de Ghana, Songhai o Malí, que permetien a la ciutat autòctona i al monarca mantindre's a profilàctica distància ideològica de les influències del comerç i de l'islam, en les societats Swahili per primer cop una cultura africana s'estructurava entorn del mercat, fins i tot en la distribució material,

espacial, de les zones urbanes: la mesquita i la seva plaça eren el pol de reunió, però el palau del Xeic o Sultà s'obria sobre el port i el mercat. Swahili és, doncs, una societat centrada en el comerç i amb una major porositat social. Un nou sistema social en definitiva.

La matriu sociopsicològica de la identitat (i/o la llengua) swahili ha proporcionat un ancoratge etnosocial, un eix de pivotació sistèmica i de estructuració dinàmica de comunitats com les ciutats tanzanes de Mto wa Mbu i d'Ujiji. Nogensmenys, els Wanyema, "who originate in Zaire, were referred as *Waswahili*. Stigand, writing earlier in the century, noted that the Nyamwezi of central Tanzania who were resident on the coast would be referred to as *Waswahili*" (Arens, 1975: 428). Encara més: tot i que, per regla general, "a Swahili is (...) any Muslim Swahili-speaker of African and Asian descent who regards himself as a Swahili and not as an Arab or member of some other coastal community" (Berg, 1968: 35), "a *Mswahili* could be a Christian, Muslim, or Pagan, dress in an Arabian, European, or traditional style, and live in a town or in the scattered hamlets of the interior just to mention a few of the possibilities. In effect, the cultural characteristics are extremely diverse(...)" (Arens, 1975: 429).

Aquesta reestructuració, síntesi cultural, que és la societat Swahili, ha afavorit que el Kiswahili esdevingués lingua franca de l'Àfrica Oriental, conjuntament amb el context polític. Així, l'administració alemanya (1885-1914) emprà el Kiswahili, i els britànics aprofitaren el sistema precedent i, a més, escolliren el dialecte més estès (el de Zanzibar) com a base del Kiswahili estandaritzat, àmpliament difós avui en dia: primera llengua de Zanzibar, Pemba, Illes Comors, Tabora, Ujiji i Bujumbura; segona llengua, quotidianament emprada, a Tanzània i Kènia; llengua comercial a Uganda i l'Est de l'actual República Democràtica del Congo; finalment, usat esporàdicament al sud de Somàlia, nord de Moçambic i a l'urbs de Kinshasa (Iniesta, 1982: 56-57).

Tot i la gran expansió geogràfica de la llengua KiSwahili, l'etnosistema WaSwahili només ha cristal·litzat en espais concrets, normalment de caire fronterer amb col·lectivitats que prengueren la matriu sociopsicològica proporcionada per tal d'afaiçonar-se en un *milieu* marcat per l'ambivalència, la densitat de comunicació o el *vacuum* institucional. Així, els Swahili de Zanzibar van comerciar sovint amb els pobles del llac Victòria, però segons sembla "Zanzibari influence along the lake route had a superficial structure" (Holmes, 1971: 503). En canvi, a l'àrea septentrional del llac Nyasa (l'actual nord de Zàmbia i Malawi) van instal·lar-se algunes comunitats Swahili cap a finals del segle XIX (Wright, Lary, 1971), primer amb fites merament comercials, més endavant establint relacions més clarament polítiques (de cooperació i d'hostilitat) amb els etnosistemes de la zona (Langworthy, 1971).

Per una altre cantó, cal posar de relleu que, en tant que etnosistema de gran extensió geogràfica i temporal, els WaSwahili compten amb una gran diferenciació interna concretada, per exemple, en diversos col·lectius socials de base local que de nord a sud serien: Amaranti (al Benadir), Bajuni, Wa-Siyu i Wa-Pate (ambdós a l'illa de Pate), Watu-wa-Lamu, Wa-Shela (a l'illa de Manda), Wa-Ozi (d'origen Pokomo), Watu-wa-Mvita (Mombasa) (Prins, 1961: 16-17).

L'ètnia Waswahili, com s'ha comentat abans, s'hauria de veure com a producte d'una acció social encaminada vers la diferenciació en relació als altres, als washenzi, terme amb el qual s'ha designat als grups de l'interior continental (Constantin, 1987: 223); una mostra d'aquesta diferenciació conscient és el terme Kiswahili per 'cultura', 'civilització': *Ustaarabu*, és a dir, 'condició àrab', o l'adopció d'un culte Shafi'ita, segons alguns autors com Trimmingham (1966: 139), degut a que la base de la influència islàmica a la zona provenia del Hadramaut. Per una altra banda, el fet que la identitat dels Waswahili sigui contextual, relacional (per exemple, ser Giriama a l'aldea i Mswahili un cop instal·lat a l'urbs (ibid: 227)), o que els Waswahili de diferents estats endegin accions polítiques de molt diversa índole (inserció plena dins la vida política a Tanganika i Zanzibar, moviment Mwambao amb fites independentistes a la costa kenyana (ibid: 229) no pot portar a la negació del o, millor, dels etnosistemes Waswahili, avui potser en procés d'etnogènesis diferencials segons els marcs polítics moderns, però històricament amb un procés d'etnogènesis i cristallització identitària comunes en un marc limològic específic com és la costa africana entre Lamu i Sofala.

SUDAN CENTRAL I SUDAN ORIENTAL:

EL SUPERETNOS HAUSA:

El terme Hausa (o *Hausawa*) designa un conjunt d'etnosistemes centrats al *kasar hausa* (país hausa) (Nicolas, 1975: 399), regió sociogeogràfica que ha estat dividida secularment en ciutats hausa independents -*Hausa bakwai*, 'Set Hausa': Kano, Daura, Gobir, Zazzau, Katsina, Rano, Biram (Adamu, 1985: 285)-, les quals han generat etnosistemes diferencials dins del superetnos: Goberawa, procedents del hinterland de Gobir, Katsenawa, "relevant de l'ancien royaume de Katsena" (Urvoy, 1942: 27), Dauranawa, etc. Els processos de fisió ètnica dels grups d'origen hausa s'incrementaren als marges occidentals del superetnos. Així, els Soudié "sont le résultat d'un mélange des Goberawa et les Kallé" (Mercier, 1954: 17). Hom també trobava a la zona grups d'origen Kanuri integrats dins dels etnosistemes Hausa.

Als límits fronterers del nucli etnogenètic primitiu han sorgit diversos etnosistemes integrables dins del mateix superetnos: els Hausa-Fulani, resultat d'una fusió entre ambdós grups galvanitzada al segle XIX; els Hausa-ba Barbare, procedents de la unió entre Hausa i Barebari, és a dir, col·lectius d'origen Kanuri força prestigiosos entre els dinasties Hausa i mercés als quals "ces souverains hausa de Daura, du Kano, du Katsina et du Gobir ont pu échapper aux effets de la *jihād*" (Nicolas, 1975: 415); els Tintumawa del sud-oest de Zinder també són "d'origine béribérie, en ont les cicatrices, mais parlent maintenant le hausa" (Urvoy, 1942: 30); a l'àrea fronterera amb els etnosistemes Tuareg s'esdevingué la gènesi de l'etnosistema Hausa-Buzu. Els Buzu, de fet, són un grup Targi designat en hausa com a 'ba absin' "par référence a son implantation dominante dans l'Air (*Absin* en hausa)" (Nicolas, 1975: 418); els Anna, també anomenats Maguzawa, són un col·lectiu ètnic hausa estructurat de forma clànica i refractari a l'Islam.

EL SUPERETNOS AZANDE:

Cap a finals del segle XVII els Zande-Avungara van imposar llur organització política “aux Mbomu et créent une sorte de confédération ou d’empire non centralisé qui, à la fin du XVIIIe siècle, s’étend vers le sud, l’est et l’ouest, assimilant ou intégrant dans une sorte de vassalité les peuples vaincus (...)” (Alexandre, 1970: 365).

El nucli etnogenètic Zande va procedir a la incorporació d’elements cognitius procedents de l’exterior de llur sistema, conformant un etnosistema diferencial de gran extensió geogràfica: “So, it is not only (...) what are sometimes called items of culture, that the Avongara-Ambomu have borrowed from foreign peoples, fusing them into the Zande culture (...), but also cultural and social complexes” (Evans-Pritchard, 1965: 6).

A més, dins l’etnosfera dels Zande, “more or less solid blocks of foreigners still speaking their own languages -Auma, Basiri, Bongo, Babukur (Buguru), etc.-” (Evans-Pritchard, 1971: 9). De fet, tal i com continua explicant E.E.Evans-Pritchard,

“The Zande conquerors are a sparse ruling class in vast areas, in many of which the greater part of the population are foreign peoples who have retained their distinctive character (Abarambo, Akare, Ampambia, Basiri, Makere, Mundu, Momvu, etc...). In the more thickly populated south (...) the ‘serf’ population includes peoples of many alien stocks who have been conquered but not yet assimilated.” (ibid: 23)

Aquests pobles han estat classificats per P.T.W. Baxter i Audrey Butt (1953: 26-36) en tres grans grups que constitueixen una sort d’anells concèntrics que més aviat haurien d’ésser vistos com a àrees de diferent connexió sistèmica amb els nuclis d’integració i de nucleació Azande:

1) “Completely ‘Zandeized’: Abagua, Abandiya, Abangome, Abaza, Abolupwe, Abubage, Abwameli, Adio, Aholi, Akowe, Amuvumba, Angada, Angbada, Angombe, Asibali, Bangbinda, Ngara (...)”

2) Ruled and Greatly influenced by the Azande: Abuguru, Akare, Amadi, Amiangba, Apambia, Avukaya, Baka, Bangba, Belanda, Biri, Bor, Bviri

3) Slightly influence by or neighbouring the Azande, but in general politically separate: Banda, Makere, Mamvu, Mangbele, Mangbetu”

EL ‘SUDD’ DEL SUDAN MERIDIONAL:

El ‘Sudd’ de l’alt Nil, ocupat per àmplies maresmes, han estat l’espai social dels pobles anomenats Nilòtics. Tot i que autors com ara Vallois agrupa Nuer, Dinka i Shilluk dins d’una raça nilòtica, o d’altres com Valdés considerin que constitueixen un ‘stock’ racial propi barreja d’ ‘Etiòpids’ i de ‘Negroides’(Valdés, 1985-1988: 163), els Nilòtics “ne s’isolent cependant par particulièrement des autres populations: par exemple, les Nuer ne sont pas très distants morphologiquement des Koniagi, qui vivent a Afrique occidentale” (Lombard, 1970: 69).

L’àrea és, essencialment, un gran conjunt d’etnosistemes ensems interconnectats entre ells mitjançant simbiosis socials, conflictes, co-habitació, acció de frontera i generació continua de col·lectius diferencials dins dels existents i en les zones de interrelació fronterera. En paraules de Douglas H. Johnson,

“Nilotic societies are in no way uniform. They perceive differences between themselves. There is frequent competition between, as well as within, them, but the social and economic connection between such societies are far stronger than the ethnography leads us to believe.”

(Johnson, 1989: 244)

Els Nuer i els Dinka estan per tant inclosos dins d’aquest conjunt sociogeogràfic, zona de comunicació social densa amb fronteres poroses però de llarga durada, i d’incorporació d’elements recíprocs dins dels sistemes respectius a partir de matrimonis (Burton, 1981 (2): 159) i de co-residència dins d’un mateix espai: “There were Dinka and Nuer living among the Shilluk

and Anuak. Dinka and Anuak communities lived interspersed among the Nuer, from the Bahr al-Zaraf all the way to Pibor and Baro rivers” (Johnson, 1989: 239). Patrons comuns a la resta d’agrupaments africans aquí analitzats es donen a una zona que, com s’ha comentat amb anterioritat, també va veure reificats els seus territoris mitjançant la *clôture* de l’espai endegada a l’època colonial.

ETNOSISTEMES BANTU:

Per etnosistemes Bantu entendrem aquell conjunt de grups ètnosocials que comparteixen l’ús comú de llengües catalogades com a Bantu, sense voler inferir així cap tipus d’homogeneïtat a més de l’estrictament lingüística. De fet, com comenta Alexis Kagame, els Bantu no constitueixen pas un grup homogeni: per exemple, “las cinco palabras que designan ‘cosa’ son la prueba de que el territorio Bantu ha sido invadido por cinco grupos como mínimo” (Kagame, 1981: 354), i els grups proto-bantu, autòctons, ‘bantuitzaren’ llurs llengües.

Tot i això, com ja s’ha comentat, no hi ha dubte que el referent ‘Bantu’ pot ésser emprat com a socialment funcional especialment en situacions de frontera per tal de marcar una diferenciació a partir d’una matriu sociopsicològica que atorga al grup en qüestió la capacitat de galvanitzar les seves energies.

També cal dir que l’origen de les llengües bantu s’ha fixat sovint en l’àrea de la frontera actual entre el Camerún i Nigèria, basant-se en la teoria de la “greatest diversity” de llengües trobades a la zona (Krzystof, 1980: 507).

L’àrea cultural Bantu, com l’eslava, comparteix un mateix grup lingüístic inclòs dins les llengües Niger-Congo-Kordofanians, però no pot ésser assimilada a un moviment de poblacions

que desplegaren llurs sistemes socials de manera homogènia sobre la meitat sud d'Àfrica: són nombroses les zones de contacte amb d'altres àrees culturals com la Nilòtica o la Khoisànida, per exemple, els etnosistemes de llengua Bantu generats han adoptat formes diferencials i dinàmiques sovint derivades de fisions no només entre grups Bantu, sinó amb grups com ara els Khoisànids en els etnosistemes Nguni del sudest del continent. De fet, l'expansió Bantu, iniciada probablement a partir d'un nucli inicial localitzat prop del riu Benué (actual Nigèria) no fou ben bé una *Wölker Wanderung*, una gran invasió (Dufeil, 1989: 213), excepte en el moviment inicial vers els Grans Llacs que, d'allà, irradià cap a l'est i el sud en forma de ventall i seguint un moviment que, a partir de viles-mare, anà creant d'altres en un procés de fisió continuat; però sigui com sigui el caràcter de l'expansió Bantu, està clar que a l'ensem els pobles bantúfons es desplaçaven, s'elaboraven i es reconstruïen nous limits i nous etnosistemes. Al limit nordoriental de l'àrea d'aquesta expansió Bantu és constatable "the survival of a Swahili dialect at Brava, Merca and Mogadishu" (Turton, 1975: 525).

Un aspecte interessant serà, doncs, veure els processos de fisió, fusió o manteniment de limits, així com els diferents desplaçaments de població i llur paper en aitals processos. Un altre punt a analitzar serà observar dinàmiques generals d'alguns etnosistemes representatius dels moviments d'energia social a través de les xarxes de societats que arribaven a unir, per exemple, el regne de Kongo, a l'Atlàntic, amb el de Mwene Mutapa a l'Índic mitjançant etnosistemes reforçats en llurs estructures i limits per la seva situació intermitja com ara els regnes Luba i Lunda. Aquests últims, per exemple, influenciaren en la generació de l'estat Lozi, a l'alta vall del Zambeze (Vansina , 1985: 591).

MADAGASCAR

Els proto-malgaixos hi arriben a l'illa entre els segles VII-IX amb una estructura clànica de tipus malai però amb estructures politico-religioses africanes (monarquia sagrada, per exemple). Alguns estudiosos situen entre els segles III i XI la constitució del 'poble malgaix', iniciant-se la penetració vers l'interior de l'illa (Ramiandrasoa, 1975). D'altres autors suggereixen l'existència de sistemes socials d'origen clarament africà, com ara els Bara del sud de l'illa (Kent, 1968(1): 293).

Una història política diferenciada a partir de diverses monarquies precoloniales ha estat la base de les diverses horogènesis d'on han cristal·litzat sistemes ètnics concrets que, tot i compartir una llengua amb poques varietats dialectals, delimiten les seves respectives identitats, llur consciència de pertànyer a un conjunt polític específic (Iniasta, 1992: 96) i, especialment, llur existència de facto des del moment en que les denominacions, els etnònims, ténen la suficient càrrega de consens social, de màgia social com deia Bourdieu (1980), com per a investir un grup diferenciats que s'identifica amb aital construcció.

De fet, la identitat malagasy com a tal és un intent de generar un sistema ètnic isotòpic dins l'Estat del Madagascar, hereu del regne d'Imerina que a començaments del segle XIX extengué el seu control polític des de l'altiplà malgaix vers bona part de l'illa: "El port Sakavala de Mahajanga i el Betsimiraka de Tamatave esdevenien capitals provincials del regne Merina, que aleshores es proclamà davant les potències europees 'Regne de Madagascar'" (Iniasta, 1990: 56); un factor bàsic en el reforçament dels límits identitaris de l'oligarquia Merina fou el control de la llengua escrita i l'accés als coneixements exteriors. A partir d'açò, la base per a un intent d'horogènesi, d'etnogènesi, que prengué com a límits els contorns de l'illa de Madagascar i que, en la línia de l'Estat-Nació modern, laminés identitats diferencials, va endegar-se a partir de l'ètnia hegemònica, la Merina, coaligada amb l'altra ètnia base del Regne de Madagascar, la Betsileo.

El Sakavala és un etnosistema diferenciats no només amb motiu d'una història política específica i d'uns límits a ella associats, sinó que compta amb particularitats 'objectives' com ara un dialecte que "contains the greatest number of Swahili and other Bantu loan words" (Kent, 1968(2): 517). Això és resultat de la posició geogràfica dels Sakavala, que compten amb una llarga experiència de frontera en tant que poble amb accés al mar i obert a interrelacions socials que, a través del filtre fronterer esmentat, han aportat una combinació sistèmica original

sancionada per un sistema social reeixit en la socialització del col·lectiu que s'hi identifica.

El fracàs de la "política de races" (ibid: 57-58) duta a terme per l'administració francesa en un intent de reduir l'hegemonia Merina fou degut a l'escolarització paral·lela en malgaix i/o francès, duta a terme pel grup ètnic més alfabetitzat, el Merina. Però el que més interessa de cara a l'objectiu dels anàlisis que s'efectuaran és observar com a Madagascar, tot i els intents d'homogeneïtzació empírica (administració estatal) o simbòlica (artificialitat de les ètnies), és innegable que s'ha esdevingut processos polítics diferencials que han generat xarxes d'etnosistemes amb consciència ètnica específica; com comenta Albert Roca (1995: 363), "és possible que durant aquest temps de domini Merina d'una intensificació de la presència europea, es possessin els fonaments d'una certa consciència *gasy* (malgaix)", però això, com veiem, en relació amb d'altres sistemes vistos com a opressors. Tot i el fixisme de la taxonomització de les ètnies (*peuplades*) de l'illa, i la consegüent immobilització d'uns processos sociopolítics dinàmics com són els etnosistemes, com senyalava Turcotte, la consciència d'identitats particulars que hom troba a Madagascar és el fruit d'una herència històrica comú que predomina com a factor diferenciador; "la mateixa etnografia que situa 17 grans grups acostuma a coincidir amb velles entitats polítiques" (Iniesta, 1990: 60). Els etnosistemes de Madagascar han estat en interrelació, com ho demostra l'ús d'una mateixa llengua amb algunes diferències dialectals, però aquesta interrelació s'ha produït, pel que sembla, a partir d'uns processos d'horogènesis força poderoses que han configurat sistemes polítics diferencials i, per tant, etnosistemes particulars sorgit de diverses fisions i fusions que serà convenient analitzar.

És interessant citar aquí una reflexió del geògraf Jean Pierre Raison (1976: 193) en un article sobre la significació geogràfica de l'ètnia a Madagascar: "Réalité sociale présente dans tout Madagascar, l'ethnie doit être considérée, et son contenu géographique examiné de près; il est à la fois irritant et délicat d'en traiter, mais il serait hypocrite de négliger une réalité de cette importance".

L'ESTAT SENEGALÈS

L'Estat Senegalès, fins no fa gaire ('crisi' casamancesa) un dels Estats més reeixits en els intents de transplant del model de l'Estat-Nació en terres africanes. Es podria dir que l'actual espai geogràfic 'senegalès' és un territori produït per les lògiques colonials (Diouf, 1992: 236). Senegal és un producte del general Faidherbe, com comentà Leopold Sedar Senghor, i de les tises i tirallines d'una intelligentsia francesa que fins el 1915 no finalitzà el traçat dels seus límits amb la resta de l'Àfrica Occidental Francesa i, en concret, amb Guinea. Aquest darrer retall fou fet, explícitament, per a separar grups ètnics (Foucher, 1991: 191).

Malgrat l'evident arbitrarietat i artificialitat dels límits territorials, aquests poden esdevenir, i de fet han esdevingut, referències identitàries, i han introduït, com s'ha comentat en més ocasions, una variable afegida a les energies posades en joc pels diversos límits i punts de rotació i anclatge.

Senegal és frontera de civilitzacions (Balandier, 1975: 192), però, específicament, diríem que són múltiples els límits dins dels quals es mou aquest estat: seguint Boubacar Barry, hi conflueixen 3 fronteres, tres fronts històrics d'aculturació: el saharià, el sudanès (que es retroben a la Senegàmbia) i l'Atlàntic (Sall, 1992: 5).

Per una altra banda, com diu Balandier, el Senegal està situat en un àrea limítrofe amb sistemes islàmics de base àrabo-berber, el quals s'han articulats de diverses maneres amb els etnosistemes sahelians des del Senegal fins al Nil, com es tindrà ocasió de veure. Una altra frontera, administrativament sancionada en aquest cas, és la que separa Senegal de Mauritània, a on el sistema beïdan (de 'baid', blanc) preten imposar l'hegemonia sobre les poblacions Wolof, Pehl, Hal-Pular'en i Soninké del sud del seu territori, començant per l'obligació d'imposar el Hassaniya, com a única llengua oficial. La tercera frontera, també administrativament sacralitzada, és l'existent amb Gàmbia, redefinida temporalment (1981-1989) en vistes a una confederació. Una altra delimitació d'origen colonial és l'existent amb Guinea-Conakri i, sobretot, amb Guinea-Bissau. La frontera amb Occident, generadora de sistemes polítics específics, se situà des del segle XV en les costes atlàntiques. Una frontera de caire cultural i biogeogràfic és la que delimita el Sahel pròpiament dit, amb sistemes polítics de tradició estatal i clima sec, de l'àrea de bosc guineà

que comença a esglaonar-se del riu Gàmbia vers el sud. Darrerament, però, la generació d'una horogènesi específica a la Casamance, amb pretensions d'esdevenir un limes polític-administratiu, ha fet més complexa la situació.

ANTECEDENTS PRECOLONIALS:

La frontera de la costa, establerta al segle XV, les províncies costaneres de l'imperi Joloff van augmentar la seva autonomització i, sense negar la legitimitat del poder fundacional del rei Joloff, encetaren campanyes bèl·liques contra aquest sense arribar a exterminar el centre polític joloff. Així, els estats Wolof de la costa (Walo, Kaio, Bawol) passaren d'ésser terminals del sistema polític de l'interior a esdevenir sistemes socials centrals, cosa que no succeí a l'Àfrica Oriental. Aquesta recomposició sistèmica es una mostra de com els sistemes africans recomposaren llurs relacions davant dels canvis: el que en la primera fase de l'imperialisme europeu (segles XV-XVIII) eren recomposicions i gènesis de sistemes que responen a uns processos d'adaptació davant les noves condicions derivades del contacte amb Occident i de la nova frontera costanera, el colonialisme dels segle XIX comportà que aquesta interacció s'accentués i que les resistències tant dels sistemes estatals africans com del terroirs es perllonguessin fins a la darrera revolta anticolonialista a Kasa (1942).

Les resistències, sovint de clara base ètnica, es generaven en zones frontereres i/o en espais al marge dels grans fluxos sociopolítics hegemònics ; així ho demostra l'aixecament antifrancès de Fode Soulayman Bayaga, el qual "led a revolt in the upper Gambia region in 1908. He was a Sarakolle marabu who had founded a village formed of his Sarakolle disciples in an area inhabited by pagan Peul tribesmen a short time before his revolt", un àrea situada, "in a isolated district" (Behrman, 1971: 192)

La proximitat de les rutes comercials transaharianes generaren estructures de caire estatal al Senegal septentrional i central (àrees Wolof, Pehl, Hal-Pular'en, Serer i Manding, especialment), no pas però a les zones marginals (en el sentit literal, no pejoratiu), a on la lògica dels *terroirs* (Diouf, 1992: 238) permeté el manteniment d'un poder difús que molts han cregut veure com a acèfal des d'una perspectiva etnocèntrica segons la qual, implícitament, tot sistema de poder comme il faut ha d'ésser estatal; abans de continuar, comentar que les estructures dels etnosistemes del nord senegalès són horogènesis sorgides, a més de per obra i gràcia del comerç transaharià, com a conseqüència de la seva inserció en un espai fronterer, una línia d'encontre i de separació, un territori de condensació comunicativa, com és el Sahel, que ha estat "la base d'una sucesion d'empíres"(Durand, Lévy, Retailié, 1993: 392).

Cal comentar que existi una dinàmica de centralització de l'autoritat/recerca d'autonomia dels *terroirs* que provocà que fins i tot les comunitats musulmanes emergents per influència del comerç transaharià s'inscriuen dins del quadre definit per les relacions de solidaritat i resistència dins del territori (Diouf, 1992: 238). L'islamització més profunda tingué lloc, paradoxalment, després de la colonització; per llur aïllament i per llur sistema social autònom, els camperols van resistir vuit segles d'Islam, però les rutes i els ferrocarrils traçats pel poder colonial permeteren que els comerciants musulmans entre poblacions que havien vist com es cercava erradicar els *terroirs* físics (ergo, també els intel·lectuals) establint un espai físic i intel·lectual homogeni, obert i mercantil (Diagne, 1992: 284).

Abans de la colonització, com s'ha comentat, hi hagué una inversió del circuit d'intercanvis vers l'economia atlàntica, amb impactes, a més d'en l'orientació econòmica, en la reorganització de l'espai i en la recomposició del teixit social: independència, com s'ha vist, de les fins llavors marginals províncies atlàntiques, militarització creixent...

GÈNESI DE L'ESTAT POST-COLONIAL

Des del 1960 s'ha començat la construcció d'un Estat-Nació en base a la reducció de la diversitat ètnica i religiosa per tal d'apropar-se a la "idea of well-ordered society"(Rawls, 1993:

36). La reforma del 1964 que invalidà els drets sobre les terres que tenien les comunitats i els transferí a l'Estat fou un esglaó força important vers la desaparició dels "blocatges" comunitaris, però els dispositius de neutralització que mantenien l'autonomia comunitària, absorbint els valors modernitzants, es reforçaren davant les reformes que s'oposaven als models jeràrquic (Soninké, Hal Pular'en...) o plural (Diola). L'auge de l'irredentisme, en especial a Casamance, es basa, com diu D. Darbon, en la reivindicació identitària, i es recorre a l'etnicitat com a anticòs de la lògica estatal (Diouf, 1992: 255).

De fet, els contra-poders i les reterritorialitzacions són una constant ja des del període pre-colonial; així, tot i la filosofia de l'espai desterritorialitzat de l'Umma, el poder dels estats teocràtics es basaven en una legitimitat local (Diagne, 1992: 284). L'espai de la cofraria, per una altra banda, actua com a un contrapoder davant dels intents homogeneïtzadors; aquesta reterritorialització de les cofraries deriva de la capacitat de l'Islam sufi d'acceptar un compromís amb les estructures ideològiques dels terroirs. A més, el cristianisme tingué una bona acollida en zones de poder descentralitzat força refractàries a la colonització (Thiès, Ndut, Baixa Casamance) i que es basaren en el cristianisme per a bastir sistemes ètnico-identitaris diferencials com comenta Jacqueline Trincas (1981) referint-se als Mankañ, Mandjak i Baïnunk de Ziguinchor, que més endavant es comentarà. Es podria dir, amb Souleymane B. Diagne (1992: 286), que els *terroirs*, lluny de desaparèixer, s'han transformat i reconstituït en base a un dinamisme endògen basat en les estructures vilatanes i en l'ètnia en tant que forma d'organització social i espai cultural.

Com a la resta d'Àfrica, els 'pares de la nació' senegalesa són, com comenta S. B. Diagne (ibid: 297) uns hegelians que cerquen constituir una nació imposant la lògica de la captura de la societat civil per part de l'Estat. La imposició del model de l'ètnia dominant, el model islamo-wolof, va de la mà dels intents de modernització forçada duts a terme per la intelligentsia senegalesa, la qual actua des de Dakar treballant en la construcció nacional a partir d'una mitologia política nacionalista que és exclusivament una mitologia Wolof. Així, la marginalització de "certains groupes comme les Joola a été un produit des stratégies de domination de l'État postcolonial qui, à cause du poids des Wolof, a fait beaucoup plus d'efforts pour les contrôler" (Diop, Diouf, 1990: 47)

S'asisteix, doncs, a l'horogènesi d'una identitat nacional (ergo, ètnica) que assimila allò senegalès a la llengua i els mites fundacionals de l'ètnia Wolof. Per exemple, Diarra (1982) veu en la wolofització l'inici de la cristallització d'una societat nacional i assimila wolofització a senegalització (ibid: 13-14) tot i que "subsiste algo de los exclusivismos étnicos de antaño" (ibid:

98); com diu Woungly Massaga, “les pires tribalismes n’agissent plus à visage découvert, ils se prétendent les meilleurs défenseurs de l’unité nationale”(Massaga, 1974: 113, citat a Mbuyinga, 1989: 20).

¿UNA HOROGÈNESI FALLIDA? NÉGRITUDE I AFRICANITAT.

La intel·lectualitat senegalesa, amb Leopold S. Senghor al front, elaborà el concepte de négritude amb vistes a generar un discurs identitari eficaç per construir l’unitat nacional. ambé es cercà deconstruir la història diferencial dels microespais per tal de crear una memòria col·lectiva senegalesa transmutant fets històrics força marcats per llur territorialitat en valors universals que participen en l’elaboració de la idea de la nació ensems que neguen els microparticularismes a l’interior de la cultura negra (Diaw, 1992: 306-307, 327). Encara que al continent africà la identificació entre llengua i sentiment identitari mai fou unívoca, la negritud va atorgar molta importància “à l’unification linguistique comme élément d’un oecumenisme africain” (Manessy, 1964: 87) i d’un ecumenisme ‘nacional en el cas senegalès, podriem afegir.

El terme negritud, inventat per Aimé Césaire vers el 1933, derivà en un moviment resultat de la interacció entre negres francòfons caribencs i intel·lectuals de l’Àfrica Occidental Francesa, molt influenciats pel renaixement de Harlem, moviment especialment literari que ajudà a unificar culturalment i política el panafricanisme. Léopold Senghor delimità les característiques diferencials de l’home negre, contraposant la raó, l’anàlisi i el geni mecànic europeu a l’emoció i intuïció negra; de fet, la negritud com a tal pretenia reflectir una cultura que depassava l’Àfrica negra i hi incloïa les minories de la diàspora. Més endavant, Senghor tractà de distingir negritud (punt de vista universal) d’africanitat (trets distintius d’una personalitat africana), i això per dues raons: la necessitat de definir un àmbit comú africà en l’inici de la dècada dels seixante que veia l’ascensió d’estats nacionals africans i la condició senegalesa de Senghor que el feia entroncar els mons

negre i àrabo-musulmà en oposició a l'àmbit indoeuropeu. Tot i recolzar-se en abundant material bibliogràfic i tractant de mostrar punts de convergència (com “la fuerza de emoción del africano, blanco o negro” o la ja comentada negritud de Mesopotàmia i Saba (1972: 45, 53)) i diverses complementarietats entre negres i semites, tant els estudis d'autors com Pathé Diagne (1983) que oposen les cultures africanes a l'univers semítico-indoeuropeu, com els xocs entre poblacions negro-africanes i etnosistemes de base àrab a Mauritània, Txad i, sobretot, Sudan, com es trindrà ocasió de veure, l'esforç de bastir al voltant de la negritud un sistema identitari pan-senegalès no a tingut base suficient com per crear cohesió, ni cap impacte en les masses negroafricanes (Kabunda, 1997: 31):

“(…) au colloque de Venise (en septembre 1961), le représentant anglais du British Museum, William Fagg, s'interroge sur l'influence cartésienne française dans l'élaboration d'une négritude qui pourrait n'être qu'une invention d'Africains 'aux cheveux raides' (*an emanation of French culture: a condition of African with straightened hairs...I mean...(with) the rationalistic basis of European thought*)”.

(Monteil, 1980: 51)

Les que sí tenien base social eren les ja comentades lògiques del *terroir* basades en etnosistemes específics que es tractaran de repassar de moment succintament, abans de parlar de manera introductòria de les horogènesis casamanceses.

ANÀLISI D'ALGUNS ETNOSISTEMES DE L'ESTAT DE SENEGAL:

EL CARÀCTER OBERT DE LA FRONTERA SAHELIANA

L'espai saharo-sahelià occidental, "au cours du premier millénaire, était peuplé de populations noires à l'ouest et au nord et de populations noires sarakollé à l'est" (Cuoq, 1975: 106). La morfologia sociocultural canvià amb l'arribada d'agrupacions Berbers procedents del nord, i amb la formació del grup Bîdan (blanc, literalment). Els *Harratin*, antics serfs negres, semblen testimoniar l'antiga majoria negra de la zona, d'igual manera que ho fan els Adzer, etnosistema pertanyent al superetnos Soninké i que encara romanen al bell mig de l'actual República Islàmica de Mauritània. L'historiador polonès Tadeusz Lewicki es fa ressò de la possible existència vers el segle XV d' "un peuple noir appelé *al-Barbar* qui habitait (...) l'Adrar de Mauritanie" (Lewicki, 1971: 524-525). Molt probablement, les poblacions negres arribaven fins al nord de l'actual Mauritània encara a mitjans del segle XIX (Obenga, 1973: 42).

Al sud de Mauritània hom troba grups de Lekwar, és a dir, minories negroafricanes situades aproximadament per sota del paral·lel 17: Hal'Pulaar (Tukulèr), Pèl, Wolof, Soninké i Bàmbara.

Els actuals Bidân (Moros) que formen l'estrat ètnic dominant a l'àrea sociogeogràfica mauritana parlen un dialecte àrab força diferenciat, el Hassani, introduït al hinterland maurità, segons A. G. Gerteiny, pels Bani Hassan, "a Yemeni tribe, in the sixteenth century, following three centuries of isolation in the Wed Dra' area (Southern Morocco)" (Gerteiny, 1971: 210), aïllament que possibilita la cristallització social i l'etnogènesi Hassaniya.

L'espai social maurità, que també podríem anomenar l'ecumene sahelo-senegalès, és, com tot el sistema de fronteres saharianes, sahelianes i sudaneses, un clar exemple de filtre fronterer a petita escala *stricto sensu*. Mauritània, des de sempre, ha estat "en étroit rapport de synergie avec les dynamiques politiques subsahariennes" (Bayart, 1989: 59). L'espai de frontera que constitueix la zona a través de fluxos de comunicació social que expliquen que en una

enquesta de 1964-1965 els Haratin (antics esclaus negres dels Moros) fossin un 42 % de la població total de Mauritània (Botte, 1999: 60). En aquest sentit, Sylvie Bredeloup realitza el següent comentari:

“Le fleuve Sénégal n’a jamais constitué une coupure (...). À partir du XVIe siècle, la vallée devint le centre d’une vaste entité politique, le Fuuta-Tooro dominé par les Peul *denyanké*. Mais les incursions maures répétées dans le Nord conjuguée à la traite européenne le long du fleuve contribuèrent à l’affaiblissement de leur pouvoir et au morcellement de leur territoire. Au XVIIIe siècle, les Almamy instaurèrent une théocratie musulmane avec pour objectif de réunifier la vallée sous le signe de l’islam (...). Dans la vallée, plusieurs ensembles ethniques -*Wolof, Peul, Tukuléer, Soninke, Maure*- partagent les mêmes lieux de vie (...).”

(Bredeloup, 1999: 292).

El diferents manlleus de població i les constants interaccions socials han donat com a resultat combinacions sistèmiques originals, etnogènesis i etnòlisis continuades, així com fenòmens de resistència fronterera i de síntesi social. Nogensmenys, el cas dels Almoràvits resulta clarificador de la potencialitat energètica derivada d’un sistema fronterer carregat amb les pulsions generades per la tensió dinàmica que implica una semiosfera farcida de diacrisis socials força marcades respecte de l’etnosfera circumdant: és la voluntat de diferenciació indissolublement lligada a la potència, a l’acció con-sensuada de la col·lectivitat.

Un exemple paradigmàtic del caràcter obert de la frontera saheliana és el dels Darmankur (etnònim: Idaw al-Hajj), originàriament un grup Nahr (Moro) establert al bell mig d’una etnosfera Wolof i que s’ha anat inserint dins dels etnosistemes Wolof sense perdre del tot la seva especificitat diferencial.

WOLOF:

Els Wolof, com s'ha comentat, és l'ètnia dominant de l'Estat i el seu idioma és parlat pel 80 % de la població, tot i que només un 44 % són d'ètnia Wolof (Diagne, 1992: 283), ja s'ha vist que la mitologia nacionalista senegalesa és deutora d'herois culturals i d'antics regnes i imperis Wolof. De fet, és destacable "l'unité linguistique, ethnique i culturelle avec les royaumes voisins qui s'est faite au sein de l'Empire du Djoloff. L'histoire du Waalo ne peut se comprendre en dehors de cette nationalité Wolof" (Barry, 1985: 45)

Aquest grup ètnic, com molts d'altres de la zona, sembla ser originari de l'Adrar (els antics Bafur, negres de l'occident saharià) i tenir el seu bressol original al Waalo, regió situada prop de la desembocadura del riu senegal i en una zona fronterera d'especial densitat de contacte amb els sistemes àrabo-berbers, desembocadura, també, de la ruta transahariana més occidental; les poblacions Wolof ocupen actualment el nord-oest senegalès, un boci de Gàmbia (90.000 persones, el 13 % de la seva població) i el sud de Mauritània (200.000 persones). Els diferents estats Wolof reforçats per la seva posició limítrofe amb el Sahel i dels intercanvis a llarga distància que nodrien la cristallització de formacions sociopolítiques foren conquerits per l'imperi de Malí (segle XIII) fins que el segle següent veié el sorgiment de l'imperi Jolof, que ocupà àrees Wolof (Kayor, Bawol, Waalo), Serer (Sine, Sallum) i Toucouleur (Oest i Centre de Futa Toro); anteriorment s'ha observat el canvi de fronteres esdevingut al segle XV-XVI i la gènesi d'estats Wolof que persistirien fins el 1886, any en que França ocupà Kayor tot exterminant al seu cap, Lat Dior Diop. Juntament amb aquest, Njajaan Njaay és un altre heroi cultural Wolof, tot i que en aquest cas es tracti d'un personatge mític amb la funció referencial d'unificador d'entitats polítiques ensems que de creador i transmissor de la llengua Wolof la qual sembla derivar, a l'igual que el personatge, de l'antic etnosistema Serer.

Per últim, cal dir que l'estratificació tradicional Wolof (Lombard, 1970: 243) deixa entreveure un etnosistema jerarquitzat: nobles (*garmi*) i caps de província (*kangamé*); plebeus (*diambour*), formats per pagesos (*baadolo*) i de marabuts (*sériñ*) sovint d'origen Tukulér o Manding; gents de casta; esclaus (*diam*).

SERER:

Grup ètnic del que sembla haver derivat el Wolof i que, a diferència d'aquests, compta amb força catòlics entre els seus membres de la colonització ençà com a conseqüència de l'escassa o superficial penetració musulmana en els regnes Serer de Sine (segle XII-XIII) i Sallum (XV) conjugada amb l'esfondrament progressiu dels sistemes polítics i de creences dels micro-territoris que havien romàs relativament al marge dels sistemes estatals. Els Serer formen un 16 % de la població senegalesa i darrerament s'està produint una progressiva i accelerada islamització i wolofització que marca un canvi clar respecte, per exemple, dels etnosistemes Serer que segles enrera construïren fronteres de diferenciació davant de l'islam o de les poblacions Serer que formaren la base de l'etnogènesi Toucouleur a partir del contacte amb els Pehl en terres del Futa Toro a on, per cert, avui en dia es troben nuclis residuals de Wolof i Serer de la casta dels pescadors (diferenciació ètnica basada en límits de casta) emmig d'una població majoritàriament Toucouleur.

TOUCOULEUR/TUKUROR/TEKRURÍ:

Originats, com hem vist, per una fusió entre Pehl i Serer al Futa Toro, els Tekrurí s'islamitzaren al segle XI quan el regne d'on deriva llur etnònim, el Tekrur, proporcionà forces de morabits, els Almoràvits, als berbers veïns dirigits per Lebdi Sall i Ibn Tashfin, acabant amb les restes de Ghana i, via Magrib, ocupar la Península Ibèrica després de la victòria de Badajoz. És força significatiu que un estat tot just islamitzat, fronterer entre el món islàmic i el món negre-africà "animista", i entre el Sàhara berber i el Sudan negre, com el seu nom indica, participés de manera tant activa en aquesta invasió; serà interessant observar com en força casos, els grups humans resultat d'una frontera o bé situats en ella per circumstàncies específiques desenvolupen trets identitaris i construeixen límits ètnics carregats d'una forta energia derivada de la seva

naturalesa de nus de relacions, de pont o de mur, o sovint de les dues coses al mateix temps. En base a diferenciacions fenotípiques i culturals, l'Abbé David Boilat (1984: 390) distingia entre dos tipus de Tekruri: 'toucouleurs noirs', aliats amb els Serer, i 'toucouleurs cuivrés', aliats amb els Moros/Nahr.

Després d'aquesta digressió cal dir que els autodenominats Hal-Pulaar'en ('parlants de Pulaar') ocupen actualment la vall mitja del riu Senegal de Dagana a Bakel, així com el sud de Mauritània, la ciutat de Saint-Louis i l'àrea de Bakel a Mopti (en especial, el Sahel de Nioro); hi ha agrupacions Tekruri a prop de Dinguiraye (Guinea-Conakry) i a Sine, Sallum, Gàmbia, zones de Casamance (especialment la capital, Ziguinchor) i Dakar, ciutat a on els Tekruri estan desenvolupant estratègies de reelaboració de límits identitaris que han estat analitzades per Abdoulaye Bara Diop (1965).

D'igual manera que passa amb els Wolof, el conjunt social Tukulér constitueix una sort d'etnosistema jeràrquic: "On y distingue: les *Torobé* <hommes de la prière> qui constituèrent la strate sociale la plus élevée (...) les *Peul*, se distinguent de l'ensemble Toucouleur par leur attachement pour un genre de vie nomade et pastoral (...) les *Sebbé*, hommes libres, guerriers, cultivateurs et chasseurs, d'origines ethniques souvent diverses (Toucouleur, mais aussi Sarakolé, Wolof, etc), les pêcheurs *Subalbé*, sans doute le plus anciens habitants de la région, les *Diawambé*, hommes libres également (...)" (Lombard, 1970: 241). A més, hom troba els homes de casta (teixidors Mabubé, sabaters Sakebé, fusters Laobé) i serfs Matchoubé.

GRUPS ÈTNICS DEL PAÍS CANGUIN:

La zona senegalesa que, aproximadament, comprén el territori entre Thiès i la península de Cap Verd, ha estat un àrea on els *terroirs*, com comenta Mamadou Diouf, han produït lògiques diferencials enfront dels sistemes polítics estatals Wolof, especialment, generant uns etnosistemes que han alimentat llur cristallització en base a l'oposició amb les fronteres islamo-wolof i Serer dels voltants. Els Palor, el Lekhar, els Ndut i els Noon, tots ells petits etnosistemes amb trets comuns amb llurs veïns Lebu, Serer i Wolof (Diagne, 1983: 28), però no per això assimilables

a aquests. Segons Boulègue,

“Les Ndut sont pour la plupart répartis entre la ‘falaise de Thiès et le lac Tanma, sur une région de collines boisées (*tangor en ndut*). Un groupe de même langue, les Palor ou Sili, habite plus au sud, autour de Pout et jusqu’à Sébikotane, à 15 km environ de Rufisque. Les Noon (Nones) peuplent la région boisée qui s’étend autour de Thiès et le nord du Jobaas (Diobas), alignement de collines au sud de cette ville. Une fraction, les Lexaar, se trouve isolée au nord du pays ndut.”

(Boulègue, 1987: 19)

Per una altra banda, Noon és una designació wolof que significa ‘enemic’, aproximadament, i els Noon “ne se désignent pas par un nom générique mais par des nom locaux (Fandeen, Janxin, Jobaas, Lexaar)”. Finalment, “les Saafen peuplent un petit massif de collines en bordure de l’océan, autour de Njas (Diass), et plus à l’intérieur, la plus grande partie des collines du Jobaas.” (ibid).

A l’època de l’arribada dels portuguesos, els Saafen ocupaven els mateixos llocs que ara a la costa, però a l’interior Ndut i Noon “avoisinent les provinces centrales et les capitales du Kajoor et du Bawol. Il s’agit de Lambaay, dans le Bawol, proche des Noon, de Paleen Dedd, Mbul, Makka, dans le Kajoor, peu éloignées des Lexaar et des Ndut”.

D’altres grups minoritaris del país wolof: “les groupes parlant le sereer *sin-sin* qui occupent le sud du Bawol: Jegem des provinces de Njegem, du Nianing, du Sandok, du Mbadaan, et Ol des provinces du Ngoy et du Mbayaar.”(ibid: 21)

LEBU:

Pocs etnosistemes han rebut uns tractaments tan paradoxalment oposats com l’ètnia Lebu les visions pejoratives van des de considerar-los com a ‘mer’ producte d’unes agrupacions d’aldees que negaren la legitimitat del damel de Kayor i esdevingueren una mena de ‘republica’,

mancats d'un terme millor per definir el sistema polític que es creà, fins a veure'ls com a una excrecència identitària integrada en el gran conjunt Wolof de manera definitiva; visions de signe oposat cerquen l'origen dels Lebu capbussant-se en el lèxic africà de la pesca (lebu: pescador, en Wolof) i observant els antecedents egipcis d'aquest grup humà. En aquest sentit, Alain Anselin (1971: 11-16) comenta l'anàlisi toponímic dut a terme per Cheikh Anta Diop i que portà al científic senegalès a la idea que els Lebu havien viscut a la Cirenàica a l'Antiguitat; també fa referència Anselin als estudis de Tadeusz Gostinski, per al qual els Lebu 'sont les Temehou (*tmhw*) et les Lebou (*lbw*) des inscriptions pharaoniques' (ibid: 12-13). Anselin afegeix que 'l'étude de la langue complète pertinemment la description archéologique de la pêche dans la culture matérielle des Noirs qui, rayonnant de leurs lacs et de leurs marais saharo-nubiens, peuplèrent aussi bien l'Égypte que le Tchad ou le Sénégal' (ibid: 13), i mostra clars isomorfismes lèxics en un repàs a diverses llengües africanes que recullen lexemes molt similars en el camp semàntic de la pesca.

Autors com Boulègue pensen que "les Lebu, qui habitent actuellement à l'ouest des Ndut, dans le jander, dans la presqu'île du Cap-Vert et sur une portion de la Petite Côte, semblent être des Sereer cangin linguistiquement wolofisés" (Boulègue, 1987: 21).

El més probable és que els Lebu, agrupació ètnica originària de la península de Cap Verd, siguin el producte d'una etnogènesi continuada que començà vers el segle X i finalitzà al segle XVIII, obeïnt a les pressions d'onades exercides per les gents de l'Islam, els Lebu es desplaçaren des de la riba dreta del Senegal vers el Futa Toro, primer, i cap a la Península de Cap Verd i la Costa Petita més tard (Balandier, 1975: 192), lloc a on generaren horogènesis enfront de sistemes amb els quals entraven en interrelació i d'on extreïen determinats materials per a fornir llurs límits i les condicions dels seus intercanvis socials que contribuirien a definir i redefinir el seu etnosistema, manlevant elements Tekruri i Serer, elaborant sistemes polítics diferents i assumint transformacions socioculturals derivades d'una adhesió a l'islam que és incompleta ("pagan cults are at present maintained by the women" (Gamble, 1975: 94) o que, més que no pas incompleta, és una adhesió autocentrada, conscientment reelaborada: una mostra d'això és l'existència d'una cofraria exclusivament Lebu, la Layen, tot i que la majoria són Tijaniyya; segons aquest autor, els Lebu serien 'a mixture of Wolof from Kayor and Walo with Serer' (ibid: 93), opinió també compartida per Mamadou Diouf (1989).

De fet, aquest caràcter suposadament mesclat de l'ètnia Lebu (prejudici etnocèntric i hegemònic), el seu poc pes demogràfic, la integració d'alguns d'ells dins l'etnosistema Wolof (Diarra, 1982; Mercier, 1954, citat a Wallerstein, 1960) i el jacobinisme dominant en les ciències socials fan d'aquesta ètnia un grup fantasmagòric amb forma quimèrica, producte de la penetració francesa i del desenvolupament de centres urbans en territoris que consideraven seu (Diouf, 1989); cap de les dues raons del sorgiment (o reforçament) de l'identitat Lebu ens sembla una base per al desemmascarament d'una realitat artificial, ans el contrari, és en situacions de contacte, en contextos de conflicte, quan un etnosistema pot generar estratègies de canalització d'energia social i, a través d'aquestes xarxes, activar dispositius identitaris; una ètnia neix, cristal·litza i es reconstrueix en situacions com la viscuda pels Lebu els quals, després d'accedir a la independència respecte de Kayor al 1809, van veure com els francesos fundaven la ciutat colonial de Dakar (1857) la qual esdevindria punt de pivotació del sistema imperialista, primer, i de l'islamo-wolof després.

LAOBÉ

Grup dispers per diferents ciutats senegaleses (i d'altres territoris) especialitzat en la fabricació d'utensilis de fusta (Boilat, 1984: 387) sovint bilingües de Wolof i Pulaar i generat possiblement per aportacions Pehl i Tukoror (Diop, 1979: 384-388). L'interès d'aital agrupació humana resideix en observar com una casta, un grup hereditari laboralment especialitzat i amb un sistema totèmic propi pot, mercès als límits diacrítics cimentats en les relacions bastides amb els sistemes humans on s'insereixen diferencialment, esdevenir o no un grup ètnic. De fet, els Laobé o Lawbé són considerats una ètnia per Ch. A. Diop, mentre que Oumar Ba el classifica com a una casta Pehl de 'boisseliers' (1977: 17). Segons sembla, però, els Laobé constitueixen un grup etnosocial si ens atenem a que s'autoidentifiquen essencialment amb aquest nom en tant que etnònim, no pas casta.

ETNOSISTEMES TENDA:

Els petits grups ètnics de llengua Tenda estan situats a ambdós cantons de la frontera entre Senegal i Guinea-Conakry, dibuixada el 1915 expressament per a dividir grups ètnics (Foucher, 1991: 191), amb presència a l'extrem nord-est de Guinea-Bissau i a l'oest de Casamance. Els etnosistemes Tenda, representats pels Badiaranké, Coniagui/Kônaji, Bassari/Belyan i Bedik d'oest a est, estan tots ells situats als contraforts septentrionals del Futa Jalon en zona forestal i tots ells en relació amb els grups Pehl i els Imperis Manding; una peculiaritat remarcable ha estat, però, com les membranes de límits projectades al llarg de les comunicacions establertes amb els sistemes polítics veïns han permès una cristallització ètnica fortament diferenciada. Potser una clau la tindriem en el mode de producció, com s'ha comentat en d'altres ocasions: un sistema que no intervenia en el desenvolupament autònom de les forces productives, que es limitava a la recollida periòdica de certs excedents i que, en el pla estrictament polític, era diferencial, permetent la generació i/o manteniment de sistemes perifèrics, per dir-ho així. L'autosubsistència i, com els Bedik i els Coniagui, l'especialització en la recollida de vi de palma o en l'explotació del bambú respectivament, conjuntament amb el desplegament de cosmologies 'animistes', d'estructures socials matrilineals (com entre els Bassari) i, sobretot, d'una resistència conscient i constant respecte de les intrusions musulmana o administrativa (Reveyrand-Coulon, 1995: 323) han permès la configuració específica d'aquest etnosistemes.

Llur situació en una zona de frontera, llur relació amb sistemes sociopolítics força diferents del seu, haurà consolidat aqueixa especificitat ensems que n'ha generat fisions i canvis concrets: així, entre els Bassari, del veïnatge amb els Pehl n'han resultat manlleus com ara el del bestiar oví i els mateixos Pehls van generar el desplaçament dels grups Tenda cap a les zones forestals que ara ocupen i que els fan parents dels anomenats grups paleonegrítics retirats vers àrees de refugi. La pressió dels musulmans Pehl i llur intent de conversió dels Bassari entre finals del XVIII i el 1900 (ibid: 335) en una època d'expansió dels grups pastorils Pehl, va fer que la cristallització identitària de l'etnosistema Bassari es reafirmés, però la conversió d'un grup Bassari a l'islam va generar una fisió i l'etnogènesi dels Boïns, que avui en dia viuen a Guinea-Conakry: un interessant cas, doncs, de fisió social derivada de condicions limològiques, de frontera.

HOROGÈNESI, LIMOLOGIA I IDENTITAT. ALGUNS COMENTARIS SOBRE EL CAS DE CASAMANCE.

“Le séparatisme apparaît bien comme le seul moyen réaliste de combattre ou d’annuler les effets de domination qui sont impliqués dans l’unification du marché des biens culturels et symboliques, dès qu’une catégorie de producteurs est en mesure d’imposer ses propres normes de perception et d’appréciation.”

(Bourdieu, 1980: 70)

“¿No serà que el model d’Estat-Nació, deixat per la colonització i tan bé defensat pels occidentalitzats africans, tendeix a l’anorreament de tota diversitat cultural (i per tant de tota personalitat política i econòmica) i no té altra alternativa que la secessió i l’aparició de nous Estats-Nació?”

(Iniesta, 1995: 304)

“Le problème diola est celui d’une société peu structurée et hiérarchisée, intégrée par des cultures extrêmement cohérentes répugnant à toute autorité et confrontée à un système politico-administratif qui veut s’imposer à tout prix sans s’adapter. C’est le problème d’une société capable de s’auto-gérer qui se voit imposer un système de gestion sociale sans rien apporter de nouveau.”

(Darbon, 1984: 390)

El conflicte de Casamance cal incloure'l dins de les respostes a l'acció homogeneïzant dels *terroirs* comentades abans, dins dels mecanismes de reivindicació identitària enfront del prisma cultural hegemònic, i també dins del lideratge de la *intelligentsia* africana en aquestes protestes, fenòmen que no ha d'ésser vist com a negatiu *per se* doncs, repetim, mancats de legitimitat social, de consens, no hi hauria material per a la màgia social que forja la base de tot projecte sociocultural operatiu. sense unes bases històriques sòlides i sense conjuntures favorables, la identitat política no es construeix mai.

Segons ens expliquen els primers textos portuguesos (segle XV) sobre Casamance, els Kasanké eren grups Bainunk articulats en una monarquia estatal que, vers el segle XVIII, contactarien amb un grup culturalment proper, els Diola, tot i que la seva mandinguització era nul·la com a conseqüència de la seva independència respecte de l'estat Malinké de Kaabu, amb el qual bastiren límits socials clars a partir dels quals, a més, esdevingueren predadors d'esclaus en relació amb el regne de Kaabu i els portuguesos ubicats a la Baixa Casamance, per la qual cosa es pot dir que la frontera atlàntica forjada amb l'arribada dels portuguesos va generar unes condicions socials que cristal·litzaren en un reforçament dels grups Diola, ensems que la creació per part d'aquests de límits clars respecte dels Malinké de l'interior permeté el reforçament de la relació d'intermediaris. Els Diola penetraren al Baix i Mig Casamance i absorbí a gran part dels Bainunk (Iniesta, 1995: 298), esdevenint avui en dia el grup majoritari a la Baixa Casamance, habitada per pobles guineans relativament pròxims: Balant, Mankañ, Mandjak, Pepel, Brame, Biafada. L'imperi de Kaabu va caure el 1867 fruit d'una revolta Pehl que desembocà en l'efímer reialme de l'alta Casamance, el Firdou, reduït a protectorat francès i absorbit el 1903. La mandinguització recent d'alguns Balant i, fins i tot, dels Diola de Boulouf, especialment, ha estat deguda al trencament del límits forjats autònomament per aquest etnosistemes mercès a la penetració de marabuts-comerciants Malinké, penetració tutelada per l'administració colonial de cara a la seva fita d'extensió del comerç del cacahuet i facilitada per les modernes xarxes de transports.

És interessant comentar aquí el cas de l'etnosistema Balant: d'ençà la penetració de Malinké dins la Casamance Mitja habitada per Balant (Balantacounda) mitjançant l'administració colonial en vistes a la propagació de la cultura del cacahuet, les adhesions a la fe islàmica guanyaren terreny entre els Balant de l'Estat Senegalès; en canvi, els grups Naga i Brassa de l'etnosistema Balant que habiten a Guinea-Bissau són 'animistes', tot i l'existència d'un altre grup Balant a l'ex-Guinea portuguesa, els Bitjamlip, de religió musulmana.

És a la Baixa Casamance on la contestació identitària, vehiculada pel Mouvement des Forces Démocratiques de Casamance (MFDC) i pivotant sobre els nuclis urbans de Ziguinchor, Oussouye i Bignona, ha adquirit majors dimensions. En concret, dues zones rurals són les d'implantació fonamental del moviment: Fogny i Boulof, al nord del riu Casamance, al marge, sobretot la segona àrea, dels eixos de comunicació moderns (Marut, 1992: 213), i Kasa, cor del país Diola i lloc de la darrera revolta anti-colonial (1942). La ciutat de Ziguinchor, en tant que punt de condensació social de la regió, és un altre lloc d'alta presència independentista. Pels etnosistemes de la zona, la terra és inalienable, per la qual cosa la reacció davant les vendes de terra a particulars nordistes i les lleis estatals que subrogaven la propietat comunitària del sòl ha estat tant intensa. A més, el nucli dur de la revolta casamancesa, segons Marut (1992: 228), ha forjat a través de la resistència a la colonització una consciència identitària facilitada pel que Marut anomena 'condensació territorial'.

En un altre treball, Marut (1994: 23) parla de sinèdoque casamancesa fent referència a la Baixa Casamance, i són nombroses les posicions teòriques que desestimen la legitimitat de les reivindicacions independentistes en base a la diversitat ètnica de la zona i a la subdivisió en tres conjunts ecològics i culturals (Chéneau-Loquay): la ja comentada Baixa Casamance (manglars, arròs, pobles guineans), la Casamance Mitja (cacahuet a les elevacions, arròs a les valls; Malinké i Balant) i l'Alta Casamance (ramaderia sedentària, mill i cotó; Peul majoritaris). És com si, per incompatibilitat biogeogràfica, s'enfonsés tota possibilitat de legitimitat; quelcom semblant, a *contrario*, a les tesis de l'estoni Edgar Kant sobre les bases bio-ecològiques de la seva nació (Buttimer, 1994). Una altra visió reductora és la que considera les relacions de complementarietat que els Diola, Mandjak, Mankañ, Balant i Pepel han tingut amb els Pehl a l'alta Casamance com a un estat harmoniós trencat per la seva politització i la seva divisió en grups ètnics (Baldé, 1994: 123), i exemple semblants de cohabitació els troba a la Baixa Casamance, el que salta per alt l'autor, creiem, és la naturalesa política i ètnica de les relacions de complementarietat i d'intercanvis i manlleus culturals derivades d'uns sistemes polítics i d'unes cosmologies holistes i integradores, tot i que no sempre l'intercanvi era pacífic i la comunicació socialitzadora del combat, tal i com Georg Simmel suggerí, podia tenir un paper concret en determinades situacions sense implicar, però, la destrucció de 'l'altre'; és precisament quan es desetnitza artificiosament i hipòcritament el sistema polític i es procedeix a l'homogeneïtzació i la imposició d'un model dominant quan s'exhaspera la identitat.

El mateix Souleyman Baldé comenta un interessant exemple de cohabitació, de fusió ètnica, diríem, o més aviat de cristallització d'una relació ètnica: la ciutat de Kolda, a l'alta Casamance, nascuda míticament d'un contacte Diola-Pehl, la qual cosa confirma el caràcter de gresol cultural, generador de diferències ensem amb fusió de relacions, punt de pivotació de la comunicació social, que es troba present en els nuclis urbans.

La generació d'identitats, les fisions i fusions d'etnosistemes, és constant: potser estem assistint a l'etnogènesi d'una identitat Casacesa que ja compta amb adhesions a tot el sud del riu Gàmbia (Iniesta, 1995: 309), identitat cristallitzada a partir de l'oposició fonamental amb els poders hegemònics de l'Estat Senegalès i amb la identitat i la mitologia nordista, islamo-wolof essencialment; una identitat desenvolupada dins dels límits, artificials però efectius, de la Casamance, i sancionada pels dos dirigents principals del moviment independentista, Diamacoune i Sané, principals constructors de la idea de Casamance com a espai polític on s'interseccionen diversos espais culturals i creadors de la identitat àmplia Casamancesa que evita l'etnicisme Diola. D'altres identitats emergeixen o es reforcen: entre les que emergeixen trobem la Karone, grup Diola que sembla reivindicar una distintivitat específica (Marut, 1994: 204); la reactivació de la identitat Bainunk és un exemple de reconstrucció identitària centrada, a més, a l'urbs de Ziguinchor (Trincas, 1981) en estreta relació amb l'ètnia Mandjak, fins al punt que el podríem considerar, en oposició als etnosistemes amb els que s'interrelacionen, com a un mateix sistema identitàri basat en un subratllat diacrític específic com és la religió catòlica que, fusionada amb elements 'animistes', configura un *holon*, un punt d'ancoratge concret d'aquest etnosistema.

L'especificitat de Ziguinchor, vila portuguesa (fundada el 1645) fins que al 1886 passà a mans franceses, serà abordada més endavant tant pel que fa al seu paper de suport espacial i simbòlic de la lluita independentista, com pel que fa a la seva naturalesa fronterera (fruit del reforçament de la frontera atlàntica sorgida al segle XV-XVI), i a les seves especificitats identitàries pròpies de les aglomeracions urbanes: nucli cimentat per aportacions exògenes, des dels immigrants de la Guinea portuguesa (mestissos, Mandjak-Mankañ, Pepel) fins als immigrants procedents del Senegal (Malinké, Wolof, Pehl, Tekruri); *locus* d'emergència d'un microetnosistema com són els Fijus da Terra (mestissos) que generà un idioma, el Creole, majoritari a la ciutat fins a la post-independència; indret d'hiperbolització tant de la 'diolització' dels Bainunk com de la 'mandinguització' dels Diola, Balant i Pehl (ergo: espai de canvi identitàri

dinàmic), i àrea de reagrupació identitària que veu com els Diola cerquen establir-se en els antics barris Mankañ i Mandjak.

A més a més, els Mankañ són un grup ètnic sorgit d'una fisió dels Bram, i pel que respecta a la gènesi de llur etnònim (ergo, llur etnogènesi) , “on rapporte que pour échapper aux travaux forcés imposés par les colonisateurs, chacun disait aux administrateurs qu'il était fils de Mancagna, roi des Bram. C'est ainsi que les Bram furent nommés Mancagne” (Trincaz, 1981: 210). Així doncs, s'observa que la gènesi dels Mankañ respon de manera paradigmàtica a una pressió exterior, per la qual cosa confirma que sovint la cristallització identitària s'esdevé del conflicte. Per una altra banda, caldria reparar en el fort caràcter performatiu dels elements semàntico-socials (en aquest cas, l'etnònim) que funcionen de pivotació sociopsicològica del nou sistema ètnic Mankañ. Un canvi en l'ambient social determinà la necessitat de diferenciar-se i de cercar un nucli de posicionament col·lectiu davant de l'etnosfera a on s'instal·laren aquest grup d'origen Bram.

ANNEX 2

LÍMITS I CARACTERÍSTIQUES DIFERENCIALS DEL MÓN MERIDIONAL: L'UNIVERS AFRICÀ-DRAVIDIÀ:

“(…) il n’y a d’entité culturelle africaine que là où la culture fonde son authenticité sur la vision du monde et la conception de l’homme propres à l’Afrique. L’unité culturelle de l’Afrique est celle d’une certaine conception de l’homme, d’une certaine vision du monde.”

(Mveng, 1966: 86)

Tot i les objeccions que es poden fer al difusionisme o a la teoria dels bressols o centres de dispersió cultural que Ch. A. Diop manlevà a Fustel de Coulanges, “pot admetre’s la presència de grans àrees a l’interior de les quals les societats poseeixen en comú un considerable nombre de trets. Per suposat, la delimitació d’unes fronteres meridionals, històricament fluctuants, només té sentit respecte d’altres àrees com la septentrional-europea i l’oriental del Pròxim Orient (Iniesta, 1992: 47). Cal tenir en compte, però, que dins de cada àrea cultural les fronteres existeixen àdhuc en el su aspecte més tangible d’interpenetració territorial, i que les fusions i conquestes han existit tant dins les àrees culturals com en les zones de contacte entre elles (ibid: 48).

Elam, va ser amb gairebé tota probabilitat governada per una dinastia negra, com reconegué Dieulafoy ensems que s’interrogava si aquests eren els etiops de llevant dels quals parlava Homer. Als anys 20, Contenau parlava dels elamites com del resultat d’un creuament entre negres i cuixites, ergo: eren negre profunds, doncs “el Kushita es un nilótico preárabe, emparentado con los pueblos negros que ocupaban la mayor parte de Arabia antes del crecimiento

“En las costas de Malabar y de Coromandel pudo ver una serie de puertos de donde zarpaban navíos mercantes indios hacia Persia, Arabia, África y los puertos del Mar Rojo, cargados de las mercancías más preciadas: perlas, piedras preciosas, ébano, madera de teca, sándalo, especias, tela de algodón fino llamada muselina y sedas reexportadas de China. Además había barcos que regularmente enlazaban Barygaza (Broach) en la India con la costa oriental de África, hasta la latitud de Madagascar..”(…)“Relaciones comerciales de tal amplitud no podían menos que llevar consigo intercambios culturales. Los monumentos descubiertos en Harappa y Mohenjo-Daro no dejan lugar a dudas al respecto.”

(Keswani, 1983: 41-42)

Com ja s'ha comentat, el contacte continuat dels diferents grups humans de l'univers que hem batejat com afro-dravidià va cristal·litzar i reflexar-se en l'àmbit dels sistemes lingüístics i religiosos. El segon aspecte, del qual se'n deriven, com tindrem ocasió de veure, molts d'altres, l'observarem a la tercera part del treball; ara passarem a efectuar un repàs als trets lingüístics compartits per diverses societats afro-dravidianes començant per un succint cop d'ull a les hipòtesis sobre el parentiu de les llengües dravidianes.

Els parlants del grup lingüístic dravidià, o dravidic, romanen actualment a la zona sud i sudest de la península Índia, a més a més de l'illot lingüístic brahui, situat al Pakistan, i són parlades per uns 165 milions de persones. Antigament l'àrea de parlars dravídics incloïa la civilització de l'Indus i, pel Makran, arribava a Elam, però d'altres zones compartien o comparteixen un cert grau de parentiu lingüístic amb els idiomes dels dràvides.

Abans de continuar, un petit parèntesi per tal observar algunes de les altres hipòtesis sobre el parentiu del dravidià: Otto Schrader parlà de relacions prehistòriques de veïnatge entre els dravídians i els fino-úgric, coincidint doncs, parcialment, amb l'hongarès Gábor Bálint, qui observà possibles relacions de parentiu llunyà entre el dravidic i l'idioma magiar; Schoener a reconegut el dravidic dins dels noms geogràfics fins i tot a Europa; Hulbert trobà correlacions amb el coreà... “rien de tout cela ne vaut” (Bloch, 1952: 486), tot i que la prestigiosa Encyclopaedia Britannica opina que “the most promising and plausible hypothesis is that of a linguistic relationship with the Uralic (Hungarian, Finnish) and Altaic (Turkish, Mongol) languages groups” (1993: 715). ¿Continuació de la tradició, fermament assentada entre els academics occidentals, de

veure en el centre d'Àsia el focus incansablement propagador de grups humans i llengües ?, ¿Possibles supervivències (o revifacions) del panturanisme ?, Les tesis que connecten el dravídic amb el nubi (Tuttle) tot i que segurament apressurades, estan tenint hores d'ara una confirmació, com veurem, mentre que les posicions que relacionaven el dravídic amb l'elamita, defensada per Caldwell, Bork o K. Hüsing han resultat estar ben orientades; com diu Renfrew, el lingüista David McAlpin "ha demostrado no hace mucho que el elamita...está emparentado con las lenguas dravídicas de la Índia"(1989:90).

El primer estudi que rellenchà els intents de copsar les semblances del dravídic amb els idiomes africans se'l debem a Lydia Homburger (*Éléments de dravidien en peul*, 1948), trobant estretes similituds també entre el pehl i l'egipci antic; més endavant, Cheikh Anta Diop, recolzant-se en treballs de Pott i Benfey que revelaven que l'articulació cacuminal introduïda en les llengües indo-àries del Decan provenia de les poblacions dràvides subjacents (Wartburg, 1946: 41), desplegava la hipòtesi de que si "l'introduction de sons cacuminaux dans les langues aryennes de l'Inde...est due à l'influence des Nègres dravidiens(..)on peut présumer qu'il en fut de même dans le Bassin Méditerranéen; d'autant plus que l'égyptien et les langues nègres en général sont saturées de ces sons cacuminaux"(Diop, 1979: 180).

Un dels treballs més detallats al voltant de les concomitàncies lingüístiques afro-dràvides és el d'Alain Anselin (1981), per la qual cosa pararem atenció a alguns dels punts que hem considerat més profitosos per a la defensa de les tesis que defensem.

La hipòtesi que Anselin molt demostrar mitjançant un treball d'antropologia lingüística comparada és, en essència, la del deute dels idiomes pehl i egipci "dès la protohistoire envers des peuples de pasteurs orientaux venus de plateaux éthiopiens, voire d'Asie"(p. 19). La idea central és la de que els préstecs dràvides, producte dels contactes d'aquests amb els antics egipcis, s'extenguéren per bona part d'Àfrica com a conseqüència, sobretot, de l'irradiació de l'imperi egipci (Kèmit) vers el sud i l'oest. L'autor ens mostra el parentiu del vocabulari de diverses llengües africanes, dràvides i, en algun moment, del sumeri, fent referència a la terminologia relacionada amb el foc, l'agricultura, la llar i el parentiu i la ramaderia bovina. La influència dels tàmils, és a dir dels dràvides, (recordem que dràvida és un mot sànscrit que significa tàmil) és patent essencialment en el lèxic egipci de la ramaderia, així com en els vaixells, l'arada i la institució senyorial egípcies. Podriem dir que els pastors tàmils dispersaren el lèxic boví, i el poder a ell associat, al llarg de l'Àfrica, però no pas els agricultors tàmils, els quals no passaren d'Egipte. Que l'element indomelànid era part de l'*stock* racial de la població de Kèmit, ja ho hem comentat

en l'anterior apartat i també s'ha comentat que era dràvida la llengua d'Elam, i que el component fenotípic dràvida era present a la vall de l'Indus, però el que afirma Anselin en un moment del seu llibre denota la importància atorgada per l'autor a una cultura que sovint a estat vista com a marginal, rastre de les *primitives* poblacions anteriors als alts, esbelts i blancs aris: "Sans l'Empire romain, pas de langues latines; sans la civilisation tamule de Mohenjo Daro, pas de langues dravidiennes dans tout le subcontinent indien" (p.64).

Africans i dràvides, pobles meridionals, comparteixen, com veurem, un vocabulari bàsic referent a diversos dominis sintàctics que demostren, creiem, un perllongat contacte que possibilita que parlem d'un univers negre, afro-dravidià.

El vocabulari del foc:

Àrea nilòtica

nby cremar (egipci)   niba calor (bedja)   nob torrar (nuba)
nyop cremar (dinka)   noga cremar (bari)   nok cremar (lotuxo)

Àrea atlàntica

nibbude tornar negre (pular occidental)   nug temperat, tebi (wolof)

En l'àrea intermitja d'esgraonen així:

nibugo tornar negre (pular oriental)
nugo cremar (baguirmi)
nyon cremar (more)

D'altres similituds colpidores es poden percebre, per exemple, entre el Wolof i el Kanara: en el primer, tool bi (branca) es fa ressó del mot Kanara tol (fulles verdes); però un dels punts més interessants i significatius és el corresponent al camp semàntic de la ramaderia bovina en general, el que porta a Anselin a parlar d'una cultura bovidiana, d'una boonímia compartida al llarg de la zona: "...s'étendent en ondes océaniques les isoglosses du boeuf et du lait partagés per le peul, le voltaïque, le bantou et le dravidien." (p. 31). Completant els exemples que podem veure als mapes que s'adjunten al present treball, veiem ara unes poques però esperem que significatives

mostres:

<u>Grup</u>	<u>Llengua</u>	<u>Lexema</u>
Dravidià	tamil	pul (munyir)
	kolami	pind (" ")
Voltaïc	moba	pal (" ")
	gangam	pale (" ")
	more	pen (" ")
	gurma	pali (" ")
Bantu	mpongwe	vene (llet)
	lingala	bele (")
	kikongo	bene (")

Segons Anselin, el lexema del bou segueix la mateixa trajectòria que el lexema del munyiment des de l'Àsia dels protodravidiàns fins al Senegal (Wolof: vaca: nag wi; Tamil: vaca: nagu). La permanència d'aquest vocabulari dravidià és resultat d'una llarga pràctica ritual, d'una transmissió iniciàtica d'una cultura del bou; a més, el fet de referir-se al bou amb el el llenguatge del parentiu també és un tret conegut entre pobles dràvides i nilòtics, com ja en donava testimoni Heròdot. La màscara del toro, del déu boví de la fecunditat, es troba des de Mohenjo Daro fins a Senegal. Encara més, el Ka egipci (designant el toro, doble) troba la seva correspondència en el tamil Ko (déu) d'on el plural, Konar, significa *vaquers* (gent de déu, gent del bou), fent costat al Pular Kan (gent del bou). Kon tamils i Kan pehls són els *aga*, els iniciats; els bous reben el mateix nom: *nag*.

A més d'altres proves sobre influències dràvides en el camp de la numeració o de la iconografia, també s'han trobat concordances evidents pel que fa al lèxic bèl·lic:

pular	verde (llençar)	tamil	vel (llança)
tamil	vil (arc)	egipci	pdt (arc)
malayalam	vil (")	copte	pite (")
kanara	bil (")	wolof	fit (")

La teoria d'una disseminació dels *kan* (vaquers) des de la Banya d'Àfrica (o les ribes africanes del Mar Roig) vers Egipte, per una banda, i vers l'oest, per una altra (en companyia d'elements ètnics drenats en la ruta (somali, nilots..) troba una altra prova quan reparem en altres trets lèxics:

Egipci kaw (terres altes) : Wolof kaw (alçada) : Tamil ko (muntanya, rei)

Egipci mr (piràmide) : Tamul medu (puig)

Tamil mam (oncle matern) : Pular mam (avi) : Wolof mam (ancestre) :

Egipci ta mom (terra dels ancestres)

Per acabar aquesta secció, voldriem reproduir sencera una cita del llibre d'Anselin com a una mena de pont entre aquest apartat i els que parlaran de l'organització social, ensems que també aporta un argument més per a cimentar la nostra defensa de la plausibilitat d'un univers afro-drauidià comú que cobreix (o cobria) l'àrea a la qual ens estem referint:

“Le pouvoir tend à annexer les innovations techniques, économiques et sociales quand il ne peut pas les rejeter, à s'en saturer jusqu'à la crise pour durer, et à provoquer ainsi sa propre chute et la naissance de formes nouvelles de contrôle social, de nouvelles

superstructures. Celles-ci se subordonnent l'ancien, par alliance (...) ou par délégation. La hiérarchie sociale est alors refondue. L'ordre ancien, privé de pouvoir propre, est alors exploité au bas des réseaux dynamiques, où il devient au fil du temps qui use, et des avancées et reculs de l'histoire qui boîte, un élément résiduel frappé d'exclusion par l'idéologie des nouveaux maîtres.”

“C'est le cas des Kanyan, des astronomes tamuls en Inde...C'est aussi le cas des forgerons africains.(...) Il y a aussi loin des Kanyan de Mohenjo Daro aux Kanyan de l'Inde aryanisée que du nnom akom fang au tafowo toucouleur. Les premiers organisaient la société; les seconds la servent.”

(Anselin, 1981: 74-75)

DELIMITACIONS DIFERENCIALS DE L'UNIVERS NEGRE

Tot seguit es farà un breu repàs a diversos trets que haurien de servir per bastir amb més força els fonaments de la nostra hipòtesi entorn d'un univers de pensament o, millor, d'una constel·lació de sistemes de pensament social que pivoten en graus diversos al voltant de concepcions de la realitat que integren home, natura i societat com a un tot coherent.

1.- Introducció.

Els esquelets d'aristòcrates fenicis dolicocefals i prognats, la base africana profunda de Kémit, la negritud d'Elam o Mohenjo-Daro, són proves d'una unitat física de fons, com ja hem dit. Que, a més a més, diverses concomitàncies lingüístiques siguin una bona mostra de l'antiguitat de les interaccions entre les cultures afro-dravídianes ens pot donar peu a analitzar fins a quin punt encara podem parlar d'un parentiu que en temps històrics anava des del Nil (ergo, Àfrica) fins a la Índia dels dràvides.

La nostra intenció és començar exposant la idea dels bressols culturals per, un cop relativitzada després de cridar l'atenció sobre les mancances que (segons nosaltres) presenta en diversos punts de partida, dibuixar alguns contorns generals que seran especificats després amb més detall.

L'estudi de Fustel de Coulanges al voltant de les societats indoeuropees (1976) tenia com a premissa de base la procedència nòrdica d'origen d'aquestes societats: els protoindoeuropeus, com després molts estudis han defensat, entre molts d'altres, Renfrew o Friedrich, serien uns grups que habitaven les estepes euroasiàtiques i que, com a conseqüència de l'entorn natural hostil i de la seva forma de vida basada en el nomadisme, havien desplegat unes realitats socials

militaritzades, insolidàries, androcèntrica i frontalment enfrontada a una naturalesa que era vista com a un perill continu. Hauriem de matisar aquí que aquesta idea de cultura com a producte de l'interrelació entre l'home i el medi extern és de base neokantiana (la famosa kultur romàntica) i fins i tot no es troba del tot lluny del determinisme geogràfic, davant de la qual cosa, i defensant un punt de vista epistemològic diferent, creiem oportú subratllar que som partidaris de l'opinió de que en cap cas el medi físic comportarà (en forma de teoria del reflex) una cosmovisió, una semantització de l'univers social en una direcció concreta i simètrica a la del medi percebut; tot i que pensem que tot exercici intel·lectual generador de sistemes de pensament social "opera sobre algo, que los significados del mundo humano no son ideas o conceptos de naturaleza puramente ideal"(García, 1976: 52), i que el pensament no és merament teleològic en situació d'autonomia respecte de la materialitat empírica, d'aquí a considerar el medi que envolta les societats com la explicació causal primària de la seva cosmologia va una distància considerable. Tot i això, la validesa no tant de la causalitat que Fustel de Coulanges va situar a la base de les societats indoeuropees, com dels trets comuns d'aquests pobles que l'historiador francès va enumerar, encara s'accepta avui en dia un cop escolada per xarxes de relectures i revaluacions.

El que resulta més significatiu aquí és la antítesi que va desenvolupar el ja anteriorment citat Cheikh Anta Diop pel que fa a l'existència d'un focus, d'un berceau de dispersió cultural meridional, simètricament oposat al focul del nord. Així, es dibuixaven en l'espai dos espècies de *Kulturkreis* o àrees culturals amb un conjunt donat d'elements comuns. Diop, però, també va pecar de reduccionisme; a més d'usar erròniament la referència a Bachofen per parlar de matriarcat al sud quan, en realitat, poques societats afro-dravídianes són matriarcals (que no és el mateix que ésser matrilineals) tot i que l'androcentrisme estava força suavitzat (Iniesta, 1992: 69), va emprar un cert determinisme geogràfic exemplificat en sentències com aquesta: "dans toute la Sibérie, où règne le nomadisme, il n'existe pas une seule tribumatrilinéaire" (Diop, 1981: 156).

Tot i aquests, per a nosaltres, defectes de la hipòtesi del bressol meridional, si fem un petit treball comparatiu de les societats afro-dravídianes com el que estem duent a terme potser tindrem motius suficients com per reconsiderar la hipòtesi comentada. Per concretar posicions, afegirem que Ch. A. Diop parla d'un bressol nòrdic, d'un meridional centrat segons ell en la vall del Nil "depuis les Grands Lacs jusqu'au Delta" (Diop, 1979: 173), tot i la importància donada darrerament al neolític saharià per diversos autors, i d'una zona que aviat va ser poblada per societats nòrdiques i que, anant des del Mediterrani fins l'Índia, constituïria el que ell anomena zona de juxtaposició (Diop, 1980). L'àrea meridional modelà un home ("...c'est-à-dire, le

Nègre.”(Diop, 1979:173)) producte d’un sistema de pensament armònic amb la natura, que l’associa inextricablement amb la societat; l’optimisme social, sens noció de pecat original, i la moral pacifista, de la qual ens parla Diop com un dels trets bàsics de la mentalitat del món meridional (Diop, 1981: 144-45), ¿Podriem ésser assimilats a l’*ahimsa*?

2.-Cosmologia, concepcions del món, religió.

L’univers mental afro-dravidià procedeix d’una relació amb l’ecosistema que no era percebuda com a antagònica, ans el contrari: les societats del sud es consideraven insertades a l’entorn i es veien a si mateixes com a una part del cosmos (Frankfort, 1982) a partir del desplegament d’una homologia entre cosmologia i sistema sociocultural que trobem des de l’Atlàntic africà fins a la Índia dravídica i l’hinduisme (d’arrel essencialment dràvida en molts aspectes, com es veurà). Aquesta homologia ha fet que les cultures meridionals mai es veiessin a si mateixes com a entitats independents de l’unitat còsmica, unitat que, tot i així, no deixa d’implicar una multiplicitat que es reflexa per exemple en el politeïsmes de les religions afro-dravidianes.

Per tant, el pensament meridional és integrador tant en el pla exterior (amb la naturalesa) com en el pla interior (com a cohesionant social, com a integrador de diversos segments, castes, ordres, clans...que no s’entenen sinó com a parts constitutives de l’unitat bàsica social i còsmica). L’espai de la imaginació codificada és isomorf al de la societat i al de la natura i són homòlegs dins d’un mateix *weltbild*.

També podriem citar aquí la idea que Plotí (grec alexandri influenciat, clarament, per les conceptualitzacions cosmològiques afro-dravidianes) va desenvolupar en la seva Enneada: la idea d’un “globo ígneo del Uno (que) desbordaba materia que, al alcanzar los límites máximos de debilitamiento, iniciaba el retorno hacia el centro del ser, del Uno” (Iniesta, 1992: 73).

Encara més: Dhamodar Kosambi (1977, citat a Iniesta, íbid: 75-76), analitzant les

divinitats de Mohenjo-Daro i Harappa, observava un cúmul de divinitats a la cúpula de les quals es trobava una divinitat demiúrgica (com ara Pithi, entre els Toda), de la qual cosa s'esdevé l'anteriorment citada triada hinduista (l'Ú hipostasitzat en parells de contraris). Al cap i a la fi, sembla que les cosmogonies complexes i armonioses a on l'home s'inserta en el tot universal són pròpies d'aquestes societats, i els panteons no-meridionals com ara el grec i el romà es deuen al fet de recórrer "los primeros a la poderosa civilización del sur y los segundos a la copia europeizada que los griegos ya habían hecho"(Iniesta, 1989: 173).

Abans de continuar, podriem detindre'ns per un moment en el panteó greco-romà, postis i d'origen mesopotàmic i egipci, ergo, africà i semita-oriental, meridional. Tant el panteó com d'altres característiques del pensament dels pobladors de l'Hèllade (la metempsicosi per exemple, com veurem) ens poden incitar a pensar que la civilització grega, suposat focus de l'Occident blanc, ari, centre de la raó i de La civilització, va néixer en el que, en la terminologia de Diop, podriem anomenar un àrea de juxtaposició d'elements septentrionals (indo-europeus) i meridionals (afro-dravidians, negres), la qual cosa faria que es bellugessin en les seves tombes alguns alemanys nazis que es creien successors dels grecs clàssics i, conjuntament amb la *raça*, també haurien heretat la seva suposada superioritat intel·lectual i moral. De fet, els propis grecs *clàssics* eren prou conscients de l'arrel egípcia i fenícia de la seva cultura.

Només citarem alguns exemples (esperem que prou il·lustratius) extrets de l'obra de M.Bernal Atenea negra (1993: 69, 77-78, 81, 83, 86), i que fan referència a diversos substantius grecs que tenen el seu probable origen en les llengües afro-asiàtiques i a les analogies entre divinitats afro-semítiques i gregues :

- Martyr (testimoni), de l'egipci mtrw, testimoni.
- Pyramis (piràmide), de l'egipci p'mr, tomba o piràmide.
- Gaia, ge (terra), del cananeu gay, gê, terra
- (W)anax (rei), de l'egipci nhdt, visqui per sempre
- Basileus (rei), de l'egipci p'sr(oficial, visir), transcrit pa-si-i-a-(ra) en acadi.
- Cultes oraculars a Zeus i Dionisos, equivalents grecs d'Ammon i Ossiris.
- Apol.lo deriva de l'egipci Hprr, identificat amb Hr m'ht (Armaquis en grec), "Horus del Sol Neixent". Recordem que Apol.lo sempre és representat jove, cosa que encaixa amb aquest aspecte matinal que encarna.

2.1. Algunes consideracions sobre l'holisme social:

Abans de continuar seria interessant redundar en el paper nodal de l'holisme social, ja no en el sentit de dispositiu intel·lectual, sinó en tant que concreció pràctica, material, d'un sistema cosmològic els fonaments del qual s'aparten de "cette manière de penser qui sépare l'être individuel et la relation", doncs "tandis que chez nous la référence fondamentale est à l'élément, elle est ici à l'ensemble"(Dumont, 1967: 60-61). Aquest aspecte, ja comentat abans, és pertinent en sentit estricte que sigui objecte de redundància puix que és conseqüent amb les possibilitats d'homologació tipificadora que ens mou com a telos de l'anàlisi que aquí es duu a terme: la base comuna de les societats afro-dravidianes; no volem que soni a disculpa, però tota obra (per petita i succinta que sigui, com és el cas d'aquesta) que tingui com a fita la concreció d'una hipòtesi a partir de la qual desplegar ulteriors teories (la qual cosa no ens compet aquí, ni de bon tros) ha de ser, fins a cert punt, mínimament redundant.

Un cop fet aquest aclariment, reprenem l'estudi de l'holisme social, caracteritzat, genèricament, per una disposició jeràrquica dels seus elements, jerarquia matisada. però, en societats com ara la dels Toda, a on contemplem una "transición entre una sociedad con grupos especializados ocupacionalmente a perpetuidad y con relaciones de intercambio recíproco entre ellos, fundidas en rituales y celebraciones (así aparecerían las jatis entre los Toda) y otra sociedad en la que las relaciones entre jatis estarían ya más jerarquizadas ..."(Terradas, 1995: 17); per tant, dins les societats afrodravidianes caldria matisar l'element jeràrquic en els casos de poblacions marginals (l'adjectiu és descriptiu, no pas pejoratiu). Pel que respecta a la resta de societats, "la hiérarchie dans son ensemble représente donc un aménagement de la sanction transcendante de l'unité du groupe" (Dumont, 1957: 150), com ja s'ha comentat abans amb d'altres paraules; és a dir, que tant a la Índia com a "l'Afrique l'individu est subordonné à la collectivité, car c'est du bien public que dépend le bien individuel" (Diop, 1980: 136).

L'individu independent, millor dit, aïllat socialment, és un punt vagant pel buit en aquest tipus de pensament social, car "la peine la plus grave que puisse prononcer l'assemblée de caste...est l'exclusion" (Dumont, 1967: 227). A l'Àfrica, per exemple, el terme jonya (traduït per *esclau* tot i el radical desplaçament semàntic del terme que això implica) expressa un concepte

significatiu, *aquell-que-va-amb*, *aquell-que-acompanya-a*, el pitjor que li pot passar, doncs, a una persona és estar socialment isolat com un “miembro desgarrado en buena medida de su entorno, un elemento aislado.” (Iniesta, 1992: 16); quelcom semblant passa entre els kanak els quals, si bé potser no directament assimilables al món afro-drauidià, sí que se situen, com aquest món, fora del pensament modern, occidental: així, el fet que a algú li manqui el personatge és “la dolorosa condició de l’home sol” fins al punt que l’expressió *Go kamo ka mé* “significa exactament ‘Estic sense personatge, sense paper, no existeixo’ ”. (Leenhardt, 1995: 59); en aquesta societat, com en les afro-drauidianes, la individuació pot comportar “la desagregació fatal de la persona” (ibid: 74), doncs la societat és vista com a “un agregat a l’interior del qual la persona...és participant i difusa” (ibid: 76).

2.2. Segmentarietat, complementarietat, divisió del treball.

Les castes (wolof, Índia, etc.), els segments corporats (nuer, konkomba...) o les comunitats de base ètnica especialitzades econòmicament (toda, badaga, kota, Yatenga...), és a dir, els diferents tipus d’elements que formen els sistemes socials afro-drauidians, s’ordrenen a partir d’una lògica de fusió-fisió, separació-complementarietat, sorgida d’ordenacions cosmològiques (com hem vist breument) que, en establir prohibicions, diferenciacions i límits, generen segments socials a partir dels quals pot endegar-se un procés de comunicació social sense la qual no podria existir cap mena d’organització social; aquesta ‘veritat’ universal es concreta a l’univers meridional en demilitacions corporatives, repetim, de tamany variable en relació amb el context que prenguem en compte. En aquest sentit, Louis Dumont comenta que “dans le système des castes comme dans le système politique des Nuer, les groupes qui apparaissent...dépendent de la situation où l’on se trouve.(...) la caste apparaît dans certaines situations et disparaît dans d’autres au profit d’entités plus grandes ou plus petites” (1967: 62-63).

Aquest tipus d’organització fins i tot era el ciment dels imperis africans com ara el de Kànem-Bornu, o el de Mali, Sonrai, Ghana, etc, etc...amb àrees que no estaven pas controlades per un sistema de divisions militars permanents repartides pel territori (com és el cas dels sistemes

estatals de caire imperial d'Euràsia, de base septentrional), sinó que, ben al contrari, les energies dels centres imperials s'anaven expandint mitjançant xarxes socials construïdes a partir de les relacions socioeconòmiques de prestacions i contraprestacions derivades de l'existència d'agrupacions socials de base segmentària.

Els grups socials corporats que constitueixen els segments tenen, per regla general, una base territorial que funciona, en el pitjor dels casos, com a una mena de punt de rotació (Simmel, 1988: 271) dels comentats segments. Així, entre els Kallar trobem unitats territorials (nad) l'unitat de les quals com a grup reposa sobre el parentiu agnàtic (Dumont, 1957: 154), mentre que entre els Toda cada subdivisió de les dues grans divisions endògames, a part de compartir amb d'altres societats meridionals el tret d'ésser una mena de llinatges exògams (en un altre tipu d'escala, igual que les ètnies integrants del regne Mossi de Yatenga), tenen una base territorial ancorada en una determinada aldea, amb complexos lactaris i divinitats propis. L'associació d'aquestes unitats territorials amb temples, santuaris, o qualsevol referent material de caire mítico-religiós, és quelcom que trobem en cultures com la dels Toda, els Kallar i els Mossi, per exemple.

A continuació es veurà com es concreta aquest tipus d'organització segmentària, o comunocràtica (Diagne, 1982) en uns intercanvis socials que mostren com la complementarietat és conseqüència de la segmentarietat bàsica dels sistemes socials afro-drauidians.

2.4.1. Complementarietat i divisió del treball: Toda, Wolof i Yatenga.

Les dues meitats endògames Toda, els Teivaliol i els Tarthariol, són assimilables, de manera grollera, a les castes Wolof entre els quals "l'union doit toujours être isogamique, se faire entre nawle (personnes de status social égal) qui sont, d'abord, de même caste" (Diop, A.B., 1981: 65), i això no pas pel fet de compartir una composició fortament jeràrquica, que no és el cas, sinó degut a les relacions socials i econòmiques (inextricables de facto) desplegades en base a aquestes diferenciacions.

En el cas dels Wolof els dos grans grups en què es divideix la societat (els geér i els ñeeño

(aquests darrers amb diverses subdivisions)) origina una sèrie de relacions que van des del troc, passant per l'intercanvi de serveis verbals i rituals (semblant al servei prestat pels músics Kota als Toda en els funerals, o a les complementarietats rituals que s'observen entre Teivaliol i Tartharol, per exemple) i de dons i contradons, fins als intercanvis de béns materials entre la casta dels jéf-lekk (artesans) i la dels geér (agricultors, essencialment). Normalment, aquestes relacions socials es duen a terme, com en el cas dels existents entre els Toda i els Badaga, entre famílies que conserven uns lligams de clientela de caire hereditari (Diop, A.B., 1981: 80).

En el cas dels Toda, a les relacions de complementarietat entre les subdivisions endògames se li poden afegir les que mantenen amb d'altres grups veïns de diferent ètnia, essencialment els Kota, Badaga, Kurumba i Irula, la qual cosa recorda a la complementarietat de base ètnica que s'observava a l'antic regne de Yatenga (Izard, 1985).

Continuant amb les correlacions que es poden establir entre societats africanes i índies, caldria insistir en l'especificitat Toda pel que fa al component jeràrquic, molt feble tot i que, creiem, no pas inexistent, com s'observa, per exemple, en un cert ascendent dels Tartharol respecte dels Teivaliol (Rivers, 1986: 84), o en la situació marginal de les ètnies Kurumba i Irula (ibid: 6). Molts etnòlegs han vist les relacions de jati com a una mena de relació de servitud, amb la càrrega pejorativa que implica un terme l'origen del qual està indexicalitzat en un determinat context occidental; a les societats afro-drauidianes, per regla general, les relacions de caire jeràrquic no tenen (o, millor, no tenien) el component d' 'explotació' que li atribuïm a Occident, doncs el terme 'explotació' no és pas aplicable a uns sistemes socials on "la redistribució (o/i l'intercanvi) absorbe el grueso de excedente..."(Iniesta, 1992: 34). Així, els clans Tartharol posseeixen les lleteries anomenades ti, les quals són les que tenen el màxim grau de santedat; cada ti té un palol (sacerdot) escollit pels membres del clan Tarthar al qual pertany el ti, i alimentat mercès als grans que li proveïen els Badaga. Tot això ens pot fer intuir el panorama de relacions de complementarietat, amb una feble jerarquia amb clares contraprestacions dels suposadament 'superiors' tal i com es reflecteix, per exemple, en el fet que els Tartharol, tot i posseir els ti, no en reben aventatges materials sinó que, ans el contrari, 'it involves them in some expense owing to the necessity of giving certain feasts' (Rivers: 83).

En el cas concret del regne Mossi de Yatenga, existia una més clara diferenciació jeràrquica, essencialment entre la societat Mooga (gent del poder) i la societat Fulse, o Kurumba, (gent de la terra), tot i que també existien mecanismes ensambladors dels segments: l'existència d'un naaba (cap) entre els Mossi i d'un tengsoba (amo de la terra) entre els Kurumba, de manera que els autòctons eren integrats dins l'estructura social; els cultes diferenciats, a la terra (Ténga)

per part dels Kurumba, a Wende (divinitat d'origen solar) per part dels Mossi, amb l'unitat reflectida en l'unió sincrètica de Naaba Wende i Naaba Tènga (dona del cap); els amos de la terra, Kurumba, duïen a terme els importants rituals de fertilitat o feien sacrificis, tot plegat amb una funcionalitat gens subalterna de contribuir eficaçment a la estabilitat còsmica, intel·lectualment entesa (però no per això menys important socialment), per la qual cosa esperem no ésser atrevits si comparem aquest paper dels Kurumba amb el dels Tartharol entre els Toda, doncs d'aquest subgrup endògam sortien els sacerdots encarregats de tasques rituals d'una importància social fonamental. Posats a comparar, seria interessant apuntar una similitud en el paper desenvolupat pels Badaga i els Sarakolle/Soninké, en les societats Toda i Yatenga respectivament, com a encarregats del comerç a més llarga distància, i fins i tot veure semblances en la superposició de grups ètnics arribats en diferents èpoques, doncs aquesta és una hipòtesi llençada per Rivers a l'hora de trobar una probable explicació de les diferències dialectals entre Tartharol i Teivaliol.

Pel que fa als Wolof, a la jerarquia de casta, caracteritzada per l'especialització professional, cal afegir la dels ordres, tot i que aquí no volem analitzar-la i només la citem com a característica de força societats de l'Àfrica Occidental, sense 'relation comparable à celle qui s'establit entre Brahmane et Kshatriya..' (Diop, A.B., 1981:59). Pel que respecta a la jerarquia de casta, aquesta apareix perfectament delimitada en el cas dels Wolof, amb dues grans subdivisions (géér/ñeeño) i amb diverses subdivisions per la banda baixa de la piràmide (especialment, les formades pels jéf-lekk, sab-lekk i ñoole, en sentit descendent). Les relacions socio-econòmiques derivades d'aquesta segmentació presenten normalment, però, un sentit clarament descendent, és a dir, existeix una transferència de béns materials dels grups de la part alta del sistema jeràrquic vers les castes de menys estatus.

A les diferents societats afro-dravídianes la propietat privada és gairebé inexistent i, per exemple, les lleteries pertanyen a un clan Toda en el seu conjunt; això ens hauria de portar, a partir de la concepció comunocràtica dels mitjans de producció compartida per la majoria de societats meridionals, a una visió del món com a un tot fragmentat en parts no pas antagòniques sinó, ben al contrari, complementàries; no és que les societats afro-dravídianes siguin un paradís de pau i concòrdia permanents, amb inexistència absoluta de friccions o de contactes de caire violent entre les poblacions humanes, però només des de la perspectiva abans comentada és possible observar com les diferents agrupacions socials i, fins i tot, les diverses ètnies, poden superposar-se i encaixar-se entre elles formant un ensemblatge unit per fluxos socials endegats

mercès a la mateixa naturalesa segmentària de l'organització social.

Per exemple, entre els Toda i els seus veïns dels Nilguiris, les relacions de jati que mantenen garanteixen, ensems, l'especificitat de cada grup i la seva mútua interrelació dins d'un sistema social més extens. A Yatenga, per una altra banda, s'observà la coexistència pacífica entre economia pastoral/economia agrícola, sedentarisme/nomadisme, islam/religió mooga.; entre els Mossi, Ashanti, Ioruba, Hausa i Wolof, per exemple, se superposen els mestres de l'espai als mestres del poder (Izard, 1985); la concepció afro-drauidiana de diferència no es vista en termes conflictius ja que posseeix un pensament social diferencial que es reflecteix en la comunocràcia (Diagne, 1982), amb autoritats específiques per a cada grup, com els palabres africans (Iniesta, 1992: 117) o els pañcayat de la Índia (Dumont, 1967: 221). D'aquesta autogestió de cada comunitat a escala nacional i local es deriva la concepció confederal dels imperis africans (es confederen poders diferencials: territorial, ètnic...), ensems que la idea d'autogestió de les parts, així, com d'interdependència i complementarietat, no fan més que recordar una idea nodal d'aquestes societats: la unitat es divideix per tal de tancar-se millor sobre ella mateixa. (Izard, 1989: 319).

BIBLIOGRAFIA

PRINCIPALS REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES:

BRETON, Roland (1995) L'ethnopolitique, PUF, Paris.

Interessant aportació a l'anàlisi dels fenòmens ètnics, subratlla el joc existent entre les esferes política i etnocultural, i a fa una aposta decidida per el bastiment d'una visió globalitzant de les identitats col.lectives.

CAHEN, Michel (1994) Ethnicité politique, L'Harmattan, Paris.

Proveeix el discurs al voltant de l'ètnicitat d'una òptica que subratlla el caràcter factual, tangible, de les identitats ètniques, així com el seu potencial ús per part de les comunitats humanes amb fites de mobilització política.

CASTORIADIS, Cornelius (1989) La institución imaginaria de la sociedad. 2. El imaginario social y la institución., Tusquets, Barcelona.

Assenyala el caràcter intrínsecament imaginari de la realitat i de la manifestació específica d'aquesta en el temps i l'espai: la societat. Recalca també la naturalesa relacional de l'ésser i la importància de les matrius cronològica i espacial en la configuració dels significats socials que sempre acompanyen totes les pràctiques culturals.

FOUCHER, Michel (1991) Fronts et frontières, Fayard, Paris.

Presenta de manera teòrica els trets fonamentals de la geografia política, incidint molt especialment en la naturalesa de les fronteres, llur gènesi (horogènesi) i llur funcionament polític. A més, fa un molt exhaustiu recorregut per la història de les fronteres político-administratives dels cinc continents. Pel que respecta a l'Àfrica subsahariana, mostra l'horogènesi dels límits colonials i el caràcter endògen, anterior a la colonització, d'alguns d'ells.

GUMILEV, Lev Nikolàievich (1978) Ètnogenez i biosfera zemli (etnogènesi i biosfera del món).

Tot veient l'etnos com a un procés d'etnogènesi continuada, l'autor posa l'accent en el caràcter històric dels sistemes ètnics, així com en l'existència d'una energia psíquica que aporta la força col·lectiva per a la gènesi i manteniment de l'estructuració sistèmica de l'etnos.

GUMILEV, Lev Nikolàievich (1999) Kontakty na urovne superètnosov (contactes al nivell dels superetnos)

Introdueix la concepció de 'superetnos' i en fa una anàlisi històrico-geogràfica. Presenta les ètnies com a sistemes articulats al voltant de 'camps' ètnics i considera que els 'superetnos' proveeixen les col·lectivitats etnosocials de nuclis de polarització que els permet estructurar-se.

GUTS, Aleksandr Konstantínovich (1997) Globalnaia Ètnosotsiologija, Omskii Gosudarstvennyi Universitet, Omsk (Sibèria, Federació Russa).

Tracta de dur a terme una teoria general dels sistemes ètnics que bateja com a 'etnosociologia', centrant-se especialment en els processos de gènesi sistèmica i en llurs característiques formals.

HAARMAN, Harald (1986) Language and ethnicity. A view in basic ecological relations, Mouton de Gruyter, Berlin, Nova York, Amsterdam.

Es basa en una perspectiva derivada de l'ecologia per tal de caracteritzar els processos etnolingüístics. Per un altre cantó, realitza una tipologització dels diversos tipus de potencials etnogènesis i etnòlisis

INIESTA, Ferran (1992) El planeta negro. Aproximación histórica a las culturas negroafricanas., La Catarata, Madrid.

Hem pres en consideració de manera central la visió donada per l'autor al voltant de les grans fronteres africanes, incidint en la naturalesa endògena dels processos socials africans. També s'ha considerat pertinent la concepció del fenomen ètnic, que a l'Àfrica negra està configurat per les trajectòries polítiques.

JENKINS, Richard (1997) Rethinking Ethnicity, Sage, Londres.

L'autor efectua un tractament novel·los de l'etnicitat prenent algunes de les consideracions de Fredrik Barth al voltant de les fronteres ètniques però insistint en l'operativitat darrera de les representacions socials. També suggereix que la relació entre frontera i contingut 'cultural' és recíproca i constant.

KOPYTOFF, Igor (1989 (1988)) "Introduction", a: ibid, The African Frontier. The Reproduction of Traditional African Societies, Indiana University Press, Bloomington i Indianàpolis, pp. 3-84.

Aporta una visió de les fronteres africanes que es distancia de la geometrització que de vegades implica el terme, i subratlla la funció de reproducció social de la frontera africana. És també destacable la seva visió d'una cultura política africana específica que abarca tot el continent.

LÉVI-STRAUSS, Claude (1987 (1958)) Antropologia estructural, Paidós, Barcelona.

En aquest llibre recopilatori resulta altament suggerent la seva noció de la 'funció simbòlica' com a mecanisme psicosocial de creació de sentit. També s'ha considerat molt pertinent la seva aposta per una estructura ternària, no pas diàdica, de les representacions, la qual cosa l'allunya del dualisme i inserix un component dinàmic a les estructures socials.

LOTMAN, Iurii (1985 (1984)) La semiosfera. L'assimetria e il dialogo nelle strutture pensanti, Marsilio Editori, Venècia.

El semiòleg russo-letó parla dels filtres fronterers com a mecanismes de relació de la semiosfera amb l'ambient extern, traduint la informació rebuda en termes significatius propis. És basa en la idea de biosfera de Vernadskii, i considera la semiosfera com l'ambient a on és possible la semiosi, la significació.

MAFFESOLI, Michel (1982 (1979)) La violència totalitària.

Subratlla el caràcter reductor de la multiplicitat diferencial que té l'estat modern, així com el vitalisme de la potència que, davant d'aquest Estat, oposa la voluntat de diferenciació dels col·lectius.

MIRA, Joan Francesc (1984) Crítica de la nació pura, Ed. 3 i 4, València.

Reelabora diversos conceptes com ara els d'ètnia i nació, oferint diversos exemples històrics que exemplifiquen la seva visió al voltant de l'etnicitat i de la nació, visió decididament distanciada de les hegemòniques que demonitzen els nacionalismes defensius.

MORIN, Edgar (1986 (1977)) El método. La naturaleza de la naturaleza,

Es dibuixa una perspectiva basada en la teoria de sistemes però congruentment omplerta per aportacions originals. Insisteix de manera especial en la contínua interacció entre les organitzacions humanes.

RAFFESTIN, Claude (1980) Pour une géographie du pouvoir, Librairies Techniques, Paris.

Tractat de geopolítica absolutament trencador amb la visió dominant dels fenòmens geogràfics relacionats amb el poder, tot utilitzant una perspectiva basada en la presa en consideració de les relacions socials com a generadores de realitats significatives.

ROUX, Michel (1992) Les albanais en Yougoslavie, Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, Paris.

Tot basant-se en els processos de minorització dels albanesos de Montenegro, Macedònia i Sèrbia, l'autor efectua certes disquisicions teòriques força pertinents al voltant de l'etnoterritorialitat i dels processos etnosocials al llarg del temps.

SIMMEL, Georg (1988) Sociologia (2 vols.), Edicions 62, Barcelona.

S'han pres en consideració les seves anàlisis al voltant de l'espai i els límits espacials, així com la seva concepció dels conflictes com a mecanismes de socialització que interrelacionen grups, reforcen llurs identitats o els fusionen.

TURCO, Angelo (1988) Verso una teoria geografica della complessità, Edizioni Unicopli, Milà.

Suggereix l'existència dins de tot sistema d'efectes de clausura normativa i d'apertura cognitiva, i subratlla la importància de la territorialització en la cristallització d'un col·lectiu social diferencial.

BIBLIOGRAFIA :

ABÉLÈS, Marc (1988 (1983)) El lugar de la política, Mitre, Barcelona.

_____ (1990) Anthropologie de l'état, Armand Colin, París.

ABITOL, Michel (1979) Tombouctou et les arna. De la Conquête marocaine du Soudan nigérien en 1591 à l'hégémonie de l'Empire Peulh du Macina en 1833, G.-P.Maisonneuve et Larose, París.

ABRAHAM, D. P. (1964) "Ethno-history of the Empire of Mutapa. Problems and Methods", a: VANSINA, J., et alii (Eds.), pp. 104-121.

ABRAHAMS, R. G. (1967) The Peoples of Greater Unyamwezi, Tanzania (Nyamwezi, Sukuma, Sumbwa, Kimbu, Konongo), International African Institute, Londres.

ADAM, Shehata, amb la col.laboració de J. VERCOUTTER (1983) "Nubia, eslabón entre el África central y el Mediterráneo, factor geográfico de civilización", a: HGA, II, pp. 227-244.

ADAMU, Aboubakar (1999) "La décentralisation au Niger: le cas de l'Aïr", a: BOURGEOT, A. (Dir.), pp. 201-215.

ADAMU, Mahdi (1985 (2)) "Los Hawsas y sus vecinos del Sudan Central", a: HGA, IV, pp. 281-313.

ADAMU, M., KIRK-GREENE, A.H.M. (1986) "Preface", a: ADAMU, Mahdi; KIRK-GREENE, A. H. M. (Eds.) Pastoralists of the West African Savanna, Manchester University Press/ International African Institute, Manchester, pp. x-xxvii.

ADLER, A. (1981) "Le royaume moundang de Lere au XIX ème siècle", a: TARDITS, Cl. (dir.), pp. 101-112.

- ADU BOAHEN, A. (1988) "El colonialismo en África: su impacto y significado", a: UNESCO (Ed.), vol. VII, pp. 829-857.
- Afrique plurielle, Afrique actuelle. Hommage à Georges Balandier (1986) Karthala, Paris.
- Afrique: Recherches des savants soviétiques (1984); "Le développement ethnoculturel des pays africains". Acadèmia de Ciències de l'URSS, Moscou.
- AGLAROV, Mamaykhan A. (1992-93) "Andi", a: LEVINSON, D. (Ed.), pp. 23-27.
- AGONDJO-OKAWÉ, Pierre-Louis (1982) "Représentations et organisations endogènes de l'espace chez les Myene du Gabon (Nkomi et Mpongwe)", a: LE BRIS, E. , et alii (Comp.), pp. 101-121.
- AGUÉSSY, Honorat (1983 (1981)) "La identidad cultural africana", a: UNESCO/Serbal (eds.), pp. 16-30.
- AGUIERA DE PRAT, Cesáreo R. (1998) "Rusia y la CBI: ¿Relaciones de política exterior o interior?". Revista d'Afers Internacionals, núm. 42, CIDOB, Barcelona.
- AGUIRRE, Ángel (Ed.) (1993) Diccionario temático de antropología, Boixalleu, Barcelona.
- _____ (1997) "Cultura y culturas", a: AGUIRRE, A. (Ed.) Cultura e identidad cultural. Introducción a la Antropología, Ediciones Bardenas, L'Hospitalet de Llobregat, pp. 1-55.
- AHMED, Ali Jimale (1995) "Daybreak is Near, Won't You Become Sour?". Going Beyond the Current Rhetoric in Somali Studies", a: AHMED, A. J. (Ed.) The Invention of Somalia, The Red Sea Press Inc., Lawrenceville (New Jersey), pp. 135-156.
- АКАДЕМИЯ НАУК СССР (1967) Русские Историко-этнографический Атлас, Moscou. (Acadèmia de Ciències de l'URSS. Atlas històrico-etnogràfic de Rússia)
- AKINJOBKIN, I. A. (1983 (1981)) "El concepto de poder en el África tradicional: el área cultural yoruba", a: AKINJOBKIN, I.A. (et alii), pp. 9-26.
- AKPAN, M. B. (1987) "Liberia y Etiopía, 1880-1914: la supervivencia de dos Estados africanos", a: HGA, VII, pp. 275-308.

- AL-AZMEH, A. , et alii (1984) Historia y diversidad de las culturas, Serbal/Unesco, Barcelona.
- AL- NAQAR, 'Umar (1969) "Takrur. The History of a Name", Journal of African History. 10 (3), Cambridge University Press, pp. 365-374.
- ALBIÑANA, Antonio (Ed.) (1999) Geopolítica del caos, Editorial Debate, Madrid.
- ALCOY SOUTEYRAND, David (1994) "Colonialisme i violència a l'Àfrica", Studia Africana, núm. 5, Centre d'Estudis Africans, Barcelona, pp. 121-132.
- ALEXANDER, J. (1977) "The 'Frontier' concept in Prehistory: the end of the moving frontier", a: MEGAW, J. (ed.) Hunters, Gatherers and First Farmers beyond Europe , Leicester University Press, pp. 25-40.
- ALEXANDRE, Pierre; BINET, Jacques (1958) Le groupe dit Pahouin (Fang-Boulou-Beti), Institut International Africain / PUF, Paris.
- ALEXANDRE, Pierre (1965) "Proto-histoire du groupe beti-bulu-fang: essai de synthèse provisoire", Cahiers d'Etudes Africaines, V, núm. 20, Mouton & Co, Paris, pp. 503-560.
- _____ (1970) "Afrique centre-équatoriale et centre-occidentale", a: DESCHAMPS, H. (dir.), pp. 353- 367.
- _____ (1972) "L'Afrique occidentale naguère britannique", a: POIRIER, J. (Dir.), pp. 454-507.
- ALIHAN, Milla A. (1974 (1938)) " Estudios de comunidad y ecológicos", a: THEODORSON, G.A.(comp.), pp. 163-170.
- ALIMOVA, Bariat Magomedovna (1992-93) "Tabasarans", a: LEVINSON, D. (Ed.), pp. 347-351.
- ALLPORT, Floyd (1933) Institutional Behavior, University of North Carolina Press, Chapel Hill.
- ALTHUSSER, Louis; BALIBAR, Étienne (1976 (1) (1967)) Para leer El Capital, Siglo XXI, México.
- ALTHUSSER, Louis (1976 (2) (1968)) "Ideología y aparatos ideológicos del estado", a: ALTHUSSER, L., pp. 97-141.

_____ (1976 (2)) La filosofía como arma de la revolución. Siglo XXI, Mèxic.

ÁLVAREZ, Ignasi; VILA, Ignasi (1993) "Nación: identidad y conflicto", Mientras tanto, núm. 52, Barcelona, pp. 37-57.

ALVARO, José Luis, GARRIDO, Alicia, TORREGROSA, J. R. (Coords.) (1996) Psicología social aplicada. McGraw-Hill/ Interamericana de España, Madrid.

AMIN, Samir (1976 (1974)) Imperialismo y desarrollo desigual. Ed. Fontanella, Barcelona.

AMITAI-PREISS, Reuven (1999) "Northern Syria between the Mongols and Mamluks: Political Boundary, Military Frontier and Ethnic Affinities", a: POWER, D., STANDEN, N. (Eds.), pp. 128-152.

AMSELLE, Jean-Loup (1974) "Sur l'objet de l'anthropologie", Cahiers Internationaux de Sociologie, vol. LVI, PUF, Paris, pp. 91-114.

AMSELLE, Jean-Loup (1985) "Ethnies et espaces: pour une anthropologie topologique". a: AMSELLE, J.-L.; M'BOKOLO, F. (eds.), pp. 11-48.

_____ (1987) "L'ethnicité comme volonté et comme représentation: a propos des peul du Wasolon". Annales (Économies, Sociétés, Civilisations), núm. 2, Armand Colin, Paris, pp. 465-489.

_____ (1990). Logiques métisses: anthropologie de l'identité en Afrique et ailleurs. Payot, Paris.

_____ (1995) "Ethnicité et identité en Afrique". a: AMSELLE, J.-L. (et alii) Nations et nationalismes. La Découverte, Paris, pp. 87-93.

AMSELLE, Jean-Loup i M'BOKOLO, Elikia (eds.) (1985) Au coeur de l'ethnie: ethnies, tribalisme et l'état en Afrique. Payot, Paris.

ANCIEL, Jacques (1938) Géographie des frontières. Gallimard, Paris.

ANDAH, B. W., en col.laboració amb J. ANQUANDAH (1992) "La franja guineana: los pueblos entre el Monte Camerún y la Costa de Marfil". a: IIGAIL, pp. 497-538.

ANDAH, B. W. (1992) "Los pueblos de la alta Guínea (entre la Costa de Marfil y el Casamance)". a:

HGA. II, pp. 539-565.

ANSELIN, Alain (1981) La question peule et l'histoire des égyptes ouest-africaines, Karthala, Paris.

_____ (1989) "La leçon Dravidienne", Carbet, núm. 9, Centre National des Lettres, Fort-de-France, pp. 7-58.

ANSEMI, Sergio (et alii) (1993) Alle origini dei territori locali, extracte especial de Proposte e ricerche, núm. 30, Centro Studi Storici Sammarinesi della Università degli Studi di San Marino.

ANSPACH, Mark Rogin (1987) "La Raison du Gratuit", Bulletin du M.A.U.S.S., núm. 22, M.A. U.S.S., Paris, pp. 249-292.

ANTHIAS, Floya; YUVAL-DAVIS, Nira (1993) Race, Nation, Gender and Class and the Anti-Racist Struggle, Routledge, Londres, Nova York.

Ανθρωπολογία του χώρου. Anthropologie de l'espace (1995), In ΔΙΕΘΝΗΣ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ ΣΥΡΙΟΥ. Σεπτ. 1995, 1ere RECONTRE INTERN. DE SYROS. Sept. 1995, ΕΠΙ'ΑΣΤΗΡΙΟ ΠΟΛΕΟ-ΔΟΜΙΚΗΣ ΕΜΠ, LABORATOIRE DE LA COMPOSITION URBAINE U.T.N.A., Atenas.

APPADURAI, Arjun (1988) "Putting Hierarchy on its Place", Cultural Anthropology, núm. 3 (1), pp. 36-49.

ARBAUMONT, J. d' (1954) "Le Tibesti et le domaine Teda-Daza", Bulletin de l'Institut Français d'Afrique Noire, tom XVI, núm. 3-4, IFAN, Dakar, pp. 255-306.

ARCELLI, Luciano (1994) "La ciudad y el desierto. Pastores nómadas y nomadismo urbano en Somalia", a: FERNÁNDEZ DE ROTA, J.A. (ed.), pp. 45-53.

ARDINER, Edwon (1956) Coastal Bantu of the Cameroons, International African Institute, Londres.

ARENDT, Hannah (1961) Condition de l'homme moderne, Gallimard, Paris.

- ARENS, W. (1975) "The Waswahili: the social history of an ethnic group", Africa, núm. 45 (4), International African Institute, Londres, pp. 426-437.
- _____(1989 (1987)) "Mto wa Mbu: A Rural Polyethnic Community in Tanzania", a: KOPYTOFF, I. (Ed.), pp. 239-254.
- ARGYLE, W. J. (1969) "European Nationalism and African Tribalism", a: GULLIVER, P.H. (ed.), pp. 41-59.
- ARMSTRONG, John A. (1982) Nations Before Nationalism, University of North Carolina Press, Chapel Hill.
- ARMSTRONG, Robert G. (1955) "The Igala and The Idoma-Speaking Peoples", a: Peoples of the Niger-Benue Confluence, International African Institute, Londres, pp. 77-152.
- ARNOLDOV, A.I. (1984) "Contradicciones sociales y devenir histórico", a: AL-AZMEH, A. , et alii, pp. 216-229.
- ARUTYONOV, S. (1980) "Ethnography and Linguistics", a: GELLNER, E. (ed.), pp. 257-263.
- ASIWAJU, A.I. (1984) "The Aja-speaking peoples in Nigeria: a note on their origins, settlement and cultural adaptation up to 1945", a: MEDEIROS, F. de (comp.), pp. 87-102.
- _____(1998 (1996)) "El futuro de las fronteras africanas", a: NUGENT, P.; ASIWAJU, A.I. (eds.), pp. 351- 358.
- ASSAS, Talal (1991 (1986)) "El concepto de la traducción cultural en la antropología social británica", a: CLIFFORD, MARCUS (Eds.), pp. 205-234.
- ATKIN, Muriel (1988) "Russian Expansion in the Caucasus to 1813", a: RYWKIN, M. (Ed.), pp. 139-188.
- ATTALI, Jacques (1975) La parole et l'outil, PUF, Paris.
- AUDOUIN, Jean, DENIEL, Raymond (1978) L'Islam en Haute-Volta a l'époque coloniale, Éd. L'Harmattan, Paris.

- AUGÉ, Marc (1987) Symbole, fonction, histoire. Les interrogations de l'anthropologie. Hachette, Paris.
- _____ (1987) "Qui est l'autre? Un itinéraire anthropologique", L'Homme, 103, XXVI (3), École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, pp. 7-26.
- _____ (1995(1992)) Los 'no-lugares', espacios de anonimato. Una antropología de la sobremodernidad. Gedisa, Barcelona.
- AUGUSTIN, Jean-Pierre (1995) "Pratiques du corps et pratiques sportives en Afrique Noire. Perspective exploratoire", a: CLAVAL, P., SINGARAVELOU (dirs.), pp. 299-316.
- AURIAC, Franck (1986) "Du spatial et du social: de la géographie aujourd'hui", a: AURIAC, Frank; BRUNET, Roger (Coords.) Espaces, jeux et enjeux. Fondation Diderot/ Fayard, Paris, pp. 73-81.
- AVIOUTSKII, Viatcheslav (1996) "Les cosaques au Nord-Caucase", Hérodote, núm. 81, La Découverte, Paris, pp. 126-150.
- AVTORKHANOV, Abdurahman (1992) "The Chechens and the Ingush during the Soviet Period and its Antecedents", a: BENNIGSEN BROXUP, M. (Ed.), pp. 146-194.
- AWOGBADE, M. O. (1986) "The Fulani of the Jos Plateau", a: ADAMU, M. ; KIRK-GREENE, A.H.M. (eds.), pp. 214-224.
- BA, Cheikh (1999) "Stratégies spatiales pastorales et logique territoriale de l'État. Le cas du Sénégal", a: BOURGEOT, A. (Dir.), pp. 413-424.
- BA, Oumar (1977) Le Fofita Tôro au carrefour des cultures. Les peuls de la Mauritanie et de du Sénégal, L'Harmattan, Paris.
- BACH, Daniel C. (1988(1)) "Régionalisme et mondialisation en Afrique subsaharienne: le retournement d'un paradigme", a: BACH, D.C. (dir.) Régionalisation, mondialisation et fragmentation en Afrique subsaharienne, Karthala, Paris, pp. 13-24.
- _____ (1998 (2)) "Las paradójicas dinámicas de la integración en el África subsahariana", Nova Africa, núm. 4, CEA, Barcelona, pp. 23-42.

- BACHELARD, Gaston (1994 (1957)) La poética del espacio, FCE, Mèxic.
- BACHVAROV, Marin, PANTEV, Andrei (1996) "The Forgotten Bulgarians", a: PRÉVÉLAKIS, G. (Dir.), pp. 223-232.
- BADINI, Amadé (1997) "Les relations de parenté à plaisanterie: élément des mécanismes de régulation sociale et principe de résolution des conflits sociaux au Burkina Faso", a: OTAYEK (et alii) (dirs.), pp. 101-117.
- BADUEL, Pierre-Robert (et alii) (1984) Enjeux Sahariens (Table Ronde du CRESM, nov. 1981), Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris.
- BAGAYOGO, Shaka (1987) "L'Etat au Mali: représentation, autonomie et mode de fonctionnement", a: TERRAY, F. (Dir.), pp. 91-122.
- BAHRENBURG, Gerhard (1979) "De la antropogeografía a la investigación regional. Un balance intermedio", Géo-Critica, núm. 24, Edicions de la Universitat de Barcelona, pp. 4-16.
- BAILEY, F. G. (1971 (1969)) Stratagèmes et enjeux. Anthropologie sociale de la politique, PUF, Paris.
- BAILLY, Antoine S.; RAFFESTIN, Claude; REYMOND, Henri (1980) "Les concepts du paysage: problématique et représentations", L'Espace Géographique, núm. 4, Doyn, Paris, pp. 277-286.
- BAILLY, Antoine S. (1983) "Geografia behaviourista e geografia del potere: qualche riflessione", a: RAFFESTIN, Cl. (dir.), pp. 125-129.
- _____ (1984) "La chronogéographie", a: BAILLY, A.S. (Coord.) Les concepts de la géographie humaine, Masson, Paris, pp. 143-146.
- BAKHTIN, Mikhail M. (1975) Voprosy literaturny i estetiki (problemes de literatura i estètica), Akademii Nauka, Moscou.
- BAKIC-HAYDEN, Milica (1995) "Nesting Orientalism: The Case of Former Yugoslavia", Slavic Review, 54 (4), American Association for the Advancement of Slavic Studies, University of Illinois, Urbana-Campaign, versió On-Line (13 pàgs.).

BAKUNIN, Mikhail (1990 (1)(1953)) Escritos de filosofía política. 1. Crítica de la sociedad (Compilació de Gregori P. Maximoff), Alianza Editorial, Madrid.

_____ (1990 (2) (1953)) Escritos de filosofía política. 2. El anarquismo y sus tácticas (Compilació de Gregori P. Maximoff), Alianza Editorial, Madrid.

BALANDIER, Georges (1954) "Contribution à l'étude des nationalismes en Afrique Noire", extracte de: Zaire, abril, núm.4, Revue congolaise, Kongolees Tijdschrift, Brussel les, pp. 379-389.

_____ (1960) "Dynamique des relations extérieures des sociétés 'archaïques' ", a: GURVITCH, G. (Dir.), pp. 446-462.

_____ (1969) Antropología política., Península, Barcelona.

_____ (1971 (1) (1955)) Sociologie actuelle de l'Afrique noire. Dynamique sociale en Afrique Centrale. PUF, Paris.

_____ (1971 (2)) Sens et puissance., PUF, Paris.

_____ (1975) Antropo-lógicas., Península, Barcelona.

_____ (1988 (1985)) Modernidad y poder. El desvío antropológico., Júcar, Gijón).

_____ (1994 (1992)) El poder en escenas. De la representación del poder al poder de la representación., Paidós, Barcelona.

_____ (1993) El desorden. La teoría del caos y las ciencias sociales. Elogio de la fecundidad del movimiento., Gedisa, Barcelona.

BALDÉ, Souleyman (1986) "Crisis et mutations sociales au Futa-Jalon", a: ADAMU, M.; KIRK-GREENE, A.H.M. (eds.), pp. 267-282.

_____ (1994) "Les Peuls en Casamance", a: BARBIER-WIESSER, F-G. (coord.), pp. 97-117.

BALDUSSI, Annamaria (1991) "Le minoranze sul filo della storia. Riflessioni metodologiche e nuove realtà", a: Le minoranze e le autonomie regionali in Asia e in Africa. Raffronto con il caso Sardegna, núm. especial d'Orientalia Karalitana, Istituto di Studi Africani e Orientali.

Facoltà di Scienze Politiche, Università degli Studi, Càller (Sardènia), pp. 11-30.

BALIBAR, Étienne; WALLERSTEIN, Immanuel (eds.) (1991(1988)) Race, nation and class: ambiguous identities, Verso, New Left Books, Londres, Nova York.

BALIBAR, Étienne (1995 (1994)) Nombres y lugares de la verdad, Ediciones Nueva Visión, Buenos Aires.

BALLARD, J. A. (1971) "Historical Inferences from the Linguistic Geography of the Nigerian Middle Belt", Africa, XII (4), Oxford University Press, Londres, pp. 294-305.

BANAC, Ivo (1984) The National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics., Cornell University Press, Ithaca i Londres.

_____ (1994) "Bosnian Muslims: From Religious Community to Socialist Nationhood and Post-communist Statehood", a: PINSON, M. (Ed.), pp. 129-170.

BANTON, M. (Ed.) (1968) The Relevance of Models for Social Anthropology, Tavistock Publications, Londres

BAÑERES, Jordi (1985) "Bòsnia i Hercegovina. Els musulms", Altres nacions. Quaderns d'informació i debat del CIEMEN, IV, CIEMEN, Barcelona, pp. 2-98.

_____ (1987) "Una minoria en un país de *melting pot*. Els rutens de la Voivodina", a: La diversitat (im)pertinent. Gent, política i llengües, El Llamp, Barcelona, pp. 157-195.

BAÑERES, Jordi; LEPRÊTE, Marc (1990) Lituània dels inicis a la tercera independència, El Llamp, Barcelona.

BARBIER, Jean-Claude (1995) "Nana Buruunku, ou les aventures extra-territoriales d'une divinité de terroir: du Ghana au Togo, du Togo au Brésil", a: VINCENT, DORY, VERDIER (Dir.), pp. 151-164.

_____ (1999) "Les paroisses d'Afrique noire fondent-elles des communautés territoriales?", a: BONNEMAISON, J., et alii (Dir.), pp. 183-189.

- BARBIER-WIESSER, François George (coord.)(1994) Comprendre la Casamance. Chronique d'une intégration contrastée, Karthala, Paris.
- BARBOUR, K. M. (1961) "A Geographical Analysis of Boundaries in Inter-Tropical Africa", a: BABOUR, K.M., PROTHERO, R. M. (Eds.) Essays on African Population, Routledge, Londres, pp. 303-323.
- BAREL, Yves (1986) "Le social et ses territoires", a: AURIAC, F.; BRUNET, R. (coords), pp.131-139.
- BARIAGABER, Assefaw (1998) "The politics of cultural pluralism in Ethiopia and Eritrea: trajectories of ethnicity and constitutional experiments", Ethnic and Racial Studies, 21 (6), Routledge, Londres, pp. 1056-1073.
- BARLINGAY, S.S. (1984) "La historia, el ser histórico y la historiografía", a: AL-AZMEH, A. , et alii, pp. 230-254.
- BARNES, Barry (1990 (1988)) La naturaleza del poder, Ediciones Pomares-Corredor, Barcelona.
- BARNES, J. A. (1950) "The Fort Jameson Ngoni". a: COLSON, E., GLUCKMAN, M. (Eds.), pp. 194-252.
- BARNES, Sandra T. (1989 (1987)) "The Urban Frontier in West Africa: Mushin, Nigeria", a: KOPYTOFF, I. (Ed), pp. 255-281.
- BAROIN, Catherine (1995) "Luttes luthériennes: sécession dans un diocèse de Tanzanie du Nord". a: VINCENT, DORY, VERDIÈRE (dirs.), pp. 74-90.
- BARON, Robert A.; BYRNE, Donn (1998) Psicología social, Prentice Hall, Inc., Madrid.
- BARRETT, Thomas M. (1995) "Lines of Uncertainty: The Frontiers of the North Caucasus", Slavic Review, 54 (3). American Association for the Advancement of Slavic Studies, University of Illinois, Urbana-Campaign , versió On-Line (20 pàgs.).
- BARRY, B. (1985) Le royaume de Walo. Le Sénégal avant la conquête, Karthala, Paris.
- BARTII, Fredrik (ed.)(1976 (1969)) Los grupos étnicos y sus fronteras, F.C.E., Mèxic.

- BASSIN, Mark (1994) "Russian Geographers and the 'National Mission' in the Far East", a: HOOSON, D. (Ed.), pp. 112-133.
- BATAILLE, Georges; CALLOIS, Roger (1982(1) (1937)) "La sociología sagrada y las relaciones entre 'sociedad', 'organismo', 'ser'", a: HOLLIER, D. (Comp.), pp. 93-107.
- BATAILLE, Georges; CALLOIS, Roger (1982(2) (1938)) "La sociología sagrada del mundo contemporáneo", a: HOLLIER, D. (comp.), pp. 189-190.
- BATAILLE, Georges (1982 (1938)) "Atracción y repulsión. II. La estructura social", a: HOLLIER, D. (Comp.), pp: 137-151.
- _____ (1987 (1949)) La parte maldita, Icaria, Barcelona.
- _____ (1996 (1976)) Lo que entiendo por soberanía, Paidós I.C.E./U.A.B., Barcelona.
- BATAILLON, C. (1963) "Introduction", "La tribu", a: UNESCO (ed.), pp. 21-29.
- BATESON, Gregory (1989 (1936)) Naven. Un ceremonial Iatmul, Júcar, Gijón.
- _____ (1993 (1) (1977)) "Una historia natural normativa llamada epistemología", a: BATESON, G., Una unidad sagrada. Pasos ulteriores hacia una ecología de la mente, Gedisa, Barcelona, pp. 256-283.
- _____ (1993 (2) (1978)) "El nacimiento de una matriz, o doble vínculo y epistemología", a: BATESON, G., Una unidad sagrada. Pasos ulteriores hacia una ecología de la mente, Gedisa, Barcelona, pp. 284-295.
- BATHILY, A. (1989) Les portes de l'or: le royaume de Galam de l'ère musulmane au temps des négriers (VIII- XVIIIème siècle), L'Harmattan, Paris.
- BAUDELLE, Guy; PINCHÉMEIL, Philippe (1986) "De l'analyse systémique de l'espace au système spatial en géographie", a: AURIAC, F.; BRUNET, R. (coords.), pp. 85-94.
- BAUDRILLARD, Jean (1972) Pour une critique de l'économie politique du signe, Gallimard, Paris.

- BAUMANN, H; WESTERMANN, D. (1970 (1948)) Les peuples et les civilisations de l'Afrique. Payot, Paris.
- BAXTER, P.T.W., BUTT, Audrey (1953) The Azande, and the Related Peoples of the Anglo-Egyptian Sudan and Belgian Congo, International African Institute, Londres.
- BAXTER, P.T.W. (1966) "Acceptance and Rejection of Islam among the Boran of the Northern Frontier District", a: LEWIS, I.M. (Ed), pp. 233-252.
- BAYART, Jean-François (1989) L'État en Afrique. La politique du ventre, Fayard, Paris.
- _____ (1991) "L'État", a: COULON, Ch., MARTIN, D.-C. (Dir), pp. 213-230.
- BAYART, Jean-François, et alii (1992) La politique par le bas en Afrique Noire. Contributions à une problématique de la démocratie, Karthala, Paris, pp. 9-106, 257-265.
- BAYEGUEYE, M., ADU BOHEN, A. (1987) "Iniciativas y resistencia africanas en Africa Occidental, 1880-1914", a: HGA, VII, pp. 137-171.
- BAZIN, Jean (1985) "A chacun son Bambara", a: AMSELLE, J.-L.; M'BOKOLO, E. (eds), pp. 87-127.
- BAZIN, Marcel (1995) "Identité ethnique et identité régionale en Iran", a: CLAVAL, P.; SINGARAVELOU (dir.), pp. 156-172.
- BECKER, Seymour (1988) "Russia's Central Asian Empire, 1885-1917", a: RYWKIN, M. (Ed.), pp. 235-256.
- BECKMAN, Alan C. (1966) "Hidden Themes in the Frontier Thesis: an Application of Psychoanalysis to Historiography", Comparative Studies in Society and History, VIII (3), Mouton & Co., La Haia, pp. 361-382.
- BEFU, Harami (1977) "Social Exchange", Annual Review of Anthropology, 6, Annual Reviews Inc., Palo Alto, pp. 255-281.
- BÉHAR, Pierre (1991) L'Autriche-Hongrie, Idée d'avenir. Permanences géopolitiques de l'Europe centrale et balkanique, Éditions Desjonquères, Paris.

- BEHRMAN, Lucy (1971) "French Muslim Policy and the Senegalese Brotherhoods", a: MCCALL, D.F.; BENNET, N.R. (Eds.), pp. 185-208.
- BEIDELMAN, T.O. (1967) The Matrilineal Peoples of Eastern Tanzania (Zaramo, Luguru, Kaguru, Ngulu, etc.). International African Institute, Londres.
- BELLINELLO, Pier Francesco (1992) Le minoranze etnico-linguistiche nel Mezzogiorno d'Italia. suplement del núm. 5 de la revista L'Universo. Istituto Geografico Militare, Florència.
- BELTRÁN, Luis (1969) "Dualisme et pluralisme en Afrique tropicale indépendante", Cahiers Internationaux de Sociologie, XI.VII, Mouton & Co., Paris, La Haia, pp. 93-119.
- BENKO, Georges; STROHMAYER, Ulf (1997) Space and Social Theory. Interpreting Modernity and Postmodernity. Blackwell Publishers, Oxford/Malden (Massachussets).
- BENKO, Georges (1997) "Introduction: Modernity, Postmodernity and the Social Sciences", a: BENKO, G.; STROHMAYER, U. (Dir.), pp. 1-44.
- BENNET, George (1969) "Tribalism in Politics", a: GULLIVER, P.H. (Ed.), pp. 59-87.
- BENNIGSEN, Alexandre de (1985 (1966) "Los turcos durante el gobierno zarista y soviético", a: HAMBLY, Gavin (Comp.), pp. 186-204.
- BENNIGSEN BROXUP, Marie (1992) "Introduction: Russia and the North Caucasus", "The Last Ghazawat: The 1920-1921 Uprising", a: BENNIGSEN BROXUP, M. (ed.), pp. 1-17, 112-145.
- BENOIT, Michel (1972) "La genèse d'un espace agraire Mossi en pays Bwa (Haute-Volta)", L'Espace Géographique, núm. 4, Doin, Paris, pp. 239-250.
- _____ (1999) "Opportunisme pastoral et conservation de la savane en Afrique de l'Ouest", a: BOURGEOT, A. (Dir.), pp. 447-468.
- BENVENISTE, Émile (1983(1969)) Vocabulario de las instituciones indoeuropeas. Taurus, Madrid.

- BERELOWITCH, Wladimir (1990) "Aux origines de l'ethnographie russe: la société de géographie dans les années 1840-1850", Cahiers du Monde russe et soviétique, XXXI (2-3), EHESS, Paris, pp. 265-274.
- BERG, F. J. (1968) "The Swahili Community of Mombasa, 1500-1900", Journal of African History, IX, 1, Cambridge University Press, pp. 35-56.
- BERGER, Peter L.; LUCKMANN, Thomas (1988 (1966)) La construcción social de la realidad. Un tractat de sociologia del coneixement, Herder, Barcelona.
- BERGERE, Joelle Ana (1996) "Psicología Social de los procesos migratorios y de las relaciones internacionales", a: ALVARO, J.L., GARRIDO, A., TORREGROSA, J.R. (Coords.), pp. 269-294.
- BERGERET, Anne (1999) "Interventions externes dans le Foy Burkinabe. Un territoire et des savoirs pastoraux convoités", a: BOURGEOT, A. (Dir.), pp. 309-326.
- BERGSON, Henri (1909) L'évolution créatrice, Paris.
- BERNAL, Martin (1993 (1987)) Atenea negra. Las raíces afroasiáticas de la cultura clásica, Crítica, Barcelona.
- BERNATZIK, Hugo A. (dir.) (1957) Razas y pueblos del mundo. Tomo I. Europa-Africa, Fd. Ave, Madrid.
- BERNUS, Edmond (1981) Touaregs nigériens. Unité culturelle et diversité régionale d'un peuple pasteur, Éditions de l'Office de la Recherche Scientifique et Technique Outre-Mer, Paris.
- _____ (1995) "Perception du temps et de l'espace par les touaregs nomades sahéliens", a: CLAVAL, P., SINGARAVELOU (dirs.), pp. 41-50.
- _____ (1999) "Nomades sans frontières ou territoires sans frontières?", a: BONNEMAISOM, J. , et alii (Drs.), pp. 33-41.
- BEROUTCHACHVILI, Nicolas & RADVANY, Jean (dirs.) (1998) Atlas Géopolitique Informatique du Caucase. Observatoire des Etats Post-Soviétiques (INALCO, Paris), Laboratoire de Cartographie (Universitat de Tbilisi, Geòrgia), Publications Langues'O, Paris.

- BERQUIÉ, Jacques (1970) "Qu'est-ce qu'une identité collective?", a: POUILLON, J., MARANDA, P. (dirs.), pp. 469-486.
- BERTAUX, Pierre (1991 (1966)) Africa. Desde la prehistoria hasta los años sesenta. S. XXI. Madrid.
- BESSÉ, Jean-Marc; ROBIC, Marie-Claire (1986) "Quel espace pour quels projets: Kant, un prétexte?", a: AURIAC, F.; BRUNET, R. (coords.), pp. 61-69.
- BESTEMAN, Catherine (1995) "The Invention of Goshu: Slavery, Colonialism, and Stigma in Somali History", a: AHMED, A. J. (Ed.), pp. 43-62.
- BHABHA, Homi K. (1996) "Culture's In-Between", a: HALL, Stuart, du GAY, Paul (eds.) Questions of Cultural Identity, Sage Publications, Londres, Thousand Oaks, Nova Delhi, pp. 53-60.
- BIASUTTI, Renato (et alii.) (1955) Le razze e i popoli de la terra. IV. Africa, Unione Tipografico-Editrice Torinese, Tori.
- BIENENSTOCK, Theodore (1950) "Social Life and Authority in the East European Jewish Shtetel Community", Southwestern Journal of Anthropology, 6 (3), University of New Mexico Press, Albuquerque, pp. 238-254.
- BIERSCHENK, Thomas (1995) "Rituels politiques et construction de l'identité ethnique des Peuls au Bénin", Cahiers des Sciences humaines, 31 (2), ORSTOM, Paris, pp. 457-484.
- BILLAUT, Micheline (1992) "Singularité des problèmes de minorités en Bulgarie", a: ROUX, M. (Coord.), pp. 93-104.
- BINET, Jacques (1972) "Les populations côtières de l'Afrique de l'Ouest", a: POIRIER, J. (Dir.), pp. 420-453.
- BIOBAKU, Saburi; AL-HAJJ, Muhammad (1966) "The Sudanese Mahdiyya and the Niger-Chad Region", a: LEWIS, I.M. (ed.), pp. 425-441.

- BIRD, Christopher (1960) "Soviet Ethnography: A Base for Applied Study of and Operations in Africa", Human Organization, 19 (3), The Society for Applied Anthropology, Ithaca (N.Y.), pp. 118-122.
- BLACK, Lydia T. (1990) "Soviet Anthropology and the Ethnography of Alaska", Cahiers du Monde russe et soviétique, XXXI (2-3), EHESS, Paris, pp. 327-332.
- BLANC-PAMARD, Chantal (1995) "Les lieux du corps: l'exemple des communautés rurales des hautes terres malgaches", a: CLAVAL, P., SINGARAVELOU (dirs.), pp. 51-75.
- _____ (1999) "Les savoirs du territoire en Imerina. (Hautes terres centrales de Madagascar)", a: BONNEMAISON, J., et alii (Dirs.), pp. 57-78.
- _____ ; QUINTY-BOURGEOIS, Laurence (1999) "Introduction", a: BONNEMAISON, J., et alii (Dirs.), pp. 11-19.
- BLAU, Peter M. (1983 (1964)) Intercambio y poder en la vida social, Ed. Hora, Madrid.
- BLENCH, Roger (1998 (1996)) "Pastores y fronteras nacionales en Nigeria". a: NUGENT, P.; ASIWAJU, A.I. (eds.), pp. 163-183.
- BLOCH, Maurice (comp.) (1977 (1975)) Análisis marxistas y antropología social. Editorial Anagrama, Barcelona.
- BLUMER, Herbert (1982 (1969)) El interaccionismo simbólico. Ed. Hora, Madrid.
- BOBROVNIKOV, Vladimir (1997) "Ethnic Migrations and Problems of Security in the Republic of Dagestan", Caucasian Regional Studies, vol. 2 (1), Vrije Universiteit Brussel Press.
- _____ (1999) "Muslim Nationalism in the Post-Soviet Caucasus: The Dagestan Case", Caucasian Regional Studies, vol. 4 (1), Vrije Universiteit Brussel Press.
- BOHANNAN, Paul (1954) "The Migration and Expansion of the Tiv", Africa, XXIV (1), Oxford University Press, Londres, pp. 2-16.
- BOHANNAN, Laura; BOHANNAN, Paul (1962 (1953)) The Tiv of Central Nigeria. International African Institute, Londres.

- BOILAT, Abbé David (1984 (1852)) Esquisses sénégalaises. Karthala, Paris.
- BONFIGLIOLI, A.M. (1988) Dudal. Histoire de famille et histoire de troupeau chez un groupe de WoDaalbe du Niger. Cambridge University Press/Maison des Sciences de l'Homme, Paris.
- BONNEMAISON, Joël (1981) "Voyage autour du territoire", L'Espace Géographique, núm. 4, Doin, Paris, pp. 249-262.
- _____ (1995) "Les mots et la terre sacrée (l'exemple océanien)", a: VINCENT, DORY, VERDIER (dirs.), pp. 66-73.
- BONNEMAISON, Joël; CAMBRÉZY, Luc (1996) "Le lien territorial. Entre frontières et identités", Géographie et Cultures, L'Harmattan, Paris, pp. 7-18.
- BONNEMAISON, Joël; CAMBRÉZY, Luc; QUINTY-BOUGEOIS, Laurence (1999) Les territoires de l'identité. Le territoire, lien ou frontière? Tome 1, L'Harmattan, Paris.
- BONNEMAISON, Joël; CAMBRÉZY, Luc; QUINTY-BOURGEOIS, Laurence (1999) La nation et le territoire. Le territoire, lien ou frontière? Tome 2, L'Harmattan, Paris.
- BONTE, Pierre, IZARD, Michel (eds.), (1996 (1991)) Diccionario Akal de etnología y antropología, Akal, Madrid.
- BORISOVNA SMIRNOVA, Tatiana (1992-93) "Siberian Germans", a: LEVINSON, D. (Ed.), pp. 337-340.
- BOROGOVAC, Muhamed (1997) The War in Bosnia-Herzegovina, 1992-1995, Bosanski Kongres, Posjetilac.
- BOSCH, Alfred (1997) La via africana. Velles identitats, nous estats, Edicions 3 i 4, València.
- _____ (1998) "Jueus a Sarajevo. El darrer èxode", L'Avenç, núm. 231, L'Avenç, Barcelona, pp. 19-24.
- BOTINAS, Lluís, INIESTA, Ferran (1995) "Fer una zona oberta en un occident tancat. Per un nou paradigma cultural, arrelat en la tradició", Revista de Catalunya, núm. 99, Fundació Revista de Catalunya, pp. 9-25.

- BOTTE, Roger (1999) "Rimaybe, Haratin, Iklan: les damnés de la terre, le développement et la démocratie", a: BOURGEOT, A. (Dir.), pp. 55-78.
- BOTTOMORE, T. B. (1966 (1962)) Iniciació a la sociologia. Edicions 62, Barcelona.
- BOUDON, Pierre (1967) "Essai sur l'interprétation de la notion d'échange", L'homme, VII (2), Mouton & Co., Paris-La Haia, pp. 64-84.
- BOUGHEY, Arthur S. (1971) Man and the Environment. An Introduction to Human Ecology and Evolution. Mac Millan, Nova York.
- BOUJU, Jacky (1995 (1)) "Fondation et territorialité. Instauration et contrôle rituel des frontières (Dogon, Karambé, Mali)", a: VINCENT, DORY, VERDIER (dirs.), pp. 352-365.
- _____ (1995 (2)) "Identités et appartenances dans les sociétés sahéliennes: présentation", Cahiers des Sciences humaines, 31 (2), ORSTOM, Paris, pp. 291-300.
- BOULÈGUE, Jean (1987) Le grand Jolof (XIIIe-XVIe siècle). Editions Façades, Diffusion Karthala, Paris.
- BOULÈGUE, Jean; DRAMANI-ISSIFOU, Zakari (1989) "La classification ethnique de deux lettrés (XIII-XVII siècle)". a: CHRÉTIEN, PRUNIER (dirs.), pp. 33- 48.
- BOULÈGUE, Jean (1989) Les luso-africains de Sénégambie. Ministério da Educação, Instituto de Investigação Científica Tropical/Université de Paris I. Centre de Recherches Africaines, Lisboa.
- BOULNOIS, Jean, HAMA, Boubou (1954) L'Empire de Gao, Adrien-Maisonneuve, Paris-VI.
- BOURDELAIS, Patrice; LEPETIT, Bernard (1986) "Histoire et espace", a: AURIAC, F.; BRUNET, R. (coords.), pp. 17- 26.
- BOURDIEU, Pierre (1972) Esquisse d'une théorie de la pratique, Droz, Ginebra.
- _____ (1977) "Sur le pouvoir symbolique", Annales. Economies, Sociétés, Civilisations, núm. 3, Armand Colin, Paris, pp. 405-411.

- _____ (1979) La distinction. Critique sociale du jugement., Minuit, Paris.
- _____ (1980) "L'identité et la représentation. Éléments pour une réflexion critique sur l'idée de région.", Actes de la recherche en sciences sociales, núm. 34, Maison des Sciences de l'Homme, Paris, pp. 63-72.
- _____ (1981) "La représentation politique: éléments pour une théorie du champ politique", Actes de la recherche en sciences sociales, núm. 36/37, Maison des Sciences de l'Homme, Paris, pp. 3-24.
- _____ (1984 (1)) "Espace social et genèse des 'classes' ", Actes de la recherche en sciences sociales, núm. 52-53, Maison des Sciences de l'Homme, Paris, pp. 3-11.
- _____ (1984 (2)) "La délégation et le fétichisme politique", Actes de la recherche en sciences sociales, núm. 52-53, Maison des Sciences de l'Homme, Paris, pp. 49-55.
- _____ (1994) Raisons pratiques. Sur la théorie de l'action, Éd. du Seuil, Paris.
- BOURGEOT, André (Dir.) (1999) Horizons nomades en Afrique sahélienne. Sociétés, développement et démocratie, Karthala, Paris.
- BRASS, Paul R. (1991) Ethnicity and Nationalism, Sage Publications, Londres.
- BRASSEUR, G., LE MOAL, G. (1963) Cartes ethno-démographiques de l'Afrique Occidentale. Feuilles numeros 3 et 4 Nord, IFAN, Dakar.
- BRASSEUR, G., SAVONNET, G. (1960) Cartes ethno-démographiques de l'Afrique Occidentale. Feuilles n° 2, IFAN, Dakar.
- BRAUKAMPER, Ulrich (1989) "Vestiges médiévaux et renouveau musulman sur les hauts-plateaux éthiopiens", a: CONSTANTIN, F. (Comp.), pp. 19-33.
- BREDELOUP, Sylvie (1999) "Territoires du diamant et migrants du fleuve Sénégal", a: BONNIE - MAISON, J., et alii (Dir.), pp. 283-296.
- BRENNER, Louis (1971) "The North African Trading Community in the Nineteenth-Century Central Sudan", a: McCALL, D.F.; BENNET, N.R. (eds.), pp. 137-150.

BRETON, Roland J.-L. (1975) "La place de la géographie des langues", Annales de Géographie,
núm. 465, A. Colin, Paris, pp. 513-525.

_____ (1979) Geografía de las lenguas, Oikos-Tau, Vilassar de Mar.

_____ (1983 (1)) Las etnias, Oikos-Tau, Vilassar de Mar.

_____ (1983 (2)) "L'évolution des ethnies soviétiques", Population, 1, Éditions de l'INED,
Paris, pp. 61-76.

_____ (1984) "Les ethnogrammes des territoires nationaux de l'URSS", L'Information géographique, 3, Masson, Paris, pp. 122-125.

_____ (1987 (1)) "Le géographe face aux ethnies", Annales de géographie, núm. 534, A. Colin,
Paris, pp. 204-213.

_____ (1987 (2)) "Ethnogenèse et politogenèse: dynamique des ethnies et des États", Annales de
géographie, núm. 538, A. Colin, Paris, pp. 742-744.

_____ (1990) "L'Ukraine, sixième grand d'Europe? Analyse de sa structure ethnolinguistique",
Hérodote, núm. 58-59, La Découverte, Paris, pp. 210-232.

_____ (1992 (1)) "L'Idel-Oural. Une poudrière au centre de la Russie?", Hérodote, núm. 64, Dé-
couverte, Paris, pp. 102-116.

_____ (1992 (2)) "Images ethniques du recensement de 1989, en URSS. Radriographie de l'écla-
tement", L'Information Géographique, Armand Colin, Paris, pp. 89-100.

_____, MAURETTE, Guy (1993) Montagnards d'Afrique Noire. Les Hommes de la Pierre et du
Mil. Haut-Mandara, Nord-Cameroun, L'Harmattan, Paris.

_____ (1995) L'ethnopolitique, PUF, Paris.

_____ (1998) Peuples et états. L'impossible équation, Flammarion, Paris.

BREULLY, John (1990 (1985)) Nacionalismo y Estado, Ediciones Pomares-Corredor, Paris.

- BROMBERGER, Christian (1979) "Technologie et analyse sémantique des objets: pour une sémiotique", L'homme, XIX (1), Mouton & Co., Paris-La Haia, pp. 105-140.
- _____ (1996) "Mapas etnográficos", a: BONTI, P., IZARD, M. (Dirs.), pp. 456-458.
- BROMLEY, Julian V. (Ed.) (1974) Soviet Ethnology and Anthropology Today, Mouton, La Haia, Paris.
- _____ (1974) "The Term *Ethnos* and its Definition", a: BROMLEY, J.V. (Ed.), pp. 55-72.
- _____ (1980) "The Object and the Subject-Matter of Ethnography", a: GELLNER, E. (Ed.), pp. 151-160.
- _____ (1982) "La Communauté et ses types", Études ethnographiques en URSS, núm. 2, Acadèmia de Ciències de l'URSS, Moscou.
- _____ (1983) "Processus ethniques", Études ethnographiques en URSS, núm. 4, Acadèmia de Ciències de l'URSS, Moscou.
- BROMLEY, Julian V. (1989) "Procesos étnicos contemporáneos en la URSS", a: PÉREZ-AGOTTE, A. (ed.), pp. 163-176.
- BROMLEY, Julian V.; KOZLOV, Viktor (1989) "The Theory of Ethnos and Ethnic Processes in Soviet Social Sciences", Comparative Studies in Society and History, 31 (3), Cambridge University Press, pp. 425-438.
- BROMLEY, Julian V.; GURVIC, I. S. (1990) "Les processus ethnoculturels contemporains", a: Pour Jean Malaurie, Plon, Paris, pp. 329-339.
- BROMLEY, Julian V.; PERSIC, Abram (1990) "Développement spontané et stimulé des sociétés traditionnelles à la lumière de la théorie des formations socio-économiques", Cahiers du Monde russe et soviétique, XXXI (2-3), EHESS, Paris, pp. 195-202.
- BROCCHIERI, Paolo Bronio (1991) "Nazionalismi, sub-nazionalismi, minoranze nazionali. Incontro del paradigma europeo con le esperienze asiatiche contemporanee", a: Le minoranze e le autonomie regionali in Asia e in Africa. Raffronto con il caso Sardegna, núm. especial d'Orientalia Karalitana, Istituto di Studi Africani e Orientali, Facoltà di Scienze Politiche,

Università degli Studi, Càller (Sardènia), pp. 31-36.

BROWN, Paula (1955) "The Igbara", a: Peoples of the Niger-Benue Confluence, International African Institute, Londres, pp. 55-74.

BROZE, Michèle (1995) "Territoire réel et territoire imaginaire en Egypte ancienne, ou comment la littérature abolit les frontières", a: VINCENT, DORY, VERDIER (dirs.), pp. 31-40.

BRUCHIS, Michael (1988) The URSS: Language and Realities. Nations, Leaders and Scholars, Columbia University Press, Washington.

BRUDNER, Lilyan A. (1972) "The Maintenance of Bilingualism in Southern Austria", Ethnology, XI (1), University of Pittsburgh Press, pp. 39-54.

BRUNEAU, Michel (1994 (1)) "Espaces et territoires de diasporas", L'Espace Géographique, núm. 1, Doin, Paris, pp. 5-18.

_____ (1994 (2)) "Territoires de la diaspora grecque pontique", L'Espace Géographique, núm. 3, Doin, Paris, pp. 203-216.

_____ (1996) "Territoires de la diaspora pontique grecque", a: PRÉVÉLAKIS, G. (Dir.), pp. 115-132.

_____ (1998) "Entre l'Europe et l'Asie: les Grecs dans l'espace intermédiaire", Hérodote, núm. 90, La Découverte, Paris, pp. 62-78.

_____ (1999) "Du Pont à la Macédoine: les grands monastères pontiques, marqueurs territoriaux d'un peuple en diaspora", a: BONNEMAISON, J., et alii (Dirs.), pp. 161-172.

BRUNET, Roger (1986) "L'espace, règles du jeu", a: AURIAC, F.; BRUNET, R. (coords.), pp. 299-315.

BRUNN, Stanley (1996) "The internationalization of Diasporas in a shrinking world", a: PRÉVÉLAKIS, G. (Dir.), pp. 259-272.

BRUNOT, Patrick; AVIOUTSKII, Viatcheslav (1998) La Tchétchénie, PUF, Paris.

- BRUSSENS, H. (1958) Les peuplades de l'entre Congo-Ubangi (Ngbandi, Ngbanka, Mbandja, Ngombe et Gens d'Eau), International African Institute, Londres.
- BRYANT, Fanny E.B. (1992) "Internationalism, Nationalism and Islam before 1990", a: BENNIGSEN BROXUP, M. (Ed.), pp. 195-218.
- BUCKLEY, Walter (1970) La sociología y la teoría moderna de los sistemas. Amorrortu, Buenos Aires.
- BUIJTENHUIJS, Robert (1994) "La violence au Tchad", Studia Africana, núm. 5, Centre d'Etudis Africans, Barcelona, 139-144.
- BULATOVA, Angara Gamidovna (1992-93) "Rutuls", a: LEVINSON, D. (Ed.), pp. 318-321.
- BULLIER, Antoine-Jean (1982) Géopolitiques de l'apartheid. Stratégie ethnique de Pretoria. Presses Universitaires de France, Paris.
- _____ (1988) Partition et repartition: histoire d'une stratégie ethnique. 1880-1980. Didier, Paris.
- BURGHESS, Ernest W. (1974 (1925)) "El crecimiento de la ciudad: Introducción a un proyecto de investigación", a: THEODORSON, G.A., pp. 69-81.
- BURTON, John W. (1981(1)) "Atuot Ethnicity: an Aspect of Nilotic Ethnology", Africa, 51 (1), International African Institute, Londres, pp. 496-507.
- _____ (1981(2)) "Ethnicity on the Hoof: On the Economics of Nuer Identity". Ethnology, XX (2), University of Pittsburgh Press, pp. 157-162.
- BUSCHAN, Georg (dir.) (1922) Illustrierte Völkerkunde. Vergleichende Völkerkunde. Amerika-Afrika. Verlegt von Strecker und Schröder, Stuttgart.
- BUSQUETS, Julio (1971) Introducción a la sociología de las nacionalidades. Edicusa, Madrid.
- BUSSIÈRE, Pascal (1992) "Tatars et Tatarstan à l'heure des bouleversements", Hérodote, La Découverte, Paris, pp. 117-135.

- BUSTIN, Edouard (1998) "Le 'désagrégation' de l'État zaïrois et ses incidences régionales", a: BACH, D.C. (Dir.), pp. 115-127.
- BUTTNER, Anne (1994) "Edgar Kant and Balto-Skandia", a: HOOSON, D. (ed.), pp. 162-183.
- BUXÓ, Me Jesús (1983) Antropología lingüística, Anthropos, Barcelona.
- CABRAL, Amílcar (1975) Unité et lutte. I. L'arme de la théorie, Maspéro, Paris.
- CACIC-KUMPES, Jadranka (1992) "Le fait national en Yougoslavie vu à travers le système éducatif", a: ROUX, M. (Coord.), pp. 247-258.
- CAHEN, Michel (1990) "Mozambique: nation africaine de langue officielle portugaise?" Studia Africana, Centre d'Estudis Africans, Barcelona, pp. 5- 26.
- _____ (1994) Ethnicité politique. Pour une lecture réaliste de l'identité, L'Harmattan, Paris.
- _____ (1995) "Etnicitat política", a: COULON, C.; INIESTA, F. (dirs.) (1995), pp. 77-141.
- _____ (1999) La nationalisation du monde. Europe, Afrique. L'identité dans la démocratie, L'Harmattan, Paris.
- CAILLÉ, Alain (1999) "Le multiculturalisme est-il soluble dans la démocratie?", a: La revue du M.A.U.S.S. semestrielle, n^om. 13, La Découverte, Paris, pp. 201-210.
- CAILLOIS, Roger (1982 (1)(1938)) "El poder", a: HOLLIER, D. (Comp.), pp. 153-165.
- _____ (1982 (2) (1939)) "La fiesta", a: HOLLIER, D. (Comp.), pp. 305-332.
- CAIRO CAROU, Heriberto (1989) "Geopolítica", a: REYES, Román (dir.) Terminología científico-social. Aproximación crítica, Anthropos, Madrid, pp. 434-438.
- CALVO BUEZAS, Tomás (1989) "Etnicidad", a: REYES, Román (dir.) Terminología científico-técnica. Aproximación crítica, Anthropos, Barcelona, pp. 385-393.
- CAMILLERI, Carmel (1997 (1990)) "Identité et gestion de la disparité culturelle: essai d'une typologie", a: CAMILLERI, C. (et alii.) Stratégies identitaires, PUF, Paris, pp. 85-110.

- CAMPBELL, Aidan (1997) "Ethical Ethnicity: a Critique", The Journal of modern African Studies, 35 (1), Cambridge University Press, Londres, pp. 53-79.
- CAPEL, Horacio (1987) Geografía humana y ciencias sociales. Una perspectiva histórica, Montesinos, Barcelona.
- CAPEL, Horacio ; URTEAGA, Luis (1991) Las nuevas geografías, Salvat, Barcelona.
- CAPOT-REY, R. (1963) "Le nomadisme des Toubous", a. UNESCO (ed.), pp. 81-93.
- CARDOSO, Carlos (1989) "Dissolução e reconstrução de unidades políticas nos rios da Guiné e Cabo Verde (1840-1899)", Soronda. Revista de Estudos Guineenses, núm. 7. Instituto Nacional de Estudos e Pesquisa, Bissau, pp. 31-62.
- CARLE, Antonio (1996) "Il Caucaso e l'Imperio Bizantino (secoli VI-XI)", a: Il Caucaso: cerniera fra culture dal Mediterraneo alla Persia (secoli IV-XI). Tomo Primo, Sottimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, XLIII, Spoleto, pp. 9-80.
- CARR, E.H. (1972 (1950) La revolución bolchevique. I. La conquista y organización del poder, Alianza, Madrid.
- CARRÈRE D'ENCAUSE, Hélène (1985 (1966) "La revolución rusa y la política soviética en Asia Central", a: HAMBLY, G. (Comp.), pp. 225-239.
- _____ (1991 (1990)) El triunfo de las nacionalidades. El fin del imperio soviético, Rialp, Madrid.
- CARRIHERS, Michael (1995 (1992) ¿Por qué los humanos tenemos culturas?, Alianza Editorial, Madrid.
- CARTER, Francis-William (1996) " 'For Bread and Freedom': Geographical implications of the Polish Diaspora", a: PRÉVÉLAKIS, G. (Dir.), pp. 335-353.
- CARTER, Frank (1998) "La diversité ethnique de la Pologne", Géographie et cultures, núm. 27, L'Harmattan, Paris, pp. 79-98.
- CASSANELLI, Lee V. (1989(1987)) "Social Construction on the Somali Frontier: Bantu Former Slave Communities in the Nineteenth Century", a: KOPYTOFF, I. (Ed.), pp. 216-238.

- CASSANO, Franco (1999) "Pour un relativisme bien tempéré", revue du M.A.U.S.S. semestrelle, La Découverte, Paris, pp. 121-130.
- CASTELLAN, Georges (1991) Histoire des Balkans. XIV e.- XX e. siècle. Fayard, Paris.
- _____, BERNARD, Antonia (1996) La Slovénie. PUF, Paris.
- CASTELLS, Manuel; IPOLA, Emilio de (1981) Metodología y epistemología de las ciencias sociales. Editorial Ayuso, Madrid.
- CASTORIADIS, Cornelius (1989 (1975)) La institución imaginaria de la sociedad. Vol. 2. El imaginario social y la institución., Tusquets ed., Barcelona.
- _____. (1995 (1986)) Dominios del hombre: las enrejadas del laberinto. Gedisa, Barcelona.
- _____. (1999) "La relativité du relativisme" revue du M.A.U.S.S. semestrelle, núm. 13, La Découverte, Paris, pp. 23-42.
- CASTRO HENRIQUES, Isabel (1994) "A violência: chave da autonomia Tshokwe", Studia Africana, Centre d'Estudis Africans, Barcelona, pp. 91-100.
- CASTRO MARTÍNEZ, P. V.; GONZÁLEZ MARCÉN, P. (1989) "El concepto de frontera: implicaciones teóricas de la noción de territorio político", Arqueología Espacial, núm. 13, Seminario de Arqueología y Etnología Turolense, Colegio Universitario de Teruel, pp. 7-18.
- CASTRO NOGUEIRA, Luis (1998) "El espacio/tiempo social: fragmentos de ontología política", Archipiélago, 34-35, Ed. Archipiélago, Barcelona, pp. 40-46.
- CATFORD, J. C. (1977) "Mountain of Tongues: The Languages of the Caucasus", Annual review of Anthropology, 6, Annual Reviews Inc., Palo Alto, pp. 283-314.
- CAULK, R. A. (1977) "Harār Town and its Neighbours in the Nineteenth Century", Journal of African History, XVIII (3), Cambridge University Press, Londres, pp. 369-386.
- CAZENEUVE, Jean (1970 (1968)) Sociología de Marcel Mauss, Ed. Península, Barcelona.

CERULLI, Ernesta (1956) Peoples of South-West Ethiopia and its Borderland. International African Institute, Londres.

_____ (1992) "Las relaciones de Etiopía con el mundo musulmán", a: HGA, III, pp. 583-593.

CERVELLÓ AUTUORI, Josep (1992) "Regalitat divina africana e dinamica político-religiosa nell'Egitto dell'Antico Regno", Studia Africana, núm. 3, Sendai, L'Hospitalet de Llobregat, pp. 87-123.

CEULEMANS, P. (1966) "Introduction de l'influence de l'Islam au Congo", a: LEWIS, I.M. (Ed.), pp. 174-192.

CHANAIWA, D. (1987) "Resistencia e iniciativas africanas en el Sur de África", a: HGA, VII, pp. 219-245.

CHARACHIDZE, Georges (1986) Prométhée ou le Caucase. Essai de mythologie contrastive. Librairie Hermann, Paris.

_____ (1997) "La fin de la grande steppe et la chute de la Circassie". Slovo. Revue du CERES (Centre d'études russes, eurasiennes et sibériennes). Les slaves et le Caucase, vol. 18-19, Publications Langues d'O, Paris, pp. 7-39.

CHARANIS, Peter (1961) "The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire", Comparative Studies in Society and History, Vol. III (2), Mouton & Co., La Haia, pp. 140-154.

CHARLERY DE LA MASSELIÈRE, Bernard (1999) "Territorialités multiples et conflictuelles: réponses paysannes à la crise des campagnes africaines", a: BONNEMAISON, J., et alii (Dir.), pp. 245-257.

CHAUNU, Pierre (1982) La expansión europea (siglos XIII al XV), Labor, Barcelona.

CHAVE FALLERS, Margaret (1960) The Eastern Lacustrine Bantu (Ganda, Soga), International African Institute, Londres.

CHAVEAU, Jean-Pierre; DOZON, Jean-Pierre (1987) "Au coeur des ethnies ivoiriennes...l'État", a: TÉRRAY, E. (dir.), pp. 221-297.

- _____ (1988) "Ethnies et État en Côte-d'Ivoire", Revue Française de Science Politique, vol. 38 (5), Presses de la Fondation National des Sciences Politiques, Paris, pp. 732-747.
- CHEBEL, Malek (1986) La formation de l'identité politique, Presses Universitaires de France, Paris.
- CHEIKH, Abdel Wedoud ould (1999) "De la nomadisation des noms propres. État civil et 'démocratie' en Mauritanie", a: BOURGEOT, A. (Dir.), pp. 99-113.
- CHÉNEAU-LOQUAY, Annie (1994) "La raison. Géographie 'des' Casamance", a: BARBIER-WIESSER, F.G. (Coord.), pp. 47-68.
- CHICHLO, Boris (1989 (1984)) "¿La etnografía soviética es una antropología?", a : RUPP-EISENREICH, B. (Comp.), pp. 217-227.
- _____ (1990) "L'anthropologie soviétique à l'heure de la *Perestrojka*", Cahiers du Monde russe et soviétique, XXXI (2-3), EHESS, Paris, pp. 223-232.
- CHITTICK, Neville (1963) "Kilwa and the Arab Settlement of the East African Coast", Journal of African History, IV, 2, Cambridge University Press, pp. 179-190.
- _____ (1965) "The 'Shirazi' Colonisation of East Africa", Journal of African History, VI (3), Cambridge University Press, pp. 275-294.
- _____ (1983) "África del Este y Oriente: los puertos y el comercio antes de la llegada de los portugueses", a: UNESCO(ed.), pp. 16-26.
- CHIVALLON, Christine (1996) "Repenser le territoire, a propos de l'expérience antillaise", Géographie et cultures, núm. 20, L'Harmattan, Paris, pp. 45-54.
- CHRÉTIEN, Jean-Pierre (1985) "Hutu et Tutsi au Rwanda et au Burundi", a: AMSELLE, J.-L.; M'BOKOLO, E. (eds.), pp. 129-165.
- CHRÉTIEN, Jean-Pierre; PRUNIER, Gérard (dirs.) (1989) Les ethnies ont une histoire, Karthala, Paris.

- _____ (1989(1)) "Dimension historique de l'ethnicité en Afrique", a: CHRÉTIEN, PRUNIER (dirs.), pp. 5-9.
- _____ (1989 (2)) "Les Banyanwezi au gré de la conjoncture (Des <Monts de la Lune> aux faubourgs de Dar es-Salaam, XIX-XX siècle), a: CHRÉTIEN, PRUNIER (dirs.), pp. 177-199.
- _____ (1996) "Reinos interlacustres", a: BONTE, P.; IZARD, M. (eds.), pp. 397-399.
- _____ (1999) "De Kosovo au Kivu: le virus des origines", Le monde, dimanches 21 d'avril, p. 2.
- CIECHOCINSKA, Maria (1993) "L'évolution de la notion de région en Europe centrale et orientale", Espaces et Sociétés, n°m. 70-71, L'Harmattan, Paris, pp. 93-112.
- CISSÉ, Salmana (1986) "Le delta intérieur du Niger: organisation spatiale", a: ADAMU, M.; KIRK-GREENE, A.H.M. (eds.), pp. 283-297.
- _____ (1999) "Décentralisation et développement dans le Delta intérieur du Niger (Mopti, République du Mali)", a: BOURGEOIS, A. (Dir.), pp. 137-150.
- CISSOKO, Sékéné-Modi (1975) Tomboctou et l'empire Songhay, Nouvelles Éditions Africaines, Dakar-Abidjan.
- _____ (1985) "Los Songhay desde el siglo XII al XVI", a: HGA, IV, pp. 205-227.
- _____ (1986) Contribution à l'histoire politique du Khasso dans le Haut-Sénégal des origines à 1854, L'Harmattan, Paris.
- CISTOV, Kirill V. (1990) "L'étude de la société traditionnelle russe dans l'ethnographie soviétique", Cahiers du Monde russe et soviétique, XXXI (2-3), EHESS, Paris, pp. 257-264.
- CIV'JAN, T.V. (1977 (1962)) "Etiquette as a Semiotic System", a: LUCID, D.P. (Ed.), pp. 103-106.
- CLAESSENS, Henry J.M. ; SKALNÍK, Peter (eds.) (1978) The Early State, Mouton, La Haia.

- CLAPHAM, Christopher (1998 (1)) "Frontières et États dans le nouvel ordre africain", a: BACIL, D.C. (Dir.), pp. 77-94.
- _____ (1998 (2)) "Frontera y territorio en el Cuerno de África", a: NUGENT, P; ASIWAJU, A.I. (eds.), pp. 315-331.
- CLARENCE-SMITH, Gervase (1989) "Le problème ethnique en Angola", a: CHRÉTIEN, PRU-
NIER (dirs.), pp. 405-416.
- _____ (1974) La société contre l'État, Ed. de Minuit, Paris.
- CLASTRES, Pierre (1996 (1974)) Investigaciones en antropología política, Gedisa, Barcelona.
- CLAVAL, Paul (1967) "Géographie et profondeur sociale", Annales. Économies. Sociétés. Civilisations, núm. 5, Armand Colin, Paris, pp. 1005-1046.
- _____ (1981(1) (1974)) Evolución de la geografía humana, Oikos-Tau, Vilassar de Mar.
- _____ (1981 (2)) "Les géographes et les réalités culturelles", L'Espace Géographique, núm. 4, Doin, Paris, pp. 242-248.
- _____ (1982 (1978)) Espacio y poder, F. C. E., Mèxic.
- _____ (1992) "Champ et perspectives de la géographie culturelle", Géographie et cultures, núm. 1, L'Harmattan, Paris, pp. 7-38.
- _____ (1995) La géographie culturelle, Nathan, Paris.
- _____ (1996 (1)) "Le territoire dans la transition a la postmodernité", Géographie et cultures, núm.20, L'Harmattan, Paris, pp. 93-112.
- _____ (1996 (2)) "Diaspora and Politics, an overview", a: PRÉVÉLAKIS, G. (Dir.), pp. 435-444.
- CLAY, Catherine B. (1995) "Russian Ethnographers in the Service of Empire, 1856-1862", Slavic Review, 54 (1), American Association for the Advancement of Slavic Studies, University of Illinois, Urbana-Campaign, versió On-Line (???pàgs).

- CLIFFORD, James; MARCUS, George E. (Eds.) (1991(1986)) Retóricas de la antropología, Júcar, Gijón.
- CLIFFORD, James (1995 (1988)) Dilemas de la cultura. Antropología, literatura y arte desde la perspectiva postmoderna. Gedisa, Barcelona.
- COHEN, Abner (1969) Custom and Politics in Urban Africa, University of California Press, Berkeley.
- _____ (1976) Two Dimensional Man. An Essay on the Anthropology of Power and Symbolism in Complex Society, University of California Press, Berkeley.
- _____ (1984 (1970)) "El análisis del simbolismo en las relaciones de poder", a: LLOBERA, Joan Ramon (ed.) Antropología política, Anagrama, Barcelona, pp. 55-82.
- COHEN, Ronald (1978) "Ethnicity: Problem and Focus in Anthropology", Annual Review of Anthropology, núm. 7, Annual Reviews, Palo Alto, pp. 379-403.
- COHEN, Yehudi (1969) "Social Boundary Systems", Current Anthropology, 10 (1), University of Chicago Press, pp. 103-126.
- COHEN EGLER, Tamara Tania (1996) "Trajectoires de vie: espaces d'intégration et d'exclusion", a: PRÉVÉLAKIS, G. (Dir.), pp. 189-204.
- COLARUSSO, John (1992-93) "Circassians", a: LEVINSON, D. (Ed.), pp. 85-91.
- COLE, D.T. (1964) "Fanagalo and Bantu Languages in South Africa", a: HYMIS, Dell (ed.) Language in Culture and Society. A Reader in Linguistics and Anthropology, Harper & Row, Publishers, Nova York, Evanston, Londres, pp. 547- 554.
- COLLEGI DE FILOSOFIA (Curs 1985) (1987) Frontera i perill, Edicions 62, Barcelona.
- COLLARD, C. (1981) "La société guidar du nord-Cameroun", a: TARDITS, Cl (dir.), pp. 131-138.
- COLVIN, Lucie G. (1971) "The Commerce of Hausaland, 1780-1833", a: MCCALL, D.F., BENNET, N.R. (Eds.), pp. 185-208.

- COMAROFF, John L. (1984) "The closed society and its critics: historical transformations in African ethnography", American Ethnologist, American Ethnological Society, Washington D.C., pp. 571-583.
- _____ (1991) "Humanity, Ethnicity, Nationality: Conceptual and Comparative Perspectives on the U.S.S.R.", Theory and Society, vol. 20 (5), University of California(Davis), University of Missouri (St. Louis), pp. 661-687.
- _____ (1994) "Etnicidad, violencia y política de identidad. Temas teóricos, escenas surafricanas", a: FERNÁNDEZ DE ROZAS, J.A. Etnicidad y violencia, pp. 205-225.
- _____ (1997 (1987) "Of Totemism and Ethnicity: Consciousness, Practice and the Signs of Inequality", a: GRINKER, R. R.; STIRNER, Ch. B., pp. 69-85.
- COMPAGNON, Daniel (1993) "Somaliland, un ordre politique en gestation?", Politique africaine, núm. 50, Karthala, París, pp. 9-20.
- CONANT, F.P. (1960) "Peoples of Kontagora and Zuru", a: Peoples of the Middle Niger Region Northern Nigeria. International African Institute. Londres, pp. 21-54.
- CONNOR, Walker (1978) "A Nation is a nation, Is a State, Is an Ethnic Group, Is a...", Ethnic and Racial Studies, 1(3), Routledge, Londres, pp. 377-400.
- _____ (1989) "Democracia, etnocracia, y el estado multinacional moderno: paradojas y tensiones", a: PÉREZ-AGOTE, A. (ed.), pp. 111-130.
- _____ (1994) Ethnonationalism: the quest for understanding. Princeton University Press, Princeton (Nova Jersey)
- CONSTANTIN, François (1987) "Condition swahili et identité politique", Africa, núm 57 (2), International African Institute, Londres, pp. 218-233.
- _____ (1989(1)) "Condition swahili et identité politique (Commentaires sur l'éternelle genèse d'une non-ethnicité)", a: CHRÉTIEN, PRUNIER (dirs.), pp. 337-356.
- _____ (1989 (2)) "Social Stratification on the Swahili Coast: From Race to Class", Africa, 59 (2), International African Institute, Londres, pp. 145-157.

- _____ (Comp.) (1989) Les voies de l'islam en Afrique orientale, Karthala/CNRS, Paris.
- _____ (1992) "Afrique Orientale: l'islam bloqué. Inconscience ou provocation?", Studia Africana, núm. 3, Sendai, L'Hospitalet de Llobregat, pp. 164-170.
- CONTE, Francis (1986) Les slaves. Aux origines des civilisations d'Europe centrale et orientale, Albin Michel, Paris.
- CONTENSON, H. (1985) "La cultura pre-axumita", a: UNESCO (ed.), vol. II, pp. 345-364.
- COON, Carleton S. (1969 (1965)) Las razas humanas, Guadarrama, Madrid.
- COPANS, Jean (1971) "Pour une histoire et une sociologie des études africaines", Cahiers d'Études Africaines, II, 43, Mouton & Co., Paris, La Haia, pp. 422-447.
- _____ (1991) "Les structures sociales", a: COULON, Ch., MARTIN, D.-C. (Dir.), pp. 140-154.
- COPEAUX, Étienne (1999) "Les territoires de référence des discours identitaires tures", a: BONNE-MAISON, J., et alii (Dir.), pp. 113-124.
- COQUERIE, Paul (1989) "Les Zulu dans l'Afrique du Sud contemporaine (Le mouvement Inkatha Yenkululeko YeSizwe - Ethnicité et lutte de libération)", a: CHRÉTIEN, PRUNIER (dir.), pp. 417-425.
- COQUERY-VIDROVITCH, Cathérine (1978 (1974)) "Investigaciones sobre un modo de producción africano", a: D.D.A.A. Primeras sociedades de clase y modo de producción asiático, Akal, Madrid, pp. 235-258.
- _____ (1982) "Le régime foncier rural en Afrique noire", a: LE BRIS, F., et alii (Comps.), pp. 65-84.
- COQUERY-VIDROVITCH, Cathérine; MONIOT, Henri (1985 (1976)) África Negra de 1800 a nuestros días, Labor, Barcelona.
- COQUERY-VIDROVITCH, Cathérine (1985) Afrique Noire. Permanences et ruptures, Payot, Paris.

- _____ (1992) "Histoire et historiographie du politique en Afrique: la nécessité d'une relecture critique (à propos de la démocratie)", Politique africaine, núm. 46, Karthala, Paris, pp. 31-40.
- CORM, Georges (1989) L'Europe et l'Orient: de la Balkanisation à la Libanisation-Histoire d'une modernité inaccomplie, La Découverte, Paris.
- _____ (1998) "Dinámicas identitarias y geopolíticas en las relaciones entre el mundo árabe y Europa", Revista Cidob d'Afers Internacionals, 43-44, CIDOB, Barcelona, pp. 35-56.
- CORNILLOT, François (1997) "Le Feu des Scythes et le Prince des Slaves (3ème partie)", Slovo. Revue du CERES(Centre d'études russes, eurasiennes et sibériennes). Les slaves et le Caucase, vol. 18-19, Publications Langues d'O, Paris, pp. 41-218.
- CORNEVIN, Robert (1967 (1962)) Histoire de l'Afrique. Tome I. Des origines au XVI siècle, Payot, Paris.
- CORTÉS, José Luis (1995) Historia contemporánea de Africa. Desde 1940 hasta nuestros días, Ed. Mundo Negro, Madrid.
- COSER, Lewis A. (1961 (1956)) Las funciones del conflicto social, FCE, México.
- COSINSCHI, Micheline; RACINE, Jean-Bernard (1984) "Géographie et écologie urbaines". a. BAILLY, A.S. (coord.), pp. 85-99.
- COSTER, Michel de (1970) "Le modèle de la société dualiste dans les sciences humaines". Cahiers Internationaux de Sociologie, XI.VIII, Mouton & Co., Paris, La Haia, pp. 69-82.
- COT, Jean-Pierre, MOUNIER, Jean-Pierre (1978 (1974)) Sociología política, Editorial Blume, Barcelona.
- COULON, Christian (1972) "Système politique et société dans les états d'Afrique Noire". Revue Française de Science Politique, vol. 42, núm. 4, Presses de la Fondation National des Sciences Politiques, Paris, pp. 1049-1073.
- _____ (1978) "French Political Science and Regional Diversity: a Strategy of Silence", Ethnic and Racial Studies, 1(1), Routledge, Londres, pp. 80-99.

- _____ (1983) Les musulmans et le pouvoir en Afrique noire, Karthala, Paris.
- _____ (1989) "Vers une sociologie des confréries en Afrique orientale", a: CONSTANTIN, F. (Comp.), pp. 111-133.
- _____ (1990) "Le modèle français d'intégration, les minorités de l'intérieur et le défi de l'immigration maghrébine", Studia Africana, 1, Centre d'Estudis Africans, Barcelona, pp.49-54.
- _____ (1991) "Religions et politique", a: COULON, Ch., MARTIN, D.-C. (Dir.), pp. 87- 105.
- _____ : MARTIN, Denis-Constant (dir.) (1991) Les Afriques politiques, La Découverte, Paris.
- _____ (1994) "État et identités", a: MARTIN, D.- C. (dir.), pp, 283- 298.
- _____ ; INIESTA, Ferran (dir.) (1995) "L'ètnia desqualificada: universalisme francès i ciències socials", a: COULON, Ch., INIESTA, F. (dir.) Ètnia i nació als mons africans, L'Avenc, Barcelona, pp.173-185.
- _____ (1998) "Citoyenneté et intégration républicaine: où en est-on?", Comunicació presentada al col·loqui: "A la recherche de l'exception française", Institut d'Études Politiques, Talence, 18 pàgs.
- _____ (1999) "La tradition démocratique au Sénégal: histoires d'un mythe". Studia Africana, núm. 10, C.E.A., Barcelona, 69-84.
- CRESPO, Rafael (1992) "La costa Swahili. La multiculturalidad como fuerza", Studia Africana, núm. 3, Sendai, L'Hospitalet de Llobregat, pp. 67-77.
- CRESSWELL, Tim (1997) "Imagining the Nomad: Mobility and the Postmodern Primitive", a: BENKO, G.; STROHMAYER, U. (Dir.), pp. 360-379.
- CROS, Michèle (1995) "Territorialisation, migrations et errances lobi (Burkina-Faso et Côte d'Ivoire)", a: VINCENT, DORY, VERDIER (dir.), pp. 224-234.
- CROSS, Malcolm (1978) "Colonialism and Ethnicity: a Theory and Comparative Case Study", Ethnic and Racial Studies, 1 (1), Routledge, Londres, pp. 37-59.

- CROSS, S.H. (1955) Les civilisations slaves à travers les siècles., Payot, Paris.
- CROSSMAN, R.H.S. (1941) Biografía del Estado moderno. FCE, Mèxic.
- CROZON, Ariel (1991) "Les Arabes à Zanzibar. Haine et fascination", a: LE GUENNEC-COP-PENS, F., CAPLAN, P. (Dir.), pp. 179-193.
- CUISSENIER, Jean (1990) "La genèse des différences ethniques: du concept aux données empiriques", Cahiers du Monde russe et soviétique, XXXI (2-3), EHESS, Paris, pp. 171-182.
- CULWICK, A.T.; CULWICK, G.M. (1938) "Culture Contact on the Fringe of Civilization", a: MALINOWSKI, B. (et alii), pp. 38-45.
- CUOQ, Joseph M. (1975) Les musulmans en Afrique. Editions G.-P. Maisonneuve et Larose, Paris.
- CVIJIC, Jovan (1966) Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje: Osnovi antropogeografije. (La péninsule balkanique i les terres sud-eslaves: études d'antropogéographie), Belgrad.
- DALBY, David (1975) "The Prehistorical Implications of Guthrie's Comparative Bantu. Part I: Problems of Internal Relationship", Journal of African History, XVI, 4, Cambridge University Press, pp. 481-501.
- _____ (1976) "The Prehistorical Implications of Guthrie's Comparative Bantu. Part II: Interpretation of Cultural Vocabulary", Journal of African History, XVII, 1, Cambridge University Press, pp. 1-27.
- _____ (1982) "Mapa lingüístico de África", a: HGA, I, pp. 333-339.
- DALMAU, Isabelle (1999) "Production et commercialisation des camélidés au Soudan oriental. Le marché de Showak", a: BOURGEOT, A. (Dir.), pp. 355-376.
- DANFORD, Loring M. (1993) "Claims to Macedonian identity. The Macedonian Question and the breakup of Yugoslavia", Anthropology Today, vol. 9, núm. 4, Royal Anthropological Institute, Londres, pp. 3-10.

DANIEL, Odile (1988) "L'émigration albanaise", a: Migrations balkaniques et danubiennes, Langues 'O, Paris, pp. 107- 147.

_____ (1992) "La faillite de l'idéologie albanaise: vers un changement de la situation géopolitique?", a: ROUX, Michel (coord.), pp. 57-76.

DANIEL, Martinus L. (1999) "Les gardiens africains de la terre au Zimbabwe", Interculture, núm. 137, Institut Interculturel de Montreal, pp. 2-30.

DARBON, Dominique (1984) "La pénétration administrative en milieu rural: l'exemple de la Casamance", CEAN, Universitat de Bordeus, Tesi de 3er cicle.

_____ (1990) "De l'éthnie à l'éthnisme: réflexions autour de quatre sociétés multi-raciales: Burundi, Afrique du Sud, Zimbabwe et Nouvelle-Calédonie", Afrique Contemporaine, núm. 154, 2, La Documentation Française, Paris, pp. 35-48.

_____ (1991) "Administration et société", a: COULON, Ch., MARTIN, D.-C. (Dir.) pp. 172-185.

_____ (1995) "De l'étnia al grup: elements d'evolució del discurs sobre les pràctiques identitàries" a: COULON, Ch., INIESTA, F. Ètnia i nació als mons africans, L'Avenç, Barcelona, pp. 217-250.

_____ (1998), "Crise du territoire étatique et communautarisme: les nouveaux enjeux idéologiques de l'intégration en Afrique noire", a: BACH, D.C. (dir.), pp. 61-75.

DASCALOPOULOS-CAPETANAKIS, Sophie, VERNICOS, Nicolas (1996) "Les Grecs en Russie: autochtones et immigrants dans le bassin de la Mer Noire", a: PRÉVÉLAKIS, G. (Dir.), pp. 133-157.

DAVIDSON, Basil (1963) La historia empezó en África, Garriga, Barcelona.

_____ (1992) The Black Man's Burden: Africa and the Curse of the Nation-State, James Currey, Londres.

DAVIS, John (1975) "The Particular Theory of Exchange", a: Archives of European Sociology, núm. XVI, pp. 151-168.

- _____ (1992) Exchange. Open University Press, Buckingham.
- DEBETS, G. F., LEVIN, M. G., TROFIMOVA, T.A. (1952) "Antropologicheskii material kak istochnik izucheniia voprosov ètnogeneza" (Els Materials antropològics com a font d'estudi de les qüestions d'etnogenezi), Sovietskaia Ètnografiia, núm. 1, Izdatel'stvo Akademii Nauka, Moscou, Leningrad, pp. 22-35.
- DECHARNEUX, Baudouin (1995) "De l'Israël historique au judaïsme universel: histoire religieuse de l'annexion territoriale de l'univers", a: VINCENT, DORY, VERDIER (dirs.), pp. 55- 65.
- DE KONINCK, Rodolphe (1984) "La géographie critique", a: BAILLY, A.S. (Coord.), pp. 121-131.
- DE VOS, George (1981(1980)) Antropología psicológica. Anagrama. Barcelona.
- DE VOS, George; ROMANUCCI-ROSS, Lola (eds.) (1995) Ethnic Identity. Creation, Conflict, and Accommodation, AltaMira Press/Sage Publications, Walnut Creek, Londres, Nova Delhi.
- DE VOS, George (1995) "Ethnic Pluralism: Conflict and Accomodation", a: DE VOS, G.; ROMANUCCI-ROSS, L. (Eds.), pp. 15-47.
- DE VOS, George; ROMANUCCI-ROSS, Lola (1995) "Ethnic Identity: A Psychocultural Perspective", a: DE VOS, G.; ROMANUCCI-TOSS, L. (Eds.), pp. 349-379.
- DELANNOI, Gil; TAGUIEFF, Pierre-André (eds.) (1993) Teorias del nacionalismo. Paidós, Barcelona.
- DELEUZE, Gilles (1971 (1962)) Nietzsche y la filosofía. Anagrama. Barcelona.
- _____ (1988 (1968)) Diferencia y repetición. Júcar, Gijón.
- DELEUZE, Gilles; GUATTARI, Félix (1995 (1972)) Capitalisme et Schizophrénie. l'Anti-Oedipe, Éd. de Minuit, Paris.
- DELGADO, Manuel (1993) "Rito", a: AGUIRRE, Á. (ed.), pp. 538-542.
- _____ (1993) "Espai, festa i nova etnicitat a Barcelona". Revista de Catalunya, núm. 71, febrer, pp. 15-23.

- _____ (1996) "Romerías sin santuario, procesiones sin curas. Notas sobre la religiosidad popular de los catalanoandaluces.", Demófilo. Revista de cultura tradicional de Andalucía, núm. 17, pp. 39-56.
- _____ (ed.) (1997) Ciutat i immigració, Centre de Cultura Contemporània de Barcelona.
- _____ (1998) Diversitat i integració, Empúries, Barcelona.
- _____ (1999) El animal público, Anagrama, Barcelona.
- DELMET, Christian (1989) "Sociétés rurales et structures sociales au Soudan central", a: LAVERGNE, Marc (dir.), pp. 57-86.
- DELMOND, P. (1953) "Dans la boucle du Niger: Dori, ville peule", a: MELANGES ETNOLOGIQUES, pp. 13-109.
- DELMET, Christian (1974) "Notes sur les populations du Djebel Guli (Southern Dar Fouj, Soudan)", L'homme, XIV (2), Mouton & Co., Paris-La Haia, pp. 119-134.
- DEN HOLLANDER, A.N.J. (1960) "The Great Hungarian Plain: A European Frontier Area (I)", Comparative Studies in Society and History, III (1), Mouton & Co., La Haia, pp. 74-88.
- _____ (1961) "The Great Hungarian Plain: A European Frontier Area (II)", Comparative Studies in Society and History, III (2), Mouton & Co., La Haia, pp. 155-169.
- DESANGES, J. (1983) "Los protobereberes", a: HGA,II, pp. 429-447.
- DESCHAMPS, Hubert, VIANÈS, Suzanne (1959) Les Malgaches du Sud-Est. Antemoro, Antesaka, Antambahoaka, peuples de Farafangana (Antefasi, Zafisoro, Sahavoai, Sahafatra), PUF, Paris.
- DESCHAMPS, Hubert (dir.) (1970) Histoire Générale de l'Afrique Noire, de Madagascar et des Archipels. Tome I: Des origines à 1800, PUF, Paris.
- DESHAIRES, Laurent, SÉNÉCAL, Gilles (1997) "Postmodernités et territoire: vers de nouvelles territorialités?", Cahiers de Géographie du Québec, vol. 41, núm. 114, Les Presses de l'Université Laval, Québec, pp. 279-283.

- DEUSTCH, Karl W. (1966) Nationalism and Social Communication, MIT Press, Cambridge, Massachussets.
- DEVEREUX, Georges (1973 (1970)) Ensayos de etnopsiquiatría general, Barral, Barcelona.
- _____ (1975 (1972)) Etnopsicoanálisis complementarista, Amorrortu, Buenos Aires.
- DEVISSE, Jean (1985) "Africa en las relaciones intercontinentales", a: UNESCO (Ed.), pp. 657-692.
- _____ (1989) "Islam et ethnies en Afrique", a: CHRÉTIEN, PRUNIER (dirs.), pp. 103-115.
- _____ (1992) "Comercio y rutas comerciales en África Occidental", a: HGA, III, pp. 379-445.
- d'HERTEFELT, Marcel (1962) "Le Rwanda", a: Les anciens royaumes de la zone interlacustrine meridionale (Rwanda, Burundi, Buha), International African Institute, Londres, pp. 11-112.
- _____ (1964) "Mythes et idéologies dans le Rwanda ancien et contemporain", a: VANSINA, J., et alii (Eds.), pp. 219-235.
- DI MÉO, Guy (1985) "Les formations socio-spatiales ou la dimension infra-régionale en géographie" Annales de Géographie, núm. 526, Armand Colin, Paris, pp. 661-689.
- _____ (1991) L'Homme, la Société, l'Espace, Anthropos/Economica, Paris.
- _____ (1993) "Culture locali e territorio. Origini e persistenze", a: ANSELMi, S. (et alii), pp. 51-71.
- DIAGNE, Pathé (1981) L'europhilosophie face a la pensée du négro-africain, suivi de: Thèses sur épistémologie du réel et problematique néopharaonique, Editions Sankoré, Dakar.
- _____ (1982) "Historia y lingüística", a: HGA, I, pp. 253-283.
- _____ (1983) "El poder en Africa", a: AKINJOGBIN, I. A. (et alii), pp. 27-52.
- _____ (1997) Cheikh Anta DIOP et l'Afrique dans l'histoire du monde, Sankoré/L'Harmattan, Paris.

- DIAGNE, Souleymane Bachir (1992) "L'avenir de la tradition", a: DIOP, M.C. (dir.), pp. 299-32
- DIAKITÉ, Drissa (1989) "Unification étatique et processus ethniques (le cas des empires soudanais de l'âge d'or, VIII-XVI siècle), a: CHIRÉTHEN, PRUNIER (dirs.), pp. 135-148.
- DIAO, Mbaye (1982) "Le projet de mise en valeur de la vallée de Baila en Basse-Casamance (Sénégal)", a: LE BRIS, E., et alii (Comps.), pp. 228-239.
- DIARRA, Fatouma-Agnès, et alii. (1982 (1973)) Dos estudios sobre las relaciones entre grupos étnicos en África: Senegal, República Unida de Tanzania., Serba/UNESCO, Barcelona.
- DÍAZ, Félix (1998) "Psicología y militarismo", Archipiélago, 34-35. Ed. Archipiélago, Barcelona, pp. 188-192.
- DICKSON, Kwamina B. (1971) A Historical Geography of Ghana. Cambridge University Press.
- DIEGO AGUIRRE, José Ramón (1994) "El conflicto del Sáhara Occidental. Confrontación histórica y transformación de estructuras" Studia Africana, núm. 5, Centre d'Estudis Africans, Barcelona, pp. 101-114.
- DIENER, Ingolf (1991) "Langue de soumission ou d'émancipation en Namibie", a: MELLAS-SOUX, Cl., MESSIANT, Ch. (coords.), pp. 249-255.
- DIKA-AKWA nya Bonambela, Prince Betoté (1982 (1)) Les problèmes de l'anthropologie et de l'histoire africaines, Éditions CIE, Yaoundé.
- _____ (1982 (2)) "Lectures de l'espace africain", a: LE BRIS, E., et alii (Comps.), pp. 115-118.
- DIKI-KIDIRI, M. (1986) "Les sango dans la formation de la nation centrafricaine", Politique africaine, núm. 23, Karthala, Paris, pp. 57-66.
- DIOP, Abdulaye Bara (1965) Société toucouleur et migration, Présence Africaine, Paris.
- _____ (1981) La société Wolof. Tradition et changement. Les systèmes d'inégalité et de domination, Karthala, Paris.

- DIOP, Abdoulaye Sokhna (1978) "L'impact de la civilisation manding au Sénégal. La genèse de la royauté gelwar au Siin et au Saalum", Bulletin de l'IFAN, tom. 40, série B, núm. 4, IFAN, Dakar, pp. 689-705.
- DIOP, Cheikh Anta (1960) L'Afrique noire précoloniale. Présence Africaine, Paris.
- _____ (1979 (1955)) Nations nègres et culture., Présence Africaine, Paris.
- _____ (1980) L'unité culturelle de l'Afrique Noire., Présence Africaine, Paris.
- _____ (1981) Civilisation ou barbarie. Anthropologie sans complaisance., Présence Africaine, Paris.
- DIOP, Momar Coumba, DIOUF, Mamadou (1990) Le Sénégal sous Abdou Diouf. État et Société. Karthala, Paris.
- DIOP, Momar Coumba (dir.) (1992) Sénégal. Trajectoires d'un État., Conseil pour le développement de la recherche économique et sociale (CODESRIA). Dakar.
- DIOUF, Makhtar (1997 (1994)) Sénégal. Les ethnies et la Nation, Nouvelles Éditions Africaines du Sénégal, Dakar
- DIOUF, Mamadou (1992) "Le clientélisme, la 'technocratie' et après", a: DIOP, M.C.(dir.). pp. 233-278.
- DJAIT, H. (1982) "Fuentes escritas anteriores al siglo XV", a: HGA, I. pp. 109-132.
- DJAMA, Marcel (1999) "Producteurs pastoraux et commerce international. L'évolution des rapports marchands en pays Nord-Somali", a: BOURGEOT, A. (Dir.), pp. 339-353.
- DOJA, Albert (1999) "Morphologie traditionnelle de la société albanaise", Social Anthropology, 7 (1), European Association of Social Anthropologists/Cambridge university Press, pp. 37-55.
- DOLGIKH, B. O. (1953) "Nekatorye dannye k istorii obrazobaniia buriaskogo naroda" (Algunes dades al voltant de la història de la formació del poble Buriat), Sovietskaia Ètnografiia, núm. 1, Izdatel'stvo Akademii Nauka, Moscou, Leningrad, pp. 38-63.

- DOMENICINI, Jean-Pierre (1989) "Tribu, ethnie, nation a Madagascar: peut-on corriger les dénominations?", a. CHRÉTIEN, PRUNIER (dirs.), pp. 15-32.
- DOMINGO, Jordi; MALLART i CASAMAJOR, Lluís (ed.) (1997) A l'entorn de la frontera., Oikos-Tau, Vilassar de Mar.
- DONAIN, Pierre; LANCRENON, François (1984 (1972)) Le Niger, PUF, Paris.
- DONNELLY, Alton (1988) "The Mobile Steppe Frontier. The Russian Conquest and Colonization of Bashkiriá and Kazakhstan ot 1850", a: RYWKIN, M. (Ed.), pp. 189-207.
- DOOMERNIK, Jeroen , VAN AMERSFOORT, Hans (1996) "Immigrant community or Diaspora? Turkish Immigrants in the Netherlands", a: PRÉVÉLAKIS, G. (Dir.), pp. 387-397.
- DORFLES, Gillo (1975(1968)) Símbolo, comunicación y consumo., Lumen, Barcelona.
- DORIER-APRILL, Elisabeth (1999) "Brazzaville: des quartier pour territoire?", a: BONNEMAISON, J. , et alii, Tom 2, pp. 37-49.
- DORY, Daniel (1995) "Religions et territoire. éléments de théorie et propositions de recherche". a: VINCENT, DORY, VERDIER (dirs.), pp. 367-376.
- DOUGLAS, Mary (1978 (1970)) Símbolos naturales. Exploraciones en cosmología, Alianza, Madrid
- _____ (1988) "Les utilitzacions del perill en el procés d'identificació simbòlica", a: FERNÁNDEZ-MARTORELL, M. (Comp.(1)), , pp. 9-20.
- DOUGLASS, William R. (1989) "Crítica de las últimas tendencias en el análisis del nacionalismo", a: PÉREZ-AGOTE, A. (ed.), pp. 95- 110.
- DOUGLASS, William R. (1994) "Las fronteras: ¿Muros o puentes?", Historia y fuente oral, núm. 12, pp. 43-50.
- DOZON, Jean-Pierre (1985) "Les Bété: une création coloniale". a: AMSELLE, J.-L.; MBOKOLO, E. (eds.), pp. 49-85.

- DRAGADZE, Tamara (1980) "The Place of 'Ethnos' Theory in Soviet Anthropology", a: GELLNER, E. (Ed.), pp. 161-170.
- _____ (1990) "Some Changes in Perspectives on Ethnicity Theory in the 1980's: a Brief Sketch", Cahiers du Monde russe et soviétique, XXXI (2-3), EHESS, Paris, pp. 205-212.
- DRAGOMIR, Anca-Irina (1973) "Numiri de origine slava ale fiintelor mitologice feminine în limba română" (Mots romanesos d'origen eslav que designen êssers femenins sobrenaturals)", Revista de Etnografie si Folclor, Editura Academiei Republicii Socialiste România, Bucarest, pp. 205-214.
- DRAMANI-ISSIFOU, Z. (1992) "El islam como sistema social en África desde el siglo VII", a: UNESCO (ed.), pp. 113-137.
- DRAPER, Stark (1997) "The Conceptualization of an Albanian Nation", Ethnic and Racial Studies, 20 (1), Routledge, Londres, pp. 121-144.
- DRESCI, Jean (1977) "Géographie et Sahel", Hérodote, núm. 6, La Découverte, Paris, pp. 54-71.
- DROBIŽEVA, I. (1980) "Ethnic Sociology of Present-Day", a: GELLNER, E. (ed.), pp. 171-180.
- DRWESKI, Bruno (1993) La Biélorussie, PUF, Paris.
- DUDWICK, Nora (1990) "The Case of the Caucasian Albanians: Ethnohistory and Ethnic Politics", Cahiers du Monde russe et soviétique, XXXI (2-3), EHESS, Paris, pp. 377-384.
- DUFAUX, Frédéric, GERVAIS-LAMBONY, Philippe (Dir.) (1994) Afrique noire/Europe de l'Est. Regards croisés, Karthala, Paris.
- DUGAST, I. (1954) "The Banen, Bafia and Balom of the French Cameroons", a: Peoples of the Central Cameroons, International African Institute, Londres, pp. 134-169.
- DUJANIC, Patrick (1994) "L'habitat diola. Famille, ferme et grenier", a: BARBIER-WIËSSER, F.-G. (Coord.), pp. 153-168.
- DUMAS-CHAMPION, Françoise (1983) Les Masa du Tchad. Bétail et société. Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, Paris/ Cambridge University Press.

DUMONT, Louis (1967) Homo Hierarchicus, Gallimard, Paris.

_____ (1977) Homo Aequalis. Genèse et épanouissement de l'idéologie moderne, Gallimard, Paris.

_____ (1986) "Are Cultures Living Beings? German Identity in Interaction", Ethnic and Racial Studies, 21(4), Routledge, Londres, pp. 587-604.

_____ (1987 (1983)) Ensayos sobre el individualismo. Una perspectiva antropológica sobre la ideología moderna., Alianza Ed., Madrid.

_____ (1988) "El individuo y las culturas o cómo la ideología se modifica por su misma difusión", a: TODOROV, Ts. (Ed.), pp. 159-172.

DUNCAN, W. Raymond; HOLMAN, G. Paul Jr. (eds.) (1994) Ethnic Nationalism and Regional Conflicts. The Former Soviet Union and Yugoslavia, Westview Press, Boulder, San Francisco, Oxford.

DURAND, Gilbert (1981 (1979)) Las estructuras antropológicas de lo imaginario, Taurus, Madrid.

DURAND, Marie-Françoise; LÉVY, Jacques; RETAILLÉ, Denis (1993) Le monde: espaces et systèmes, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques & Dalloz, Paris.

DURKHEIM, Émile; MAUSS, Marcel (1971(1903)) "Sobre algunas formas primitivas de clasificación", a: Mauss, M. Institución y culto. Obras II, Seix Barral, Barcelona, pp. 13-73.

DURKHEIM, Émile (1982 (1895)) Las reglas del método sociológico, Orbis, Barcelona.

_____ (1986 (1912)) Les formes fonamentals de la vida religiosa, Edicions 62, Barcelona.

_____ (1995 (1897)) El suicidio, Akal, Madrid.

DVOICENKO-MARKOV, Dimitrius; RADULESCU, Domnica (1992-93) "Moldovans", a: LEEVINSON, D. (ed.), pp. 265-270.

- DYSON-HODSON, Rada; SMITH, Eric Alden (1978) "Human Territoriality. An Ecological Reassessment", American Anthropologist, num. 80, American Anthropologist Association, Washington D. C., pp. 21-41.
- DZJUBA, Ivan (1973) Internacionalizm ili rusifikacija, Sucasnist', Londres.
- _____ (1980 (1965)) La opresión de las nacionalidades en la URSS, Ed. Ricou (Hacer), Barcelona.
- EASTMAN, Carol M. (1971) "Who are the Waswahili?", Africa, núm. 41(3), International African Institute, Londres, pp. 228-237
- EBERHARD, Christoph (1999) "Pluralisme et dialogisme. Les droits de l'homme dans une mondialisation qui ne soit pas seulement une mondialisation", revue de M.A.U.S.S. semestrelle, núm. 13, La Découverte, París, pp. 261-279.
- EDYNAK, Gloria Jean y' (1976) "A Test of a Migration Hypothesis: Slavic Movements into the Karst Region of Yugoslavia", Current Anthropology, 17 (3), University of Chicago Press, pp. 413-428.
- EGGAN, Fred (1975 (1954)) "La antropología social y el método de la comparación controlada", a: LLOBERA, J.R. (Comp.), pp. 179-202.
- EHRET, Christopher (1971) Southern Nilotic History. Linguistic Approaches to the Study of the Past, Northwestern University Press, Evanston, Illinois.
- _____ (1985) "Entre la costa y los grandes lagos", a: UNESCO (ed.), vol. IV, pp. 501-518.
- _____ (1992) "El interior del África Oriental", a: UNESCO (ed.), pp. 625-650.
- _____ (1995) "The Eastern Horn of Africa, 1000 B.C. to 1400 A.D.: The Historical Roots" a: AHMED, A.J. (ed.), pp. 233-256.
- EKEH, Peter P. (1990) "Social Anthropology and Two Contrasting Uses of Tribalism in Africa", Comparative Studies in Society and History, 32 (4), Cambridge University Press, pp. 660-700.

- ELIADE, Mircea (1994 (1951)) El mito del eterno retorno. Arquetipos y repetición, Altaya, Barcelona.
- ELIAS, Norbert (1993 (1977)) El proceso de la civilización. Investigaciones sociogenéticas y psicogenéticas, FCE, Mèxic.
- ELLER, Jack David (1999) From Culture to Ethnicity to Conflict. An Anthropological Perspective on International Ethnic Conflict, The University of Michigan Press, Ann Arbor.
- EMBER, Carol R. (1977) "Cross-Cultural Cognitive Studies", Annual Review of Anthropology, 6, Annual Reviews Inc., Palo Alto, pp. 33-56.
- ERIKSEN, Thomas Hylland (1993) Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives, Pluto Press, Londres.
- ESCOHOTADO, Antonio (1995) "Caos como regeneración política", Archipiélago, núm. 13, Ed. Archipiélago, Barcelona, pp. 35-38.
- ISOAVELOMANDROSO, Manassé (1987) "Madagascar, 1880-1939: reacción e iniciativas africanas a la conquista y dominación coloniales", a: HGA, VII, pp. 247-274.
- ESTEVA FABREGAT, Claudi (1980) "Variacions de la identitat des de l'antropologia", a: FER-NÁNDEZ-MARTORELL, M. (comp.), pp. 105-120.
- ESTEVES, Mª Luisa (1988) A questao do Casamansa e a delimitação das fronteiras da Guiné. Centro de Estudos de História e Cartografia Antiga, Lisboa.
- ETZIONI, Amitai (1991(1) (1962)) "A Paradigm for the Study of Political Unification", a: A Responsive Society. Collected Essays on Guiding Deliberate Social Change, Jessey-Bass Publishers, San Francisco-Oxford, pp. 302-342.
- _____ (1991 (2) (1964)) "On Self-Encapsulating Conflicts", a: A Responsive Society. Collected Essays on Guiding Deliberate Social Change, Jessey-Bass Publishers, San Francisco-Oxford, pp. 281-301.
- EVANS, Kristi (1992-93) "Poles", a: LEVINSON, D. (Ed.), pp. 306-309.

- EVANS-PRITCHARD, E. E. (1965) "A Final Contribution to the Study of Zande Culture", Africa, XXXV (1), Oxford University Press, Londres, pp. 1-7.
- _____ (1971) The Azande. History and Political Institutions. Clarendon Press, Oxford.
- _____ (1977 (1940)) Los nuer. Anagrama, Barcelona.
- FAD HASAN, Yusuf (1966) "The Penetration of Islam in the Eastern Sudan", a: LEWIS, I.M. (Ed.), pp. 144-159.
- FAGAN, B.M. (1985) "Las cuencas de los ríos Zambeze y Limpopo (150- 1550)", a: UNESCO (ed.) pp. 545-571.
- FAGE, J. D. (1964) "Reflections on the early history of the Mossi-Dagomba group of states", a: VANSINA, J., et alii (Eds.), pp. 177-189.
- _____ (Ed.) (1986 (1978)) The Cambridge History of Africa. Volume 2. From c. 500 BC to AD 1050. Cambridge University Press.
- FAIRLEY, Nancy J. (1989 (1987)) "Ideology and State Formation: the Ekie of Southern Zaire", a: KOPYTOFF, I. (Ed.), 89-100.
- FALL, Babacar (1990) "Les migrations en Afrique Occidentale: l'exemple des Mossi du Burkina Faso", Studia Africana, núm. 1, Centre d'Estudis Africans, Barcelona, pp. 83-88.
- FALL, Yoro (1989) "Les Wolof au miroir de leur langue: quelques observations", a: CHRÉTIEN, J.-P., PRUNIER, G. (Dirs.), pp. 117-123.
- FALLERS, Lloyd A. (1974) The Social Anthropology of the Nation-State. Aldine Publishing Company, Chicago.
- FARAUT, F. (1981) "Les Mboum", a: TARDITS, Cl. (dir.), pp. 159-170.
- FARINELLI, Franco (1983) "Alle origini della geografia politica 'borghese'", a: RAFFESTIN, Cl. (dir.), pp. 21-36.

- FASI, Mohammed el-; HRBEK, Ivan (1992) "Etapas en el desarrollo del islam y su expansión en África", a: UNESCO (ed.), pp. 77-112.
- FAUROUX, Emmanuel (1999) "De la complémentarité à la concurrence: Sakavala et migrants dans l'espace social de l'ouest malgache", a: BONNEMAISON, J., et alii (Dirs.), pp. 269-281.
- FAY, Claude (1995) "'Car nous ne faisons qu'un'. Identités, équivalences, homologues au Maasina (Mali)", Cahiers des Sciences humaines, 31 (2), ORSTOM, Paris, pp. 427-456.
- _____ (1996) "Groupes et territoires au Maasina (Mali). Logiques du contrat et logiques de la force", Géographie et cultures, núm. 20, L'Harmattan, Paris, pp. 31-44.
- _____ (1999) "Pastoralisme, démocratie et décentralisation au Maasina (Mali)", a: BOURGEOIS, A. (Dir), pp. 115-136.
- FERIGLIA, Josep M^a (1993) "Tribu", a: AGUIRRE, A. (Ed.), pp. 637-640.
- FERLUGA, Jadran (1983) "Gli Slavi del Sud ed altri gruppi etnici di fronte a Bisanzio", Gli Slavi Occidentali e Meridionali nell'Alto Medioevo. Tomo Primo, Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, XXX, Spoleto, pp. 303-343.
- FERNÁNDEZ, James W. (1978) "African Religious Movements", Annual Review of Anthropology, núm. 7, Annual Reviews, Palo Alto, pp. 195-234.
- FERNÁNDEZ-MARTORELL, Mercedes (Comp)(1988(1)). Construint identitats: mites i símbols, Caixa de Pensions, Barcelona.
- _____ (comp.) (1988 (2)) Leer la ciudad, Icària, Barcelona.
- FERNÁNDEZ DE ROTA, José A. (ed.) (1994) Etnicidad y violencia, Publicacions da Universidade da Coruña, A Coruña.
- FERRIER, Jean-Paul, RACINE, Jean-Bernard, RAFFESTIN, Claude (1978) "Vers un paradigme critique: matériaux pour un projet géographique", L'Espace Géographique, núm. 4, Doin, Paris, pp. 291-297.

- FERRIER, Jean-Paul (1983) " 'Geografía política' avete detto? Ovvero le lezioni particolari del territorio". a: RAFFESTIN, Cl. (dir.), pp. 111-122.
- FEUCHTWANG, Stephan (1977 (1975)) "La investigación de la religión", a: BLOCH, M. (Comp.), pp. 79-102.
- FILIPOVIC, Milenko S. (1965) "Symbolic Adoption Among the Serbs" *Ethnology*. IV (1), University of Pittsburgh Press, pp. 66-71.
- FINE, John V. A. (1994) "The Medieval and Ottoman Roots of Modern Bosnian Society", a: PINSON, M. (Ed.), pp. 1-21.
- FIRTH, Raymond (1977 (1975)) "¿El antropólogo escéptico? La antropología social y la perspectiva marxista de la sociedad", a: BLOCH, M. (Comp.), pp. 43-78.
- FISCHER, Michael M.J. (1991 (1986)) "El etnicismo y las artes postmodernas de la memoria", a: CLIFFORD; MARCUS (eds.), pp. 269-319.
- FLEMING, Harold C. (1968) "Ethiopic Language History: Testing Linguistic Hypotheses in an Archeological and Documentary Context". *Ethnohistory*. 15 (4), American Society for Ethnohistory, Tucson, Arizona, pp. 353-388.
- FOL., Jean -Jacques (1984 (1978)) Los países nórdicos en los siglos XIX y XX, Labor, Barcelona.
- FOLI, Messanvi (1982) "La réforme agrfoncière et le droit coutumier au Togo". a: LE BRIS, E., et alii (Comps.). pp. 253-279.
- FONKOUÉ, Jean (1985) Différence & identité. Les sociologues africains face à la sociologie, Silex, París.
- FONTANA, Josep (1982) Historia. Análisis del pasado y proyecto social, Crítica, Barcelona.
- FORBES, Jack D. (1968) "Frontiers in American History and the Role of the Frontier Historian". *Ethnohistory*. vol. 15, núm. 2, Ethnohistory American Association, Tucson, Arizona, pp. 203-235.

FORBES MUNRO, J. (1967) "Migrations of the Bantu-speaking Peoples of the Eastern Kenya Highlands: a reappraisal", Journal of African History, VIII (1), Cambridge University Press, Londres, pp. 25-28.

FORDE, Daryll (1951) The Yoruba-speaking Peoples of South-Western Nigeria, IAI, Londres.

_____ (1955) "The Nupe", a: Peoples of the Niger-Benue Confluence, International African Institute, Londres, pp. 16-52.

FORDE, Daryll (intr.) (1975 (1954)) Mundos africanos. Estudios sobre las ideas cosmológicas y los valores sociales de algunos pueblos de África, F.C.E., París.

FORTES, Meyer (1938) "Culture Contact as a Dynamic Process. An Investigation in the Northern Territories of the Gold Coast", a: MALINOWSKI, B., (et alii), pp. 60-91.

FORTES, Meyer; EVANS-PRITCHARD, E.-E. (1981 (1940)) "Sistemas políticos africanos" (Introducció), a: LLOBERA, J. R. (Ed.), pp. 85-105.

FORTES, Meyer; EVANS-PRITCHARD, E.E. (Eds.) (1981 (1940)) Sistemas políticos africanos, Fundação Calouste Gulbenkian, Lisboa.

FORTES, Meyer (1981 (1940)) "O sistema político dos Tallensi nos territórios da Costa do Ouro", a: FORTES, M., EVANS-PRITCHARD, E.E. (Eds.), pp. 412-468.

FOUCAULT, Michel (1976) Histoire de la sexualité I. La volonté de savoir, Gallimard, París

_____ (1982 (1971)) L'ordre del discurs i altres escrits, Laia, Barcelona.

_____ (1990) Tecnologías del yo, Paidós, Barcelona.

_____ (1991 (1978)) "La gubernamentalidad", a: FOUCAULT, M. (et alii) Espacios de poder, La Piqueta, Madrid, pp. 9-26.

_____ (1992 (1980)) Microfísica del poder, La Piqueta, Madrid.

_____ (1998 (1957)) "La psicología de 1850 a 1950", Archipiélago, 34-35, Ed. Archipiélago, Barcelona, pp. 163-173.

- FOUCHER, Michel (1984) "Les géographes et les frontières", Hérodote, núm. 33-34, La Découverte, Paris.
- _____ (1991(1)) Fronts et frontières. Une tour du monde géolitique., Fayard, Paris.
- _____ (1991 (2)) "Les géographes et les frontières", Hérodote, núm. 33-34, La Découverte, Paris, pp. 117-130.
- _____ (Dir.) (1993) Fragments d'Europe. Atlas de l'Europe médiane et orientale., Fayard, Paris.
- FOURQUET, François (1999) "Toynbee et la diversité des cultures", revue du M.A.U.S.S. semestrelle, núm. 13, La Découverte, Paris, pp. 323-332.
- FRANCIS, E. K. (1947) "The Nature of the Ethnic Group", The American Journal of Sociology, LII (5), The University of Chicago Press, pp. 393-400.
- _____ (1948) "The Russian Mennonites: From Religious to Ethnic Group", The American Journal of Sociology, LIV (2), pp. 101-107.
- FRANCO GONZÁLEZ, Fidel (1990) "El campo unificado", Departament de Física Aplicada E.T.S. A.B., Universitat Politècnica de Catalunya, Barcelona, text mecanografiat sense publicar.
- FRANK, Allen J. (1992-93) "Kriashen Tatars", a: LEVINSON, D. (Ed.), pp. 209-213.
- FRANTZ, Charles (1986) "Fulani Continuity and Change under Five Flags", a: ADAMU, M., KIRK-GREENE, A.H.M. (eds.), pp. 16-39.
- FREITAG, Michel (1984) "La crise des Sciences Sociales et la question de la normativité", Bulletin du M.A.U.S.S., núm. 22, M.A.U.S.S., Paris, pp. 13-66.
- FRÉROT, Anne-Marie (1999) "Territoires nomades en devenir. Questions à propos de l'urbanisation d'un espace nomade (Mauritanie)", a: BONNEMAISON, J., et alii, Tom 2, pp. 113-123.
- FRIGOLÉ, Joan (dir.) (1985-1988) Las Razas Humanas. Océano-Instituto Gallach, Barcelona.
- FRISBY, David (1993 (1984)) Georg Simmel, FCE, Mèxic.

FRISBY, David; FEATHERSTONE, Mike (1997) Simmel on Culture. Selected Writings. Sage Publications, Londres, Thousand Oaks, Nova Delhi.

FRITS, Sonja Gippert (1992-93) "Ossetes", a: LEVINSON, D. (Ed.), pp. 297-302.

FROBENIUS, Leo (1925-1930) Erlebte Erdteile: Ergebnisse eines deutschen Forscherlebens, 1, Societäts-Verlag, Frankfurt.

_____ (1952 (1933)) Histoire de la civilisation africaine, Gallimard, Paris.

FROELICH, Jean-Claude (1949) "Les Konkomba du Nord-Togo", Bulletin de l'Institut Français de l'Institut Français de l'Afrique Noire, tom XI, núm. 3-4, IFAN, Dakar, pp. 409-437.

_____ (1954) La tribu Konkomba du Nord-Togo, Mémoires de l'IFAN, IFAN, Dakar.

FROELICH, Jean-Claude; ALEXANDRE, Pierre; CORNEVIN, Robert (1963) Les populations du Nord-Togo, PUF, Paris.

FROELICH, Jean-Claude (1964) "Les problèmes posés par les refoulés montagnards de culture paléonigritique", Cahiers d'Études Africaines, Mouton & Co., Paris, pp. 383-399

_____ (1966) "Essai sur les Causes et Méthodes de l'Islamisation de l'Afrique de l'Ouest du XI e. Siècle au XX e. Siècle", a: LEWIS, I.M. (Ed.), pp. 160-173.

_____ (1968) Les montagnards 'paléonigritiques', Éd. Berger-Levrault/ORSTOM, Paris.

_____ (1972) "Les populations de l'intérieur de l'Afrique de l'Ouest", a: POIRIER, J. (Dir.), pp. 358-419.

GACHECHILADZE, Revaz (1996) "Geographical and Historical Factors of State Building in Transcaucasia", Caucasian Regional Studies, vol. 1 (1), Vrije Universiteit Brussel Press.

_____ (1998) "Geographical Background to Settlement of the Conflict in Abkhazia", a: COP-PIETERS, Bruno; NODIA, Ghia; ANCHABADZE, Iuri (Eds.) Georgians and Abkhazians. The Search for a Peace Settlement, núm. especial de Caucasian Regional Studies, Vrije Universiteit Brussel Press.

- GADAI, Sébastien, JEANSOULIN, Robert (2000) "Borders, frontiers and limits: some concepts beyond words". Cybergeog. núm. 125, 12 pàgs.
- GADAMER, Hans-Georg (1977 (1975)) Verdad y método. Ediciones Sígueme, Salamanca.
- GAHAMA, Joseph (1989) "Le jeu ethnique de la politique coloniale au Burundi", a: CHRÉTIEN, PRUNIER (dirs), pp. 303-313.
- GALATY, John G. (1999) "Les frontières pastorales en Afrique de l'Est", a: BOURGEOT, A. (Dir.), pp. 241-261.
- GALKINA, Tamara, KOLOSSOV, Vladimir, KUYBYSHEV, Mikhail (1996) "La géographie des diasporas: approche théorique et étude de cas des communautés arménienne, juive, grecque de l'ex-URSS", a: PRÉVÉLAKIS, G. (Dir.), pp. 93-114.
- GALLAIS, Jean (1960) "La signification du village en Afrique Soudanaise de l'Ouest. Forces et faiblesses de la communauté villageoise". Cahiers de Sociologie Économique, núm. 2, Institut Havrais de Sociologie Économique et de Psychologie des Peuples, Le Havre, pp. 128-162.
- _____ (1962) "Signification du groupe ethnique au Mali". L'Homme, 2 (2). Mouton & Co., Paris, La Haia, pp. 106-129.
- _____ (1967) Le Delta Intérieur du Niger. Étude de géographie régionale. IFAN, Dakar.
- _____ (1975) Pasteurs & paysans du Gourma. La condition sahelienne. Éd. du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris.
- _____ (1981) "Histoire et thèmes d'une recherche au Sahel". Cahiers Géographiques de Rouen, núm. 5, Université de Rouen, Institut de Géographie, pp. 3-10.
- _____ (1982) "Pôles d'États et frontières en Afrique contemporaine", Les Cahiers d'Outre-Mer, núm. 138, Institut de Géographie, Université de Bordeaux, Bordeaux, pp. 103-122.
- _____ (1984) Hommes du Sahel. Espaces-Temps et Pouvoirs. Le Delta intérieur du Niger 1960-1980. Flammarion, Paris.

- _____ (1989) Une géographie politique de l'Éthiopie, Economica, Paris.
- _____ (1995) "Perception et interprétation amharique de la montagne", a: CLAVAL, P.; SINGARAVELOU (dirs.), pp. 93-119.
- GAMBLE, David P. (1957) The Wolof of Senegambia. Together with Notes on the Lebu and the Serer., International Africa Institute, Londres.
- GAMMER, Moshe (1992) "Russian Strategies in the Conquest of Chechnia and Daghestan, 1825-1859", a: BENNIGSEN BROXUP, M. (Ed.), pp. 46-61.
- _____ (1999) "Collective Memory and Politics: Remarks on Some Competing Historical Narratives in the Caucasus and Russia and their Use of a 'National Hero' ", Caucasian Regional Studies, vol. 4 (1), Vrije Universiteit Brussel Press.
- GANS, Herbert J. (1979) "Symbolic ethnicity: the future of ethnic groups and cultures in America", Ethnic and Racial Studies, 2, 1, Routledge, Londres. pp. 9-17.
- GARCÍA, José Luís (1976) Antropología del territorio. Taller ed. J. B., Madrid.
- GARCIA-RIPOLL, Martí (1985) "Els sefardites a Bòsnia i Hercegovina i, per extensió els jueus de Iugoslàvia", Altres nacions. Quaderns d'informació i debat del CIEMEN, IV, CIEMEN, Barcelona, pp. 99-109.
- GARDANOV, V.K.; DOLGIKII, B.O. ; ZHDANKO, T.A. (1962 (1961)) "Major Trends in Ethnic Processes among the Peoples of the USSR", Soviet Anthropology and Archaeology, Vol. 1, núm. 1, Scripta Pub. Co, Washington, pp. 3-18.
- GARDE, Paul (1991) Vie et mort de la Yougoslavie, Fayard, Paris.
- GARFINKEL, Harold (1967) Studies in ethnomethodology, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, Nova Jersey.
- GARINE, Igor de (1964) Les Massa du Cameroun, PUF, Paris.
- _____ (1968) "Kirdi", a: AADI Dictionnaire des civilisations africaines., Fernand Hazan editor, Paris.

- _____ (1973) "Contribution à l'histoire du Mayo-Danaye (Massa, Toupouri, Moussey et Mousgoum)", a: TARDITS, Cl. (Dir.), vol. 1, pp. 171-186.
- GARSOÏAN, Nina, MARTIN-HISARD, Bernadette (1996) "Unité et diversité de la Caucase médiévale (IV-XI s.)", a: Il Caucaso: cerniera fra culture dal Mediterraneo alla Persia (secoli IV-XI). Tomo Primo, Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, XLIII, Spoleto, pp. 275-347.
- GASCON, Alain (1986) "L'Éthiopie, autres Balkans. L'Éthiopie fantôme", Hérodote, 46, La Découverte, Paris, pp. 161-173.
- _____ (1994) "La corne de l'Afrique, *terra incognita* de l'ethnie?", a: DUFAUX, F., GERVAIS-LAMBONY, Ph. (Dir.), pp. 91-97.
- _____ (1995(1)) La Grande Éthiopie, une utopie africaine. CNRS Éditions, Paris.
- _____ (1995(2)) "La mémoire et les lieux. Topographie et identité culturelle des Mecca d'Éthiopie", a: CLAVAL, P., SINGARAVELOU (dir.), pp. 193-200.
- _____ (1999) "Partager une terre sainte. Érythrée unitaire. Éthiopie fédérale", a: BONNE-MAISON, J. et alii. Tom 2, pp. 185-209.
- GASTELLU, Jean-Marc (1982) "Droit d'usage et propriété privée", a: LE BRIS, E., et alii (Comps.), pp. 269-279.
- GASPARINI, Evel (s.d.) Finni e slavi, La Gogliardica, Venècia.
- GAUTIER, Denis (1996) "Poupées russes et montagnes Bamiléké. De la concession à la chefferie: emboîtement des structures et dynamiques spatiales en pays Bamiléké", L'Espace géographique, Doïn, Paris, pp. 173-187.
- GEERTZ, Clifford (1990(1963)) "La revolución integradora: sentimientos primordiales y política civil en los nuevos estados", a: La interpretación de las culturas, Gedisa, Mèxic, pp. 219-261.
- _____ (1994 (1983)) Conocimiento local. Ensayos sobre la interpretación de las culturas. Paidós Ibèrica, Barcelona.

- GEISS, Immanuel (1974) The Pan-African Movement, Methuen, Londres.
- GELLÉRT, Gyöngy; ROSIÈRE, Stéphane (1989) "L'agitation nationaliste en Moldavie", Hérodote, núms. 54-55, La Découverte, Paris, pp. 139-148.
- GELJNER, Ernest (1975) "The Soviet and the Savage", Current Anthropology, Vol. 16 (4), University of Chicago Press, pp. 595-617.
- _____ (Ed.) (1980) Soviet & Western Anthropology, Duckworth, Londres.
- _____ (1988 (1983)) Naciones y nacionalismo, Alianza, Madrid.
- _____ (1992 (1)) Postmodernism, reason and religion, Routledge, Londres, Nova York.
- _____ (1992 (2)) "Nacionalismo y política en la Europa del Este", Debats, núm. 40, Ed. Alfons El Magnànim, València, pp. 90-93.
- _____ (1993 (1987)) Cultura, identidad y política. El nacionalismo y los nuevos cambios sociales, Gedisa, Barcelona.
- GEORGE, Pierre (1981) Sociedades en mutación, Oikos-Tau, Vilassar de Mar.
- _____ (1985 (1984)) Geopolítica de las minorías, Oikos-Tau, Vilassar de Mar.
- GERHARD, Dietrich (1959) "The Frontier in Comparative View", Comparative Studies in Society and History, I (3), Mouton & Co., La Haia, pp. 205-229.
- GERTEINY, Alfred G. (1971) "Islamic Influences on Politics in Mauritania", a: McCALL, D.F.; BENNET, N.R. (eds.), pp. 209-224.
- GESCHIERE, Peter; VAN DER KLEIJ, Jos (1987) "La relation Etat-paysans et ses ambivalences: modes populaires d'action politiques chez les Maka (Cameroun) et les Diola (Casamance)", a: TERRAY, E. (Dir.), pp. 297-340.
- GESCHIERE, Peter (1991) "Le poids de l'histoire", a: COULON, Ch., MARTIN, D.-C. (Dir.), pp. 29-43.

- GHINOIU, Ion (1970) "Elemente geografice în cercetarea etnografică" (Elements géographiques en la recerca etnogràfica), Revista de Etnografie și Folclor, Editura Academiei Republicii Socialiste România, Bucurest, pp. 29-33.
- GHINOIU, Ion; VADUVA, Ofelia (1978) "Aspecte etnografice ale luptei de apărare împotriva expansiunii otomane și a incursiunilor tătare" (Aspectes etnogràfics de la lluita contra l'expansió otomana i des les incursions dels tàrtars), Revista de etnografie și folclor, núm. 23 (1), Editora Academiei Republicii Socialiste România, Bucurest, pp. 3-13.
- GICQUEL, Philippe, FLEURY, Jean-Pierre (1987) "De l'identité culturelle régionale", Bulletin du M.A.U.S.S., núm. 21, M.A.U.S.S., Paris, pp. 85-99.
- GIDDENS, Alfred (1984) The Constitution of Society. Polity Press, Cambridge.
- GIERSEWSKI, Zbigniew (1977) "The Role of the Intercultural Comparative Method in the Ethnological Studies", Ethnologia Polona, vol. 3, Zakład Narodowy Imienia Ossolinskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław, Varsovia, Cracovia, Gdansk, pp. 125-136.
- GIL-WHITE, Francisco J. (1999) "How thick is blood? The plot thickens...: if ethnic actors are primordialists, what remains of the circumstantialist/primordialist controversy?", Ethnic and Racial Studies, vol. 22, núm. 5, Routledge, Londres, pp. 789-820.
- GILMEE, Hermann (1991) "The Beginnings of Afrikaner Ethnic Consciousness, 1850-1915", a: VAIL, L. (Ed.), pp. 21-54.
- GILLILAND, Mary Kay (1995) "Nationalism and Ethnogenesis in the Former Yugoslavia", a: DE VOS, G. ; ROMANUCCI-ROSS, L. (Eds.), pp. 197-221.
- GINER ABATI, Francisco (1996) "Raíces biológicas del comportamiento humano y de la cultura (etología humana)", a: KOTTAK, K. , pp. 133-149.
- GINER, Jesús (1988) "Sistémica social (Teoría general de sistemas)", a: REYES, R. (dir.), pp. 930-933.
- GINER, Salvador (1967) Historia del pensamiento social, Ariel, Barcelona.

GIRARD, René (1972) La violence et le sacré, Grasset, Paris.

GJESSING, Gutorm (1975) "Socio-Archaeology", Current Anthropology, Vol. 16 (3), University of Chicago Press, pp. 313-341.

GLASERSFELD, Ernest Von (1988 (1981)) "Introducción al constructivismo radical", a: WATZLAWICK, Paul et alii La realidad inventada, Gedisa, Buenos Aires, pp. 21-37.

Gli Slavi occidentali e meridionali nell'alto medioevo (1983) Centro Italiano di Studi sull'alto medioevo, Spoleto.

GLUCKMAN, Max (1950) "The Lozi of Barotseland in North-Western Rhodesia", a: COLSON, E., GLUCKMAN, M. (Eds.), pp. 1-93.

_____ (1960) "Tribalism in Modern British Central Africa", Cahiers d'Études Africaines, 1, Mouton & Co., Paris, La Haia, pp. 55-70.

_____ (1978 (1965)) Política, derecho y ritual en la sociedad tribal, Akal, Madrid.

_____ (1981 (1940)) "O reino dos Zulus na África do Sul", a: FORTES, M., EVANS-PRITCHARD, E.E., pp. 63-115.

GODBOUT, Jacques T. (1999) "Qui a peur de la communauté?", revue du M.A.U.S.S. semestrielle, núm. 13, La Découverte, Paris, pp. 74-81.

GODELIER, Maurice (1976 (1974)) Antropología y biología. Hacia una nueva cooperación, Anagrama, Barcelona.

_____ (1985 (1973)) Economía, fetichismo y religión en las sociedades primitivas, Siglo XXI, Madrid.

_____ (1990 (1984)) Lo ideal y lo material, Taurus, Madrid.

_____ (1993) L'énigme du don, Fayard, Paris.

GOERG, Odile (1989) "Chefs de quartier et 'Tribal Headmen'. Deux visions des colonisés en ville", a: CHRÉTIEN, J.-P., PRUNIER, G. (Dir.), pp. 267-282.

- GOFFMAN, Erving (1971) Relations in Public, Lane, The Penguin Press, Londres.
- _____ (1987 (1959)) La presentación de la persona en la vida cotidiana, Amorrortu, Buenos Aires.
- GOLD, John R. (1994) "Límites y lo limitado", Historia y fuente oral, núm. 12, pp. 69-76.
- GOLDBERG, Harvey E. (1974) "Tripolitanian Jewish communities: cultural boundaries and hypothesis-testing", American Ethnologist, 1(4), American Anthropological Association, Washington D.C., pp. 619-634.
- GONDOLO, André (1986) "Evolution du Peul urbain: Ngaoundéré", a: ADAMU, M.; KIRK-GREENE, A.H.M. (eds.), pp. 298-318.
- GONEN, Amiram (dir.) (1996) Diccionario de los pueblos del mundo, Anaya & Mario Muchnik, Madrid.
- GONESE, Cosmas (1999) "Les trois mondes", Interculture, núm.137, Institut Interculturel de Montreal, pp. 31-36
- GONZÁLEZ ALCANTUD, J.A. (1993) "Espacio", a: AGUIRRE, A. (ed.), pp. 229-234.
- GONZÁLEZ ECHEVARRÍA, Aurora (1990) Etnografía y comparación. La investigación intercultural en Antropología, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra.
- GONZÁLEZ ESCUDERO, Santiago (1991) "La ciudad como espacio antropológico", a: REYES, Román (dir.), pp. 188-191.
- GOODY, Jack (1964) "The Mande and the Akan Hinterland", a: VANSINA, J., et alii (Eds.), pp. 192-216.
- _____ (1970) "Inheritance, Social Change and the Boundary Problem", a: POUILLON, J., MARRANDA, P. (dirs.), pp. 437-461.
- _____ (1971) Technology, Tradition, and the State in Africa, Oxford University Press, Londres.
- _____ (1990 (1986)) La lógica de la escritura y la organización de la sociedad, Alianza, Madrid.

- GORNY, Yosef (1996) "Center and Periphery. Changing relations between the State of Israel and the Jewish Diaspora", a: PRÉVÉLAKIS, G. (Dir.), pp. 47-52.
- GORRIA, A. J. (1991) "Etnogeografía", a: AGUIRRE BAZTÁN, A. (ed.), pp. 263-266.
- GOSSÉLIN, Gabriel (1986) "Ethnicité au-delà, régionalisme en deçà", a: Afrique plurielle, Afrique actuelle, pp. 72-80.
- GOSSIAUX, Jean-François (1994) "Las guerras étnicas ¿son fatales? Falsas lecturas y verdadera lección de la implosión yugoslava", a: FERNÁNDEZ DE ROTA, J.A. Etnicidad y violencia, pp. 35-44.
- GOTTMANN, Jean (1951) "Geography and International Relations", World Politics, II (2): 153-173
- _____ (1952 (1)) La Politique des États et leur Géographie. Armand Colin, Paris.
- _____ (1952 (2)) "The Political Partitioning of our World: an Attempt of Analysis", World Politics, IV (4): 512-519.
- _____ (1996) "La généralisation des diasporas et ses conséquences", a: PRÉVÉLAKIS, G. (Dir.) pp. 21-28.
- GOUBOGLU, Mikhail N. (1992-93) "Gagauz", a: LEVINSON, D. (ed.), pp. 124-126.
- GOULDNER, Alvin W. (1979 (1973)) La sociología actual: renovación y crítica. Alianza Editorial. Madrid.
- GOUROU, Pierre (1966) "L'Éthiopie", Les Cahiers d'Outre-Mer, núm. 75, Institut de Géographie de Bordeaux, Universitat de Bordeus, pp. 209-233.
- _____ (1970) "Le partage de l'Afrique et ses effets géographiques", a: POUILLON, J. MARANDA, P. (dirs.), pp. 462- 468.
- _____ (1971) Leçons de géographie tropicale. Leçons données au Collège de France de 1947 à 1970. Mouton & Co., Paris, La Haia.

- GRABOWICZ, George C. (1995) "Ukrainian Studies: Framing the Contexts", Slavic Review, 54 (3), American Association for the Advancement of Slavic Studies, University of Illinois, Urbana-Campaign, versió On-Line (????pàgs).
- GRANDIN, Nicole (1974) "Identités ethniques et généalogies", Cahiers d'Études Africaines, XIV, Mouton & Co., Paris, pp. 194-196.
- GRATTON, Nancy E. (1992-93) "Kashubians", "Sarakatsani", "Silesians", "Sorbs". a: LEVINSON, D. (ed.), pp. 158-159, 223-225, 237-238, 252-254.
- GREGORY, Derek (1997) "Lacan and Geography: the Production of Space Revisited", a: BENKO, G.; STROHMAYER, U. (Dir.), pp. 203-231.
- GREENBERG, Joseph H. (1972) "Linguistic Evidence Regarding Bantu Origins". Journal of African History, XIII, 2, Cambridge University Press, pp. 189-216.
- GREIMAS, Algirdas-Julien (1966) "Structure et histoire", Les Temps Modernes, núm. 246, Éditions Denoel, Paris, pp. 815-827.
- _____ (1970(1)) Du sens. Essais sémiotiques, Éditions du Seuil, Paris.
- _____ (1970 (2)) "Sémantique. Sémiotiques et Sémiologiques", a: Sign, Language, Culture, Mouton, Paris, pp. 13-27.
- _____ (1982 (1970)) "La semiótica y la comunicación social", a: MORAGAS, M. de (Ed.) pp. 136-149.
- GRIAULE, Marcel (1948) "L'alliance cathartique", Africa, 28 (4), Oxford University Press, Londres, pp. 242-259.
- GRIÉGER, Paul (1966 (1961)) Caracterología étnica. Introducción al estudio y comprensión de los pueblos, Editorial Luis Miracle, Barcelona.
- GRIFFITHS, Ieuan (1986) "The Scramble for Africa: Inherited Political Boundaries", The Geographical Journal, vol. 152, Part 1, The Royal Geographical Society, Londres, pp. 204-216.

_____ (1998 (1996)) "Fronteras permeables en África", a: NUGENT, P.; ASIWAJU, A.I. (eds.), pp. 111- 130.

GRINKER, Roy Richards; STIRNER, Christopher B. (1997) Perspectives on Africa. A Reader in Culture, History and Representation, Blackwell Publishers, Cambridge(Massach.)

GRINEVALD, Jacques (1990) "L'écologie contre le mythe rationnel de l'Occident. De la diversité dans la nature à la diversité des cultures", a: HORTON, R., et alii, pp. 195-213.

GRINDAL, Bruce T. (1972) "An Ethnographical Classification of the Sisala of Northern Ghana", Ethnology, XI (4), University of Pittsburgh Press, pp. 409-424.

GROSSER, Alfred (1999 (1996)) Las identidades difíciles, Bellaterra, Barcelona.

GROSSBERG, Lawrence (1996) "Identity and Cultural Studies -Is That All There Is?", a: HALL, Stuart, du GAY, Paul (eds.) Questions of Cultural Identity, Sage Publications, Londres, Thousand Oaks, Nova Delhi, pp. 87-107.

GROTTANELLI, V.L. (1975) "I popoli del Sudan occidentale", a: BIASSUTI, R. (et alii), pp. 272-303.

GRZYMSKI, Krzysztof (1980) "The Greatest-Diversity Concept and African History", Current Anthropology, 21 (4), University of Chicago Press, pp. 506-508.

GUAZZINI, Federica (1999) "La geografia variabile del confine eritreo-etiopico tra passato e presente", Africa, LJV, núm. 3, Istituto italiano per l'Africa e l'Oriente, Roma, pp. 309-348.

GUÉNON, René (1987(1)) Los estados múltiples del ser, Obelisco, Barcelona.

_____ (1987(2)) El simbolismo de la cruz, Obelisco, Barcelona.

_____ (1988) La crisis del mundo moderno, Obelisco, Barcelona.

GUICHONNET, Paul; RAFFESTIN, Claude (1974) Géographie des frontières, PUF, Paris.

- GUILLAUD, Dominique (1996) "Les formes du territoire. Trois modèles d'organisation territoriale: Aribinda (Burkina-Fasso), Jambi (Indonésie) et Koumac (Nouvelle-Calédoine)". Géographie et cultures, núm. 20, L'Harmattan, Paris, pp. 19-30.
- GULLIVER, Pamela, GULLIVER, P. H. (1953) The Central Nilo-Hamites, International African Institute, Londres.
- GULLIVER, P. H. (1969) "Introduction", "The Conservative Commitment in Northern Tanzania: the Arusha and Masai", a: GULLIVER, P. H. (Ed.) Tradition and Transition in East Africa. Studies of the Tribal Element in the Modern Era, Routledge & Kegan Paul, Londres, pp. 5-38, 223-242.
- GUMILEV, Lev Nikolaevich (1970) "Mesto Istoricheskoi Geografii v vostokovednykh issledovaniakh" (Lloc de la Geografia Històrica en els estudis orientalistes). a: Narody Azii i Afriki, núm. 1, Akademii Nauk, Moscou, pp. 85-94.
- _____ (1978) Ètmozhenz i biosfera zemli (L'etmogènesi i la biosfera de la terra), Akademii Nauk, Leningrad.
- _____ (1993) Ritmy Evrazii. Èpokhi i tsivilizatsii. (Els ritmes d'Euràsia. Èpoques i civilitzacions), Èkopros, Moscou.
- GUMPERZ, John J.; BENNET, Adrian (1981 (1980)) Lenguaje y cultura, Anagrama, Barcelona.
- GUMUCHIAM, Henri (1988) De l'espace au territoire. Représentations spatiales et aménagement, Collection Grenoble Sciences núm. 19, UFR de Géographie, Grenoble.
- GUNN, Harold (1953) Peoples of the Plateau Area of Northern Nigeria, International African Institute, Londres.
- _____ (1956) Pagan People of the Central Area of Northern Nigeria, International African Institute, Londres.
- _____ (1960) "Riverain Peoples of Yauri and Borgu", "Peoples of the North-Eastern Hinterland of the Middle Niger", a: Peoples of the Middle Niger Region Northern Nigeria, International African Institute, Londres, pp. 11-20, 55-127.

- GURETSKI, Voitsekh (1998) "The Question of Javakheti". Caucasian Regional Studies, vol. 3 (1).
Vrije Universiteit Brussel Press.
- GURVITCH, Georges (1955) "Le concept de structure sociale", Cahiers Internationaux de Sociologie, núm. 19, PUF, París.
- _____ (1960) Traité de sociologie, II, PUF, París.
- _____ (1963 (1960)) Tratado de Sociología, Kapelusz, Buenos Aires.
- _____ (1969 (1961)) Sociología y dialéctica, Siglo XXI, Madrid.
- GUTS, Aleksandr Konstantinovich (1997) Globalnaia Étnosotsiologija, Omskii Gosudarstvennyi Universitet, Omsk (Federació Russa).
- HAALAND, Gunnar (1976 (1969)) "Factores económicos determinantes en los procesos étnicos", a: BARTH, F. (ed.), pp. 75-95.
- HAARMAN, Harald (1986) Language in Ethnicity. A View in Basic Ecological Relations, Mouton de Gruyter, Berlin, Nova York, Amsterdam.
- HABERMAS, Jürgen (1984 (1968)) Ciencia y técnica como 'ideología', Editorial Tecnos, Madrid
- _____ (1987 (1)(1981)) Teoría de la acción comunicativa (2 vols), Taurus, Barcelona.
- _____ (1987 (2) (1968)) Coneixement i interès, Edicions 62, Barcelona.
- _____ (1989 (1973)) Problemas de legitimación en el capitalismo tardío, Amorrortu, Buenos Aires.
- HAGAN, George (1983 (1981)) "El concepto de poder en la cultura akan", a: AKINJOGBIN, I.A. (et alii), pp. 53-78.
- HAGEN, Mark von (1995) "Does Ukraine Have a History?", Slavic Review, 54 (2). American Association for the Advancement of Slavic Studies, University of Illinois, Urbana-Campaign, versió On-Line (???pàgs).

- HAIR, P. E. H. (1967) "Ethnolinguistic Continuity on the Guinea Coast", Journal of African History, VIII, 2, Cambridge University Press, pp. 247-268.
- HALL, E. T. (1973 (1966)) La dimensión oculta, Instituto de Estudios de la Administración Local, Buenos Aires.
- HALL, Stuart (1996) "Introduction. Who Needs 'Identity' "?, a: HALL, Stuart, du GAY, Paul (eds.) Questions of Cultural Identity, Sage Publications, Londres, Thousand Oaks, Nova Delhi, pp. 1-17.
- HALLPIGKE, C. R. (1986. (1981)) Los fundamentos del pensamiento primitivo, FCE, México.
- HAMA, Boubou (1967) Histoire du Gobir et de Sokoto. Présence Africaine, Paris.
- _____ (1968) Contribution a la connaissance de l'histoire des peul, Présence africaine, Paris.
- _____ (1974) L'Empire Songhay, ses ethnies, ses légendes, et ses personnages historiques, Jean Pierre Oswald, Paris.
- _____, KI-ZERBO, Joseph (1982) "Lugar de la historia en la sociedad africana", a: HGA, I, pp. 63-74.
- HAMBLY, Gavin (1985 (1966)) Asia central, S. XXI. Madrid.
- HAMMEL, Eugene A. (1968) Alternative Social Structures and Ritual Relations in the Balkans, Prentice-Hall Inc., Englewood Cliffs (Nova Jersey, EUA).
- _____ (1993) "Demography and the origins of the Yugoslav Civil War", Anthropology Today, vol. 9, núm. 1, Royal Anthropological Institute, Londres, pp. 4-9.
- _____ (1997) "Ethnicity and politics. Yugoslav lessons for home", Anthropology Today, vol. 13, núm. 3, Royal Anthropology Institute, Londres, pp. 5-9.
- HAMPATÉ BA, A. (1982) "La tradición viviente", a: HGA, I, pp. 185-222.

- HANNERZ, Ulf (1982) "Washington and Kafanchan: A view of Urban Anthropology", L'Homme, 22 (4), École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, pp. 25-36.
- _____ (1987) "The World in Creolisation", Africa, 57 (4), International African Institute, Londres, pp. 546-559.
- _____ (1993 (1980)) Descubriendo la ciudad, FCE, Mèxic.
- _____ (1996) Transnational Connections. Culture, People, Places, Routledge, Londres/Nova York.
- HARDESTY, Donald L. (1979 (1977)) Antropología ecológica, Ed. Bellaterra, Barcelona.
- HARRIES, Lyndon (1964) "The Arabs and Swahili culture", Africa, núm. 34 (3), International African Institute, Londres, pp. 224-229.
- HARRIES, Patrick (1991(1)) "La naissance d'une conscience ethnique au Transvaal", a: MELLAS-SOUX, Cl, MESSIANT, Ch. (coords.), pp. 125-143.
- _____ (1991 (2)) "Exclusion, Classification and Internal Colonialism: The Emergence of Ethnicity Among the Tsonga-Speakers of South Africa", a: VAIL, L. (Ed.), pp. 82-117.
- HÄRTEL, Hans-Joachim (1987 (1974)) "Bizancio y los esclavos", a: MAIER, Franz-Georg (Comp.), pp. 128-171.
- HARVIAINEN, Tapani (1995) "Signs of New Life in Karaim Communities", ponència presentada a The Third Nordic Conference on Middle Eastern Studies: Ethnic encounter and culture change, Joensuu, Finlàndia, 19-22 juny 1995, 8 pàgs.
- HAWTHORN, H. B. (1956) "A Test of Simmel on the Secret Society: the Doukhobors of British Columbia", The American Journal of Sociology, LXII (1), The University of Chicago Press, pp. 1-7.
- HELMANN, Manfred (et alii) (1989 (1972)) Rusia, S. XXI, Madrid.

- HENDERSON, Richard N. (1966) "Generalized Cultures and Evolutionary Adaptability: A Comparison of Urban Efik and Ibo in Nigeria", *Ethnology*, V (4), University of Pittsburgh Press, pp. 365-391.
- HENZE, Paul B. (1992) "Circassian Resistance to Russia", a: BENNIGSEN BROXUP, M. (Ed.), pp. 62-111.
- HERDER, Johann Gottfried Von (1983 (1774)) *Encara una filosofia de la història*. Laia, Barcelona.
- HÉRITIER, Françoise (1989 (1979)) "Simbologia del incesto y de su prohibición", a: IZARD, M.; SMITH, P. (Eds.), pp. 221-255.
- HERVOUET, J. P. (1981) "Mobilité sahélienne dans le triangle frontalier Mauritanie-Senegal-Mali", *Cahiers Géographiques de Rouen*, núm. 5, Université de Rouen, Institut de Géographie, pp. 65-78.
- HERZBERG, Benjamin (1996) "La renaissance identitaire dans des communautés juives isolées d'URSS", a: PRÉVÉLAKIS, G. (Dir.), pp. 243-248.
- HESSELING, Gerti (1994) "La terre, à qui est-elle? Les pratiques foncières en Basse-Casamance", a: BARBIER-WIESSER, F.G. (Coord.), pp. 243-262.
- HEUSCH, Luc de (et alii.) (1962) *Le pouvoir et le sacré*. Université Libre de Bruxelles, Institut de Sociologie, Bruxelles.
- _____ (1973 (1971)) *Estructura y praxis*. Siglo XXI. Mèxic.
- HEWIT, George B.; WATSON, Elisa (1992-93) "Abkhazians", a: LEVINSON, D. (Ed.), pp. 5-10.
- HEWSEN, Robert H. (1992-93) "Laz", a: LEVINSON, D. (Ed.), pp. 238-241.
- HEYWOOD, Colin (1994) "Bosnia Under Ottoman Rule, 1463-1800", a: PINSON, M. (Ed.), pp. 22-53.
- _____ (1999) "The Frontier in Ottoman History: Old Ideas and New Myths", a: POWER, D., STANDEN, N. (Eds.), pp. 228-250.

- HIERNAUX, Jean (1968) "Bantu Expansion: the Evidence from Physical Anthropology Confronted with Linguistics and Archeological Evidence", Journal of African History, IX, 4, Cambridge University Press, pp. 505-515.
- HIRSCHBERG, H.Z. (J.W.) (1963) "The Problem of the Judaized Berbers", Journal of African History, IV, 3, Cambridge University Press, pp. 313-369.
- HOBBSAWM, Eric J.; RANGER, Terence (1988 (1983)) L'invent de la tradició, Eumo, Vic.
- HOBBSAWM, Eric (1991 (1990)) Naciones y nacionalismo desde 1780., Critica, Barcelona.
- HODGSON, Marshall G. S. (1963) "The Interrelation of Societies in History", Comparative Studies in Society and History, V(2), Mouton & Co., La Haia, pp. 227-250.
- HOFFMANN, Odile (1995) "Les points d'ancrage d'un territoire a la derive", a: CLAVAI, P., SINGARAVELOU (dirs.), pp. 201-225.
- HOLAS, Bohumil (1957) Les Sénoufo (y compris les Minianka), PUF, Paris.
- HOLMAN, G. Paul, Jr. (1994) "Russo-Ukrainian Relations: The Containment Legacy", a: DUNCAN, W.; HOLMAN, G. Paul, Jr. (Eds.), pp. 77-100.
- HOLMBERG, Ake (1966) African Tribes and European Agencies. Colonialism and Humanitarianism in British South and east Africa 1870-1895., Akademiförlaget, Göteborg.
- HOLMES, C. F. (1971) "Zanzibari Influence at the Southern End of Lake Victoria: the Lake Route", African Historical Studies, IV (3), African Studies Center of Boston University, Boston (Massachusetts), pp. 477-503.
- HOLLEMAN, J.F. (1950) "Some 'Shona' Tribes of Southern Rhodesia", a: COLSON, E., GLUCKMAN, M. (Eds.), pp. 354-395.
- HOLLIER, Denis (comp.) (1982 (1979)) El Colegio de Sociología (1937-1939), Taurus, Madrid.
- HOLLOWAY, Luba A. (1969) "Selected Bibliography of the Works of I.I. Potekhin, Soviet Africanist", African Studies Bulletin, XII (3), Board of Trustees of Boston University, pp. 315-322.

- HOLSOE, Svend E. (1971) "A Study of relations Between Settlers and Indigenous Peoples in Western Liberia, 1821-1847", African Historical Studies, IV (2), African Studies Center of Boston University, Boston (Massachusetts), pp. 331-362.
- HOLY, Ladislav (1987) Comparative Anthropology, Basil Blackwell Ltd., Oxford /Nova York.
- HOMANS, George C. (1958) "Social Behavior as Exchange", The American Journal of Sociology, LXIII (6), The University of Chicago Press, pp. 597-606.
- _____ (1961) Social Behaviour. Its Elementary Forms, Routledge, Londres.
- HOMBURGER, Lydia (1957 (1941)) Les langues négro-africaines et les peuples qui les parlent. Nouvelle édition revue et augmenté d'un chapitre sur le Sindo-Africain, Payot, Paris.
- HOOSON, David (1994) "Ex-Soviet Identities and the Return of Geography". a: HOOSON, David (ed.) Geography and National Identity. Blackwell, Oxford (G.B.) & Cambridge (Massachusetts, EUA). Pp. 134-140.
- HORAK, Stephan M. (1988) "Russian Expansion and policy in Ukraine, 1648-1791. An Outline and Analysis", a: RYWKIN, M. (Ed.), pp. 103-123.
- HOROWITZ, Donald L. (1981) "Patterns of Ethnic Separatism", Comparative Studies in Society and History, 23 (2). Cambridge University Press, pp. 165-195.
- _____ (1985) Ethnic Groups in Conflict, University of California Press, Berkeley.
- HOROWITZ, Michael M. (1967) "A Reconsideration of the 'Eastern Sudan' ". Cahier d'Études Africaines, num. 27, Mouton & Co., Paris, La Haia, pp. 381-398.
- HORTON, R. (et alii.) (1990) La pensée métisse. Croyances africaines et rationalité occidentale, Cahiers de l'IUED, Paris.
- HOUIS, Maurice (1959) "Le groupe linguistique mandé", Bulletin d'Information et de Correspondance de l'Institut Français d'Afrique Noire, num. 82, IFAN, Dakar.
- _____ (1971) Anthropologie linguistique de l'Afrique noire, PUF, Paris.

- _____ (1974) "Genèse des pidgins et des créoles", L'homme, XIV (2), Mouton & Co., Paris-La Haia, pp. 109-117.
- HOUNTONDJI, Paulin J. (1990) "Pour une sociologie des représentations collectives", a: HORTON, R., et alii, pp. 187-192.
- HOUSSAY-HOLZSCHUCH, Myriam (1999) "L'Afrique du Sud, ou la patrie utopique", a: BONNEMAISON, J. , et alii, Tom 2, pp. 83-101.
- HOVANESSIAN, Martine (1994) "Territoires de l'alterité: la diaspora arménienne", L'Espace géographique, núm. 2, Doin, Paris, pp. 129-137.
- HRBEK, Ivan (1992) "Africa en el contexto de la historia mundial", "La expansión del Islam en África hacia el sur del Sáhara", a: UNESCO (ed.), pp. 23-52, 89-112.
- HRBEK, Ivan; DEVISSE, Jean (1992) "Los almorávides", a: UNESCO (ed.), pp. 349-378.
- HIROCH, Miroslav (1994) "La construcción de la identidad nacional: del grupo étnico a la nación moderna", Revista de Occidente, núm. 161, Revista de Occidente, Madrid, pp. 45-60.
- HUBERT, Henri, MAUSS, Marcel (1979 (1902)) "Esbozo de una teoría general de la magia", a: MAUSS, M., Sociología y antropología, Tecnos, Madrid, pp. 45-154.
- HUFFMAN, T.N. (1992) "El África Meridional al Sur del Zambeze", a: UNESCO (ed.), 673-689.
- HUGHES, A. J. B., VELSEN, J. van (1955) "The Ndebele", a: The Shona and Ndebele of Southern Rhodesia, International African Institute, Londres, pp. 41-116.
- HUGHES, Everett C. (1994 (1948)) On Work, Race and the Sociological Imagination, University of Chicago Press, Chicago.
- HUIZINGA, Johan (1989(1950)) Homo ludens, Alianza Editorial, Madrid.
- HULL, Richard (1971) "The Impact of the Fulani Jihad on the Interstate Relations in the Central Sudan Katsina Emirate: A Case Study", a: McCALL, D.F.; BENNET, N.R. (eds.), Pp. 87-100.

- HUNTINGFORD, G. W. B. (1953) The Northern Nijo-Hamites. International African Institute, Londres.
- _____ (1955) The Galla of Ethiopia. The Kingdoms of Kafa and Janjero. International African Institute, Londres.
- _____ (1970) "L'Éthiopie", a: DESCHAMPS, H. (Dir.), pp. 397-417.
- HUNWICK, J.O. (1966) "Religion and State in the Songhay Empire, 1464-1591" a: LEWIS, I.M. (ed.), pp. 296-315.
- HURAUULT, Jean (1980) "Analyse comparative d'ouvrages sur les noirs réfugiés de Guyane: Saramaka et Aluku (Boni)", L'homme, XX(2), Mouton & Co., Paris-La Haia, pp. 119-127.
- HUSEBY-DARVAS, Éva V. (1995) "The Search for Hungarian National Identity", a: DE VOS, G.; ROMANUCCI-ROSS, L. (Eds.), pp. 161-195.
- HUSSY, Charles (1983) "Per un'interpretazione semiologica della geografia politica", a: RAFFESTIN, Cl. (Dir.), pp. 55-62.
- HUTTENBACH, Henry R. (1988) "Muscovy's Conquest of Muslim Kazan and Astrakhan. 1552-56. The Conquest of the Volga: Prelude to Empire". "Muscovy's Penetration of Siberia. The Colonization Process 1555-1689", a: RYWKIN, M. (Ed.), pp. 23-44, 45-69.

- IBN KHALDUN (1965) Les textes sociologiques et économiques de la Mouqaddama (1375-1379)
(Traduits i comentats per G.H. Bousquet), Marcel Rivière, Paris.
- IKHLOV, M. M. (1992-93) "Mountain Jews", a LEVINSON, D. (Ed.), pp. 270-274.
- ILIC, Jovan (1995) The Balkan Geopolitical Knot and the Serbian Question. Characteristics and importance of the Geographical Position of the Balkan Peninsula, Universitat de Belgrad, Facultat de Geografia, 27 pàgs.
- ILLYÉS, E. (1987) Ethnic Continuity in the Carpatho-Danubian Area, Boulder, Colorado.
- INIESTA, Ferran (1982) "El francès i les llengües negro-africanes. Fets i raons d'un imperialisme".
Afers Internacionals, núm. 0, CIDOB, Barcelona, pp. 53-76.
- _____ (1983) "Origen i formació dels estats del Sudan Occidental (s. VII-XVI)" L'Avenç, núm. 61, juny, L'Avenç, Barcelona, pp. 28-41.
- _____ (1985) "La larga marcha de los Pehl", "La penúltima resistencia del pueblo Fon".
a: IZARD, Miquel (ed.), pp. 121-141, 142-153.
- _____ (1986) "Els Balante no volen treballar", L'Avenç, núm. 96, L'Avenç, Barcelona, pp. 42-49.
- _____ (1988 (1)) Antiguo Egipto. La nación negra, Sendai, L'Hospitalet de Llobregat.
- _____ (1988 (2)) "Jacobinisme lingüístic a l'Àfrica", L'Avenç, núm. 116, juny, Barcelona, pp. 30-34.
- _____ (1990) "Poder i llengua a Madagascar. Reflexions sobre la construcció del modern Fanjakana (Estat)", Studia Africana, núm. 1., Sendai, Barcelona, pp. 55-67.
- _____ (1992) El Planeta Negro. Aproximación histórica a las culturas africanas, Los Libros de la Catarata, Madrid.
- _____ (1993) Bajo la Cruz del Sur. Religión, comercio y guerra en el Canal de Mozambique (900 a 1700 d.c.), Sendai, Barcelona.

- _____ (1994 (1)) "Culturas africanas: los caminos que no llevan a Roma", a: A.A. D.D. Extranjeros en el paraíso, Virus, Barcelona, pp. 195-206.
- _____ (1994 (2)) "La violence califale au sonrai du XVI siècle. Les Askya et la fin de la royauté divine", Studia Africana, núm. 5, Centre d'Estudis Africans, Barcelona, pp. 9-16.
- _____ (1995) "Jacobins contra Casamance. A propòsit de la teoria deixada per França a Senegal", a: COULON, Ch. ; INIESTA, F. (dirs.), pp. 296-318.
- _____ (1996 (1)) "El rey-dios o la monarquía dual: el concepto de poder en Africa", a: BUSOM ZABALA, Rais; J. Jorge SÁNCHEZ LÓPEZ (Eds.) Dunas en la playa. Reflexiones en torno al poder, Los Libros de la Catarata, Madrid, pp. 125-156.
- _____ (1996 (2)) "Le Double Falcon en Afrique. Royauté et pouvoir d'État dans les temps classiques", Studia Africana, núm. 7, Sendai, Barcelona, pp. 59-70.
- _____ (1997 (1)) "Entrevista a Ferran Iniesta", per Antoni Castel. El Temps, núm 655, gener, pp.50-51.
- _____ (1997 (2)) "Convulsión en los Grandes Lagos". Política Exterior, vol. IX, 55, Estudios de Política Exterior, Madrid, pp. 29-48.
- _____ (1998) Kuma. Historia del África negra. Edicions Bellaterra, Barcelona.
- _____ (1999) "El món dels segukaw. Una protodemocràcia negrera al Níger Mitjà?" Studia Africana, núm. 10, C.E.A., Barcelona, pp. 113-128.
- INSEL, Ahmet (1987) "Pour un anti-utilitarisme non methodologique", Bulletin du Mauss, núm. 21, M.A.U.S.S., Paris, pp. 151-158.
- IPOLA, Emilio de (1981) "Etnología e historia en la epistemología estructuralista", a: CASTELLS, M., IPOLA, E. de, pp. 87-130.
- IROKO, Félix (1989) "Regard extérieur et saisie interne des ethnies et des ethnonymes (République populaire du Bénin)", a: CHRÉTIEN, PRUNIER (dirs.), pp. 213-222.
- ISAACMAN, Allen (1972) "The Origin, Formation and Early History of th Chikunda of South

Central Africa", Journal of African History, XIII (3), Cambridge University Press, Londres, pp. 443-462.

ISAACMAN, Allen, VANSINA, Jan (1987) "Resistencia e iniciativas en África Central, 1880-1914", a: HGA, VII, pp. 193-217.

ISAIYCH, Iaroslav (1995) "Ukrainian Studies: Exceptional or Merely Exemplary", Slavic Review, 54 (3), American Association for the Advancement of Slavic Studies, University of Illinois, Urbana-Campaign ,

ISLAMI, Hivzi (1983) "La population albanaise de Yougoslavie: accroissement numérique et répartition spatiale", Population, 1, Éditions de l'INED, Paris, pp. 166-173.

ITA, J.M. (1972) "Frobenius in West African History", Journal of African History, XIII, 4, Cambridge University Press, pp. 673-688.

IVANOV, V.V. (1977 (1965)) "The Role of Semiotics in the Cybernetic Study of Man and Collective", a: LUCID, D.P. (Ed.), pp. 27-38.

IZARD, Michel (1970) "Introduction à l'histoire des royaumes Mossi" (2 Toms). Recherches voltaïques, 13, CNRS-CVRS, Paris, Ouagadougou.

_____ (1980 (1977)) "A propósito de la identidad étnica", a: LÉVI-STRAUSS. Cl. (dir.), pp. 341-347.

_____ (1985) (1) Gens du pouvoir gens de la terre: les institutions politiques de l'ancien royaume de Yatenga (Bassin de la Volta Blanche), Cambridge University Press. Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, Paris.

_____ (1985) (2) "Los pueblos y reinos del meandro del Níger y de la cuenca del Volta del siglo XII al XVI", a: UNESCO (ed.), pp. 229-252.

_____ (1995) "Une trifonctionnalité africaine? Représentations de la souveraineté et catégories socio-fonctionnelles dans le Yatenga", Cahiers des sciences humaines, 31 (2), ORSTOM, Paris, pp. 407-426.

_____ (1996) "Africa Occidental", a: BONTE, P.; IZARD, M. (eds.), pp. 36-41.

- IZARD, Miquel (ed.) (1985) Marginados, fronterizos, rebeldes y oprimidos. 2 vols., Serbal, Barcelona.
- JACQUARD, Albert (1987) Elogio de la diferencia. La genética y los hombres, Granica, Buenos Aires.
- JAFFRELOT, Christophe (1995) "Quelques théories de la nation", a: AMSELLE, J.-L. , et alii, pp. 67-79.
- JAGLIN, Sylvie (1994) "Décentralisations africaines et émergence de nouveaux pouvoirs urbains", a: DUFRAUX, F., GERVAIS-LAMBONY, Ph. (Dir.), pp. 169-175.
- JAMES, William (1985 (1902)) Les varietats de l'experiència religiosa, Edicions 62, Barcelona.
- JAMESON, Fredric; ŽIŽEK, Slavoj (1998) Estudios Culturales. Reflexiones sobre el multiculturalismo, Paidós, Buenos Aires.
- JAMESON, Fredric (1998 (1993)) "Sobre los 'Estudios Culturales' ", a: JAMESON, F.; ŽIŽEK, S., pp. 69- 136.
- JANS, Maarten Theo (1998) "Theory and Experiences of Ethnonational Conflict Regulation: Their Relevance to the Georgian-Abkhazian Conflict", a: COPPIETERS, Bruno; NODIA, Ghia; ANCHABADZE, Iuri (Eds.) Georgians and Abkhazians. The Search for a Peace Settlement, núm.especial de Caucasian Regional Studies, Vrije Universiteit Brussel Press.
- JANSSEN, J. J. (1978) "The Early State in Ancient Egypt", a: CLAESSEN, H. J. M.; SKALNÍK, P. (Eds.).
- JASPAN, M.A. (1953) The Ila-Tonga Peoples of North-Western Rhodesia. International African Institute, Londres.
- JÁUREGUI BERECIARTU, Gurutz (1986) Contra el Estado-nación. En torno al hecho y la cuestión nacional, Siglo XXI, Madrid.
- JELAVICH, Charles (1990) South Slav Nationalisms. Textbooks and Yugoslav Union before 1914, Ohio University Press, Columbus.

- JENKINS, Richard (1997) Rethinking Ethnicity. Arguments and Explorations. Sage, Londres, Thousand Oakes, Nova Delhi.
- JEWSEWICKI, Bogumil (1991(1)) "La mémoire", a: COULON, Ch. ; MARTIN, D.-C. (Dir.), pp. 59-71.
- _____ (1991 (2)) "The Formation of the Political Culture of Ethnicity in the Belgian Congo. 1920-1959", a: VAIL, I. (Ed.), pp. 324-349.
- _____ (1994 (1)) "Les porte-mémoire chrétiens de la nation: Québec, Pologne, Zaïre", a: MARTIN, D.-C. (dir.), pp. 123-143.
- _____ (1994 (2)) "L'étatisation des sociétés et les structures d'identité collective: Afrique noire et l'Europe de l'Est", a: DUFRAUX, F., GERVAIS-LAMBONY, Ph. (Dir.), pp. 67-78
- JIMÉNEZ, Florencio (1996) "Psicología Política", a: ALVARO, J.S., GARRIDO, A., TORREGROSA, J.R. (Comps.), pp. 219-252.
- JOHNSON, Douglas H. (1982) "Tribal Boundaries and Border Wars: Nuer-Dinka Relations in the Sobat and Zaraf Valleys. c. 1860-1976", Journal of African History, 23 (2), Cambridge University Press, Londres, pp. 183-204.
- _____ (1989) "Enforcing separate identities in the Southern Sudan (The Case of the Nilotes of Upper Nile)", a: CHRÉTIEN, PRUNIER (dir.), 235-246.
- JOHNSTON, H.H. (1921 (1919)) El descobriment d'Àfrica, Editorial Catalana, Barcelona.
- JONASSEN, Christen T. (1974 (1949)) "Variables culturales en la ecología de un grupo étnico", a: THEODORSON, G. A. , pp. 437-451.
- JONCKERS, Danielle (1995) "Territorialité et politique des sociétés initiatiques (Minyanka-Bamana, Mali)", a: VINCENT, DORY, VERDIER (dir.), pp. 183-196.
- JONES, Stephen (1992-93) "Mingrelians", a: LEVINSON, D. (Ed), pp. 262-265.
- JONES, W.R. (1984) "Conflictos de interpretación: historia y tradición, diálogo y asimilación", a: AL-AZMEH, A., et alii, pp. 201-215.

- JOSEPH, Isaac (1988 (1984)) El transeunte y el espacio urbano, Gedisa, Barcelona.
- JUKA, S. (1984) Kosova. The Albanians of Yugoslavia in light of Historical Documents, Waldon Press, Nova York.
- JULIANO, Mª Dolores (1993) "Aculturación", a: AGUIRRE, A. (Ed.), pp. 1-6.
- _____ (1992) Cultura popular, Anthropos, Barcelona.
- _____ (1993) Educación intercultural. Escuela y minorías étnicas, Eudema, Madrid.
- _____ (1995 (1)) "La genealogía del universalismo", Etnópolis, Barcelona, pp. 28-31.
- _____ (1995 (2)) "Les usages symboliques de l'espace", a: Ανθρωπολογία του χωρου, pp. 48-60.
- JULIEN, Ch - André (1963 (1957)) Historia de África. Desde sus orígenes hasta 1945, Eudeba, Editorial Universitaria de Buenos Aires.
- JULLIARD, André (1994) "Droit du sol en Guinée-Bissau. Dieu, la terre et les hommes chez les Diola-Ajamai", "Demain, Ziguinchor, ville plurielle? Indices de la wolofisation en cours", a: BARBIER-WIESSER, F.G. (Coord.), pp. 129-152, 401-412.
- JUNG, Carl G. (1972) Collected Works of C.G. Jung. Vol. VIII: The Structure and Dynamics of the Psyche, Princeton University Press.
- _____ (1985 (1921)) Símbolos de transformación, Paidós, Barcelona.
- JUST, Roger (1989) "The Triumph of the Ethnos", a: TONKIN, E. (et alii) (eds), pp. 71-88.
- KABO, Vladimir R. (1990) "Étude de la structure sociale traditionnelle dans l'anthropologie soviétique, hier et aujourd'hui", Cahiers du Monde russe et soviétique, XXXI (2-3), EHESS, Paris, pp. 163-168.
- KABUNDA BADI, Mbuyi (1997) Las ideologías unitaristas y desarrollistas en África. Del pensamiento único unipartidista al pensamiento único neoliberal, Acidalia, Barcelona.

- _____ (1998) "La guerra del Congo: retrospectivas, prospectivas y perspectivas", Nova Africa, núm. 4., CEA, Barcelona, pp. 7-22.
- KAGABO, José (1989) "La culture swahili est-elle créatrice d'éthnie en Afrique centrale?", a: CHRÉTIEN, PRUNIER (dirs.), pp. 357-366.
- _____ (1991) "Réseaux d'*uluma* swahili et liens de parenté. Une piste de recherche", a: LE GUENNEC-COPPENS, F., CAPLAN, P. (Dirs.), pp. 59-72.
- KAGAME, Alexis (1984) "La historia y el fenómeno de la colonización", a: AL-AZMEH, A., et alii, pp. 348-361.
- KAHN, J. S. (comp.) (1975) El concepto de cultura. Textos fundamentales, Anagrama, Barcelona.
- KAHN, Michèle (1993) "Les Russes dans les ex-républiques soviétiques", Le courrier des pays de l'Est, núm. 376. La documentation Française, Paris, pp. 3-20.
- KALITS, V. Ia. (1962) . Soviet Anthropology and Archaeology, vol. 1, núm. 1, pp. 27-36.
- KALIVODA, Robert (1971) Marx et Freud. Pensée contemporaine et marxisme. Anthropos, Paris.
- KALOUS, Milan (1968) "Frobenius, Willett and Ife". Journal of African History, IX, 4, Cambridge University Press, pp. 659-663.
- KANDERT, Josef (1978) "Zande", a: CLAESSEN, SKALNÍK (eds.), pp. 511- 529.
- KANT, Immanuel (1991 (1798)) Antropología. En sentido pragmático. Alianza Editorial, Madrid.
- KAPLAN, David ; MANNERS, Robert A. (1981 (1972)) Introducción crítica a la teoría antropológica , Ed. Nueva Imagen, Buenos Aires.
- KAPLAN, Robert (1998 (1993)) Fantasmas balcánicos. Ediciones B, Barcelona.
- KARL-AUGUST, Emmanuel (1984) "Les populations du Mono béninois (esquisse historique)", a: MEDEIROS, F. de (comp.), pp. 243-268.

- KASSIM, Mohamed M. (1995) "Aspects of the Benadir Cultural History: the case of the Bravan Ulama", a: AHMED, A.J. (Ed.), pp. 29-42.
- KASTERSZTEIN, Joseph (1997 (1990)) "Les stratégies identitaires des acteurs sociaux: approche dynamique des finalités", a: CAMILLERI, C. (et alii.), pp. 27-41.
- KAVANAGH, William (1994) "Naturaleza de las fronteras", Historia y fuente oral, núm 12, pp. 7-9.
- KATTI, M. (1964 (1913)) Tarikh el Fettach, Adrien Maisonneuve, Paris.
- KATZ, Esther; NGUINGUIRI, Jean-Claude (1999) "Clans, ethnies et Etat: partage et conflit dans l'appropriation de l'espace au Kouilou (Congo)", a: BONNEMAISON, J., et alii, Tom 2, pp. 149-162.
- KELMAN, Herbert C. (1983) "Nacionalismo e identidad nacional: un análisis psicosocial", a: TORREGROSA, J. R., SARABIA, B. (Dir.) Perspectivas y contextos de la psicología social. Editorial Hispano Europea, Barcelona, pp. 241-268.
- KENYATTA, Jomo (1967 (1938)) Au pied du Mont Kenya. Maspéro, Paris.
- KENT, R. K. (1965) "Palmares: an African State in Brazil". Journal of African History, VI (2). Cambridge University Press, Londres, pp. 161-175.
- _____ (1968 (1)) "Madagascar and Africa: I. The Sakavala, Maroserana, Dady and Tromba before 1700", Journal of African History, IX, 3, Cambridge University Press, pp. 387-408.
- _____ (1968 (2)) "Madagascar and Africa: II. The Sakavala, Maroserana, Dady and Tromba before 1700", Journal of African History, IX, 4, Cambridge University Press, pp. 517-546.
- KESBY, John D. (1977) The Cultural Regions of East Africa, Academic Press, Londres, Nova York, San Francisco.
- KESTELOOT, Lilyan (1994) "Les Mandingues de Casamance. Kankourang, castes et kora", a: BARBIER-WIESSER, F.G. (Coord.), 97-110.

- KESWANI, D.G. (1983) "Influencias culturales y comerciales indias en el océano Índico, desde África y Madagascar hasta el sureste asiático" a: Relaciones históricas a través del Océano Índico. Serbal/UNESCO, Barcelona, pp. 37-52.
- KHAZANOV, Anatolii M. (1978) "The Early States Among the Scythians", a: CLAESSEN, SKAL-NÍK (eds.), pp. 425-440.
- _____ (1990) "The Ethnic Situation in the soviet Union as Reflected in Soviet Anthropology", Cahiers du Monde russe et soviétique, XXXI (2-3), EHESS, Paris, pp. 213-222.
- _____ (1992-93) "Krymchaks", a: LEVINSON, D. (Ed.), pp. 213-216.
- _____ (1995) After the URSS. Ethnicity, Nationalism, and Politics in the Common -Wealth of Independent States. The University of Wisconsin Press, Madison.
- KHODARKOVSKY, Michael; STEWART, John (1992-93) "Don Cossacks", a: LEVINSON, D. (ed.), pp. 103-107.
- KIEFFER, Christie W. (1977) "Psychological Anthropology", Annual Review of Anthropology, 6. Annual Reviews Inc., Palo Alto, pp. 103-119.
- KILANI, Mondher (1987) "Que de Haï: le débat autour de l'Essai Sur le Don", Bulletin du M.A.U.S.S., Núm. 22, M.A.U.S.S., Paris, pp. 205-248.
- KING, Charles (1997) "Minorities Policy in th Post-Soviet republics: the Case of the Gagauzi", Ethnic and Racial Studies, 20 (4), Routledge, Londres/Nova York, pp. 738-756.
- KINTZ, Danièle (1986) "Peul majoritaires, Peul minoritaires", a: ADAMU, M. ; KIRK-GREENE, A.H.M. (eds.), pp. 319-325.
- KIPRE, P. (1985) "De las lagunas de Costa de Marfil al Volta", a: UNESCO, vol. IV, pp. 339-353.
- KIRK-GREENE, A. H. M. (1986) "*Maudu laawol pulaaku: survival and symbiosis*", a: ADAMU, M. ; KIRK-GREENE, A.H.M. (eds.), pp. 40-54.
- KISS, Csaba G. (1992) "État et nation, une contradiction en Europe médiane", a: ROUX, M. (Coord.), pp. 13-20.

- KITSIKIS, Dimitri (1994 (1985)) L'Empire Ottoman. PUF, París.
- KIYAGA-MULINDWA, D. (1980) "The 'Akan' Problem". Current Anthropology, 21(4), Chicago University Press, pp. 503-506.
- KI-ZERBO, Joseph (1981(1978)) Historia del Africa Negra. Vol. I., Alianza Universidad, Madrid.
- _____ (1982 (1)) "Introducción general", a: HGA. I, pp. 23-44.
- _____ (1982 (2)) "Teorías relativas a las 'razas' e historia de África", HGA. I, pp. 285-293.
- _____ (1982 (3)) "De la naturaleza bruta a una Humanidad liberada", HGA. I, pp. 765-780.
- KLOPCIC, Vera, KOMAC, Miran (1993) "Slovenes in Italy and Italians in Slovenia", Minorities in Central and Eastern Europe, Minority Rights Group, Londres, pp. 34-36.
- KLUTE, Georg (1999) "De la chefferie administrative à la parasouveraineté régionale", a: BOURGEOT, A. (Dir.), pp. 167-181.
- KNUTSSON, Karl Eric (1976 (1969)) "Dicotomización e integración. Aspectos de las relaciones interétnicas en el sur de Etiopía", a: BARTHI, F. (ed.), pp. 111-130.
- KOBISHANOV, I.M. (1978) "Axum", a: CLAESSEN, SKALNÍK (eds.), pp. 151-167.
- KOCHAKOVA, N.B. (1978) "Yoruba city-states", a: CLAESSEN, SKALNÍK (eds.), pp. 495-510.
- KOESTLER, Arthur (1980 (1976)) El imperio Kházar y su herencia, Aymá, Barcelona.
- KOFFIGOI, Kokou (1982) "La réforme agrifoncière au Togo", a: LE BRIS, E., et alii (Comps.), pp. 240-252.
- KOLOSSOV, Vladimir; GALKINA, Tamara; KOUBYCHEV, Mikhail (1994) "La géographie des diasporas et les communautés arménienne, juive, grecque de l'ex-URSS", L'Espace géographique, núm. 2, Doin, Barcelona, pp. 153-165.

- KOISTO, Pal (1996) "The New Russian Diaspora- an Identity of its own? Possible Identity Trajectories for Russians in the Former Soviet Republic", Ethnic and Racial Studies, 19 (3), Routledge, Londres/Nova York, pp. 609-639.
- KONARÉ, Oumar (1983 (1981)) "La noción de poder en el África tradicional y en el área cultural manding en particular", a: AKINJOGBIN, I.A. (et alii), pp. 122-159.
- KÓPECZI, Béla (1985) Une enquête linguistique et folklorique chez les roumains de Transylvanie du Nord. 1942-1943., Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOPYTOFF, Igor (1973) "Aghem ethnogenesis and the Grassfields ecumene", a: TARDITS, Cl. (dir.), pp. 371-381.
- _____ (1989 (1987)) "The Internal African Frontier: The Making of African Political Culture", a: KOPYTOFF, I. (Ed.) The African Frontier: The Reproduction of Traditional African Societies, Indiana University Press, Bloomington i Indianapolis, pp. 3-84.
- KOROLIUK, Vladimir Dorofeievich (1978) "Los comienzos de un gran destino histórico", El Correo de la Unesco, agosto-setembre, UNESCO, Madrid, pp. 9-12.
- KOSA, John (1974 (1956)) "Inmigrantes húngaros en Norteamérica: su movilidad y ecología residencial", a: THEODORSON, G. A. , pp. 469-483.
- KOSINSKI, L.A. (1969) "Changes in the Ethnic Structure in East-Central Europe, 1930-1960", The Geographical Review, vol. 59, American Geographical Society, Nova York, pp. 388-402.
- KOSSOU, Basile (1983 (1981)) "La noción de poder en el área cultural adja-fon", a: AKINJOGBIN, I.A. (et alii), pp. 79-99.
- KOTLER, Igor (1992-93) "Bukharan Jews", "Karaites", a: LEVINSON, D.(Ed.), pp 62-65, 162-165.
- KOTTAK, K. (1996 (1994)) Antropología, Magrans Hill Interamericana, Nova York, Madrid.
- KOUANDA, Assimi (1989) "La religion musulmane: factor d'intégration ou d'identification ethnique (le cas des Yarse de Burkina Faso)", a: CHRÉTIEN, PRUNIER (dirs.), pp. 125-134.

- KOWALEWSKI, Zbigniew (1989) "L'Ukraine: réveil d'un peuple, reprise d'une mémoire", Hérodote, núms. 54-55, La Découverte, Paris, pp. 100-138.
- KOZLOV, Viktor (1974 (1967)) "On the Concept of Ethnic Community", a: BROMLEY, I.V. (Ed.), pp. 73-87.
- _____ (1975 (1974)) "On a Biological-Geographic Conception of Ethnic History", Soviet Geography, vol. XVI, núm. 8, American Geographical Association, Nova York, pp. 522-535.
- _____ (1988 (1982)) The Peoples of the Soviet Union, Hutchinson, Londres.
- KRADER, Lawrence (1959) "Recent Trends in Soviet Anthropology", Biennial Review of Anthropology, Stanford University Press, Stanford (California), pp. 155-184.
- _____ (1972 (1970)) La formación del estado, Labor, Barcelona.
- KRANTZ, Grover S. (1988) Geographical Development of European Languages, Peter Lang, Nova York, Berna, Frankfurt del Main, París.
- KROEBER, A. I. (1975 (1917)) "Lo superorgánico", a: KAHN, J.S. (comp.), pp. 47-83.
- KROPACEK, L. (1985) "Nubia: del final del siglo XII a la conquista por los Funj a comienzos del siglo XVI", a: UNESCO, VOL. IV.
- KRULIC, Joseph (1995) "La perception de l'État-nation par les Croates, les 'Musulmans' bosniaques et les Serbes", a: AMSELLE, J.-L. (et alii.), pp. 107-113.
- KULL, Kalevi (1998) "On semiosis, Umwelt, and semiosphere", Semiotica, vol. 120 (3/4), versió on-line, 11 pàgs.
- KUPER, Adam (1975 (1973)) Antropología y antropólogos. La escuela británica: 1922-1972, Anagrama, Barcelona.
- _____ (1979) "How Peculiar are the Wenda?", L'Homme, XIX (1), Mouton & Co., Paris-La Haia, pp. 49-72.
- KUPER, Hilda (1952) The Swazi, International African Institute, Londres.

- _____ (1955) "The Shona", a: The Shona and Ndebele of Southern Rhodesia. International African Institute, Londres, pp. 9-40.
- KUSER (KNYSEV), P. I. (1950) "Metody kartografirovaniia natsionalnogo sostava naseleniia" (mètodes per a cartografiar la composició nacional d'una població), Sovietskaia Etnografiia, núm. 4, Isdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moscou, Leningrad, pp. 24-48.
- KUSOW, Abdi M. (1995) "The Somali Origin: Myth or Reality", a: AHMED, A.J. (Ed.). pp. 81-105.
- KWAMENA-POH, M. A. (1984) "Traditions of origin of a Guan-speaking group in modern Ghana. The Larteh people of Akuapem", a: MEDFUIROS, F. de (comp.), pp. 151-157.
- KYMLICKA, Will (ed.) (1996 (1995)) The Rights of Minority Cultures, Oxford University Press, Oxford.
- LA FONTAINE, J.S. (1959) The Gisu of Uganda. International African Institute, Londres.
- _____ (1969) "Tribalism among the Gisu", a: GULLIVER, P.H. (Ed.), pp. 177- 192.
- LABBÉ, Morgane (1997) "Les nationalités dans les Balkans: de l'usage des recensements". L'Espace Géographique, núm. 1, Doin, Paris, pp. 35-48.
- LACLAU, Ernesto (1990) New Reflections on the Revolution of Our Time. Verso, Londres.
- _____ (1999) "L'universalisme, le particularisme et la question de l'identité", revue du M.A.U.S.S. semestrelle, núm. 13, La Découverte, Paris, pp. 131-145.
- LACOSTE, Yves (1990 (1976)) La geografía: un arma para la guerra. Anagrama, Barcelona.
- _____ (1991) "Balkans et balkanisation", Hérodote, núm. 63, La Découverte, Paris, pp. 3-13.
- _____ (1993) "Balkanisation", a: LACOSTE, Y. (Dir.) Dictionnaire de Géopolitique. Flammarion, Paris, pàg. 244.
- LACOSTE-DUJARDIN, Camille (1993) "Ethnie", a: LACOSTE, Y. (Dir.), pp. 622-623.

- LACROIX, P.F. (1966) "L' Islam Peul de l'Adamawa", a: LEWIS, I.M. (Ed.), pp. 401- 406.
- LAINÉ, Gilles (1982) "Évolution du régime foncier dans une société d'éleveurs nomades. Le cas des Twaregs Kel diinnik dans la région de Tahoua (Niger)", a: LE BRIS, E., et alii (Comps.), pp. 195-212.
- LAL, Vinay (1999) "Gandhi et la vision écologique de la vie", Interculture, núm. 137, Institut Interculturel de Montreal, pp. 37-60.
- LALLEMAND, Suzanne (1995) "Religion et territorialité. Fécondité et tronçons de rivière chez les Kotokoli du Togo", a: VINCENT, DORY, VERDIER (dirs.), pp. 273-286.
- LANCASTER, Chet S. (1971) "The Economics of Social Organization in an Ethnic Border Zone: The Goba (Northern Shona) of the Zambezi Valley", Ethnology, X(4), University of Pittsburgh Press, pp. 445-465.
- _____ (1974) "Ethnic Identity, History, and 'Tribe' in the Middle Zambezi Valley", American Ethnologist, 1(4), American Anthropological Association, Washington D.C., pp. 707-730.
- _____ (1989 (1987)) "Political Structure and Ethnicity in an Immigrant Society: The Goba of the Zambezi", a: KOPYTOFF, I. (Ed.), pp. 101-120.
- LANGE, Dierk (1978) "Progrès de l'Islam et changement politique au Kanem du XI au XIII siècle: un essai d'interprétation", Journal of African History, XIX, 4, Cambridge University Press, pp. 495-513.
- LANGE, D. M; BARKINDO, B.K. (1992) "La región del Chad como encrucijada", a: UNESCO (ed.), pp. 447-468.
- LANGWORTHY, Harry W. (1971) "Swahili Influence in the Area Between Lake Malawi and the Luangwa River", African Historical Studies, IV (3), African Studies Center, Boston University, pp. 575-602.
- LAPIDUS, W. (1991) "The Structural Context of Soviet Ethno-Nationalism", Theory and Society, Vol. 20 (5), University of California (Davis), University of Missouri (St.Louis), pp. 705-709.

- LAPONCE, Jean A. (1984) Langue et territoire, Les Presses de l'Université Laval, Québec.
- LAROUSSILHE, Olivier de (1998) L'Ukraine, PUF, Paris.
- LASKI, Harold J. (1992 (1936)) El liberalismo europeo, F.C.E., Mèxic.
- LAUGA-SALLÉNAVE, Carole(1999) "Le clos et l'ouvert. Terre et territoire au Fouta-Djalon (Guinée)", a: BONNEMAISON, J., et alii (Dir.), pp. 43-55.
- LAUNAY, Robert (1979) "Landlords, Hosts, and Strangers Among the Dyula", Ethnology, XVIII (1), University of Pittsburgh Press, pp. 71-83.
- LAVERGNE, Marc (1989) "Introduction", a: LAVERGNE, M. (Dir.) Le Soudan Contemporain. De l'invasion turco-égyptienne à la rébellion africaine (1821-1989), Karthala, Paris, pp. 17-56.
- _____ (1999) "Sud-Soudan: guerre tribal, Jihad islamique ou genèse de la nation?", a: BONNEMAISON, J., et alii, Tom 2, pp. 51-60.
- LAW, R.C.C. (1967) "The Garamantes and Trans-Saharan Enterorise in Classical Times", Journal of African History, VIII, 2, Cambridge University Press, pp. 181-200.
- LAWREN, William K. (1968) "Masai and Kikuyu: An historical analysis of culture transmission", Journal of African History, IX (4), Cambridge University Press, Londres, pp. 571-584.
- LAZZERINI, Edward J. (1988) "The Crimea under Russian Rule. 1783 to the Great Reforms", a: RYWKIN, M. (Ed), pp. 123-138.
- _____ (1992-93) "Crimean Tatars", a: LEVINSON, D. (ed.), pp. 91-95.
- LE BERRE, Michel (1999) "La région de l'Air et du Ténééré. Atouts et enjeux pour un développement durable", a: BOURGÉOT, A. (Dir.), pp. 273-293.
- LE BON, Gustave (1995 (1895)) Psicología de las masas, Morata, Madrid.
- LE BRIS, Émile; LE ROY, Étienne; LEIMDORFFER, François (Comps.) (1982) Enjeux fonciers en Afrique noire, ORSTOM/Karthala, Paris.

- LE BRIS, Émile; LE ROY, Étienne (1982) "La question foncière en Afrique noire", a: LE BRIS, E., et alii (Comps.), 391-399.
- LE COUR GRANDMAISON, Colette (1991) "Parenté, migrations alliances. Les réseaux orani en Afrique orientale et centrale", a: LE GUENNEC-COPPENS, F., CAPLAN, P. (Dir.), pp. 163-177.
- LE GUENNEC-COPPENS, Françoise (1989) "Social and Cultural Integration: A Case Study of the East African Hadramis", Africa, 59 (2), International African Institute, Londres, pp. 185-195.
- LE MARCIS, Frédéric (1999) "Histoire, pouvoirs, pâture forestière et droits d'un groupe peul *Baalinkoobé* (Mali)", a: BOURGEOT, A. (Dir.), pp. 151-166.
- LE ROY, Étienne (1991) "Les usages politiques du droit", a: COULON, Ch., MARTIN, D.-C. (Dir.), pp. 109-122.
- _____ (1999) "A la recherche d'un paradigme perdu. Le foncier pastoral dans les sociétés sahéliennes", a: BOURGEOT, A. (Dir.), pp. 397-412.
- LEACH, Edmund (1976 (1974)) Sistemas políticos de la Alta Birmania. Estudio sobre la estructura social Kachin., Anagrama, Barcelona.
- _____ (1975 (1969)) "El método comparativo en antropología", a: LLOBERA, J.R. (Comp.), pp. 167-178.
- _____ (1993 (1976)) Cultura y comunicación. La lógica de la conexión de los símbolos. Una introducción al uso del análisis estructuralista en la antropología social., Siglo XXI, Madrid.
- LEBEDYNSKY, Iaroslav (1997) "Les Cosaques au Caucase", Slovo. Revue du CERES(Centre d'études russes, eurasiennes et sibériennes). Les slaves et le Caucase, vol. 18-19, Publications Langues d'O, Paris, pp. 219-234.
- LEBEUF, A. M. D. (1959) Les populations du Tchad (nord du 10 parallèle). PUF, Paris.

- _____ (1981) "L'origine et la constitution des principautés kotoko (Cameroun septentrional)", a: TARDITS, Cl. (dir.), pp. 209- 218.
- LEBEUF, Jean-Paul (1964) "Contribution à l'étude de l'histoire de la région tchadienne et considérations sur la méthode", a: VANSINA, J. , et alii (Eds.), pp. 239-253.
- _____ (1972) "Les peuples des républiques de l'Afrique Centrale (Congo-Kinshasa excepté)", a: POIRIER, J. (Dir.), pp. 508-565.
- LECA, Jean (1995) "De quoi parle-t-on?", a: AMSELLE, J.-L. (et alii), pp. 17-26.
- LECIEJEWICZ, Lech (1983) "Gli slavi occidentali: loro insediamento ed attività economiche", a: Gli Slavi Occidentali e Meridionali nell'Alto Medioevo. Tomo Primo, Settimane di studio del centro italiano di studi sull'alto medioevo, XXX, Spoleto, pp. 475 -512
- LEENHARDT, Maurice (1987 (1947)) Do kamo, Gallimard, Paris.
- LEFÈBVRE, Henri (1972 (1970)) Manifiesto diferencialista, S. XXI, México.
- _____ (1974) La production de l'espace, Anthropos, Paris.
- _____ (1976 (1)) De l'État, I. L'État dans le monde moderne, Union Générale d'Éditions, Paris.
- _____ (1976 (2)(1972)) Espacio y política. El derecho a la ciudad, II, Ediciones Península, Barcelona.
- LEGENDRÉ, Pierre (1976) Jouir du pouvoir, Edition de Minuit, Paris.
- LEIRIS, Michel (1995 (1950)) L'ethnologue devant le colonialisme, Icària/ICA, Barcelona.
- LEMARCHAND, René (1991) "La violence politique", a: COULON, Ch. ; MARTIN, D.-C. (Drs.), pp. 200-212.
- LEMBEZAT, Bertrand (1961) Les populations païennes du Nord-Cameroun et de l'Adamaoua, Institut International Africain/PUF, Paris.

- LEMERCIER-QUELQUEJAY, Chantal (1985 (1966)) "Los Kazacos y los Kirguises", a: HAMBLY, G. (Comp.), pp. 141-151.
- _____ (1990) "Problèmes ethno-linguistiques et politique soviétique au Daghestan", Cahiers du Monde russe et soviétique, XXXI (2-3), EHESS, Paris, pp. 359-366.
- _____ (1992) "Cooptation of the Elites of Kabarda and Daghestan in the sixteenth century", a: BENNIGSEN BROXUP, M. (Ed.), pp. 18-44.
- LENIN, Vladimir Ilich Ulianov (1972 (1913)) "Notas críticas sobre la cuestión nacional", a: Obras escogidas (I), Éditions de la Librairie du Globe, Paris, pp. 207-234.
- LENSKI, Gerhard (1993 (1966)) Poder y privilegio. Teoría de la estratificación social, Paidós, Barcelona.
- LENTZ, Carola (1995) "'Tribalism' and ethnicity in Africa. A review of four decades of anglophone research", Cahiers des Sciences humaines, 31 (2), ORSTOM, Paris, pp. 303-328.
- LERICHE, A. (1949) "L'Islam en Mauritanie", Bulletin de l'Institut Français de l'Afrique Noir, tom XI, núm. 3-4, BIFAN, pp. 458-470.
- LEROI-GOURHAM, André (1977) Le geste et la parole, la mémoire et les rythmes, Albin Michel, Paris.
- LESOURD, Michel (1989) "Une remise en cause de l'ethnicité. Le comportement sociospatial des Baule émigrés dans le sud-ouest de la Côte d'Ivoire", a: CHIRÉTIEN, J.-P.; PRUNIER, G. (Dir.), pp. 77-90.
- _____ (1994) "Insularismes et développement en République du Cap-Vert", Lusotopie, núms. 1-2, L'Harmattan, Paris, pp. 113-134.
- LESTRAGNE, M. de (1957 (?)) Les Coniagui-Bassari, PUF, Paris.
- LÉVI-STRAUSS, Claude (1965 (1962)) El totemismo en la actualidad, FCE, México.
- _____ (Dir.) (1981 (1977)) La identidad, Ediciones Petrel, Barcelona.

- _____ (1979 (1952)) "Raza e historia" a: Antropología Estructural. II., S. XXI, Mèxic, pp. 304-339.
- _____ (1984 (1)(1962)) El pensament salvatge. f.d. 62, Barcelona.
- _____ (1984 (2) (1972)) "Estructuralismo y ecologia", a: La mirada distante. Argos-Vergara, Barcelona, pp. 125-143.
- _____ (1987) Antropología estructural. Paidós, Barcelona.
- _____ (1990 (1978)) Mito y significado. Alianza, Madrid.
- LEVINSON, David (ed.)(1992-1993) Encycloedia of World Cultures., 10 vols., G.K. Hall & Co., Boston.
- LEVTZION, Nehemia (1971) "Patterns of Islamization in West Africa". a: McCALL, D.F.; BENNET, N.R (eds.), pp. 31-40.
- LÉVY, Jacques (1986) "L'espace et le politique: quelles rencontres?". a: AURIAC, F.; BRUNET, R. (coords.), pp. 253-268.
- LEVY- BRUHL, Lucien (1985 (1927)) L'ànima primitiva. Edicions 62, Barcelona.
- LEWICKI, Tadeusz (1962)"L'état nord-africain de Tahert", Cahiers d'Études Africaines. vol. 2, núm. 8, Mouton & Co., Paris, pp. 513-535.
- _____ (1965) "A propos du nom de l'oasis de Kufra chez les géographes arabes du XI et du XII siècle", Cahiers d'Études Africaines. vol. VI, núm. 5, Mouton & Co., Paris, pp. 296-306.
- _____ (1971) "Un État soudanais médiéval inconnu: le royaume de Zafun(u)", Cahiers d'Études Africaines. vol. II, núm. 4, Mouton & Co, Paris, pp. 501-525.
- _____ (1992) "El papel del Sahara y de los saharianos en las relaciones entre el norte y el sur". a: HGA. IV. pp. 293-326.

- LEWIS, I.M. (1955) Peoples of the Horn of Africa. Somali, Afar, Saho., International African Institute, Londres.
- _____ (1960) "The Somali Conquest of the Horn of Africa", Journal of African History, 1, 2, Cambridge University Press, pp. 213-229.
- _____ (1966 (1)) "Introduction", a: LEWIS, I.M. (ed.) Islam in Tropical Africa, Oxford University Press, Oxford, pp. 1-96.
- _____ (1966 (2)) "The Origins of the Galla and Somali", Journal of African History, VII (1), Cambridge University Press, pp. 27-46.
- _____ (ed.) (1968) History and Social Anthropology, Tavistock, Londres.
- _____ (1969) "Nationalism and Particularism in Somalia", a: GULLIVER, P.H. (Ed.), pp. 339-361.
- _____ (ed.) (1972 (1968)) Historia y antropologia, Ed. Seix Barral, Barcelona.
- LIASHCHENKO, I. I. (1952) Istoriia narodnogo khoziaistva SSSR. Tom I. Dokaipitalisticheskie formatsii, Gosudarstvennoe Izdatel'stvo Politicheskoi Literatury, Moscou.
- LIJPHART, Arend (1996) "Self-Determination versus Pre-Determination of Ethnic Minorities in Power-Sharing Systems", a: KYMLICKA, Will, pp. 275-286.
- LIMBERG, Wayne (1994) "World Turned Upside Down: Ethnic Conflict in the Former Soviet Union", a: DUNCAN, W.; HOLMAN, G.P., Jr. (Eds.), pp. 53-76.
- LIPANSKY, E.M. (1997 (1990)) "Identité subjective et interaction", a: CAMILLERI, C. (et alii.), pp. 173-211.
- LISÓN TOLOSANA, Carmelo (1994) "Etnicidad y violencia" a: FERNÁNDEZ DE ROTA, J.A. (ed.) Etnicidad y violencia, pp. 9-20.
- _____ (1997) Las máscaras de la identidad, Ariel, Barcelona.

- LITTLEWOOD, Margaret (1954) "The Bamum of the French Cameroons", "The Bamileké of the French Cameroons", a: Peoples of the Central Cameroons, International African Institute, Londres, pp. 53-86, 87-133.
- LOCKWOOD, William G. (1972) "Converts and Consanguinity: The Social Organization of Moslem Slavs in Western Bosnia", Ethnology, XI (1), University of Pittsburgh Press, pp. 55-79.
- LOERSCH, André (1999) "Territorios fragmentados y crisis del pensamiento", Le Monde Diplomatique (edició espanyola), núm. 44, pp. 10-11.
- LOMBARD, Jacques (1970) "Le Sénégal et la Gambie", a: DESCHAMPS, H. (dir.), pp. 237-252.
- _____ (1999) "Le territoire, image portée de l'imaginaire social (Madagascar)", a: BONNEMAISON, J., et alii (Dir.), pp. 205-213.
- LONGUET MARX, Frédérique (1994) "Lorsqu'un État invente des identités: le Daghestan (ex-) soviétique", a: MARTIN, D.- C. (dir.), pp. 65- 80.
- LOPES, Carlos (1989 (1)) "Transition historique et ethnicité en Guinée-Bissau", a: CHÉTIEN, PRUNIER (dirs.), pp. 379-386.
- _____ (1989 (2)) "Resistências Africanas ao controle do território. Alguns casos da Costa da Guiné no séc. XIX", Soronda. Revista de Estudos Guineenses, núm. 7, Instituto Nacional de Estudos e Pesquisa, Bissau, pp. 5-16.
- _____ (1994) "Os limites históricos de uma fronteira territorial: Guiné 'Portuguesa' ou Guiné-Bissau", Lusotopie, núms. 1-2, L'Harmattan, Paris, pp. 135-142.
- LÓPEZ BARGADOS, Alberto (1999) "La tribu ante los dilemas de la modernización. La democracia como factor de retribalización en Mauritania" Studia Africana, núm. 10, C.E.A., Barcelona, pp. 9-22.
- LÓPEZ SÁNCHEZ, Pere (1990) "Norma e ilegalismos. El control social y los usos del territorio en la metrópoli", a: CAPEL, Horacio (coord.) Los espacios acotados. Geografía y dominación social, Promociones y Publicaciones Universitarias, Barcelona, pp. 167-197.

- LOPRENO, Dario; PASTEUR, Yvan (1994) "La pensée ratzélienne et la question coloniale", Cahiers de Géographie du Québec, vol. 38, núm. 104, Les Presses de l'Université Laval, Québec (Canada), pp. 151-164.
- LORCERIE, Françoise (1994) "Les sciences sociales au service de l'identité nationale. Le débat sur l'intégration en France au début des années 1990", a: MARTIN, D.- C. (dir), pp. 245-281.
- LOTKIN, E.V. (1992-93) "Siberian Estonians", a: LEVINSON, D. (ed.), pp. 335-337.
- LOTMAN, Iuri M. (1977 (1) (1967)) "Problems in the Typology of Culture", a: LUCID, D.P. (Ed.), pp. 213-222.
- _____ (1977 (2) (1970)) "Two Models of Communication", a: *ibidem*, pp. 99-102.
- _____ (1977 (3) (1974)) "Primary and Secondary Communications-Modeling Systems", a: *ibidem*, pp. 95-98.
- _____ . B.A. USPENSKIJ (1977 (1973)) "Myth-Name-Culture", a: *ibidem*, pp. 233-252.
- _____ (1985 (1984)) La semiosfera. L'asimmetria e il dialogo nelle strutture pensanti, Marsilio Editori, Venècia.
- _____ (1990) Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture, I.B. Tauris, Londres.
- LOVEJOY, Paul E. (1973) "The Kambari Beriberi: the Formation of a Specialized Group of Hausa Kola Traders in the Nineteenth Century", Journal of African History, XIV (4), Cambridge University Press, Londres, pp. 633-652.
- LUCID, Daniel P. (1977) Soviet Semiotics, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, Londres.
- LUHMANN, Niklas (1995 (1975)) Poder, Anthropos, Barcelona/Universidad Iberoamericana, Mèxic, Instituto de Sociología de la Pontificia Universidad Católica de Chile/Santiago de Xile.
- LUKÁCS, György (1985 (1923)) Historia y conciencia de clase (2 vols), Orbis, Barcelona.

- LUQUE BAENA, Enrique (1984) "Sobre antropología política (diálogo polémico con un viejo discurso)". Revista de Investigaciones Sociológicas, núm. 25, Centro de Investigaciones Sociológicas, Madrid, pp. 71-93.
- LUSK, Gill (1993) "Les crises du mouvement armé Sud-soudanais", Politique africaine, núm. 50, Karthala, Paris, pp. 34-44.
- LY-TALL, M. (1985) "El declive del imperio de Malí", a: UNESCO (ed.), vol. IV, pp. 190-203.
- LYE, William F. (1967) "The Difaqane: the Mfecane in the Southern Sotho Area, 1822-24 ", Journal of African History, VIII (1), Cambridge University Press, Londres, pp. 107-131.
- LLOBERA, Josep R. (Comp.) (1975) La antropología como ciencia, Anagrama, Barcelona.
- _____ (1990) La identidad de la antropología, Ed. Anagrama, Barcelona.
- _____ (1996 (1994)) El dios de la modernidad. El desarrollo del nacionalismo en Europa Occidental, Anagrama, Barcelona.
- _____ (1998) "Cultura, identitat i futur del nacionalisme", L'Avenç, núm. 229, Ed. L'Avenç, Barcelona, pp. 22-27.
- LLOYD, P.C. (1968) "Conflict Theory and Yoruba Kingdoms", a: LEWIS, I. M. (Ed), pp. 25-61.
- MABOGUNJE, A. (1982) "Geografía histórica: aspectos económicos", a: HGA, I., pp. 361-377.
- MACCLANCY, Jeremy (1994) "Imaginando fronteras", Historia y fuente oral, núm. 12, Publicacions de la Universitat de Barcelona, pp. 51-59.
- MACGAFFEY, Wyatt (1961) "The History of Negro Migrations in the Northern Sudan", Southwestern Journal of Anthropology, 17 (2), University of New Mexico, Albuquerque, pp. 178-197.
- _____ (1966) "Concepts of Race in the Historiography of Northeast Africa", Journal of African History, Cambridge University Press, pp. 1-17.

- MACGAFFEY, Janet; BAZENGUISSA, Rémy (1998) "Réseaux personnels et commerce trans-frontalier: les migrants zairois et congolais", a: BACH, D.C. (Dir.), pp. 257-269.
- MacKENZIE, David (1988) "The Conquest and Administration of Turkestan, 1860-85", a: RYWKIN, Michael (Ed.), pp. 208-234.
- MACMILLAN, Hugh (1991) "A Nation Divided? The Swazi in Swaziland and the Transvaal, 1865-1986", a: VAIL, L. (Ed.), pp. 289-323.
- MAFFESOLI, Michel (1977 (1976)) Lógica de la dominación. Ediciones Península, Barcelona.
- _____ (1982 (1979)) La violencia totalitaria. Ensayo de antropología política, Herder, Barcelona.
- _____ (1990 (1988)) El tiempo de las tribus. Icaria, Barcelona.
- _____ (1993 (1985)) El conocimiento ordinario. Compendio de sociología. FCE, México.
- _____ (1996 (1985)) De la orgía. Una aproximación sociológica. Ariel, Barcelona.
- _____ (1997 (1996)) Elogio de la razón sensible. Una visión intuitiva del mundo contemporáneo. Paidós, Barcelona.
- MAGNANT, Pierre (1989) "La conscience ethnique chez les populations Sara", a: CHRÉTIEN, PRUNIER (dirs.), pp. 329-336.
- _____ (1995) "Expérience du territoire et expérience religieuse chez les populations du centre et du sud du Tchad", a: VINCENT, DORY, VERDIER (dirs.), pp. 255-272.
- MAGOCSI, Paul Robert (1992-93) "Carpatho-Rusyns", a: LEVINSON, D. (ed.), pp. 69-71.
- _____ (1993) "The Rusyns of Transcarpathia", a: Minorities in Central and Eastern Europe, Minority Rights Group, Londres, pp. 23-26.
- MAIER, Franz-Georg (Comp.) (1987 (1974)) Bizancio. S. XXI, Madrid.
- MAINET, Guy (1995) "Création urbaine et ethnies en Afrique noire", a: CLAVAL, P., SINGARAVÉLOU (dirs.), pp. 121-136.

- MAIR, Lucy P. (1938) "The Place of History in the Study of Culture Contact", a: MALINOWSKI, B. (et alii), pp. 1-8.
- MAIRAL BRUII, Gaspar (1998) "L'antropologia urbana en perspectiva", Revista d'Etnologia de Catalunya, núm. 12, Publicacions de la Generalitat de Catalunya, Barcelona. pp. 16-27.
- MAÏZI, Pascale (1995) "Identités plurielles des femmes *moose* du Yatenga (Burkina Faso)", Cahiers des Sciences humaines, 31 (2), ORSTOM, Paris, pp. 485-500.
- MAKOWIECKA, Gabriela; MAKOWIECKI, Estanislao (1981) La cultura eslava. Editora Nacional, Madrid.
- MALCOLM, Noel (1994) Bosnia. A Short History. MacMillan, Londres.
- _____ (1999) Kosovo. A Short History. MacMillan, Londres.
- MALINOWSKI, Bronislaw (1938) "Introductory Essay: the Anthropology of Changing African Cultures", a: MALINOWSKI, B. (et alii), pp. vii-xxxviii.
- _____ (et alii) (1938) Methods of Study of Culture Contact in Africa. Oxford University Press.
- _____ (1975 (1931)) "La cultura", a: KAHN, J. S. (Comp.), pp. 85-127.
- _____ (1986 (1922)) Els argonautes del Pacífic Occidental, Ed. 62, Barcelona.
- _____ (1995 (1906)) Sobre el principi de l'economia del pensament, Icària/ICA, Barcelona.
- MALLART i CASAMAJOR, Lluís (1993) "Cultura territorial, senso di appartenenza, microstati", a: ANSELMi, S. (et alii), pp. 71-81.
- _____ (1997) "La mundialització, les identitats locals i les fronteres", a: DOMINGO, J.; MALLART, LL. (ed.), pp. 8-14.
- MAMAEV, Misrikhan Mammaevich; OSMANOV, Magomed-Zagir (1992-93) "Kubachins", a: LEVINSON, D. (Ed.), pp. 216-219.

- MAMEDOVA, Farida (1990) "Le problème de l'*ethnos* albano-caucasien (sur la base des recherches de Ju. V. Bromlej sur la théorie de l'*ethnos*)". Cahiers du Monde russe et soviétique. XXXI (2-3), EHESS, Paris, pp. 385-394.
- MANÉ, Mamadú (1989) "O Kaabú. Uma das grandes entidades do Património Histórico Senegambiano". Soronda. Revista de Estudos Guineenses, núm. 7, Instituto Nacional de Estudos e Pesquisa, Bissau, pp. 17-30.
- MANESSY, Gabriel (1964) "Les langues négro-africaines de grande extension et l'unification linguistique de l'Afrique Noire", L'Homme, IV(3), Mouton & Co, Paris, La Haia, pp.71-86.
- MANNHEIM, Karl (1987 (1929-1936)) Ideologia y utopia. Una introducció a la sociologia del coneixement, Edicions 62, Barcelona.
- MANOUKIAN, Madeline (1950) Akan and Ga-Adangme Peoples of the Gold Coast. International African Institute, Londres.
- _____ (1952 (1)) The Ewe-Speaking People of Togoland and the Gold Coast, International African Institute, Londres.
- _____ (1952 (2)) Tribes of the Northern Territories of the Gold Coast. International African Institute, Londres.
- MANTOVANI, Jean, SAINT RAYMOND, Odile (1984) "Espace et coexistence interethnique", Espaces et sociétés. Anthropos, Paris, pp. 7-21.
- MANZANO MORENO, Eduardo (1999) "The Creation of a Medieval Frontier: Islam and Christianity in the Iberian Peninsula, Eight to Eleventh Centuries", a: POWER, D., STANDEN, N. (Eds.), pp. 32-54.
- MAO, Tse-Tung (1976) El libro rojo., Fundamentos, Madrid.
- MAQUET, Jacques (1968) "Ethnie", a: AADD Dictionnaire des civilisations africaines. Fernand Hazan editor, Paris.
- MARCHEL, Jean-Yves (1974) "Les pays du Yaténga", L'espace géographique. Doin, Paris, pp. 93-109.

- MARCHAL, Roland (1994) "Les temps de la violence et de l'identité", a: MARTIN, D.- C. (dir.), pp. 185- 205.
- MARCHAND, Pascal (1992) "Eau, territoire et nationalité: la mer d'Aral", a: ROUX, M. (Coord.), pp. 217-230.
- MARGARIDO, Alfredo (1994) "Pour une histoire des géopolitiques culturelles des Îles du Cap-Vert", Lusotopie, núms. 1-2, L'Harmattan, Paris, pp. 103-112.
- MARKOV, Dimitri F. (1978) "Los esclavos. Una comunidad de pueblos y culturas", El Correo de la Unesco, agost-setembre, UNESCO, Madrid, pp. 4-8.
- MARKOV, Gennadii E. (1953) "K voprosu o formirovanii turkmenskogo naseleniia Khorezmskogo oazisa" (Sobre algunes questions al voltant de la formació de la població turcmena de l'oasi de Khorezm), Sovietskaia Ètnografiia, núm. 4, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moscou, Leningrad, pp. 41-55.
- _____ (1990) "Les sociétés traditionnelles d'Asie Centrale", Cahiers du Monde russe et soviétique, XXXI (2-3), EHESS, Paris, pp. 397-402.
- MARTIN, Boris (1999) "Les droits culturels comme mode d'interprétation et de mise en oeuvre des droits de l'homme", revue du M.A.U.S.S.semestrelle, núm. 13, La Découverte, Paris, pp. 236-261.
- MARTIN, Denis-Constant (1991) "Les cultures politiques", a: COULON, Ch., MARTIN, D.-C. (Dir.), pp. 157-171.
- _____ (1992) "Le choix d'identité", Revue Française de Science Politique, Vol. 42, 4, Presses de la Fondation Nationales des Sciences Politiques, Paris, pp. 582-593.
- _____ (1994) "Introduction. Identités et politique: récit, mythe et idéologie" a: MARTIN, Denis-Constant (dir.) Cartes d'identité, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, Paris, pp. 13-38.
- MARTIN, Janet (1988) "Russian Expansion in the Far north. X to mid-XVI Century", a: RYWKIN, M. (Ed.), pp. 23-44.

- MARTIN, J. Y. (1981(1)) "Essai sur l'histoire pré-coloniale de la société matakam", TARDITS, Cl. (dir.), pp. 219-228.
- _____ (1981 (2)) "L'implantation des populations du nord et du centre", a: TARDITS, Cl. (dir.), pp. 309-321.
- MARTINELLI, Bruno (1995) "Trames d'appartenances et chaînes d'identité. Entre Dogons et Moose dans le Tatenga et la plaine du Séno (Burkina Faso et Mali)", Cahiers des Sciences humaines, 31 (2), ORSTOM, Paris, pp. 365-406.
- MARTINET, André (1974 (1960)) Elementos de lingüística general, Ed. Gredos, Madrid.
- MARTINIELLO, Marco (1995) L'ethnicité dans les sciences sociales contemporaines, PUF, Paris.
- MARUT, Jean-Claude (1992) "La Casamance: du particularisme au séparatisme", a: Hérodote, num. 65-66, La Découverte, Paris, pp. 207-232.
- _____ (1994) "Le mythe. Penser la Casamance", "Le dessous des cartes casamançaises", a: BARBIER-WIESSER, F.G. (coord.), pp. 19-26, 193-211.
- MARX, Karl (1972 (1845)) La Sainte Famille, Éd. Sociales, Paris.
- _____ (1986 (1864)) "Llibre primer", El capital, Ed. 62, Barcelona.
- _____ (1995 (1844)) Manuscritos económicos y filosóficos, Alianza Editorial, Madrid.
- MASAO, F.T.; MUTORO, H.W. (1992) "La costa del Africa Oriental y las islas Comores", a: UNESCO (ed.), pp. 595-624.
- MASSAGA, Woungly (1974) La Révolution au Congo: contribution à l'étude des problèmes politiques d'Afrique centrale, Maspéro, Paris.
- MAUNY, Raymond (1949) "Le Judaïsme, les Juifs et l'Afrique occidentale", Bulletin de l'Institut Français de l'Afrique Noire, tom XI, num. 3-4, IFAN, Dakar, pp. 354-378.
- _____ (1954) "The Question of Ghana", Africa, 24 (3), International African Institute, Londres, pp. 200-212.

- _____ (1961) Tableau géographique de l'Ouest africain au moyen âge. IFAN, Dakar.
- _____ (1986 (1978)) "Trans Saharian Contacts and the Iron Age in West Africa", a: FAGÈ, J.D. (ed.), vol. II, pp. 272-341.
- MAUPEU, Hervé (1994) "État kenyan et conflits ethniques dans le Rift Valley (1991-1993)", Studia Africana, núm. 5, Centre d'Estudis Africans, Barcelona, pp. 37-45.
- _____ (1997) "Les Églises chrétiennes au Kenya: des influences contradictoires", a: CONSTANTIN, François, COULON, Christian (Dir.) Religion et transition démocratique en Afrique, Karthala, Paris, pp. 81-113.
- MAUPOIL, B. (1954) "Notes concernant l'histoire des Coniagui-Bassari et en particulier l'occupation de leur pays par les français", Bulletin de l'Institut Français de l'Afrique Noire, tom XVI, núm. 3-4, IFAN, Dakar, pp. 378-389.
- MAUREL, Marie-Claude (1992) "URSS: La fin de l'État territorial ou la jarre de Pandore", a: ROUX, M. (Coord.), pp. 185-200.
- MAUSS, Marcel (1970 (1969)) Lo sagrado y lo profano. Obras I, Barral, Barcelona.
- _____ (1971 (1969)) Institución y culto. Obras II, Barral, Barcelona.
- _____ (1971 (1913)) "La teoría d'elos estratos y de las áreas de civilización, según Graebner", a MAUSS, M., pp. 298-302.
- _____ (1971 (1930)) "Semitas y africanos en Marruecos", a: MAUSS, M., pp. 348-352.
- _____ (1972 (1969)) Sociedad y ciencias sociales. Obras III, Barral, Barcelona.
- _____ (1972 (1920)) "La nación", a: MAUSS, M., pp. 275-327.
- _____ (1972 (1927)) "Divisiones y proporciones de las divisiones de la sociología", a: MAUSS, M., pp. 103-162.
- _____ (1979 (1950)) Sociología y antropología, Tecnos, Madrid.

- MAZRUI, Ali A. (1978) "Négritude, the Talmudic Tradition and the Intellectual Performance of Blacks and Jews", Ethnic and Racial Studies, 1 (1), Routledge, Londres/Nova York, pp. 19- 36.
- MAZRUI, Ali A. ; MAZRUI, Alamin, M. (1998) The Power of Babel. Language & Governance in the African Experience, James Currey, Oxford, E.A.E.P., Nairobi. Fountain Publishers, Kampala, David Philip Publishers, Cape Town, University of Chicago Press.
- MBEMBE, Achille (1992) "Mémoire historique et action politique", a: BAYART, J.-F., et alii, pp. 149-256.
- _____ (1999) "Les frontières mouvantes du continent africain", Le Monde Diplomatique, núm. 548, pp. 22-23.
- M'BOKOLO, Elikia (1985) "Le 'séparatisme katangais' ". a: AMSELLE, J.-L.; M'BOKOLO, E. (eds.), pp. 185-226.
- MBONGO, Nsame (1985) "Problèmes théoriques de la question nationale en Afrique", Présence Africaine, núm. 136, Société Africaine de Culture/UNESCO, pp. 31-67.
- MBOYA, Tom J. (1969) "The Impact of Modern Institutions on the East African", a: GULLIVER, P.H. (Ed.), pp. 89-103.
- MBUYINGA, Elenka (1989) Tribalisme et Problème National en Afrique Noire. Le cas du Kamerun, L'Harmattan, Paris.
- McC. NETTING (1968) Hill Farmers of Nigeria. Cultural ecology of the Kofyar of the Jos Plateau, University of Washington Press, Seattle i Londres.
- Mc CALL, Daniel F.; NORMAN, Bennet R. (eds) (1971) Aspects of West African Islam, Trustees of Boston University.
- McCARTHY, Justin (1994) "Ottoman Bosnia, 1800 to 1878", a: PINSON, Mark (ed.), pp. 54-83.
- McCULLOCH, Merran (1950) Peoples of the Sierra Leone Protectorate, International African Institute, Londres.

- _____ (1952) The Ovimbundu of Angola, International African Institute, Londres.
- _____ (1954) "The Tikar of the British and French Cameroons", a: Peoples of the Central Cameroons, International African Institute, Londres, pp. 11-52.
- McEVEDY, Colin (1980) The Penguin Atlas of African History, Penguin Books Ltd., Harmondsworth, Middlesex (Gran Bretanya).
- McEVOY, Frederick (1977) "Understanding Ethnic Realities among the grebo and Kru Peoples of West Africa". Africa, 47 (1), Oxford University Press, Londres, pp. 62-79.
- McEWEN, William J. (1975 (1963)) "Formas y problemas de la validación de la antropología social", a: LLOBERA, J.R. (Comp.), pp. 231-267.
- McKENZIE, R.D. (1974 (1926)) "El ámbito de la ecología humana", a: THEODORSON, G. A., pp. 57-68.
- McINTOSH, Susan Keech (1981) "A Reconsideration of Wangara/Palolus, Island of Gold". Journal of African History, 22, Cambridge University Press, pp. 145-158.
- MEAD, George Herbert (1993 (1934)) Espíritu, persona y sociedad. Desde el punto de vista del conductismo social. Ed. Paidós Mexicana, México.
- MEDART, Jean-François (1991) "L'Afrique et la science politique", a: COULON, Ch., MARTIN, D.-C. (Dir.), pp. 276-285.
- _____ (1992) "L'état postcolonial en Afrique Noire: l'interprétation néo-patrimoniale de l'état". Studia Africana, núm. 3, Sendai, L'Hospitalet de Llobregat, pp. 125-133.
- MEDEIROS, François de (Comp.) (1984) Peuples du Golfe du Bénin, Karthala.
- MEDEIROS, M. de (1992) "Los pueblos del Sudán. Los movimientos de población", a: UNESCO (Ed.), pp. 139-158.
- MEILLASSOUX, Claude; MESSIANT, Christine (coords.) (1991) Génie social et manipulations culturelles en Afrique du Sud, Arcantère éditions, Paris.

- MEKOURIA, T.T. (1992) "El Cuerno de Africa", a: HGA, IV, pp. 567-582.
- MÉLANGES ETHNOLOGIQUES (1953) Mémoires de l'IFAN, núm. 23, IFAN, Dakar.
- MELE, Santino (1999) "De l'autre côté de la lorgnette", revue du M.A.U.S.S. semestrelle, núm. 13, La Découverte, Paris, pp. 146-166.
- MERCIER, Paul (1954) Cartes ethno-démographiques de l'Afrique Occidentale. Feuilles n° 5, IFAN, Dakar.
- _____ (1968 (1)) "Paléonigritiques", a: Dictionnaire des civilisations africaines, pp. 307-308.
- _____ (1968 (2)) Tradition, changement, histoire: Les Somba du Dahomey septentrional, Anthropos, Paris.
- _____ (1969 (1966)) Historia de la antropología, Península, Barcelona.
- _____ (1970) "Guinée centrale et orientale", a: DESCHAMPS, H. (dir.), pp. 305-329.
- MERLO, Christian, VIDAUD, Pierre (1984) "Dangbé et le peuplement houéda", a: MEDEIROS, F. de (comp.), pp. 269-307.
- MESSIANT, Christine (1994) "Angola, les voies de l'ethnisation et de la décomposition", Lusotopie, núms. 1-2, L'Harmattan, Paris, pp. 155-212.
- MESTROVIC, Stjepan (1995) "After Emotion: Ethnic Cleansing in the Former Yugoslavia and Beyond", a: The Future of Anthropology. Its Relevance to the Contemporary World, a: AKBAR, S. Ahmed, SHORE, Cris N. (Eds.), London Atlantic Highlands, Athlone (New Jersey), pp. 252-271.
- MGELADZE, Nugzar (1992-93) "Ajarians", "Ingilos", a: LEVINSON, D. (Ed.), pp. 12-15, 149-151
- MICHAEL, H.N. (Ed.) (1962) Studies in Siberian Ethnogenesis, Arctc Institute of North America/ University of Toronto Press.

- MIKECIN, Vjekoslav (1984) "Consideraciones sobre la historia de la cultura", a: AL-AZMEH, A., et alii, pp. 255-261.
- MILCU, Ioana-Maria (1969) "Despre structura tematica a atlaselor etnografice nationale si internationale" (Sobre l'estructura temàtica dels atlas etnogràfics nacionals i internacionals), Revista de Etnografie si Folclor, tom 14, núm. 6, Editura Academiei Republicii Socialiste România, Bucarest, pp. 503-517.
- MILES, William F.S., ROCHEFORT, David A. (1991) "Nationalism versus Ethnic Identity in Sub-Saharan Africa", American Political Science Review, vol. 85, núm. 2, American Political Science Association, Washington D.C., pp. 391-403.
- MILLER, Catherine (1986) "Langues et intégration nationale au Soudan", Politique africaine, núm. 23, Karthala, Paris, pp. 28-41.
- MILLER, Catherine; SAJJH, H.M. (1989) "Langues et identité", a: LAVERGNE, M. (Dir.), pp. 87-112.
- MILOSZ, Czeslaw (1995) "Vilnius, Lithuania: An Ethnic Agglomerate", a: DE VOS, G.; ROMANUCCI-ROSS, L. (Eds.), pp. 249-263.
- MILLS, Theodore M. (1958) "Some Hypotheses on Small Groups from Simmel", American Journal of Sociology, LXIII (6), The University of Chicago Press, pp. 642-650.
- MILLS, C. Wright (1992 (1958)) La imaginació sociològica, Herder, Barcelona.
- MIQUEL, André (1975) La géographie humaine du monde musulman jusqu'au milieu du 11e siècle. Géographie arabe et représentation du monde: la terre et l'étranger. II, Mouton, Paris, La Haia.
- MIRA, Joan Francesc (1984) Crítica de la Nació Pura, Tres i Quatre, València.
- MIRANDA, Beatriz (1989) "Identidad colectiva y reproducción simbólica", a: PÉREZ-AGOTIS, A. (ed.), pp. 247-251.
- MIROGLIO, Abel (1971 (1958)) La psychologie des peuples, PUF, Paris.

- MITCHELL, J. Clide (1950) "The Yao of Southern Nyasaland", a: COLSON, E., GLUCKMAN, M. (Eds.), pp. 293-353.
- _____ (1974) "Social Networks", Annual Review of Anthropology, núm. 3, Annual Reviews, Palo Alto, pp. 279-299.
- MOERDIJK, Donald (1982 (1981)) Antidesarrollo. Suráfrica y sus bantustanes. Serbal/Unesco, Barcelona.
- MOHAMMADOU, E. (1981) "L'implantation des Peul dans l'Adamawa (approche chronologique)", a: TARDITS, Cl. (dir.), pp. 229-248.
- MOHAMED-ABDI, Mohamed (1992) Histoire des croyances en Somalie. Religions traditionnelles et religions du Livre. Les Belles Lettres, Paris.
- _____ (1994) "Crise d'identité en Somalie", Studia Africana, núm. 5, Centre d'Estudis Africans, Barcelona, pp. 47-58.
- MOLES, Abraham A.; ROHMER, Elisabeth (1972) Psicología del espacio. Ed. Castilla, Madrid.
- MOLES, Abraham A. (1979 (1975)) "El muro de la comunicación", a: MORAGAS, M. de (Ed.), pp. 92-107.
- MOLLAT, M. (1983) "Los contactos históricos de África y Madagascar con el sur y sureste asiáticos", a: Relaciones históricas a través del Océano Índico, Serbal/UNESCO, Barcelona, pp. 53-70.
- MONGA, Célestin (1998) "La société africaine est-elle civilisée?", a: BACH, D.C (dir.), pp. 105-114.
- MONIOT, Henri (1970) "Le Soudan Central", a: DESCHAMPS, H. (dir.), pp. 331- 352.
- MONTEIL, Charles (1953 (1950)) "La légende du Ouagadou et l'origine des Soninké", a: Mélanges ethnologiques, pp. 361-408.
- _____ (1949) "Anthroponymie du Soudan occidental. Les Rouges et les Noirs", Bulletin de l'Institut Français de l'Afrique Noire, tom XI, núm. 3-4, IFAN, Dakar, pp. 379-381.

- _____ (1971 (1932)) Djenné. Un cité Soudanaise, Anthropos, Paris.
- MONTEIL, Vincent (1957) Les musulmans soviétiques, Seuil, Paris.
- _____ (1966) "Lat-Dyor, Danel du Kayor (1842-86) et l'Islamisation des Wolofs du Sénégal", a: LEWIS, I.M. (Ed.), pp. 342-347.
- _____ (1972) "L'islam africain", a: POIRIER, J. (Dir.), pp. 142-180.
- _____ (1980 (1964)) L'islam noir. Une religion à la conquête de l'Afrique, Seuil, Paris
- MONTOYA GÓMEZ, Jairo (1997) "Las retóricas de la exclusión: hibridación o yuxtaposición de memorias urbanas", a: DELGADO, M. (Ed.), pp. 151-176.
- MORAGAS, Miquel de (1979) Sociología de la comunicación de masas, Gustavo Gili, Barcelona.
- MOREIRA, J.M. (1964) Os Fulas da Guiné Portuguesa na panorâmica geral do mundo Fula, Separata dos numeros 75 e 76 do ano XIX do Boletim Cultural da Guiné Portuguesa, Bissau
- MOREL, Alain (1999) "La représentation cartographique des espaces pastoraux. L'exemple du Projet Nord-Zinder (Niger)", a: BOURGEOIS, A. (Dir.), pp. 425-445.
- MORENO, Isidoro (1991) "Identidades y rituales", a: PRAT, J. (et alii) , pp. 601-631.
- MORENO, Isidoro (1994) "Violencia étnica o violencia de estado?: Nacionalismos estatistas, etnonacionalismos y minorías étnicas", a: FERNÁNDEZ DE ROTA, J.A. Etnicidad y violencia, pp. 137-156.
- MORGAN, W.B. ; PUGH, J.C. (1973 (1969)) West Africa, Methuen & Co., Londres.
- MORIN, Didier (1986) "Le parcours solitaire de la Somalie", Politique africaine, núm. 23, Karthala, Paris, pp. 28-41.
- MORIN, Edgar (1981 (1977)) El método I. La naturaleza de la Naturaleza, Ed. Cátedra, Madrid.
- _____ (1984) Sociologie, Fayard, Paris.

- _____ (1985 (1983)) Qué es el totalitarismo. De la naturaleza de la URSS, Anthropos, Barcelona.
- _____ (1992 (1973)) El paradigma perdido. Ensayo de bioantropología, Kairós, Barcelona.
- MORRIS, Brian (1996 (1991)) Western Conceptions of the Individual, Berg, Oxford / Washington D. C.
- MORRIS, H.F. (1969) "Buganda and Tribalism", a: GULLIVER, P.H. (Ed.), pp. 323-337.
- MORRIS, H.S. (1975 (1964)) "Grupos étnicos", a: SILLS, D.L. (Dir.), Vol. 5, pp. 253-257.
- MORTON-WILLIAMS, Peter (1968) "The Fulani Penetration into Nupe and Yoruba in the Nineteenth Century", a: LEWIS, I.M. (Ed.), pp. 1-24.
- MOSCOVICI, Serge (1972) La société contre nature, Union Générale d'Éditions, Paris.
- MOSCOVICI, Serge, RIFICATEAU, Philippe (1975) "Conformidad, minoría e influencia social", a: MOSCOVICI, S. (Ed.) Introducción a la psicología social, Planeta, Barcelona, pp. 179-244.
- MOUREAU, Marie-Louise (1994) "Ziguinchor, ville créole? Jalons pour l'histoire du créole portugais", a: BARBIER-WIESSER, F.G. (Coord.), pp. 179-189.
- MOUTARI, Mansour Elhadji (1999) "La problématique du foncier dans la zone pastorale de Zinder (Niger)", a: BOURGEOT, A. (Dir.), pp. 425-433.
- MREĐEN, Snježana (1992) "Qui sont les 'Yougoslaves' ?", a: ROUX, M. (Coord.), pp. 259-266.
- MUHS, Rudolf (1993) "Ethnic germans in Poland, Czechoslovakia and Hungary", a: Minorities in Central and Eastern Europe, Minority Rights Group, Londres, pp. 37-40.
- MUKHTAR, Mohamed Haji (1995) "Islam in Somali History: Fact and Fiction", a: AHMED, A.J. (Ed.), pp. 1-27.
- MUNTAÑOLA, Josep (1979) Topogénesis dos. Ensayo sobre la naturaleza social del lugar, Oikos-Tau, Vilassar de Mar.

- _____ (1980) Topogénesis tres. Ensayo sobre la significación social de la arquitectura, Oikos-Tau, Vilassar de Mar.
- _____ (1995) "L'espace, forme du temps: vers une Architecture Anthropo-Logique", a: Ανθρωπολογία του χώρου, pp. 61-66.
- MURDOCK, G.P. (1959) Africa: its Peoples and their Cultural History, Mc Graw-Hill Book Company, Inc. Nova York. Toronto, Londres.
- _____ (1975(1957)) "Muestra etnográfica mundial", a: LLOBERA, J.R. (Comp.), pp. 203-230.
- MURPHY, William P. , BLEDSOE, Caroline H. (1989 (1987)) "Kinship and Territory in the History of a Kpelle Chiefdom", a: KOPYTOFF, I. (Ed.), pp. 121-147.
- MUSCARÀ, Luca (1998) "Les mots justes de Jean Gottmann", Cybergeo, núm. 53, 19 pàgs.
- MUSSET, Lucien (1983) "Entre deux vagues d'invasions: la progression slave dans l'histoire européenne du haut moyen age", a: Gli Slavi Occidentali e Meridionali nell'Alto Medioevo. Tomo Secondo, Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, XXX, Spoleto, pp. 981-1028.
- MVENG, P. Engelbert (1966) Dossier culturel Pan-africain, Présence Africaine, Paris.
- MVUYEKURE, Augustin (1989) "Idéologie missionnaire et classification ethnique en Afrique Centrale", a: CHRÉTIEN, PRUNIER (dirs.), pp. 314-321.
- MWAZI, H. A. (1987) "Resistencia e iniciativas africanas en África Oriental, 1880-1914", a: HGA, VII, pp. 173-192.
- NADEL, S.F. (1942) A Black Byzantium: the Kingdom of the Nupe in Nigeria. Oxford University Press.
- _____ (1981 (1940)) "Os Kede: um estado ribeirinho no norte da Nigéria", a: FORTES, M., EVANS-PRITCHARD, E.E. (Eds.), pp. 294-344.

- NAEGELE, Kaspar (1958) "Attachment and Alienation: Complementary Aspects of the Work of Durkheim and Simmel", The American Journal of Sociology, LXIII (6), The University of Chicago Press, pp. 580-589.
- NAGEL, J. (1994) "La persistencia de la etnicidad. Aspectos nacionales e internacionales de los movimientos étnicos modernos", a: PÉREZ-AGOTE, A. (ed.), pp. 77-93.
- NARROLL, Raoul (1950) "A Draft Map of the Culture Areas of Asia", Southwestern Journal of Anthropology, 6 (2), University of New Mexico Press, Albuquerque, pp. 183-187.
- _____ (1964) "On Ethnic Unit Classification", Current Anthropology, núm. 5 (4), University of Chicago Press, pp. 283-312.
- NATTER, Wolfgang; JONES, John Paul (1997) "Identity, Space and other Uncertainties", a: BENKO, G.; STROHMAYER, U. (Dir.), pp. 141-161.
- N'DIAYÉ, Bokar (1970) Groupes ethniques au Mali, Éditions Populaires, Bamako.
- NDIGI, Oum (1997) Les Basa du Cameroun et l'Antiquité Pharaonique Egypto-Nubienne: Recherche historique et linguistique comparative sur leurs rapports culturels à la lumière de l'égyptologie, Thèse de Doctorat (NR), Université Lumière Lyon II, Institut d'Égyptologie Victor Loret.
- N.E.B. (The New Encyclopaedia Britannica), vol. XIV (1993) "Balkan States", pp. 591-684; "Baltic States", pp. 685-707. Encyclopaedia Britannica, Chicago.
- NEGRI, Antonio (1993 (1981)) La anomalía salvaje. Ensayo sobre poder y potencia en B. Spinoza, Anthropos, Barcelona / Universidad Autónoma Metropolitana-Iztapalapa, México.
- NEUBERGER, Benjamin (1977) "State and Nation in African Thought", Journal of African Studies, 4 (2), pp. 199-205.
- NEWBURY, David (1989 (1987)) "'Bunyabungo': The Western Rwandan Frontier, c. 1750-1850", a: KOPYTOFF, I. (Ed.), pp. 164-192.
- NGCONGCO, L.D.; VANSINA, J. (1985) "África meridional: los pueblos y las formaciones sociales", a: IIGA, II, pp. 599-618.

NHAGA, Antonio (1996) "Cabinda. Una guerra olvidada", Mundo Negro, Novembre, Ed. Mundo Negro, Madrid, pp. 45-48.

NIANDOU SOULEY, Abdoulaye (1998) "Paradoxes et ambiguïtés de la démocratisation", a: BACH, D.C. (dir.), pp. 95-103.

NIANE, Djibril Tamsir (1975) Le Soudan Occidental au temps des grands empires. S. XI-XVI, Présence Africaine, Paris.

_____ (1985) "Malí y la segunda expansión Mandinga", "La relaciones entre las diferentes regiones: intercambios entre las regiones", "Conclusión", a: HGA, II, pp. 135-187, 635-655, 693-705.

_____ (1989) Histoire des Mandingues de l'Ouest. Le royaume du Gabou, Karthala, Paris.

NIANG, Mamadou M. (1982) "Réflexions sur la réforme foncière sénégalaise de 1964", a: LE BRIS, E., et alii (Comps.), pp. 219-225.

NICOLAS, Guy (1972) "Crise de l'état et affirmation ethnique en Afrique Noire contemporaine", Revue Française de Science Politique, vol. XXII, núm. 5, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, Paris, pp. 1017-1048.

NICOLAS, Guy (1973) "Fait 'ethnique' et usages du concept d' 'ethnie' ", Cahiers internationaux de sociologie, LIV, gener-juny, PUF, Paris, pp. 95-126.

_____ (1975) "Les catégories d'ethnie et de fraction ethnique au sein du système social hausa", Cahiers d'Études Africaines, núm. 58, PUF, Paris, pp. 399-441.

_____ (1986) "Dynamique géopolitique de la Fédération nigériane", Hérodote, 46, La Découverte, Paris, pp. 23-67.

_____ (1987) "Les Nations à polarisation variable et leur Etat: le cas nigérian", a: TERRAY, E. (Dir.), pp. 157-174.

_____ (1989) "Stratégies ethniques et construction nationale au Nigeria", a: CHRÉTIEN, PRUNIÉRIER (dirs.), pp. 367-378.

- _____ "L'identité et ses mythes", revue du M.A.U.S.S. semestrelle, núm. 13, La Découverte, París, pp. 96-120.
- NICOLAS-OBADIA, Georges (1978) "Qu'est-ce que l'axiome chorologique", L'Espace Géographique, núm. 2, Doin, París, pp. 127-130.
- NIELSSON, G. P. (1989) "Sobre los conceptos de etnicidad, nación y estado", a: PÉREZ-AGOTE, A. (ed.), pp. 193-225.
- NIETZSCHE, Friedrich (1994 (1887)) Genealogía de la moral, M. E. Editores, Madrid.
- NODIA, Ghia (1998) "The Conflict in Abkhazia: National Projects and Political Circumstances", a: COPPIETERS, Bruno; NODIA, Ghia; ANCHABADZE, Iuri (Eds.) Georgians and Abkhazians. The Search for a Peace Settlement, núm.especial de Caucasian Regional Studies, Vrije Universiteit Brussel Press.
- NORDMAN, Daniel (1977) "Géographie ou histoire d'une frontière: la frontière Franco-Belge", Annales. Économies, Sociétés, Civilisations, núm. 3, Armand Colin, París, pp. 433-444.
- NSABIMANA, Stanislas (1983 (1981)) "La noción de poder en el Burundi tradicional", a: AKIN-JOGBIN, I.A. (et alii), pp. 100-121.
- NUGENT, Paul; ASIWAJU, A. I. (eds.) (1998 (1996)) Fronteras africanas. Barreras, canales y oportunidades. Edicions Bellaterra, Barcelona.
- NUGENT, Paul (1998 (1996)) "Líneas arbitrarias y mentalidad popular: Un punto de vista discrepante sobre las fronteras coloniales en África occidental", a: NUGENT, P.; ASIWAJU, A.I. (eds.), pp. 71-110.
- NUTTINI, Hugo G. (1975 (1968)) "Sobre los conceptos de orden epistemológico y de definiciones coordinativas", a: LLOBERA, J.R. (Comp.), pp. 353-372.
- NZONGOLA-NTALAJA, Georges (1997) "The Role of Intellectuals in the Struggle for Democracy, Peace and Reconstruction in Africa", African Journal of Political Science, vol. 2, núm. 2, pp. 1-14.

- OBENGA, Théophile (1973) L'Afrique dans l'antiquité. Égypte pharaonique-Afrique Noire. Présence Africaine, Paris.
- _____ (1974) Afrique centrale précoloniale. Documents d'histoire vivante, Présence Africaine, Paris.
- _____ (1977) Le Zaïre. Civilisations traditionnelles et Culture moderne, Présence Africaine, Paris.
- _____ (1982) "Fuentes y técnicas específicas de la historia africana. Idea general", a: HGA, I, pp. 93-107.
- _____ (1985) Les Bantu. Langues, peuples, civilisations, Présence Africaine, Paris.
- OBERG, K. (1981 (1940)) "O reino dos Ankofo no Uganda", a: FORTES, M., EVANS-PRITCHARD, E.E. (Eds.), pp. 227-293.
- OGOT, B.A. (1964) "Kingship and statelessness among the Nilotes", a: VANSINA, J., et alii (Eds.), pp. 284-302.
- OL'DEROGGE, D. A. (1952) "Proiskhozdenije narodov Tsentralnogo Sudana" (Origen dels pobles del Sudan Central), Sovietskaja Etnografia, núm. 2, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moscou, Leningrad, pp. 23-38.
- OL'DEROGGE, D. A., POTEKHIN, I. I. (1953) "Étnicheskiï sostav sovremennogo naseleniia zapadnoi tropicheskoi Afriki" (Composició ètnica de la població contemporània de l'Àfrica tropical occidental), Sovietskaja Etnografia, núm. 1, Izdatel'stvo Akademii Nauk, Moscou, Leningrad, pp. 125-137.
- OL'DEROGGE, D. A., POTEKHIN, I. I. (1954) Narody Afriki (Els pobles d'Àfrica), Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moscou.
- _____ (1983) "Migraciones y diferenciaciones étnicas y lingüísticas", a: HGA, I, pp. 295-314.
- OLIVER, Roland (1964) "Reflections on the sources of evidence for the precolonial history of East Africa", a: VANSINA, J., et alii (Eds.), pp. 305-318.

- _____ (1970) "L'Afrique orientale", a: DESCHAMPS, H. (dir.), pp. 423-450.
- OLIVER, Roland; FAGE, J.D. (1972 (1962)) Breve historia de África. Alianza, Madrid.
- OLIVIER DE SARDAN, J.-P. (1984) Les sociétés Songhay-Zarma (Niger-Mali). Chefs, guerriers, esclaves, paysans..., Karthala, Paris.
- _____ (1987) "Identité nationale et identités collectives", a: TERRAY, E. Dir.), pp. 175-188.
- OMOTOSO, Kole (1998 (1994)) Migración hacia el sur, Ed. Bellaterra, Barcelona.
- ORAN, Baskin (1988) "La minorité turco-musulmane de la Thrace Occidentale (Grèce)", a: VANER, Semih (dir.) Le différend gréco-turc, L'Harmattan, Paris, pp. 145-161.
- ORIOU, Michel (1979) "Identité produite, identité instituée, identité exprimée: Confusions des théories de l'identité nationale et culturelle", Cahiers internationaux de sociologie, LXVI, gener-juny, PUF, Paris, 19-28.
- _____ (1989) "Las relaciones paradójicas de las entidades colectivas al individualismo", a: PÉREZ-AGOTE, A. (ed.), pp. 37-47.
- OSAGHAE, Eghosa E. (1991) "A Re-Examination of the Conception of Ethnicity in Africa as an Ideology of Inter-Elite Competition", African Study Monographs, 12 (1). The Center for African Area Studies, Kyoto University, pp. 43-61.
- OSMANOV, M. (1992-93) "Dargins", a: LEVINSON, D. (Ed.), pp. 95-99.
- OSSIPOV, Alexander (1996) "Krasnodar Region: Migration, Nationalism and Regional Rhetoric", Caucasian Regional Studies, vol. 1 (1), Vrije Universiteit Brussel Press.
- OTAYEK, René (1997) "Démocratie, culture politique, sociétés plures", Revue Française de Science Politique, vol. 47, núm. 6, Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, Paris, pp. 798-822.
- OTAYEK, René; SAWADOGO, Filiga Michel; GUINGANÉ, Jean-Pierre (Dir.) (1997) Le Burkina entre révolution et démocratie (1983-1993), Karthala, Paris.

- OTAYEK, René (1999) "La democràcia entre mobilitzacions identitàries i necessitat d'estat: hi ha una excepció africana?" Studia Africana, núm. 10, C.F.A., Barcelona, pp. 85-105.
- OTERO, Carlos P. (1984) La revolución de Chomsky. Ciencia y sociedad. Tecnos, Madrid.
- OTTIE, O. (1989) "Ethnicity, Divided Nations and Divided Development", comunicació presentada a la Conferència Regional de l'ACARTSOD sobre etnicitat, ciutadania, estabilitat i desenvolupament socio-econòmic a l'Àfrica. ACARTSOD, Agost 1989, Trípoli.
- OUTTIER, Bernard (1996) "La Christianisation du Caucase", a: Il Caucaso: cerniera fra culture dal Mediterraneo alla Persia (secoli IV-XI). Tomo Primo. Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, XLIII, Spoleto, pp. 553-569.
- PACKARD, Randall M. (1989 (1987)) "Debating in a Common Idiom: Variant Traditions of Genesis among the BaShu of Eastern Zaire", a: KOPYTOFF, I. (Ed.), pp. 147-161.
- PADMORE, George (1960 (1954)) Panfricanisme ou Communisme? La prochaine lutte pour l'Afrique. Présence Africaine, Paris.
- PAIGC (1974) História da Guiné e Ilhas de Cabo Verde. Afrontamento, Porto.
- PANESH, Emma Kh.; ERMOLOV, L.B. (1992-93) "Meskhetians", a: LEVINSON, D. (Ed.), pp. 259-262.
- PÁNIKER, Salvador (1983 (1982)) Aproximación al origen. Kairós, Barcelona.
- PANIKKAR, Raimon (1999 (1) (1982)) "La notion des droits de l'homme est-elle un concept occidental?", revue du M.A.U.S.S.semestrelle, núm. 13, La Découverte, Paris. pp. 211-235.
- _____ (1999 (2)) L'esperit de la política. Homo politicus. Edicions 62. Barcelona.
- PANO, Nicholas C. (1986) The People's Republic of Albania. The Johns Hopkins Press. Baltimore.
- PANOFSKI, Erwin (1979 (1955)) El significado en las artes visuales. Alianza, Madrid
- PANYELLA, Augusto (1993) "Arca cultural", a: AGUIRRE, A. (Ed.), pp. 65-68.

- PAPAGALANI, Irène (1995) "Une première approche anthropologique de l'espace", a: Recueil des textes sur l'anthropologie des lieux, pp. 41-54.
- PAPSTEIN, Robert (1991) "From Ethnic Identity to Tribalism: The Upper Zambezi Region of Zambia, 1830-1981", a: VAIL, L. (Ed.), pp. 372-394.
- PARK, Robert Ezra (1928) "Human Migration and the Marginal Man", American Journal of Sociology, vol. 33, maig, University of Chicago Press, pp. 881-893.
- PAQUES, Viviana (1954) Les Bambara, PUF, Paris.
- PARDO, Anne (1971) "The Songhay Empire under Sonni Ali and Askia Muhammad: A Study in Comparisons and Contrasts", a: McCALL, D.F.; BENNETT, N.R. (eds.), pp. 41-59.
- PARKIN, David J. (1969) "Tribe as Fact and Fiction in an East African City", a: GULLIVER, P.H. (Ed.), pp. 273-296.
- _____ (1989) "Swahili Mijikenda: Facing both Ways in Kenya", Africa, 59 (2), International African Institute, Londres, pp. 161-175.
- _____ (1991) "Intra- et extraversion des réseaux swahiliphones- Les Digo de Mtwapa (Kenya)", a: LE GUENNEC-COPPENS, F., CAPLAN, P. (Dir.), pp. 129-148.
- PARTAL, Vicent (1991) La revolta nacionalista a l'URSS, Eliseu Climent, editor, València.
- PARSONS, Talcott (1976 (1951)) El sistema social, Revista de Occidente, Madrid.
- PASCAL, Pierre (1978 (1971)) Las grandes corrientes del pensamiento ruso contemporáneo, Ediciones Encuentro, Madrid.
- PATTON, Adell, Jr. (1989 (1987)) "An Islamic Frontier Polity: The Ningi Mountains of Northern Nigeria, 1846-1902", a: KOPYTOFF, I. (Ed.), pp. 193-213.
- PATRICK, R.A. (1979) "Problemes de définition et de méthodologie de la géographie politique anglosaxonne", L'Espace Géographique, núm. 3., L'Harmattan, Paris, pp. 229-239.

- PAULME, Denise (1956) "Structures sociales en pays Baga (Guinée française)". Bulletin de l'I.F.A.N. Tom XVIII, série B, núm. 1-2, Dakar, pp. 98-116.
- _____ (1960) "La société kissi: son organisation politique", Cahiers d'Études Africaines, 1, Mouton & Co., Paris, pp. 73-85.
- PAUL-JÉVY, François; SEGAUD, Michel (1983) Anthropologie de l'espace. Centre Georges Pompidou, Paris.
- _____ (1995) "Des possibilités de l'anthropologie de l'espace et du choix que j'en fais: l'essai d'application à un exemple grec", a: Ανθρωπολογία του χώρου, pp. 19-36.
- PEEL, J. D. Y. (1989) "The Cultural Work of Yoruba Ethnogenesis", a: TONKIN, E. (et alii.), pp. 198-215.
- PIRES, Jeff (1991) "Ethnicité et pseudo-ethnicité au Ciskei", a: MEILLASSOUX, C., MESSIANT, Ch. (coords.), pp. 145-173.
- PÉLISSIER, René (1989) "Exploitation du facteur ethnique au Mozambique pendant la conquête coloniale (XIX-XX siècle)", a: CHRÉTIEN, PRUNIER (dirs.), pp. 247-258.
- PELLEGRINI, Giovan Battista (1983) "Contatti linguistici slavo-germanico-romanzi", a: Gli Slavi Occidentali e Meridionali nell'Alto Medioevo. Tomo Secondo. Settimane di studio del centro italiano di studi sull'alto medioevo. XXX, Spoleto, pp. 911-977.
- PENKALA, Danuta (1978) "Conference on Tatars of the Bialystok Region as Ethnographic Group", a: Ethnologia Polona, vol. 4, Zakład Etnografii Instytutu Historii Kultury Materialnej Pan. Poznan, pp. 212-213.
- PÉREZ-AGOTE, Alfonso (1989) "Hacia una concepción sociológica de la Nación", a: PÉREZ-AGOTE, Alfonso (ed.) Sociología del Nacionalismo. Argitarapen Zerbitzua Euskal Herriko Unibertsitatea, Bilbo, pp. 177-192.
- _____ (1994) "16 tesis sobre la arbitrariedad del ser colectivo nacional", Revista de Occidente, núm. 161, Revista de Occidente, Madrid, pp. 23-44.

- _____ (1995) "Fronteras culturales", a: LAMO DE ESPINOSA, Emilio. Culturas, estados, ciudadanos. Una aproximación al multiculturalismo en Europa, AlianzaEditorial, Madrid, pp. 13-79.
- PEROUSE, Jean-François (1999) "Le Kurdistan: quel territoire pour quelle population?", a: BON-
NEMAISSON, J., et alii, Tom 2, pp. 19-35.
- PERRET, Michel (1989) "Le Tigre dans l'histoire de l'Éthiopie", a: CHRÉTIEN, PRUNIER (dirs.)
pp. 149-158.
- PERROT, Marie-Dominique (1999) "La mondialisation culturelle ou le bavardage planétaire", revue
du M.A.U.S.S. semestrelle, núm. 13, La Découverte, Paris, pp. 167-183.
- PERROUX, F. (1975) Unités actives et mathématiques nouvelles, Dunod, Paris.
- PERSON, Yves (1960) "Soixante ans d'évolution en pays kissi", Cahiers d'Études Africaines, 1,
Mouton & Co., Paris, pp. 86-112.
- _____ (1963) "Les ancêtres de Samori", Cahiers d'Études Africaines, Mouton & Co., Paris,
pp. 125-156.
- _____ (1964) "En quête d'une chronologie ivoirienne", a: VANSINA, J., et alii (Eds.),
pp. 322- 336.
- _____ (1970) "Le Soudan nigérien et la Guinée occidentale", a: DESCHAMPS, H. (dir.), pp. 271-
304.
- PETROVA-AVERKIEVA, In. (1980) "Historicism in Soviet Ethnographic Science", a: GELLNER,
E. (Ed.), pp. 19-28.
- PETRUF, Pavol (1998) La Slovaquie, PUF, Paris.
- PFOUMA, Oscar (1993) Histoire culturelle de l'Afrique Noire, Publisud, Paris.
- _____ (1996) Le nègre de Velazquez et le miroir de l'histoire, Publisud, Paris.

- PHOTIADIS, Costas (1996) "Les persecutions des grecs d'URSS pendant la periode stalinienne", a: PRÉVÉLAKIS, G. (Dir.), pp. 159-172.
- PIAGET, Jean (1980 (1974)) El estructuralismo, Oikos-Tau, Vilassar de Mar.
- PIERCE, Richard (1985(1966)) "La conquista y la administración rusa de Turkestán (hasta 1917)", a: HAMBLY, G. (Comp.), pp. 205-224.
- PILLET-SCHWARTZ, Anne-Marie (1997) "Ethnisme et régionalisme dans l'ancien Liptako: un effet de la sécheresse ou de la révolution?", a: OTAYEK, et alii. (Dir.), pp. 23-42.
- PINA CABRAL, Joao de (1998) "A açao social e os limites do interesse", Etnográfica. Revista do Centro de Estudos de Antropologia Social, 2 (1), Lisboa, pp. 143-146.
- PINSON, Mark (1994) "The Muslims of bosnia-Herzegovina under Austro-Hungarian Rule", a: PINSON, M. (Ed.) The Muslims of Bosnia-Herzegovina. Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia, Harvard University Press, Cambridge (EUA), pp. 84-128.
- PIOLLE, Xavier (1991) "Proximité géographique et lien social, de nouvelles formes de territorialité?", L'Espace géographique, núm. 4, Doin, Paris, pp. 349-358.
- PIPA, Arshi (1992) "Géopolitique de la langue albanaise", a: ROUX, M. (Coord.), pp. 77-91.
- PJATIGORSKIJ, A.M.; B.A. USPENSKIJ (1977 (1967)) "The Classification of Personality as a Semiotic Problem", a: LUCID, D. P. (Ed.), pp. 137-156.
- PLAMENATZ, J. (1973) "Two Types of Nationalism", a: KAMENKA, E. (Dir.) Nationalism. The Nature and Evolution of an Idea, Edward Arnold Ltd., Londres.
- PLICHTOVÁ, Jana (1993) "Czechoslovakia as a Multi-Cultural State in the Context of the Region: 1918-92", a: Minorities in Central and Eastern Europe, Minority Rights Group, Londres, pp. 11-18

- PLOKHY, Serhii M. (1995) "The History of a 'Non-historical' Nation: Notes on the Nature and Current Problems of Ukrainian Historiography", Slavic Review, 54 (3), American Association for the Advancement of Slavic Studies, University of Illinois, Urbana-Campaign .
- PLOTKIN, Vladimir (1990) "Dual Models, Totalizing Ideology and Soviet Ethnography", Cahiers du Monde russe et soviétique, XXXI (2-3), EHESS, Paris, pp. 235-242.
- POCOCK, Douglas C.-D. (1984) "La géographie humaniste", a: BAILLY, A.S. (coord.), pp. 139-142.
- PODLEWSKI, A.-M. (1966) La dynamique des principales populations du Nord-Cameroun, ORSTOM, Paris.
- POIRIER, Jean (dir.) (1972) Ethnologie Régionale. I. Afrique-Océanie, Gallimard, Paris.
- _____ (1972) "Ethnies et cultures", a: POIRIER, J. (dir.), pp. 1-62.
- POKSHISHEVSKIY, V.V. (1976) "Interpenetration and Interaction between Geography and Ethnography", Soviet Geography, vol. XVII (10), American Geographical Society, Nova York, pp. 664-679.
- POLANYI, Karl (1989 (1944)) La gran transformación, La Piqueta, Madrid.
- _____ (1994 (1977)) El sustento del hombre, Mondadori, Barcelona.
- PONTIÉ, G. (1981) "Quelques éléments d'histoire guiziga", a: TARDITS, Cl. (dir), pp. 249-264.
- POPESCU, Alexandru (1980) "Elemente continuitate Geto-Dace în cultura populara româneasca" (Elements de continuitat Geto-Dácia en la cultura popular romanesa), Revista de Etnografie si Folclor, núm. 25 (2), Editora Academiei Republicii Socialiste România, Bucarest, pp. 151-165.
- POSNANSKI, M. (1983) "Introducción al final de la prehistoria en el África subsahariana", a: HGA.II, pp. 543-560.

- POTAPOV, L. P. (1962 (1) (1953)) "The Origin of the Altayans", a: MICHAEL, H.N. (Ed.), pp. 169-196.
- _____ (1962 (2) (1956)) "The Origins and Ethnic Composition of the Koybals", a: MICHAEL, H.N. (Ed.), pp. 144-168.
- POTEKHIN, I. I. (1951) "Étnicheskii sostav naseleniia Iuzhno-Afrikanskogo Soiuza" (Composició ètnica de la població de la Unió Sudafricana). Sovietskaia Ètnografiia, núm. 4, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moscou, Leningrad, pp. 101-115.
- _____ (1953) "Étnicheskii i klassovyi sostav naseleniia Zolotogo Berega" (Composició ètnica i de classe de la població de la Costa d'Or). Sovietskaia Ètnografiia, núm. 3, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moscou, Leningrad, pp. 112-133.
- _____ (1958) "The Formation of Nations in Africa". Marxism Today, 2, 10.
- POUILLON, Jean (1964) "La structure du pouvoir chez les Hadjeraï (Tchad)". L'Homme, IV (3), Mouton & Co., Paris, La Haia, pp. 18-70.
- POUILLON, Jean; MARANDA, Pierre (1970) Échanges et communications, mélanges offerts à Claude Lévi-Strauss à l'occasion de son 60 anniversaire. Mouton, Den Haag, Paris.
- POUILLON, Jean (1975) Fétiches sans fétichisme. Maspéro, Paris.
- _____ (1980) "Structure and Structuralism", a: GELLNER, E. (Ed.), pp. 275-282.
- POUJOL, Catherine (1997) "Cosaques contre Kazakhs: nationalismes, identités et territoire au Kazakhstan", Hérodote, núm. 80, La Découverte, Paris, pp. 124-143.
- POULTON, Hugh (1993) "The Hungarians, Croats, Slovaks, Romanians, and Rusyns/Ukrainians of the Vojvodina". a: Minorities in Central and Eastern Europe, Minority Rights Group, Londres, pp. 27-31.
- POURTIER, Roland (1983) "Nommer l'espace. I. émergence de l'État territorial en Afrique Noire", L'Espace Géographique, núm. 4, Doin, Paris, pp. 293-304.

- _____ (1986) "La dialectique du vide: densité de population et pratiques foncières en Afrique centrale forestière", Politique Africaine, núm. 21, Karthala, Paris, pp. 10-20.
- _____ (1987) "Encadrement territorial et production de la Nation (Quelques propositions illustrées par l'exemple du Gabon)", a: TERRAY, E. (Dir.), pp. 341-359.
- _____ (1992) "Zaire: l'unité compromise d'un 'sous-continent' à la dérive". Hérodote, núm. 65-66, La Découverte, Paris, pp. 264-288.
- _____ (1993) "Afrique occidentale", a: LACOSTE, Y. (dir.), pp. 79-81.
- POWER, Daniel (1999 (1)) "Introduction. I. Frontiers: Terms, Concepts, and the Historians of Medieval and Early Modern Europe", a: POWER, D., STANDEN, N. (Eds), pp. 1-12.
- _____ (1999 (2)) "French and Norman Frontiers in the Central Middle Ages", a: POWER, D., STANDEN, N. (Eds.), pp. 105-127.
- PRAT, Joan (1987 (1984)) La mitologia i la seva interpretació. Els llibres de la Frontera, Barcelona.
- PRAT, Joan (et alii) (1991) Antropología de los pueblos de España. Taurus, Madrid.
- PRED, Allan (1997) "Re-Presenting the Extended Moment of Danger: A Mediation on Hypermodernity, Identity and the Montage Form", a: BENKO, G.; STROHMAYER, U. (Dirs.), pp. 117-140.
- PRESCOTT, J.R.V. (1990 (1987)) Political Frontiers and Boundaries. Unwin Hyman, Londres, Boston, Sidney, Wellington.
- PRÉVÉLAKIS, Georges (1996) "Les réseaux des diasporas", "Les espaces de la diaspora hellénique et le territoire de l'Etat grec", a: PRÉVÉLAKIS, G. (Dir.) Les réseaux de diasporas Κυπριακό Κέντρο Μελετών (Centre Xipriota de Recerca), Nicòsia, pp. 29-35, 53-68.
- _____ (1999) "La querella bizantina sobre Macedonia", a: ALBIÑANA, A. (Ed.), pp. 196-199.
- PRÉVÉLAKIS, Maria (1996) "L'Orthodoxie comme lien culturel", a: PRÉVÉLAKIS, G. (Dir.), pp. 215-222.

- PRIGOGINE, Ilya; STENGERS, I. (1988 (1978)) "Neptunianos y vulcanianos", a: PRIGOGINE, I. ¿Tan sólo una ilusión? Una exploración del caos al orden, Tusquets, Barcelona, pp. 99-120.
- PRIGOGINE, Ilya (1992) "El redescubrimiento del tiempo", Archipiélago, Ed. Archipiélago, Barcelona, núm. 10-11, pp. 69-83.
- PRINS, A. H. J. (1952) The Coastal tribes of the North-Eastern Bantu (Pokomo, Nyika, Teita), International African Institute, Londres.
- _____ (1961) The Swahili-Speaking Peoples of Zanzibar and the East African Coast (Arabs, Shirazi and Swahili), International African Institute, Londres.
- PRIOUL, Christian (1995) " 'La pierre du diable' témoignage Gbaya-Kara sur le diamant centrafricain (1967-1970)", a: CLAVAL, P., SINGARAVELOU (dirs.), pp. 337-362.
- PRITSAK, Omeljan (1983) "The Slavs and the Avars", a: Gli Slavi Occidentali e Meridionali nell'Alto Medioevo. Tomo Primo, Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, XXX, Spoleto, pp. 353-432.
- PROSS, Harry (1980 (1974)) Estructura simbólica del poder, Gustavo Gili, Barcelona.
- PROVANSAL, Danielle (1990) "Ethnie, ethnicité: quelques aspects conceptuels", Studia Africana, núm. 1, Centre d'Estudis Africans, Barcelona, pp. 69-73.
- PRUNIER, Gérard (1986) "L'espace ougandais: esquisse d'écologie politique", Hérodote, 46, La Découverte, Paris, pp. 68-82.
- _____ (1989 (1)) "Évolution des critères de définition ethnique en Ouganda (Du XVI siècle à la fin de l'ère coloniale)", a: CHRÉTIEN, PRUNIER (dirs.), pp. 201-213.
- PRUNIER, Gérard; CHRÉTIEN, Jean Pierre (dirs.) (1989) Les ethnies ont une histoire, Karthala, Paris.
- _____ (1989 (2)) "Le Sud-Soudan depuis l'indépendance (1956-1989)", a: LAVERGNE, M. (Dir.), pp. 381-433.

- _____ (1990) "La vision soviétique de la révolution éthiopienne ou les limites politiques de l'anthropologie", Cahiers du Monde russe et soviétique, XXXI (2-3), EHESS, Paris, pp. 413- 428.
- _____ (1994) "Histoire et ethnicité dans le conflit de Sud-Sudan", Studia Africana, núm. 5, Centre d'Estudis Africans, Barcelona, pp. 133- 144.
- PUIG VENTURA, Marissa (1990) Los europeos y el oro de África Oriental (Antiguo Zimbabwe), Sendai Ediciones, L'Hospitalet de Llobregat.
- PUIGSERVER I ROIG, Sebastià (1994) "Raons de viure, raons de matar: dinàmica del sacrifici entre els Gun de Porto-Novo", "La diversitat ètnica i la identitat a les societats africanes", a: PUIGSERVER, S. (I.M.) (1997) Enfilant la memòria, Unipunt, Barcelona, pp. 1-21, 23-31.
- PUJADES, Juan José (1993) Etnicidad. Identidad cultural de los pueblos. Eudema, Madrid.
- _____ (1997) "D'identitats, fronteres i ciutadans: el cas dels Pirineus", Quaderns de l'Institut Català d'Antropologia, núm 11. Icària/ICA, Barcelona. pp. 109-132.
- PULAHA, Selami (1998) "On the Autochthony of Albanians in Kosova and the Postulated Massive Serb Migration at the End of the XVIIth Century". The International Journal of Albanian Studies, vol. 2, núm. 1, Department of Political Science, Columbia University, Nova York.
- PURITT, Paul (1982 (1973)) "Las relaciones tribales", a: DIARRA, F.-A. , et alii, pp. 123-135.
- PUTNAM, Hillary (1984) Raison, Verité et Histoire. Éditions de Minuit, Paris.
- QUINN, Charlotte (1968) "Niumi: A Nineteenth-Century Mandingo Kingdom", Africa, 38 (4), International African Institute, Londres, pp. 443-455.
- RABINOW, Paul (1991 (1986)) "Las representaciones son hechos sociales: modernidad y post-modernidad en la antropología", a: CLIFFORD; MARCUS (eds.), pp. 321-356.
- RACINE, Jean, RAFFESTIN, Claude (1977) "Des réponses a Michel Foucault", Hérodote, núm. 6, La Découverte, Paris, pp. 15-19.

- RACINE, Jean (1988) "Finkielkraut, ou l'occident bien temperé?", L'Espace Géographique,
 núm. 1, Doïn, Paris, pp. 51-52.
- RADCLIFFE-BROWN, A. R. (1974 (1952)) Estructura y función en la sociedad primitiva,
 Peninsula, Barcelona.
- RADVANYI, Jean (1992) "Et si la Russie, à son tour, éclatait?", Hérodote, 64, La Découverte,
 Paris, pp. 63-73.
- _____ (1997) "Molokanes et Doukhobore de Transcaucasie: la fin d'un rêve impérial?", Slovo,
Revue du CERES(Centre d'études russes, eurasiennes et sibériennes). Les slaves et le
Caucase , vol. 18-19, Publications Langues d'O, Paris, pp. 305-307.
- _____ (1999) "Les nouveaux territoires des Russes", a: BONNEMAISON, J. , et alii, Tom 2, pp.
 177-184.
- RAFFESTIN, Claude (1974) "Éléments pour une problématique des régions frontalières", L'Espace
Géographique, núm. 1, Doïn, Paris, pp. 12-18.
- _____ (1975) "Espace, temps et frontières", Cahiers de Géographie du Québec, núm. 18, Presses
 de l'Université Laval, Québec (Canada), pp. 23-24.
- _____ (1977) "Paysage et territorialité", Cahiers de Géographie du Québec, núm. 31, Presses de
 l'Université Laval, Québec (Canada), pp. 123-134.
- _____ (1978) "Du paysage à l'espace ou Les signes de la géographie", Hérodote, núm. 9, La
 Découverte, Paris, pp. 90-104.
- _____ (1980 (1)) Pour une géographie du pouvoir, Librairies techniques, Paris.
- _____ (1980 (2)) "Frontières", a: Cartes et figures de la terre, C. G. Pompidou- CCI, Paris, pp.
 412-419.
- _____; BRESSO, Mercedes (1982) "Tradition, modernité, territorialité", Cahiers de Géographie
du Québec, vol. 26, núm. 68, Les Presses de l'Université Laval, Québec (Canada), pp. 185-
 198.

- _____ (1982 (1)) "Réflexions sur *Le Parasite*", L'Espace Géographique, XI (1), Doin, Paris, pp. 15-16.
- _____ (1982 (2)) "Remarques sur les notions d'espace, de territoire et de territorialité", Espaces et Sociétés, núm. 41, L'Harmattan, Paris, pp. 167-171.
- _____ (1983 (1)) "Potere e territorialità", a: RAFFESTIN, Claude (dir.) Geografia politica : teorie per un progetto sociale., Edizioni Unicopli, Milà, pp. 63-70
- _____ (1983 (2)) "La territorialité mal aimée et/ou mal comprise ou les avatars d'une notion mal aimée et/ou mal comprise", L'Espace Géographique, XII (4), Doin, Paris, pp. 305-306.
- _____ (1984 (1)) "La diffusion", a: BAILLY, A.S. (coord.), pp. 157-161.
- _____ (1984 (2)) "Territorializzazione, deterritorializzazione, riterritorializzazione e informazione", a: TURCO, A. (Coord.), pp. 69-82.
- _____ : TURCO, A. (1984) "Épistémologie de la géographie humaine", "Espace et pouvoir", a: BAILLY, A.S. (coord.), pp. 15-22, 45-50.
- _____ (1985 (1)) "Religions, relations de pouvoir et géographie politique", Cahiers de Géographie du Québec, vol. 29, núm. 76, Les Presses de l'Université Laval, Québec (Canada), pp. 101-107.
- _____ (1985 (2)) "Marxisme et géographie politique", Cahiers de Géographie du Québec, vol. 29, núm. 77, Les Presses de l'Université Laval, Québec (Canada), pp. 271-281.
- _____ (1986) "Écogénèse territoriale et territorialité", a: AURIAC, F., BRUNET, R. (Coords.), pp. 175-185.
- _____ (1988) "Éléments pour une autre problématique en géographie politique", a: La geografía española y mundial en los años ochenta. Homenaje a D. Manuel de Terán, Universidad Complutense, Madrid, pp. 277-287.
- _____ (1990) "Human ecology and environmental policies: prospects for politics and planning", Political Geography Quarterly, vol. 9 (2), Butterworth & Co (Publishers), Guilford (Anglaterra), pp. 103-107.

- _____ (1993) "Autour de la fonction sociale de la frontière", Espaces et sociétés, núm. 70-71, l'Harmattan, Paris, pp. 157-164.
- RAISON, Jean-Pierre (1968) "La colonisation des terres neuves intertropicales", Études Rurales, núm. 31, Mouton & Co., Paris, La Haia, pp. 5-112.
- _____ (1976) "Espaces significatifs et perspectives régionales a Madagascar", L'Espace Géographique, núm. 3, Doin, Paris, pp. 189-203.
- _____ (1977) "Perception et réalisation de l'espace dans la société merina", Annales. Économies, Sociétés, Civilisations, núm. 3, Armand Colin, Paris, pp. 412-432.
- _____ (1994) "Les problèmes fonciers dans le monde rural: une confrontation surprenante mais possible", a: DUFRAUX, F., GERVAIS-LAMBONY, Ph. (Dir.), pp. 119-124.
- RAIT, M.V. (1953) "Narod Kikuiiu" (El poble Kikuyu), Sovietskaia Étnografiia, núm. 3, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moscou, Leningrad, pp. 170-175.
- RAMIANDRASOA, F. (1975) Atlas historique du peuplement de Madagascar, Université de Madagascar, Antananarivo.
- RAMÍREZ, Sagrario; TORREGROSA, José Ramón (1996) "Psicosociología de las relaciones internacionales", a: ALVARO, J. L., GARRIDO, A., TORREGROSA, J.R. (Coords.), pp. 199-218.
- RAMONEDA, Josep (1987) "Les fronteres de la por", a: COL·LEGI DE FILOSOFIA, pp. 111-133.
- RANGER, Terence (1987) "Resistencia e iniciativas africanas frente a la división y la conquista", a: HGA, VII, pp. 69-86.
- _____ (1991) "Missionaries, Migrants and the Manyika: The invention of Ethnicity in Zimbabwe", a: VAIL, L. (Ed.), pp. 118-150.
- RAPPAPORT, R. A. (1975 (1956)) "Naturaleza y antropología ecológica", a: SHAPIRO, H.L. (ed.), pp. 261-292.

- RATOKOVAO, Roland (1998) "Migrants du Nord Betsileo et Reconstruction d'Identité pendant la Période Coloniale", article mecanografiat no publicat. 14 pàgs.
- RATZEL, Friedrich (1888) Las Razas Humanas. I. Montaner y Simón, Barcelona.
- _____ (1988 (1897)) Géographie politique. Éd. Économica, París.
- RAUN, Toivo U. (1994) "Ethnic Relations and Conflict in the Baltic States", a: DUNCAN, W.; HOLMAN, G.P., Jr. (Eds.), pp. 155-182.
- RAWLS, John (1993) Political Liberalism, Columbia University Press, Nova York.
- RAYNAL, Henri (1999) "Noblesse de la finitude", revue du M.A.U.S.S.semestrelle, núm. 13. La Découverte, París, pp. 82-86.
- Recueil des textes sur l'anthropologie des lieux (1995). Laboratoire de la composition urbaine, Département urbanisme et aménagement du territoire, Faculté d'Architecture, Université Technique Nationale d'Athenes, Atenes.
- RETAILLÉ, Denis (1981) "Les isolés, l'espace et la tradition dans les Koutous (Niger oriental)", Cahiers de Géographie de Rouen, núm. 5. Université de Rouen, Institut de Géographie, 47-64.
- _____ (1995) "Ethnogéographie: naturalisation des formes socio-spatiales", a: CLAVAL, P., SINGARAVELOU (dirs.), pp. 17-38.
- RETAILLÉ, Denis; GUILLAS, Elian (1989) "Les identifications ethniques dans l'espace Sahara-Sahel. L'apport d'une géographie méridienne", a: CHRÉTIEN, PRUNIER (dirs.), Pp. 61-75.
- REVEYRAND-COULON, Odile (1995) "Del caràcter ètnicament implícit al caràcter explícit en la migració, o com s'esdevé Bassari", a: COULON, Ch., INIESTA, F. (Coord.), pp. 321-348.
- REVZIN, I.I. (1977 (1974)) "A Semiotic Approach to the Concept of the 'Large Collective'", a: LUCID, D.P. (Ed.), pp. 223-226.

- REY, Violette (1992) "Nation et État, deux structures rivales en région de semi-périphérie - le cas de l'Europe centre-orientale", a: ROUX, M. (Coord.), pp. 21-30.
- REY, Violette; VERNICOS-PAPAGEORGIOU, Sophie (1994) "Religions, nationalités et discontinuités territoriales: le cas roumain en 1992", L'Espace géographique, núm. 4, Doin, Paris, pp. 300-311.
- REYES, Román (dir.) (1988) Terminología Científico-Social. Aproximación crítica, Anthropos, Barcelona.
- _____ (dir.) (1991) Terminología Científico-Social. Aproximación crítica (anexo), Anthropos, Barcelona.
- RICHARD, Yann (1996) "Géographie religieuse et géopolitique en Biélorussie du XVIe siècle à nos jours", Annales de Géographie, núm. 588, Armand Colin, Paris, pp. 141-163.
- RICHARDS, Audrey I. (1938) "The Village Census in the Study of Culture Contact", a: MAIL-
NOWSKI, B. (et alii), pp. 46-59.
- _____ (1950) "The Bemba of Northern-Eastern Rhodesia", a: COLSON, E., GLUCKMAN, M. (Eds.), pp. 164-193.
- _____ (1981 (1940)) "O sistema político da tribo Bemba do nordeste da Rodésia", a: FORTES, M., EVANS-PRITCHARS, E.E. (Eds.), pp. 163-226.
- RICHARDS, Paul (1984) "Spatial Organization as a Theme in African Studies", Progress in Human Geography, núm. 8 (4), Edward Arnolds, Londres, pp. 551-561.
- _____ (1998 (1996)) "La zona selvática fronteriza entre Sierra Leona y Liberia: Pluviselva, diamantes y guerra", a: NUGENT, P.; ASIWAJU, A.I. (eds.), pp. 277- 296.
- RICHMOND, Anthony H. (1978) "Migration, Ethnicity and Race Relations", Ethnic and Racial Studies, 1 (1), Routledge, Londres/Nova York, pp. 1-18.
- RIVERO RECUENCO, Ángel (1998) "Territorio *versus* planificación: metáforas del desarrollo", Archipiélago, 34-35, Ed. Archipiélago, Barcelona, pp. 108-115.

- RIMBAUD, Albert (1986) "La négation de l'Éthiopie?", Hérodote, 46, La Découverte, Paris, pp. 191-206.
- RIVERA, Annamaria (1999) "Ethnie-Ethnicité", revue du M.A.U.S.S.semestrelle, núm. 13, La Découverte, Paris, pp. 43-60.
- RIVIÈRE, Claude (1995) "Représentation de l'espace dans le pèlerinage africain traditionnel", a: CLAVAL, P., SINGARAVELOU (dirs.), pp. 137-148.
- ROBERTS, Allen F. (1991) "History, Ethnicity and Change in the 'Christian Kingdom' of South-eastern Zaire", a: YAIL, L. (Ed.), pp. 193-214.
- ROBIN, Nelly (1999) "Les espaces de transit dans les migrations internationales ouest-africaines", a: BONNEMAISON, J., et alii (Dirs.), pp. 297-315.
- ROBINS, Kevin (1996) "Interrupting Identities. Turkey/Europe", a: HALL, Stuart, du GAY, Paul (eds.) Questions of Cultural Identity, Sage Publications, Londres, Thousand Oaks, Nova Delhi, pp. 61-86.
- ROCA ALVAREZ, Albert (1998) "De afrooptimismos y afropesimismos". a: Nova Africa, núm. 4, CEA, Barcelona, pp. 59-80.
- RODRIGO ALSINA, Miquel (1998) "Las estrategias identitarias: entre el *ser* y el *hacer*", Revista Cidob d'Afers Internacionals, 43-44, CIDOB, Barcelona, pp. 11-15.
- ROGIC, Veljko; ŽULJIC, Stanko (1970) Geografija Jugoslavije. Udžbenik za iv razred gimnazije., Skolka Knjiga, Zagreb.
- ROJO, Arcadio (1999) "Paradigma democrático y pensamiento tradicional". Studia Africana, núm. 10, C.F.A., Barcelona, pp. 147-201.
- ROMBI, Marie-Françoise, ALEXANDRE, Pierre (1991) "Réseaux linguistiques", a: LE GUENNEC-COPPENS, F., CAPLAN, P. (Dirs.), pp. 13-18.
- ROOSENS, Eugene (1995) "Subtle 'Primitives': Ethnic Formation among the Central Yaka of Zaire", a: DE VOS, G.; ROMANUCCI-ROSS, L. (Eds.), pp. 115-124.

RORLICH, Azade-Avse (1992-93) "Volga Tatars" a: LEVINSON, D. (ed.), pp. 399-403.

ROSE, Nikolas (1996) "Identity, Genealogy, History", a: HALL, Stuart, du GAY, Paul (eds.) Questions of Cultural Identity, Sage Publications, Londres, Thousand Oaks, Nova Delhi, pp. 128-150.

ROSIÈRE, Stéphane (1990) "Tensions ethniques en Roumanie. La Transylvanie à la croisée des chemins", Hérodote, núm. 58-59, La Découverte, Paris, pp. 284-310.

ROSPABÉ, Philippe (1999) "L'identité archaïque. De la fermeture au partage", revue du M.A. U.S.S. semestrelle, núm. 13, La Découverte, Paris, pp. 61-95.

ROSS, Jennie-Keith (1975) "Social Borders: Definitions of Diversity", Current Anthropology, 16(1), University of Chicago Press, pp. 53-72.

ROUCH, Jean (1954) Les Songhay, PUF, Paris.

ROUDOMETOF, Victor (1996) "Nationalism and Identity Politics in the Balkans: Greece and the Macedonian Question", Journal of Modern Greek Studies, 14 (2), The John's Hopkins University Press, Baltimore, pp. 253-301.

ROUX, Michel (1982) "Le Kosovo: développement régional et intégration nationale en Yougoslavie", Hérodote, núm. 25, La Découverte, Paris, pp. 10-48.

_____ (1992 (1)) Les albanais en Yougoslavie. Minorité nationale, territoire et développement, Éditions de la Maison des sciences de l'Homme, Paris.

_____ (Coord.) (1992 (2)) Nations, état et territoire en Europe de l'est et en URSS, L'Harmattan, Paris.

ROY, Olivier (1992) "Frontières et ethnies en Asie centrale", Hérodote, 64, La Découverte, Paris, pp. 169-182.

_____ (1998 (1997)) La nueva Asia Central o la fabricación de naciones, Sequitur, Madrid.

ROWELL, S.C. (1999) "The Lithuanian-Prussian Forest Frontier, c. 1422-1600", a: POWELL, D., STANDEN, N. (eds.), pp. 182-208.

- RUBERT DE VENTÓS, Xavier (1987) "Ontologia: Frontera, perill i violència", a: COL·LEGI DE FILOSOFIA, pp. 135-158.
- _____ (1999) Catalunya: de la identitat a la independència, Empúries, Barcelona.
- RUPP-EISENREICH, Britta (Comp.) (1989 (1984)) Historias de la antropología (s. XVI-XIX), Júcar, Gijón.
- _____ (1989(2)) "L'ethnicité, critère descriptif au XVII siècle: le cas de la traite danoise", a: CHRÉTIEN, PRUNIER (dirs.), pp. 49-60.
- _____ (1996) "Difusionismo", a: BONTE, P.; IZARD, M. (eds.), p. 215.
- RUPPERT, Karl; SCHAEFFER, Franz (1979) "Acercas de la concepción de la geografía social", Geo-Crítica, núm. 21, Publicacions de la Universitat de Barcelona, pp. 7-25.
- RYDER, A. F. C. (1985) "Desde Volta a Camerún", a: HGA, IV, pp. 355-371.
- RYKIEL, Zbigniew (1992) "Pour comprendre l'intégration culturelle régionale: une approche conceptuelle et l'exemple de la région de Katowice", a: ROUX, M. (Coord.), pp. 113-130.
- RYWKIN, Michael (1988) "Russian central Colonial Administration. From the *prikaz* of Kazan to the XIX Century", a: RYWKIN, M. (Ed.) Russian Colonial Expansion to 1917, Mansell Publishing Limited, Londres, Nova York.
- SABERWAL, Satish C. (1967) "Historical Notes on the Embu of Central Kenya", Journal of African History, VIII, 1, Cambridge University Press, Londres, pp. 29-38.
- SACK, Robert David (1986) Human Territoriality. Its Theory and History, Cambridge University Press.
- SADI, A. (1964 (1913)) Tarikh el Sudan, Adrien Maisonneuve, Paris.
- SADOMSKAYA, Natalya (1990) "Soviet Anthropology and Contemporary Rituals", Cahiers du Monde russe et soviétique, XXXI (2-3), EHESS, Paris, pp. 245-254.

- SAFIZADEH, Fereydoun (1998) "On Dilemmas of Identity in the Post-Soviet Republic of Azerbaijan", Caucasian Regional Studies, vol. 3 (1), Vrije Universiteit Brussel Press.
- SAHLINS, M. (1977 (1972)) Economía de la Edad de Piedra. Akal, Madrid.
- _____ (1980 (1976)) Cultura y razón práctica. Contra el utilitarismo en la teoría antropológica. Gedisa, Barcelona.
- _____ (1984 (1972)) Las sociedades tribales, Labor, Barcelona.
- SAID, Edward W. (1996 (1993)) Cultura e imperialismo, Ed. Anagrama, Barcelona.
- SAKHNO, Sergueï (1997) "Le Caucase et les Caucasiens dans le miroir de la langue russe", Slovo. Revue du CERES(Centre d'études russes, eurasiennes et sibériennes). Les slaves et le Caucase, vol. 18-19. Publications Langues d'O, Paris, pp. 309-342.
- SALAMA, P. (1983) "El Sáhara durante la antigüedad clásica", a: HGA. II, pp. 521-541.
- SALL, Ibrima (1992) "Sénégal: territoires, frontières, espaces et réseaux sociaux", CEAN. Travaux et documents, núm. 36, Institut d'Études Politiques, Université de Bordeaux I
- SALL, Ibrahima Abou (1999) "Crise identitaire ou stratégie de positionnement politique en Mauritanie. Le cas des *Fulbe Aynaabe*", a: BOURGEOIS, A. (Dir.). pp. 79-98.
- SALOMONE, Frank A. (1975) "Becoming Hausa: Ethnic Identity Change and its Implications for the Study of Ethnic Pluralism and Stratification", Africa, 45 (4), International African Institute, Londres.
- SALVADORINI, Vittorio (1991) "La tutela delle minoranze in alcune costituzioni africane. Raffronto con il caso Sardegna", a: Le minoranze e le autonomie regionali in Asia e in Africa. Raffronto con il caso Sardegna, núm. especial d'Orientalia Karalitana, Quaderni dell'Istituto di Studi Africani e Orientali, Facoltà di Scienze Politiche, Università degli Studi, Cagliari, pp. 67-79.
- SALVESTRONI, Simonetta (1985) "Nuove chiavi di lettura del reale alla luce del pensiero di Lotman e dell'epistemologia contemporanea", a: LOTMAN, I., pp. 7-46.

- SAMARY, Cathérine (1995) "Mouvante identité des Musulmans", Le Monde Diplomatique, octobre, Paris, pàg. 13.
- SÁNCHEZ, Joan-Eugeni (1981) La geografía y el espacio social del poder, Los Libros de la Frontera, Barcelona.
- SANDERS, Edith R. (1969) "The Hamitic Hypothesis: Its Origin and Functions in Time Perspective", Journal of African History, X, 4, Cambridge University Press, pp. 521-532.
- SANGUIN, André-Louis (1981) "La géographie humaniste ou l'approche phénoménologique des lieux, des paysages et des spaces", Annales de Géographie, núm. 501, Armand Colin, Paris, pp. 560-587.
- _____ (1990) "En relisant Ratzel", Annales de Géographie, núm. 55, A. Colin, Paris, pp. 579-594.
- _____ (1998) "Sarajevo avant et après le siège. Les mutations culturelles d'une capitale pluri-ethnique", Géographie et Cultures, núm. 27, L'Harmattan, Paris, pp. 41-63.
- _____, KALIBOVÁ, Kvéta (1998) "Les Hongrois de Slovaquie, problèmes ethno-frontaliers dans l'Europe médiane en mutation", Annales de Géographie, núm. 601, Armand Colin, Paris, pp. 290-317.
- SANMARTÍN, Ricardo (1993) Identidad y creación. Horizontes culturales e interpretación antropológica. Ed. Humanidades, Vilafranca del Penedès.
- SANNÉ, L.O. (1976) "Slavery, Islam and the Jakhanké People of West Africa", Africa, 46 (1), Oxford University Press, Londres, pp. 80-92.
- SANTAMARÍA, Antonio (1986) "Las fuerzas armadas y la formación del Estado en África", África Internacional, Núm. 1, 2ª Etapa, IEPALA, Madrid, pp. 85-94.
- SANTAMARÍA, Yves (1995) "L'État-Nation. Histoire d'un modèle", a: AMSELLE, J.-L. (et alii), pp. 27-38.
- SAPIR, Edward (1991 (1921)) El lenguaje. Introducción al estudio del habla, FCE, México.

- SATAVA, Leos (1993) "The Lusatian Sorbs in Eastern Germany", a: Minorities in Central and Eastern Europe, Minority Rights Group, Londres, pp. 32-33.
- SAUTTER, Gilles (1968) "La région traditionnelle en Afrique tropicale", a: Régionalisation et Développement, CNRS, Paris, pp. 65-107.
- _____ (1979) "Le paysage comme connaissance", Hérodote, núm. 16, La Découverte, Paris, pp. 40-67.
- _____ (1982) "Parcours d'un Géographe: des Paysages aux Ethnies, de la Brousse à la Ville, de l'Afrique au Monde", Pluriel, Paris, pp. 41-50.
- SCHAEFER, Fred K. (1980 (1953)) Excepcionalismo en geografía, Ediciones de la Universidad de Barcelona, Barcelona.
- SCHAMLOGLU, Uli (1992-93) "Nogays", a: LEVINSON, D. (Ed.), pp. 286-290.
- SCHAPER, I. (1952) The Ethnic Composition of the Tswana Tribes, The London School of Economics and Political Science, Londres.
- _____ (1953) The Tswana, International African Institute, Londres.
- _____ (1981 (1940)) "A organização política dos Ngwato do protectorado da Bechualândia", a: FORTES, M., EVANS-PRITCHARD, E.E. (Eds.), pp. 117-161.
- SCHUBIN, Muriel D. (1975) "When is an Ethnic Group? Ecology and Class Structure in Northern Greece", Ethnology, XIV(1), University of Pittsburgh Press, pp. 83-97.
- SCHULER, Max (1928 (1913)) Nature et formes de la sympathie, Payot, Paris.
- SCHERER, J. H. (1962) "Le Buha", a: Les anciens royaumes de la zone interlacustrine méridionale (Rwanda, Burundi, Buha), International African Institute, Londres, pp. 173-223.
- SCHLEE, Günther (1999) "Nomades et État au nord du Kenya", a: BOURGEOIS, A. (Dir.), pp. 219-239.

- SCHMIDT, Heike (1998 (1996)) "Amor y reconciliación en las comunidades forzosas: Las zonas fronterizas en la guerra de liberación de Zimbabwe", a: NUGENT, P.; ASIWAJU, A.I. (eds.), pp. 251-276.
- SCHNORE, Leo F. (1958) "Social Morphology and Human Ecology", The American Journal of Sociology, LXIII (6), The University of Chicago Press, pp. 620-634.
- SCHREIBER, Thomas (1978) L'Albanie. Évolution politique, économique et sociale. La Documentation Française, Paris.
- SCHULTZ, Emily A. (1984) "From Pagan to Pullo: Ethnic Identity Change in Northern Cameroon", Africa, 54 (1), International African Institute, Londres, pp. 46-64.
- SCHÜLTZ, Joseph (1992) "Le problème des nations en Transylvanie", a: ROUX, M. (Coord.), pp. 163-173.
- SCHUTTE, Gerhard (1989) "Afrikaner Historiography and the Decline of Apartheid: ethnic self-reconstruction in times of crisis", a: TONKIN, E. (et alii.), pp. 216-231.
- SCHÜTZ, Alfred, LUCKMANN, Thomas (1977 (1973)) Las estructuras del mundo de la vida. Amorrortu, Buenos Aires.
- SCHWARTZ, Lee (1991) "URSS Nationality Redistribution by Republic, 1979-1989: From Published Results of the 1989 All-Union Census". Soviet Geography, vol. XXXII (?), American Geographical Society, Nova York, pp. 209-248.
- SCHWARTZ, Theodore (1995) "Cultural Totemism: Ethnic Identity, Primitive and Modern", a: DEVOS, G. ; ROMANUCCI-ROSS, L. (Eds.), pp. 48-72.
- SCHYBOLL, Achim (1992-93) "Khevsur". a: LEVINSON, D. (Ed.), pp. 193-197.
- SEKOU BAMBA, Mohammed; GONNIN, Gilbert (1989) "Dynamique historique de deux ethnies de Côte d'Ivoire", a: CHRÉTIEN, PRUNIER (dirs.), pp. 159-176.
- SÉKOU TOURÉ, Ahmed (s.d.) L'Afrique et la révolution. Présence Africaine, Paris.
- SELIGMAN, C. G. (1939 (1930)) Races of Africa, Thornton Butterworth Limited, Londres.

- SENGHOR, Léopold Sedar (1972 (1967)) Los fundamentos de la africanidad. Negritud y arabitud
Zero, Bilbao.
- SEREQUEBERHAN, Tsenay (1994) The Hermeneutics of African Philosophy. Horizon and
Discourse, Routledge, Londres.
- SERGEEV, V.M. (1991) "Nationalities Problems in the Soviet Union: a Crisis of Institutions or a
Crisis of Values?", Theory and Society, vol. 20 (5), University of California (Davis), Uni-
versity of Missouri (St. Louis), pp. 697-700.
- SERGEEVA, Galina (1992-93) "Tsakhurs", a: LEVINSON, D. (1992-93), pp. 364-368.
- SERRES, Michel (1980) Le parasite, Bernard Grasset, Paris.
- _____ (1981 (1977)) "Discurso y recorrido", a: LÉVI-STRAUSS, Cl. (Dir.), pp. 23-51.
- _____ (1993 (1977)) "La distribución del caos", Archipiélago, núm. 13, Ed. Archipiélago,
Barcelona, pp. 27-34.
- SHACK, William A. (1974) The Central Ethiopians. Amhara, Tigríña and Related Peoples.
International African Institute, Londres.
- SHAMANOV, Ibragim Magomedovich (1992-93) "Balkars", a: LEVINSON, D. (Ed.), pp. 51-55.
- SHANIN, Teodor (1986) "Soviet Theories of Ethnicity: The Case of a Missing Term". New Left
Review, núm. 160, New Left Review Ltd., Dorking, Surrey (Gran Bretanya), pp. 113-122.
- _____ (1989) " Ethnicity in the Soviet Union: Analytical Perceptions and Political Strate-
gies", Comparative Studies in Society and History, 31 (3), Cambridge University Press, pp.
409-424.
- SHAPIRO, H. L. (ed.) (1975 (1956)) Hombre, cultura y sociedad, FCE, Mèxic.
- SHEDDICK, V.G.J. (1953) The Southern Sotho, International African Institute, Londres.
- SHEFFER, Gabi (1996) "Whither the study of ethnic diasporas? Some theoretical, definitional,
analytical and comparative considerations", a: PRÉVÉLAKIS, G. (Dir.), pp. 37-46.

- SHEPPERSON, George (1966) "The Jumbe of Kota Kota and some Aspects of the History of Islam in British Central Africa", a: LEWIS, I.M. (Ed.), pp. 193-205.
- SHERIFF, Abdul M. H. (1983) "La costa del África oriental y su papel en el comercio marítimo", a: HGA. II, pp. 561-576.
- SHEVCHENKO, Iu. Iu. (1999) Teoria etnichnosti, teoriia etnosa i teoriia etnogeneza. ili fenomen L'va Nikolaevicha Gumileva (Teoria de l'etnicitat, teoria de l'etnos i teoria de l'etnogenezi, o el fenomen de Lev Nikolaevich Gumilev). Muzei antropologii i etnografii imeni Petra Velikogo, Sant Petersburg.
- SHIELDS, Rob (1997) "Spatial Stress and Resistance: Social Meanings of Spatialization", a: BENKO, G.; STROHMAYER, U. (Dir.), pp. 186-202.
- SHILS, E. (1957) "Primordial, personal, sacred, and civil ties". British Journal of Sociology, 8 (2). British Sociological Association, Londres, pp. 130-145.
- SHIMKIN, Demitri B. (1990) "Siberian Ethnography. A Current Assessment", Cahiers du Monde russe et soviétique, XXXI (2-3), EHESS, Paris, pp. 317-326.
- SHISHMAREV, V. F. (1952) "Romanskije jazyki iugo-vostochnoi Evropy i natsional'nyi jazyk moldavskoi SSR" (Les llengües romàniques de l'Europa sud-oriental i la llengua nacional de la República Socialista Soviètica de Moldàvia), Voprosy Jazykoznanija, 1. Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moscou, pp. 80-106.
- SHORE, Cris (1994) "Etnicidad, xenofobia y fronteras", Historia y fuente oral, núm 12, Publicacions de la Universitat de Barcelona, pp. 31-41.
- SICÉ, A. (1944) "Notes sur les groupements ethniques en Afrique Équatoriale Française", Africa, XIV (8), Oxford University Press/Geoffrey Cumberlege, Londres, pp. 454-458.
- SÍK, Endre (1962) Histoire de l'Afrique Noire. Tome I, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SILLS, David L. (Dir.) (1975 (1964)) Enciclopedia Internacional de las Ciencias Sociales, Aguilar, Madrid.

- SILVANO, Filomena (1995) "Paysage et revendication spatiale", a: Ανθρωπολογία του χώρου, pp. 166-174.
- SILVERMAN, Carol (1992-93) "Pomaks", a: LEVINSON, D. (ed.), pp. 204-205.
- SIMIONESCU, Paul (1969) "Cartografierea- sistem de reprezentare a fenomenelor corelate- in unele discipline sociale" (El treball cartogràfic - sistema de representació dels fenòmens interrelacionats dins d'algunes disciplines socials), Revista de Etnografia si Folclor, Tom. 14, núm. 6, Editura Academiei Republicii Socialiste România, Bucarest, 461-478.
- _____ (1970) "Isograma etnologica-un nou concept de determinare cartografica", Revista de Etnografie si Folclor, tom. 15, núm. 4, Editura Academiei Republicii Socialiste România, Bucarest, pp. 335-342.
- SIMMEL, Georg (1905) "A Contribution to the Sociology of Religion", American Journal of Sociology, XI (3), University of Chicago Press, pp. 359-376.
- _____ (1977 (1900)) Filosofia del dinero, Centro de Estudios Constitucionales, Madrid.
- _____ ((1988) (1908)) Sociologia (2 vol.), Ed. 62, Barcelona.
- SIMMONS, William S. (1979) "Islamic Conversion and Social Change in a Senegalese Village", Ethnology, XVIII, 4, University of Pittsburgh Press, pp. 303-323.
- SINGLETON, Michaël (1999) "De l'absolument relatif au relativement absolu", revue du M.A. - U.S.S.semestrelle, núm. 13, La Découverte, Paris, pp. 184-200.
- SIVIGNON, Michel (1994) "L'ethnicité en Europe centrale et orientale", a: DUFAUX, F., GERVAIS-LAMBONY, Ph. (Dir.), pp. 85-59.
- SKALNÍK, Peter (1969) "African Studies in Czechoslovakia: Achievements and Perspectives", African Studies Bulletin, XII (2), Board of Trustees of Boston University, pp. 213-222.
- _____ (1978) "Early States in the Voltaic Basin", a: CLAESSEN, SKALNÍK (eds.) pp. 469-494.

- _____ (1988) "Union Soviétique-Afrique du Sud, les théories de l'ethnos", Cahiers d'études africaines, XXVIII (2), 110, Mouton & Cia, Paris, 157-176.
- _____ (1990) "Soviet *Emografia* and the National(ities) Question", Cahiers du Monde russe et soviétique, XXXI (2-3), EHESS, Paris, pp. 183-192.
- SKREIJA, Andris (1992-93) "Laz", a: LEVINSON, D. (Ed.), pp. 238-241.
- SLATER, David (1997) "Geopolitics and the Postmodern: Issues of Knowledge, Difference and North-South Relations", a: BENKO, G.; STROHMAYER, U. (Dir.), pp. 324-343.
- SLOWE, Peter (1990) Geography and Political Power., Routledge, Londres, Nova York.
- SMADJA, Elisabeth (1995) "Genèses d'espaces: les itinéraires", a: Ανθρωπολογία του χώρου, pp. 260-272.
- SMITH, Anthony D. (1976 (1971)) Las teorías del nacionalismo, Península, Barcelona.
- _____ (1986) The Ethnic Origins of Nations., Basil Blackwell, Oxford.
- _____ (1991) National Identity, Penguin Books, Londres.
- _____ (1994) "Tres conceptos de nación", Revista de Occidente, núm. 161, Revista de Occidente, Madrid, pp. 7-22.
- SMITH, M.G. (1964) "The beginnings of Hausa Society, A.D. 1000-1500", a: VANSINA, J., et alii (Eds.), pp. 339-354.
- _____ (1966) "The Jihad of Sheihu Dan Fodio: Some Problems", a: LEWIS, I.M. (Ed.), pp. 408-420.
- SMITH, Robert (1973) "Peace and Palaver: International Relations in Pre-Colonial West Africa", Journal of African History, XIV, 4, Cambridge University Press, Londres, pp. 599-622.
- SMOLUCH, Jean-Michel (1995) "Dynamique de l'espace uniéte dans les confins polono-ukrainiens" a: VINCENT, DORY, VERDIER (dirs.), pp. 91-103.

- SOBCHENKO, A. I. (1953) "Liberia", Sovietskaja Étnografiia, núm. 4, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moscou, Leningrad, pp. 95-108.
- SOJA, Edward W. (1990 (1989)) Postmodern Geographies. The Reassertion of Space in Critical Social Theory, Verso, Londres, Nova York.
- SORLIN, Irène (1990) "Aux origines de l'étude typologique et historique du folklore. L'Institut de linguistique de N. Ja. Marr et le jeune Propp", Cahiers du Monde russe et soviétique, XXXI (2-3), EHESS, Paris, pp. 275-284.
- SOROKIN, Piritim (1962) Dinámica social y cultural, Instituto de Estudios Políticos, Madrid.
- SORRE, Max (1954) Les Fondements de la géographies humaines. Tome II, Armand Colin, Paris.
- SONTAG, Susan (1999) "Pourquoi l'Europe est désemparée?", Le monde, dimecres 21 d'abril, p. 2.
- SOUTH SUDAN DIALOGUE WITH PRESIDENT NYERERE (1968), Southern Sudan Provisional Government.
- SOUTHALL, Aidan W. (1997 (1970)) "The Illusion of Tribe", a: GRINKER, R. R. ; STIRNER, Ch. B., pp. 38-51.
- SOW, Alpha Mohamed (1989) "Conflits ethniques dans un État révolutionnaire (Le cas guinéen)", a: CHRÉTIEN, PRUNIER (dirs.), pp. 387-404.
- SPAULDING, Jay (1972) "The Funj: A Reconsideration", Journal of African History, XIII (1), Cambridge University Press, pp. 39-53.
- SPENCER, Herbert (1862) First Principles, Williams & Norgate, Londres.
- SPIERBER, Dan (1978 (1974)) El simbolismo en general, Promoción Cultural, Barcelona.
- _____ (1989 (1977)) "¿Es pre-racional el pensamiento simbólico?", a: IZARD, M. i SMITH, P. (eds.), pp. 17-45.
- SPINOZA, Baruch (1975) Ética, Alianza, Madrid.

- STAHL, Ann B. (1991) "Ethnic Style and Ethnic Boundaries: A Diachronic Case Study from West-Central Ghana", Ethnohistory, 38 (3), Ethnohistory American Association, Tucson, Arizona, pp. 250-275.
- STAHL, Kathleen M. (1969) "The Chagga", a: GULLIVER, P.H. (Ed.), pp. 209-222.
- STAHL, Paul Henri (1980 (1977)) "El sí mismo y los otros", a: LÉVI-STRAUSS, Cl. (dir.), pp. 323-340.
- _____ (1998) "Les Albanais: la region tribale", Études et documents Balkaniques et Méditerranéens, 20, Paris, pp. 53-86.
- STALIN, Josip (1942 (1913)) "Marxism and the National Question", a: Marxism and the National Question. Selected Writings and Speeches. International Publishers, Nova York.
- STANDEN, Naomi (1999) "(Re)Constructing the Frontiers of Tenth-Century North China", a: POWER, D., STANDEN, N. (Eds.), pp. 55-79.
- STARY, Bruno (1998) "Rentes et ressources frontalières: le cas des échanges Ghana-Côte d'Ivoire", a: BACH, D.C. (dir.), pp. 243-255.
- STEBELSKY, Ihor (1994) "National Identity of Ukraine", a: HOOSON, D. (ed.), pp. 233-248.
- STEFANOU, Joseph, HAZOPOULOU, Alice (1995 (1)) "Approche pluridisciplinaire de l'espace. Vers une anthropologie des lieux", a: Recueil des textes sur l'anthropologie des lieux, pp. 3-29.
- _____ (1995 (2)) "Anthropologie de l'Espace", a: Recueil des textes sur l'anthropologie des lieux, pp. 30-40.
- STEFANOU, Joseph (1995) "Approches de la structure conceptuelle de l'espace", a: Recueil des textes sur l'anthropologies des lieux, pp. 127-137.
- STEFANOU, Julie (1995(1)) "Approche architecturale de l'espace", a: Recueil des textes sur l'anthropologie des lieux, pp. 55-84.

- _____ (1995 (2)) "Les limites de la ville", a: Recueil des textes sur l'anthropologie des lieux, pp. 85-108.
- STEINHARDT, Edward I. (1978) "Ankole: Pastoral Hegemony", a: CLAESSEN, SKALNIK (eds.), pp. 131-150.
- STENNING, Derrick J. (1959) Savannah Nomads. A Study of the Wodaabe Pastoral Fulani of Western Bornu Province, Northern Region, Nigeria. International African Institute/Oxford University Press, Londres, Ibadan, Accra.
- _____ (1966) "Cattle Values and Islamic Values in a Pastoral Population", a: LEWIS, I.M. (Ed.), pp. 387-398.
- STEPHENSON, Paul (1999) "The Byzantine Frontier at the Lower Danube in the Late Tenth and Eleventh Centuries", a: POWER, D., STANDEN, N. (Eds.), pp. 80-104.
- STEVENSON, R.C. (1966) "Some Aspects of the Spread of Islam in the Nuba Mountains", a: LEWIS, I.M. (Ed.), pp. 208-227.
- STOIANOVICH, Traian (1959) "The Pattern of Serbian Intellectual Evolution, 1830-1880". Comparative Studies in Society and History, Mouton & Co., La Haie, pp. 242-272.
- STOURDZE, Yves (1973) "Espace, circulation, pouvoir", L'Homme et la société, n°s 29-30. Éd. Anthropos, Paris, pp. 97-105.
- STRANJ, Pavel (1993) "Les relations entre la minorité slovène en Italie et la République de Slovénie", Espaces et Sociétés, n° 70-71, L'Harmattan, Paris, pp. 165-181.
- STRAUBE, Helmut (1975 (1964)) "Leo Frobenius", a: SILLS, D.L. (Dir.), vol. 5, pp. 43-46.
- STROIIMAYER, Ulf (1995) "Belonging: Spaces of Meandering Desire", "Forget the Deliver, or What Post are We Talking about?", a: BENKO, G.; STROIIMAYER, U. (Dir.), pp. 162-185, 383-392.
- STROUTHES, Daniel; KELERTAS, Kristina (1992-93) "Lithuanians", a: LEVINSON, D. (Ed.), pp. 248-252.

- STURTEVANT, William C. (1966) "Anthropology, History and Ethnohistory", Ethnohistory, 13 (1-2), American Society for Ethnohistory, Tucson (Arizona), pp. 1-51.
- SUBERU, Rotimi (1998) "Intégration et désintégration dans la Fédération nigériane", a: BACH, D.C. (coord.), pp. 129-141.
- SUJOLDŽIC, Anita (1992-93) "Vlachs", a: LEVINSON, D. (ed.), pp. 273-275.
- SULEIMENOV, Olzhas Omarovich (1978) "Los esclavos y Oriente", El Correo de la Unesco, agosto-setiembre, UNESCO, Madrid, pp. 28-32.
- SUNY, Ronald Grigor (1997) "Living with the Other: Conflict and Cooperation Among the Transcaucasian Peoples", Caucasian Regional Studies, vol. 2 (1), Vrije Universiteit Brussel Press.
- SURET-CANALE, Jean (1959 (1958)) Africa negra. Geografía, civilización, historia, Editorial Platina, Buenos Aires.
- _____ (1980 (1977)) "La Sénégambie a l'ère de la traite", a: SURET-CANALE, J. , Essais d'histoire africaine, Éditions sociales, Paris, pp. 97-112.
- SUTTON, J.E.G. (1979) "Towards a Less Orthodox History of Hausaland", Journal of African History, 20, 2, Cambridge University Press, Londres, pp. 179-201.
- _____ (1983) "El África oriental antes del siglo VII", a: HGA II, pp. 577-600.
- SWORD, Keith (1993) "Ethnic Poles in Ukraine, Belarus and Lithuania", a: Minorities in Central and Eastern Europe, Minority Rights Group, Londres, pp. 19-22.
- SYLLA, Assane (1978) La philosophie morale des Wolof, Sankoré, Dakar.
- SYSYN, Frank (1992) "El resurgimiento de la nación ucraniana y la mitología cosaca", Debats, Núm. 40, Ed. Alfons el Magnànim, València, pp. 113-119.
- TAFILA, Bairu (1983 (1981)) "La noción de poder en el África tradicional: el caso de Etiopía", a: AKINJOGBIN, I. A. (et alii), pp. 160- 178.

- TAIBO, Carlos (1995) Crisis y cambio en la Europa del Este. Alianza editorial, Madrid.
- TAJFEL, Henri (1981) Human Groups and Social Categories. Studies in Social Psychology. Cambridge University Press.
- TAKACH, Arthur (1996) "In Search of Ukrainian National Identity: 1840-1921", Ethnic and Racial Studies, 19 (3), Routledge, Londres/Nova York, pp. 640-659.
- TALIB, Y. A. (1992) "La diáspora africana en Asia", a: HGA, III, pp. 713-740.
- TAPIA, Stephane de (1994) "Espaces et territoires de diasporas", L'Espace géographique, 1, Doin, Paris, pp. 19-28.
- _____ (1999) "Ulus et Yurt, Millet et Vatan, territoires nomades et migrations de mots. Éléments pour une discussion de la conception turque du territoire", a: BONNEMAISON, J. . et alii, Tom 2, pp. 125-137.
- TARDITS, Claude (dir.) (1973) Contribution de la recherche ethnologique a l'histoire des civilisations du Cameroun. (2 vols.), Colloques Internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique, núm. 551, Éd. Du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris.
- _____ (1980) Le royaume Bamoun. Plon, Paris.
- TARKHAN-MOURAVI, Gia (1998) "The Georgian-Abkhazian Conflict in a Regional Context", a: COPPIETERS, Bruno; NODIA, Ghia; ANCHABADZE, Iuri (Eds.) Georgians and Abkhazians. The Search for a Peace Settlement, núm.especial de Caucasian Regional Studies, Vrije Universiteit Brussel Press.
- TAUSSIG, Michael (1993) Mimesis and Alterity: A Particular History of the Senses. Routledge, Nova York.
- TAYLOR, Raymond M. (1996) On Disciples and Sultans: Power, Authority and Society in the Nineteenth Century Mauritanian Gebla, thesis for the degree of Doctor of Philosophy of History, University of Illinois, Urbana-Champaign.
- TEMPELS, Placide (1949 (1945)) La philosophie bantoue. Présence Africaine, Paris.

- TEMPLE, Dominique (1999) "Le génocide au Rwanda: une analyse des responsabilités", revue du M.A.U.S.S.semestrelle, núm. 13, La Découverte, Paris, pp. 87-95.
- TER MINASSIAN, Anahide (1989) "La diaspora arménienne", Hérodote, núm. 53, La Découverte, Paris, pp. 123-157.
- TERESHKOVICH, Pavel (1992-93) "Belarussians", a: LEVINSON, D. (Ed.), pp. 57-62.
- TERLETSKIÍ, P. E. (1952) "Ob opyte etnicheskogo kartografirovaniia" (Sobre l'experiència de la cartografia d'ètnies), Sovietskaia Etnografiia, Izdatel'stvo Akademii Nauk, Moscou, Leningrad, pp. 92-97.
- _____ (1953) "O novom metode ènicheskogo kartografirovaniia (K voprosu o sostavlenii 'Ènicheskoi karty mira')" (Sobre el nou mètode de cartografiar ètnies - a partir de problemes en la confecció de la 'Carta d'ètnies del món'), Sovietskaia Ètnografiia, núm. 1, Izdatel'stvo Akademii Nauka, Moscou, Leningrad, pp. 26-37.
- TERRADAS, Ignasi (1988) Mal natural, mal social. Introducció a una teoria de les ciències humanes, Barcanova, Barcelona.
- TERRAY, Emmanuelle (1977 (1975)) "Clases y consciencia de clase en el reino Abnón de Gyaman", a: BLOCH, M. (Comp.), pp. 105-162.
- _____ (1987) L'État contemporain en Afrique, L'Harmattan, Paris.
- TEW, Mary (1950) Peoples of the Lake Nyasa Region, Oxford University Press /International African Institute, Londres.
- THEODORSON, George A. (Comp.) (1974) Estudios de ecología humana.1., Labor, Barcelona.
- THIBON, Christian (1994) "Les origines historiques de la violence politique au Burundi", Studia Africana, núm. 5, Centre d'Estudis Africans, Barcelona, pp. 17-36.
- THIESSE, Anne-Marie (1999) "La lenta invenció de las identidades nacionales", Le Monde Diplomatique, núm. 44, pp. 18-19.

- THOMAS, Louis-Vincent (1968) "Analyse dynamique de la parenté sénégalaise", Bulletin de l'IFAN, Dakar.
- _____ (1972) "Généralités sur l'ethnologie négro-africaine", a: POIRIER, J. (Dir.), pp. 246-357.
- _____ (1994) "Les Diola d'antan. A propos des Diola 'traditionnelles' de Basse-Casamance", a: BARBIER-WIESSER, F.G. (Coord.), pp. 71-90.
- THOMPSON, James T. (1982) "Le processus juridique, les droits fonciers et l'aménagement de l'environnement dans un canton hausaphone du Niger", a: LE BRIS, E., et alii (Comps.), pp. 169-189.
- THOMPSON, Richard H. (1989) Theories of Ethnicity. A Critical Appraisal. Greenwood Press, Nova York, Westport (Connecticut), Londres.
- THOREZ, Pierre (1992) "Nationalités et frontières dans le Caucase", a: ROUX, M. (Coord.), pp. 201-216.
- _____ (1997) "Production d'espace dans le Caucase. Recherches sur les interactions entre la population, le peuplement et le développement", Slovo. Revue du CERES (Centre d'études russes, eurasiennes et sibériennes). Les slaves et le Caucase, vol. 18-19, Publications Langues d'O. Paris, pp. 343-362.
- THURIAUX-HENNEBERT, Ariette (1964) Les Zaoué dans l'histoire du Bahr el Ghazal et de l'Équatoria. Éditions de l'Institut de Sociologie de l'Université Libre de Bruxelles.
- TJANI, Kyari (1986) "The Shuwa Arabs", a: ADAMU, M.; KIRK-GREENE, A.H.M. (eds.), pp. 62-73.
- TILLEY, Virginia (1997) "The terms of the debate: untangling language about ethnicity and ethnic movements", Ethnic and Racial Studies, 20 (3), Routledge, Londres, pp. 497-522.
- TIRYAKIAN, Edward A. (1989) "Nacionalismo, modernidad y sociología", a: PÉREZ-AGOTE, A. (ed.), pp. 143-161.

- TIZÓN GARCÍA, Jorge L. (1988 (1982)) Apuntes para una psicología basada en la relación. Hogar del Libro, Barcelona.
- TODOROV, Tzvetan (1988 (1986)) Cruce de culturas y mestizaje cultural, Júcar, Gijón.
- _____ (1989) Nous et les autres. La réflexions française sur la diversité humaine, Seuil, Paris.
- TOKAREV, S. A. , CHEBOKSAROV, N. N. (1951) "Metodologija ètnogeneticheskikh issledovanií na materiale ètnografii v svete rabot I. B. Stalina po voprosam iazikoznaniia" (La metodologia dels estudis etnogenètics sobre materials etnogràfics a la llum dels treballs d'I. V. Stalin sobre qüestions lingüístiques), Sovietskaia Ètnografiia, núm. 4, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moscou, Leningrad, pp. 7-26.
- TONKIN, Elizabeth; MCDONALD, Maryon; CHAPMAN, Malcolm (eds.) (1989) History and Ethnicity, Routledge, Londres, Nova York.
- TÖNNIES, Ferdinand (1984 (1887)) Comunitat i associació, Edicions 62, Barcelona.
- TOMASIC, D. (1946) "The Structure of Balkan Society". The American Journal of Sociology, LII (2), The University of Chicago Press, pp. 132-140.
- TOMILOV, A.A. (1992-93) "Siberian Tatars", a: LEVINSON, D. (ed.), pp. 340-342.
- TOSSI, Maurizio (1996) "Dalla tribù all'Imperio: riflessioni sul Caucaso, le steppe ed i meccanismi dell'evoluzione sociale alla luce dei dati archeologici", a: Il Caucaso: cerniera fra culture dal Mediterraneo alla Persia (secoli IV-XI). Tomo Primo. Settimane di Studio del CentroItaliano di Studi sull'Alto Medioevo, XLIII, Spoleto, pp. 247-273.
- TOUCHARD, Jean (et alii)(1981 (1961)) Historia de las ideas políticas, Tecnos, Madrid.
- TOULABOR, Comi (1992) "L'art du faible", a: BAYART, J.F., et alii, pp. 109-145.
- TOUMARKINE, Alexandre (1996 (1)) "La diaspora 'tcherkesse' en Turquie", Hérodote, núm. 81, La Découverte, Paris, pp. 151-177.
- _____ (1996 (2)) "Les identités de la société tchetchène, l'extérieur et la guerre", Hérodote, núm. 81, La Découverte, Paris, pp. 70-79.

- TOURAINÉ, Alain (1974) Pour la sociologie. Seuil, Paris.
- _____ (1991) "¿Qué es una sociedad multicultural?", Claves de razón práctica, núm. 6. Promotora General de Revistas, Madrid.
- TOUVAL, Saadia (1966) "Treaties, Borders and the Partition of Africa", Journal of African History, VII, 2, Cambridge University Press, Londres, pp. 279-294.
- TRESH, John (1998) "Heredity is an open system. Gregory Bateson as descendant and ancestor", Anthropology Today, vol. 14, núm. 6, Royal Anthropological Institute, Londres, pp. 3-6.
- TRETYAKOV, P.N. (1962 (1958)) "Volga-Oka Place Names and Some Problems of the Ethno genesis of the Finno-Ugric Peoples of the Volga Region", a: MICHAEL, H.N. (Ed.), pp. 197-206.
- TREVOR-ROPER, H. R. (1985 (1956)) Religión, reforma y cambio social. Argos/Vergara, Barcelona.
- TRÍAS, Eugenio (et alii) (1977 (1969)) Estructuralismo y marxismo. Ediciones Martínez Roca, Barcelona.
- TRIGGER, Bruce G. (1966) "The Languages of the Northern Sudan: An Historical Perspective", Journal of African History, VII (1), Cambridge University Press, pp. 19-25.
- TRIMINGHAM, J. S. (1958) Islam in West Africa. Oxford University Press.
- _____ (1964) Islam in East Africa. Oxford University Press.
- _____ (1966) "The Phases of Islamic Expansion and Islamic Culture Zones in Africa", a: LEWIS, I. M. , pp. 127-139.
- TRINCAZ, Jacqueline (1981) Colonisations et religions en Afrique Noire. L'exemple de Ziguinchor. L'Harmattan, Paris.
- TROUWBORST, Albert A. (1962) "Le Burundi", a: Les anciens royaumes de la zone interlacustrine meridionale (Rwanda, Burundi, Buha). International African Institute, Londres, pp. 115-169.

- TUBIANA, Joseph (1978) "Ethiopie: fin de l'empire ou fin de la société impériale?", Hérodote, núm. 10, La Découverte, Paris, pp. 8-25.
- TUBIANA, Marie-José (1995) "Histoire d'un *dambari*, maître des sauterelles (Dar Fumung, Dar For, Soudan), a: VINCENT, DORY, VERDIER (dirs.), pp. 235-246.
- TUITE, Kevin (1992-93) "Aghuls", "Svans", a: LEVINSON, D. (Ed.), pp. 10-11, 343-347.
- TURCO, Angelo (1982) "Regione e processo: una problematica teorica", Rivista Geografica Italiana, 89 (2), pp. 247-272.
- _____ (1984) "Lo spazio non-regionalizzato: una versione sistemica", a: TURCO, A. (Coord.) Regione e regionalizzazione, Franco Angeli Editore, Milà, pp. 83-106.
- _____ (1988) Verso una teoria geografica della complessità, Edizioni Unicopli, Milà.
- TURNER, Frederick Jackson (1960 (1893)) La frontera en la historia americana, Castilla, Madrid.
- TURNER, Victor W. (1952) The Lozi Peoples of North-Western Rhodesia, International African Institute, Londres.
- _____ (1990 (1967)) La selva de los simbolos. Aspectos del ritual ndembu, S. XIX, Madrid.
- TURNOCK, David (1988) The Making of Eastern Europe: From the Earliest Times to 1815, Routledge, Londres, Nova York.
- TURTON, E. R. (1975) "Bantu, Galla and Somali Migrations in the Horn of Africa: A Reassessment of the Juba/Tana Area", Journal of African History, XVI, 4, Cambridge University Press, pp. 519-537.
- TWADDLE, Michael (1969) "'Tribalism' in Eastern Uganda", a: GULLIVER, P.H. (Ed.), pp. 193-208.
- TYLER, Stephen A. (1975 (1969)) "Una ciencia formal", a: LLOBERA, J.R. (Comp.), pp. 317-334.
- _____ (1991 (1986)) "Etnografía postmoderna: desde el documento de lo oculto al oculto documento", a: CLIFFORD; MARCUS (eds.), pp. 183-204.

- TYMOWSKI, Michal (1990) Sociétés sans Etat et sociétés à organisation étatique en Afrique Noire pré-coloniale, Uniwersytet Warszawski Instytut Historyczny, Varsovia.
- UCHIENDU, Victor C. (1995) "The Dilemma of Ethnicity and Polity Primacy in Black Africa", a: DE VOS, G.; ROMANUCCI-ROSS, L. (Eds.), pp. 125-135.
- ULBRICH, Stefan (1999) "La creazione di una nuova cultura", Diorama Letterario, núm. 7-8, Florència, pp. 8-9.
- UNESCO (ed.) (1963) Nomades et nomadisme au Sahara, Unesco, París.
- UNESCO (ed.) (1981) La afirmación de la identidad cultural y la formación de la conciencia nacional en el África contemporánea, Serbal/UNESCO, Madrid.
- UNESCO (ed.) (1982) Historia General de África. Vol. I, Tecnos/UNESCO, Madrid.
- UNESCO (ed.) (1983) Relaciones históricas a través del Océano Índico, UNESCO/Serbal, Barcelona.
- UNESCO (ed.) (1983) Historia General de África. Vol. II, Tecnos/UNESCO, Madrid.
- _____ (1985) Historia General de África, Vol. IV, Tecnos/UNESCO, Madrid.
- _____ (1989 (1985)) Historia General de África, Vol. VII, Tecnos/UNESCO, Madrid.
- _____ (1992) Historia General de África. Vol. III, Tecnos/UNESCO, Madrid.
- URJEWICZ, Charles (1992) "De l'URSS à la CEI: le début ou la fin de la Russie?", Hérodote, 64, La Découverte, París, pp. 30-62.
- _____ (1995) "Transcaucasie. Terre, territoire et identité nationale", a: AMSELLE, J.-L., et alii, pp. 121-126.
- _____ (1997) "Géorgie: de l'annexion à l'intégration", Slovo. Revue du CERES (Centre d'études russes, eurasiennes et sibériennes). Les slaves et le Caucase, vol. 18-19, Publications Langues d'O, París, pp. 363-386.

- URVOY, Yves (1942) Petit atlas ethno-démographique du Soudan entre Sénégal et Tchad. Librairie Larose, Paris.
- USPENSKIJ, B. A. (1977 (1974)) "*Historia sub specie semioticae*", a: LUCID, D.P. (Ed.), pp. 107-115.
- VAIL, Leroy (1991) "Introduction", a: VAIL, L. (Ed.) The Creation of Tribalism in Southern Africa. University of California Press, Berkeley i Los Angeles, pp. 1-17.
- VAIL, Leroy; WHITE, Landeg (1991) "Tribalism in the Political History of Malawi", a: VAIL, L. (Ed.), pp. 151-192.
- VALDÉS, Ramón (1985-1988) "Los pueblos africanos", a: FRIGOLÉ, J. (dir.), pp. 48-223.
- VAN DEN BERGHE, Pierre (1970) Race and Ethnicity. Essays in Comparative Sociology. Basic books, Inc, Publishers, Nova York, Londres.
- _____ (1981) The Ethnic Phenomenon. Elsevier, Nova York.
- VAN DYKE, Vernon (1996) "The Individual, the State, and Ethnic Communities in Political Theory", a: KYMLICKA, Will, pp. 31-57.
- VAN GELUWE, H. (1957 (1)) Les Bira et les peuplades limitrophes. International African Institute, Londres.
- _____ (1957 (2)) Manyu-Mangutu et Balese-Mvuba. International African Institute, Londres.
- VAN GENNEP, A. (1989 (1908)) Los ritos de paso. Taurus, Madrid.
- VANSINA, Jan; MAUNY, Raymond; THOMAS, Louis-Vincent (Eds.) (1964) The Historian in Tropical Africa. International African Institute/ Oxford University Press. Londres, Ibadan, Accra.
- VANSINA, Jan (1964) Le royaume Kuba. Musée Royal de l'Afrique Centrale/Koninklijk Museum voor Midden-Afrika. Tervuren.

- _____ (1973) The Tio Kingdom of the Middle Congo, 1880-1892, International African Institute, Oxford University Press, Londres.
- _____ (1978) "The Kuba State", a: CLAESSEN, SKALNÍK (eds.), pp. 359-380.
- _____ (1982) "La tradición oral y su metodología", a: HGA, I., pp. 161-183.
- _____ (1985) "Africa Ecuatorial y Angola. Las migraciones y la aparición de los primeros estados", a: HGA, IV., pp. 573-598.
- VANT, André (1986) "À propos de l'impact du spatial sur le social", a: AURIAC, F.; BRUNET, R. (coords.), pp. 99-111.
- VARGAS-GOLARONS, Ricard de (1987) Anarquisme i alliberament nacional, El Llamp, Barcelona.
- VASIL'EV, Vladimir I. (1990) "Les sociétés traditionnelles de Sibérie du nord-ouest dans l'anthropologie soviétique", Cahiers du Monde russe et soviétique, XXXI (2-3), EHESS, Paris, pp. 333-340.
- VEHBIU, Ardian (1997) "Standard Albanian and the Gheg Renaissance: A Sociolinguistic Perspective", The International Journal of Albanian Studies, vol. 1, núm. 2, Department of Political Science, Columbia University, Nova York.
- VEIGA, Francesc (1995) La trampa balcánica. Una crisis europea de fin de siglo., Grijalbo Mondadori, Barcelona.
- _____ (1999) "Per què Kosovo? Història i mites d'un conflicte. 1912-1998", L'Avenç, núm. 233, L'Avenç, Barcelona, pp. 14-21.
- VELIKONJA, Joseph (1994) "The Quest for Slovene National Identity", a: HOOSON, D. (ed.), Pp. 249-256.
- VENTURA I OLLER, Montserrat (1994) "Etnicitat i racisme", Revista d'Etnologia de Catalunya, núm. 5, Publicacions de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, pp. 116-133.
- VERCOUTTER, HAKEM (1985) "La civilización de Napata y Meroé", a: UNESCO (ed.), vol. II, pp. 299-328.

- VERDERY, Katherine (1992-93) "Transylvanian Ethnic Groups", a: LEVINSON, D. (ed.), pp. 266-269.
- VERDIER, Raymond (1995 (1)) "Autochtonie, religion et pouvoir. Présentation de la deuxième partie", a: VINCENT, DORY, VERDIER (dirs.), pp. 143-150..
- _____ (1995 (2)) "Autochtonie, homme de la terre et bois sacré: peuple, pays et cité", a: VINCENT, DORY, VERDIER (dirs.), pp. 197-211.
- VÉRIN, Pierre (1983) "Influencias culturales y contribución africana al poblamiento de Madagascar", a: Relaciones históricas a través del Océano Índico., pp. 111-136.
- VERMEULEN, C. J. J., RUIJTER, A. de (1975) "Dominant Epistemological Presuppositions in the Use of the Cross-Cultural Survey Method", Current Anthropology, 16 (1), University of Chicago Press, pp. 29-52.
- VIDEGLA, Michel W. (1984) "Quelques aspects des frontières coloniales en pays aja, éwé et yoruba (1863-1892)", a: MEDEIROS, F. de (comp.), pp. 102-125.
- VIEILLARD-BARON, Hervé (1994) "Sarcelles: l'enracinement des diasporas sépharade et chaldéenne". L'Espace géographique, núm. 2, Doin, Paris, pp. 138-152.
- VILAR, Pierre (1980) Iniciación al vocabulario del análisis histórico. Crítica, Barcelona.
- VILLALÓN, Leonardo A. (1992) "El caso de Fatick: Estado, sociedad y religión en una nueva capital regional", Studia Africana, núm. 3, Sendai, L'Hospitalet de Llobregat, pp. 53-66
- VINCENT, Jeanne- Françoise (1975) Le Pouvoir et le Sacré chez les Hadjeray du Tchad. Éd. Anthropos, Paris.
- _____ (1995 (1)) "Le territoire et ses dieux: de la rencontre à la coexistence", a: VINCENT, DORY, VERDIER (dirs.), pp. 11-27,
- _____ (1995 (2)) " 'Renouveler le territoire'. Parcours des frontières et purification de la principauté (Mofu-Diamaré, Cameroun)", a: VINCENT, DORY, VERDIER (dirs.), pp. 337-351.

- VINCENT, Joan (1978) "Political Anthropology: Manipulative Strategies", Annual Review of Anthropology, núm. 7, Annual Reviews, Palo Alto, pp. 175-194.
- VOLKOVA, Natalia (1992-93) "Karachays", "Khinalugs", "Udis", a: LEVINSON, D. (Ed.), pp. 158-162, 197-202, 375-378.
- VOLOSINOV, Valentin Nikólaievic (1992 (1929)) El marxismo y la filosofía del lenguaje., Alianza Editorial, Madrid.
- VON UEX KÜLL, Jacob (1965) Mondes animaux et monde humain, Médiations, Paris.
- WAGNER, Günter (1981(1940)) "A organização política dos bantos do Kavirondo", a: FORTES, M., EVANS-PRITCHARD, E.F., (Eds.), pp. 346-410.
- WALLERSTEIN, Immanuel (1960) "Ethnicity and National Integration in West Africa", Cahiers d'études africaines, núm. 3, Mouton & Co., Paris, pp. 129-139.
- _____ (1984 (1974)) El Moderno Sistema Mundial, Vol. I, Siglo XXI, Madrid.
- WAMBA-DIA-WAMBA, Ernest (1992) "L'autodétermination des peuples et le statut de l'histoire", Politique africaine, núm. 46, Karthala, Paris, pp. 7-14.
- WANE, Yaya (1969) Les Toucouleur du Fouta Touro (Sénégal). Stratification sociale et structure familiale, IFAN, Dakar.
- WARMINGTON, B.H. (1983) "El periodo cartaginés", a: HGA.II, pp. 449-472.
- WEBB, James L.A., Jr. (1995) "The Evolution of the Idaw al-Hajj Commercial Diaspora", Cahiers d'Études Africaines, XXXV, núm. 138-139, Mouton & Cia., Paris, pp. 455-475.
- WEBER, Edgard (1998) "Islam y democracia", Revista Cidob d'Affers Internacionals, 43-44, CIDOB, Barcelona, pp. 85-94.
- WEBER, Max (1993 (1922)) Economía y sociedad. Esbozo de sociología comprensiva., FCE, México.

- WEDDERBURN, Agnes (1986) "The Koyam", a: ADAMU, M.; KIRK-GREENE, A.H.M. (eds.), pp. 74- 83.
- WEIGEL, Jean-Yves (1982) "Organisation foncière et opération de développement. Le cas soninké du Sénégal", a: LE BRIS, E., et alii (Comps.), pp. 315-323.
- WELLS, Peter S. (1988 (1984)) Granjas, aldeas y ciudades. Labor, Barcelona.
- WHITAKER, Ian (1972 (1968)) "Estructura tribal y política nacional en Albania (1910-1950)", a: LEWIS, I.M. (ed.), pp. 370-421.
- WHITE, Leslie (1982 (1948)) La ciencia de la cultura. Un estudio sobre el hombre y la civilización. Paidós, Buenos Aires.
- WHITE, Naomi Rosh (1978) "Ethnicity, culture and cultural pluralism", Ethnic and Racial Studies, 1 (2). Routledge, Londres, pp. 139-153.
- WIERCINSKI, Andrzej (1962) "The Racial Analysis of Human Populations in Relation to Their Ethnogenesis", Current Anthropology, 3 (1), University of Chicago Press, pp. 2-46.
- WIEVIORKA, Michel (1992 (1991)) El espacio del racismo. Paidós, Barcelona.
- _____ (1993) La démocratie à l'épreuve. Nationalisme, populisme, ethnicité. La Découverte, Paris.
- WILLIS, Roy G. (1966) The Fipa and Related Peoples of South-West Tanzania and North-East Zambia. International African Institute, Londres.
- WILSON, Godfrey (1950) "The Nyakusa of South-Western Tanganyika", a: COLSON, E., GLUCK-MAN, M. (Eds.), pp. 253-291.
- WILSON, John A. (1992 (1951)) La cultura egipcia. F. C. E., Madrid.
- WILSON, S. (1984) "Aperçu historique sur les peuples et cultures dans le Golfe du Bénin: le cas des 'Mina' d'Anécho", a: MEDEIROS, F. de (comp.), pp. 127-150.

- WILSON, Thomas M.; DONNAN, Hastings (1998) "Nation, State and Identity at International Borders", a: WILSON, Th.; DONNAN, H. (Eds.) Border Identities. Nation and State at International Frontiers, Cambridge University Press, pp. 1-30.
- WINNICOT, D. W. (1996 (1971)) Realidad y juego, Gedisa, Barcelona.
- WIRTH, Eugen (1979) "La polémica de la geografía social alemana", Geo-Crítica, núm. 22, Publicacions de la Universitat de Barcelona, pp. 6-31.
- WIRTH, Louis (1974 (1945)) "Ecología humana", a: THEODORSON, G.A., pp. 129-137.
- _____ (1988 (1938)) "El urbanismo como forma de vida", a: FERNÁNDEZ-MARTORELL, M. (comp. (2)), pp. 29-53.
- WITTEK, P. (1982 (1936)) La formation de l'Empire Ottoman, Londres.
- WIXMAN, Ronald (1992-93) "Laz", "Lezgins", a: LEVINSON, D. (Ed.), pp. 231-235, 241-243.
- WÓDZ, Jacek; WÓDZ, Kazimiera (1993) "Renaissance de l'identité locale et régionale en Haute-Silésie", Espaces et sociétés, núm. 70-71, L'Harmattan, Paris, pp. 73- 88.
- WOLF, Eric (1994 (1982)) Europa y la gente sin historia, FCE, México.
- WOLFF, Kurt H. (1958) "The Challenge of Durkheim and Simmel", The American Journal of Sociology, LXIII (6), The University of Chicago Press, pp. 590-596.
- WOLLMAN, Slavomír (1978) "Conciencia de una comunidad histórico-cultural", El Correo de la Unesco, agost-setembre, UNESCO, Madrid, pp. 54-56, 72.
- WONDJI, Christophe (1985) La côte ouest africaine du Sénégal a la Côte d'Ivoire. Géographie, sociétés, histoire. 1500-1800, L'Harmattan, Paris.
- WOOD, W. Raymond (1967) "An Archaeological Appraisal of Early European Settlements in the Senegambia", Journal of African History, VIII, 1, Cambridge University Press, Londres, pp. 39-64.

- WOODHOUSE, Charles E.; TOBIAS, Henry J. (1966) "Primordial Ties and Political Process in the Pre-Revolutionary Russia: the case of the Jewish Bund", Comparative Studies in Society and History, VIII (3), Mouton & Co., La Haia, pp. 331-360.
- WORSLEY, P. (1980 (1957)) "Introducción a la segunda edición. Consideraciones teóricas y metodológicas", a: Al son de la trompeta final, Siglo XXI, Madrid, pp. 13-87.
- WRIGHT, Marcia; LARY, Peter (1971) "Swahili Settlements in Northern Zambia and Malawi", African Historical Studies, IV (3), African Studies Center, Boston University, pp. 547-574.
- YACOB, Joseph (1994) "La diaspora assyro-chaldéene", L'Espace géographique, 1, Doin, Paris, pp. 29-37.
- _____ (1996) "De Babylone à Paris: la diaspora Assyro-Chaldéene", a: PRÉVELAKIS, G. (Dir.), pp. 173-188.
- YANEZ CASAL, Adolfo (1994) "Para uma antropologia da violencia. A sociedade contra o Estado e o Estado contra a sociedade em Moçambique" Studia Africana, núm. 5, Centre d'Estudis Africans, Barcelona, pp. 59-72.
- YERASIMOS, Stéphane (1991) "Balkans: frontières d'aujourd'hui, d'hier et de demain?", Hérodote, núm. 63, La Découverte, Paris, pp. 80-98.
- _____ (1993) "Balkans", a: LACOSTE, Y. (Dir.), pp. 244-247.
- ZAPATA, René (1988) La philosophie russe et soviétique, PUF, Paris.
- ZEKIYAN, Boghos Levon (1996) "Lo studio delle interazioni politiche e culturali tra le popolazioni della subcaucasia: alcuni problemi di metodologia e di fondo in prospettiva sincronica e diacronica", a: Il Caucaso: cerniera fra culture dal Mediterraneo alla Persia (secoli IV-XI). Tomo Primo, Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, XLIII, Spoleto, pp. 427-481.
- ZIDUEMBA, Dominique Hado (1977) "Les sources de l'histoire des frontières de l'Ouest africain", Bulletin de l'IFAN, tom 39, sère B, núm. 4, IFAN Dakar, pp. 695-835.
- ZINOVIEFF, Sofva (1992-93) "Greeks", a: LEVINSON, D. (ed.), pp. 140-144.

ZIRMUNSKIJ, V.M. (1979) Izbrannye trudy. Sravitel'noe literaturovedenie. Zapad i Vostok (Treballs escollits. Crítica literària comparada. Occident i Orient), Akademii Nauk, Leningrad.

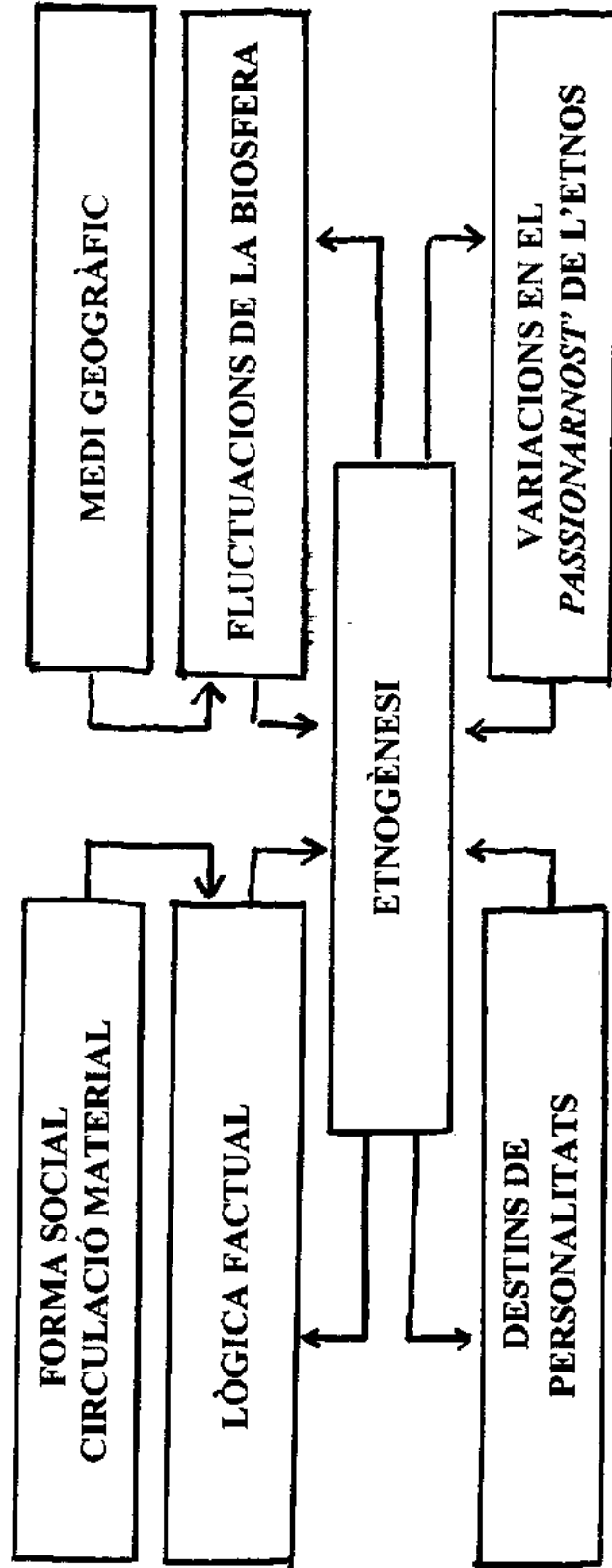
ZITELMANN, Thomas (1993) "Violence, pouvoir symbolique et mode de représentation des Oromo", Politique africaine, núm. 50, Karthala, Paris, pp. 45-58.

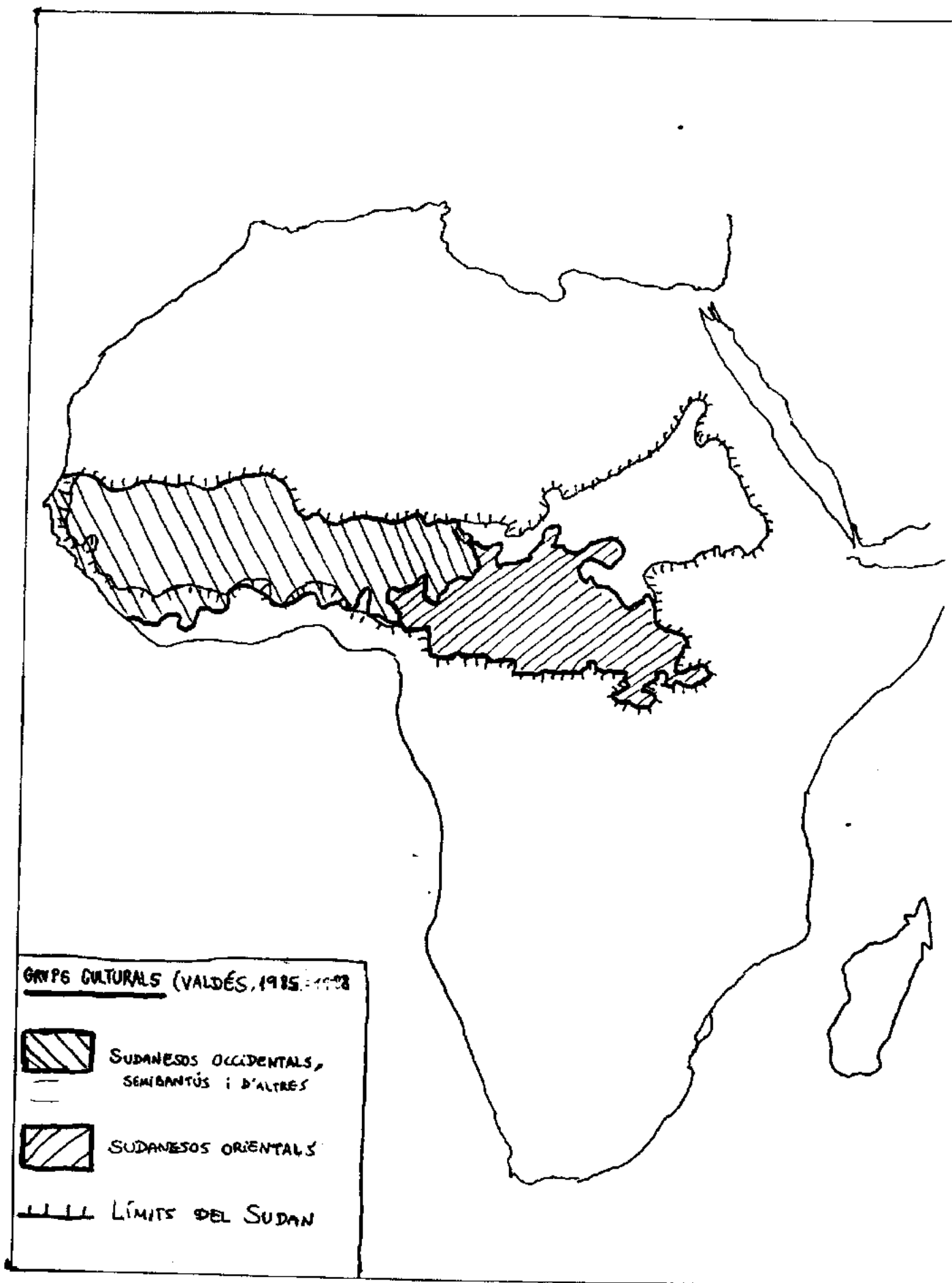
ŽIŽEK, Slavoj (1998 (1997)) "Multiculturalismo, o la lógica del capitalismo multinacional", a: JAMESON, F.; ZIZEK, S. , pp. 137-188.

ZORBAUGH, Harvey W. (1974 (1926)) "Las áreas naturales de la ciudad", a: THEODORSON, G.A. (Comp.), pp. 83-91.

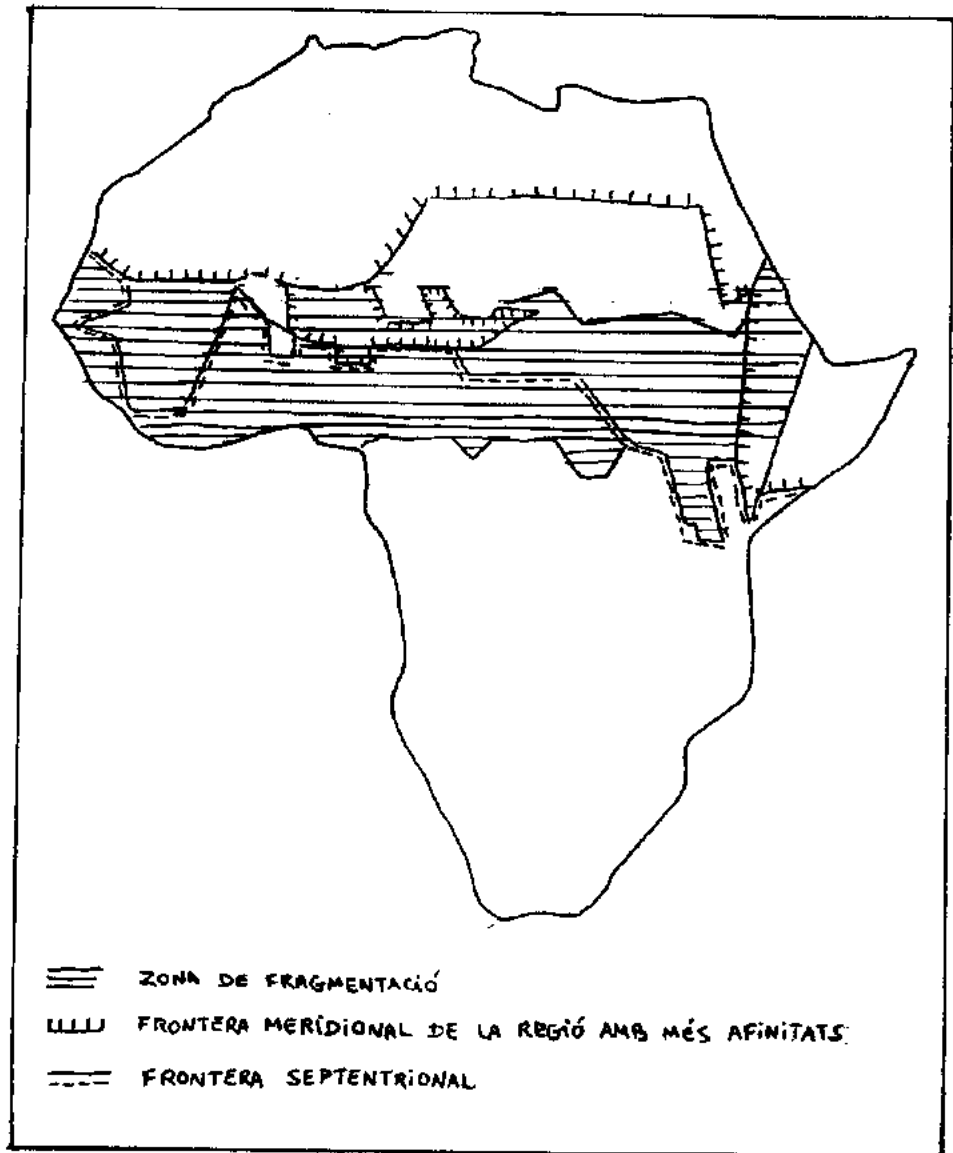
ŽUDEL, Juraj; OCOVSKY, Stefan (1992) "L'évolution de la structure résidentielle et de la situation des nationalités en Slovaquie du Sud", a: ROUX, M. (Coord.), pp. 175-183.

CARTOGRAFIA

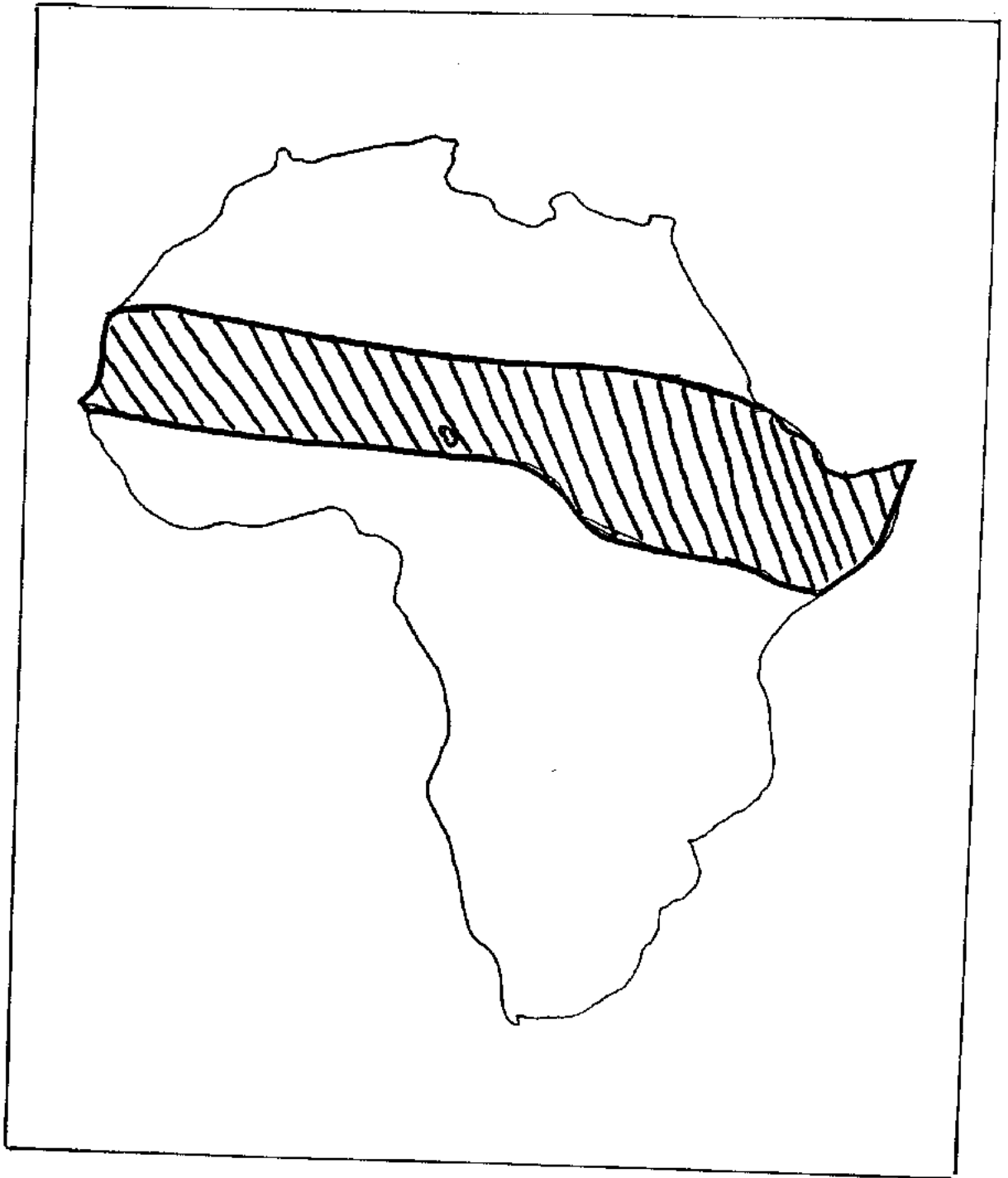

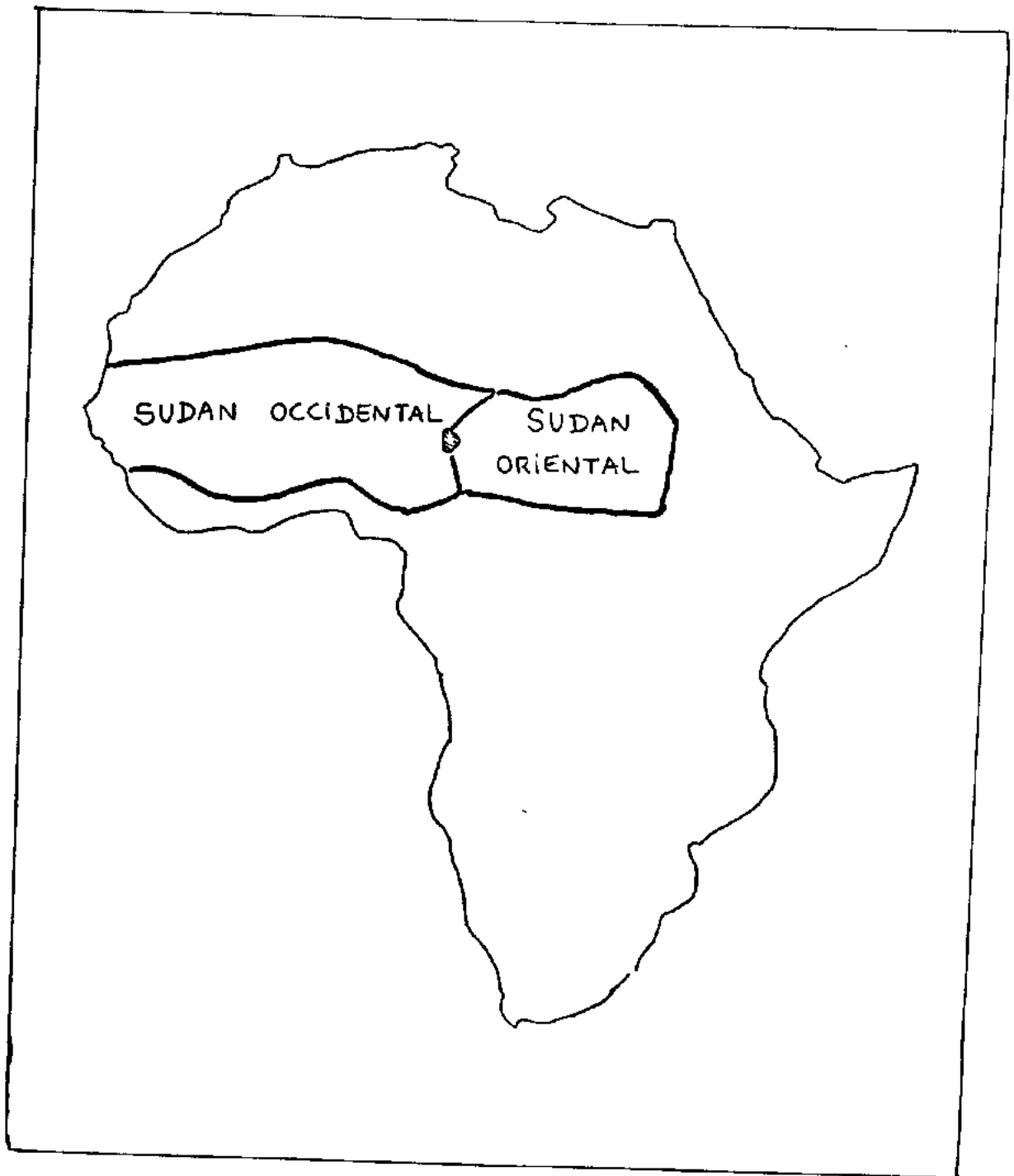

ESQUEMA EXPLICATIU DEL MAPA LINGÜÍSTIC D'ÀFRICA

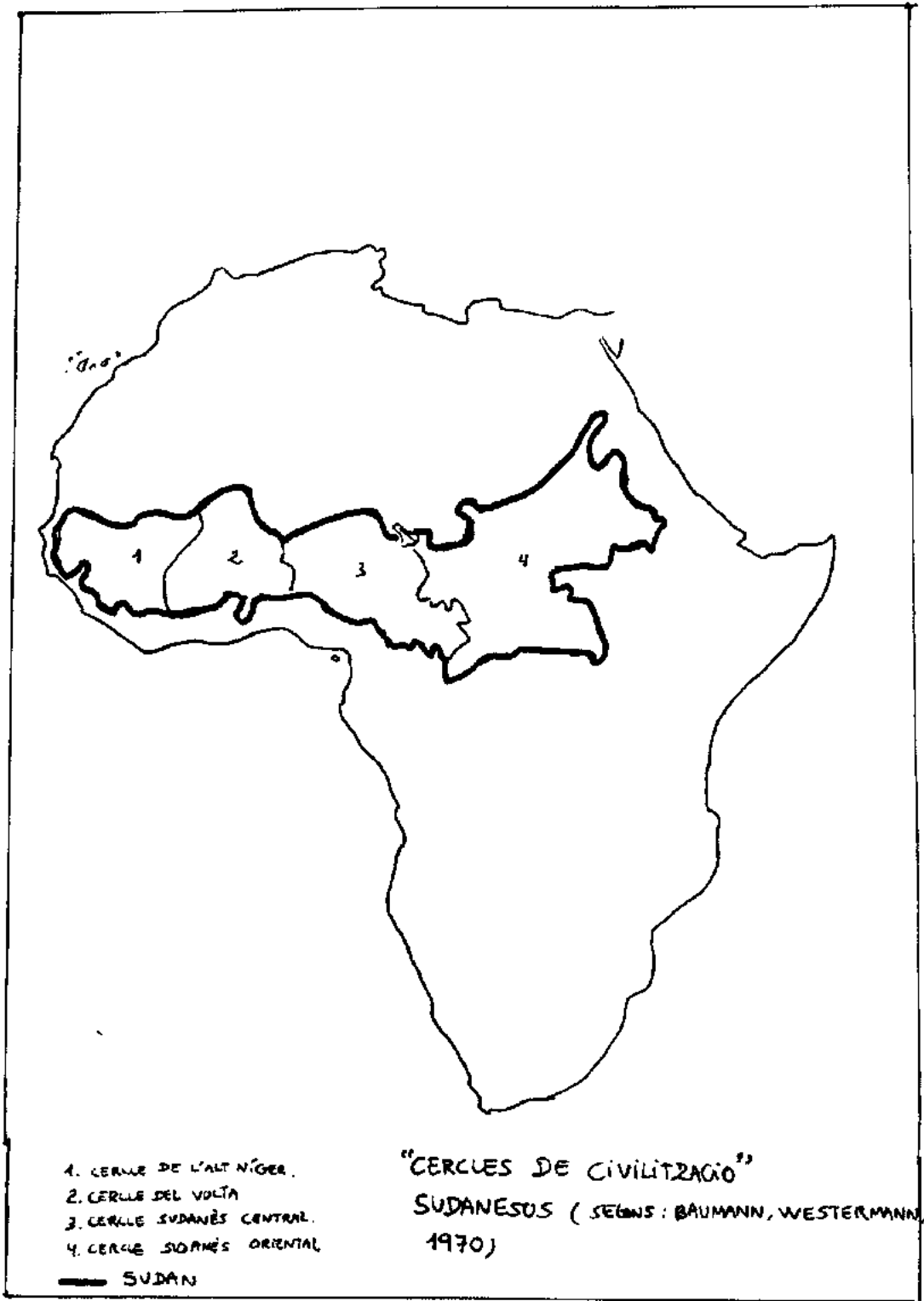
(SEGONS DALBY, 1982)

EL SAHEL (SEGONS BOURGEOT, 1999)

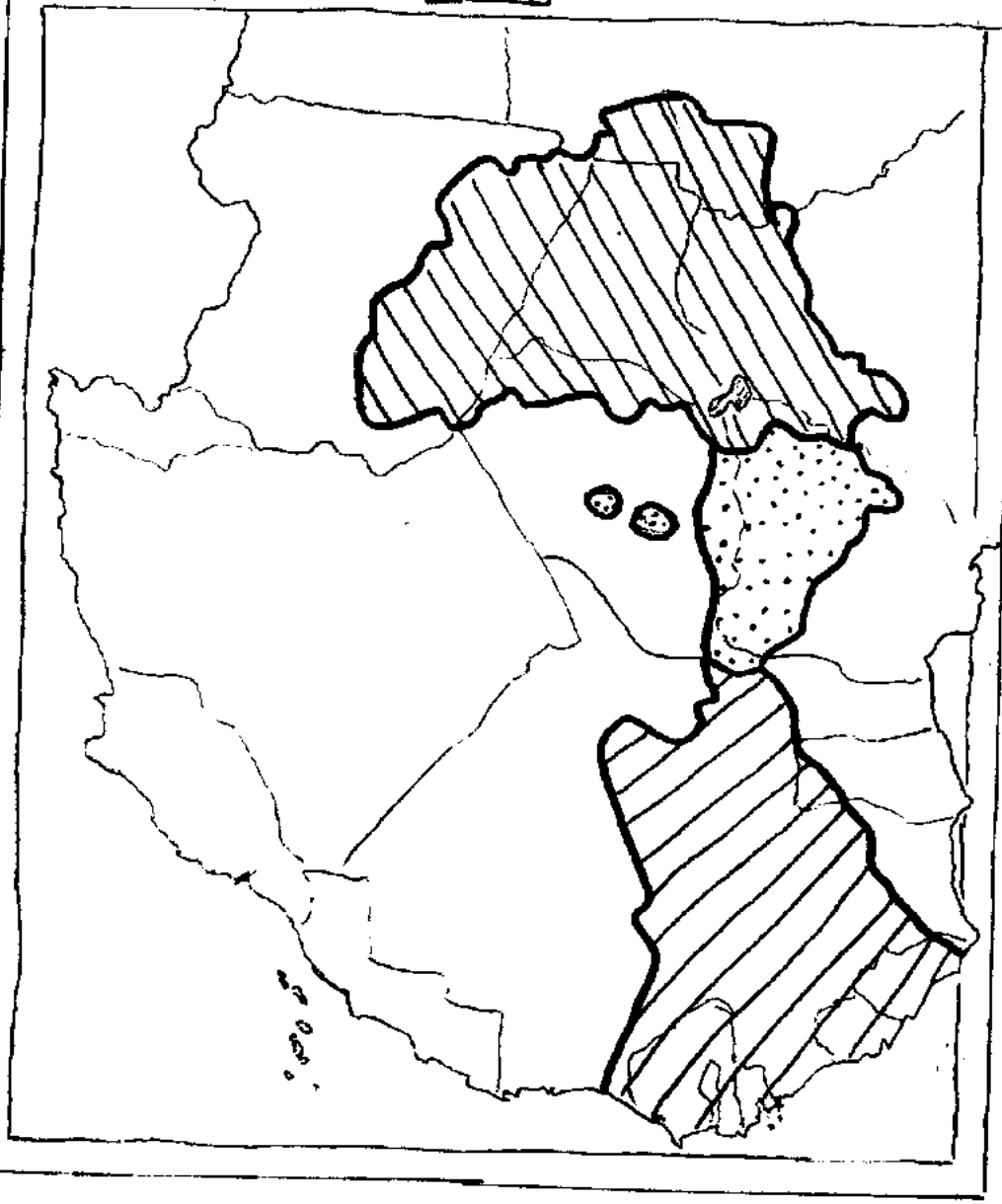
LÍMITS DEL SUDAN (SEGONS HOROWITZ, 1967)

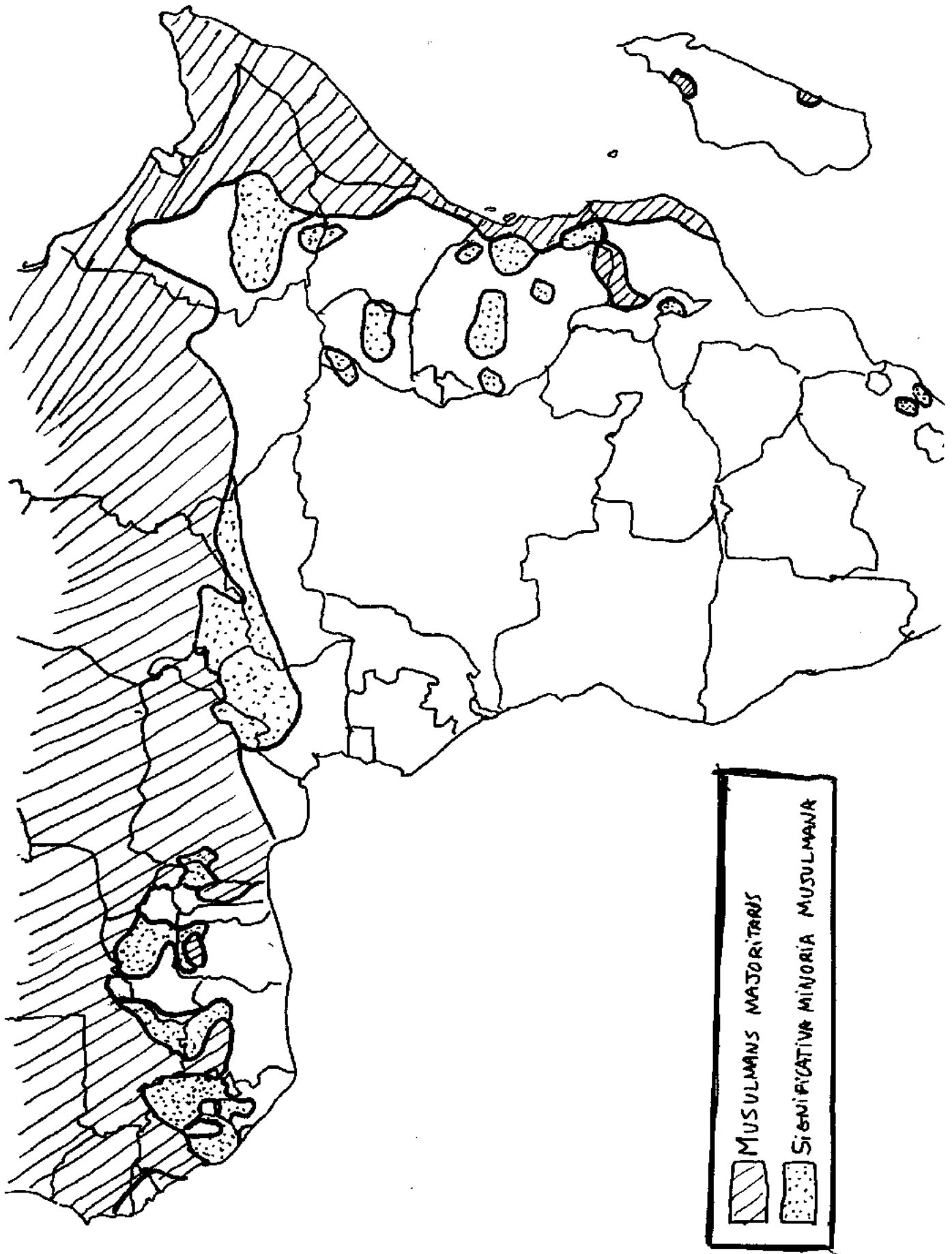

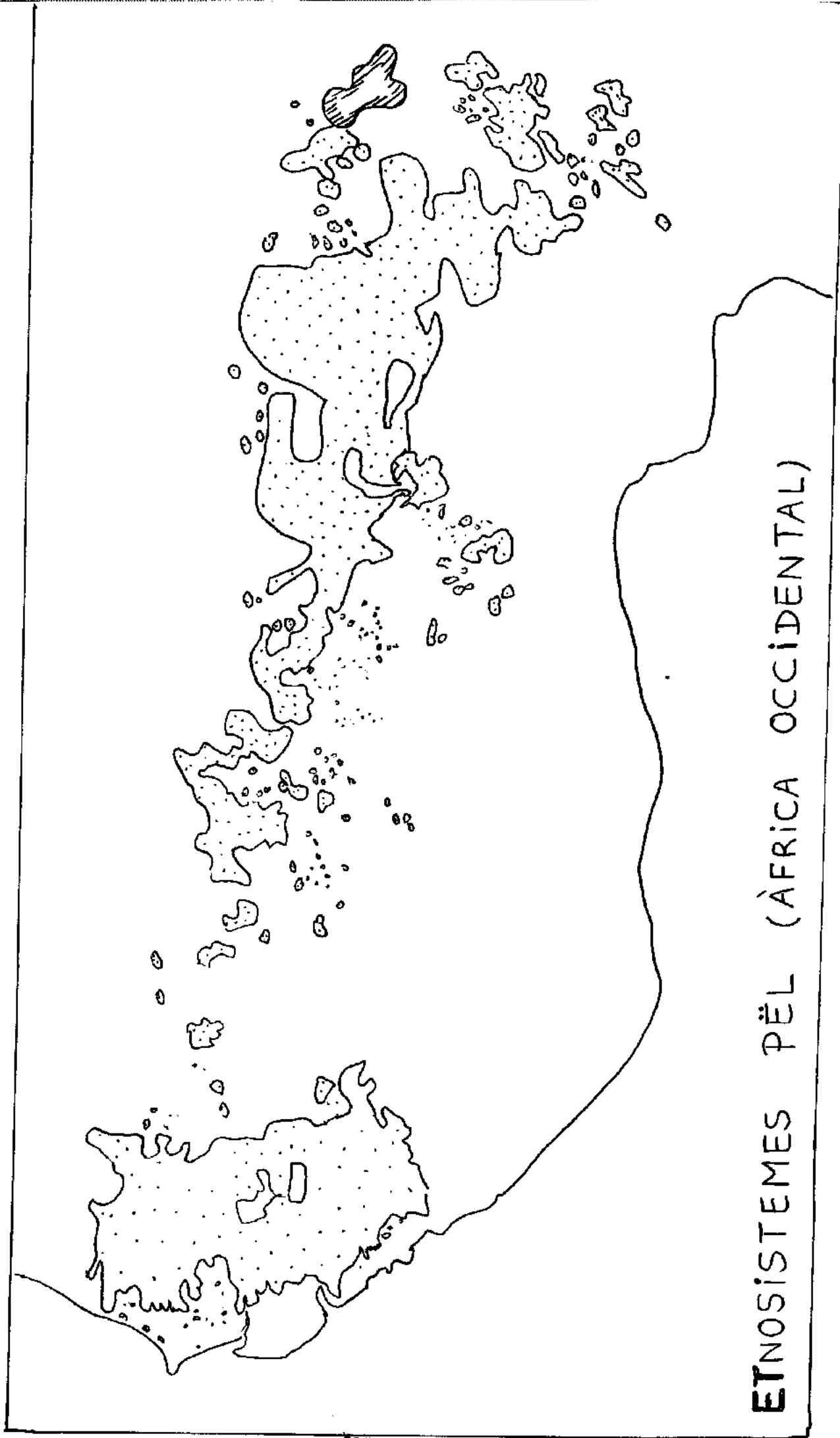
MAPA ÈTNIC DE L'ÀFRICA OCCIDENTAL

(SEGONS OL'DEROGGE, POTEKHIN,
1953)

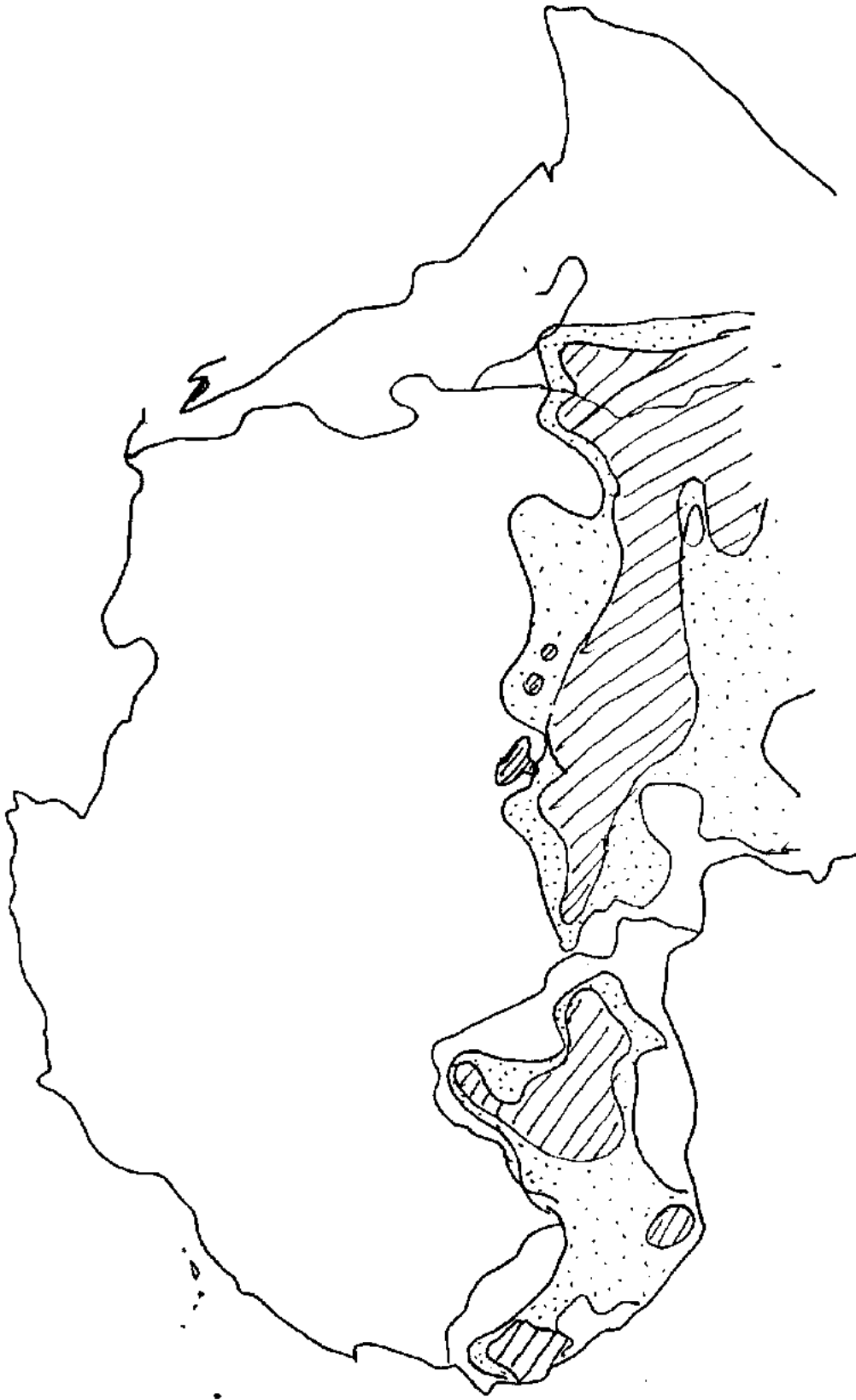
SUDANESOS OCCIDENTALS
HAUSA
SUDANESOS ORIENTALS

ETNOSISTEMES PÈL (ÀFRICA OCCIDENTAL)

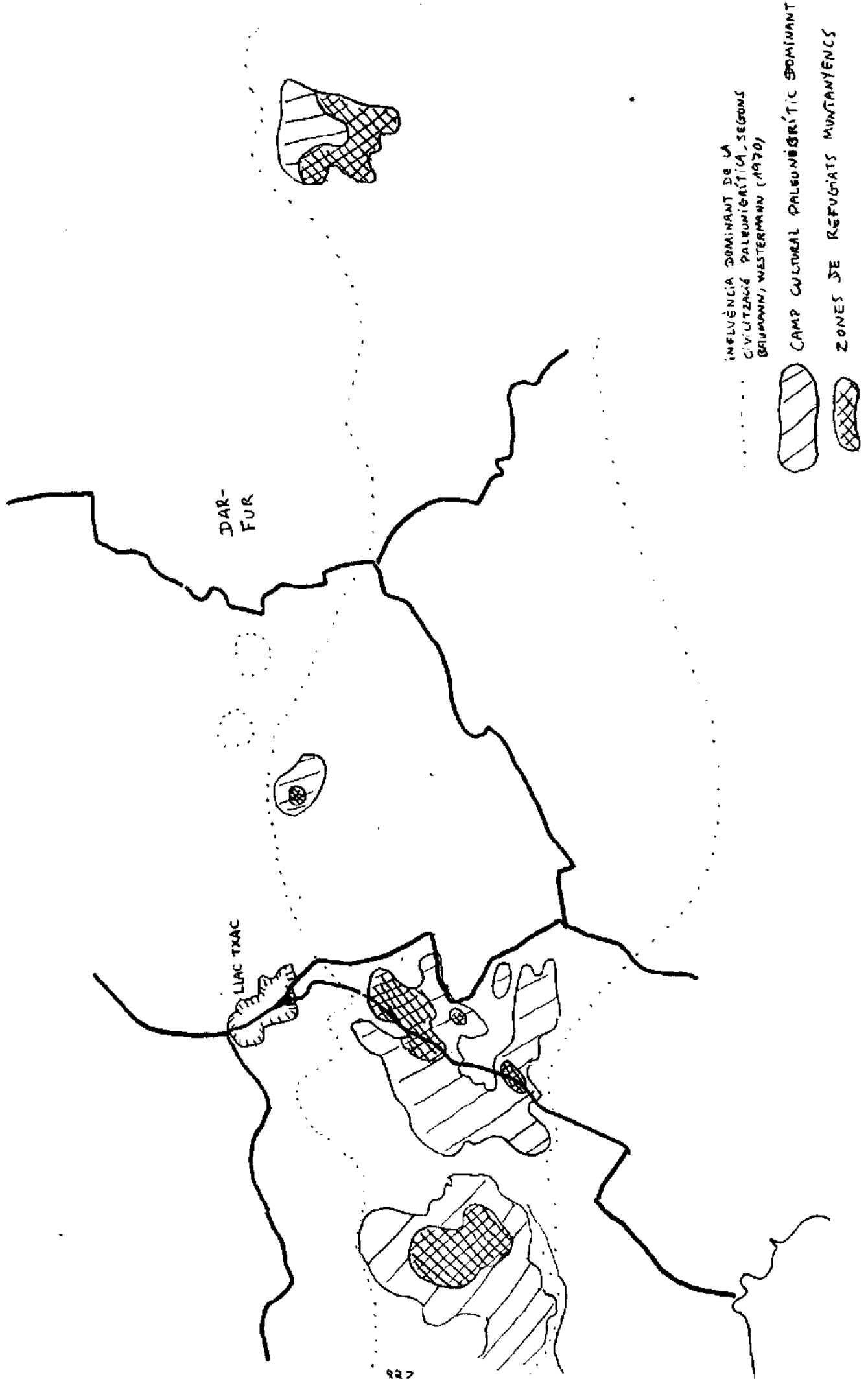

LA CIVILITZACIÓ "PALEONIGRÍTICA" (SEGONS GAUMANN, WESTERMANN, 1970)

- PREDOMINANT
- ELEMENTS IMPORTANTS

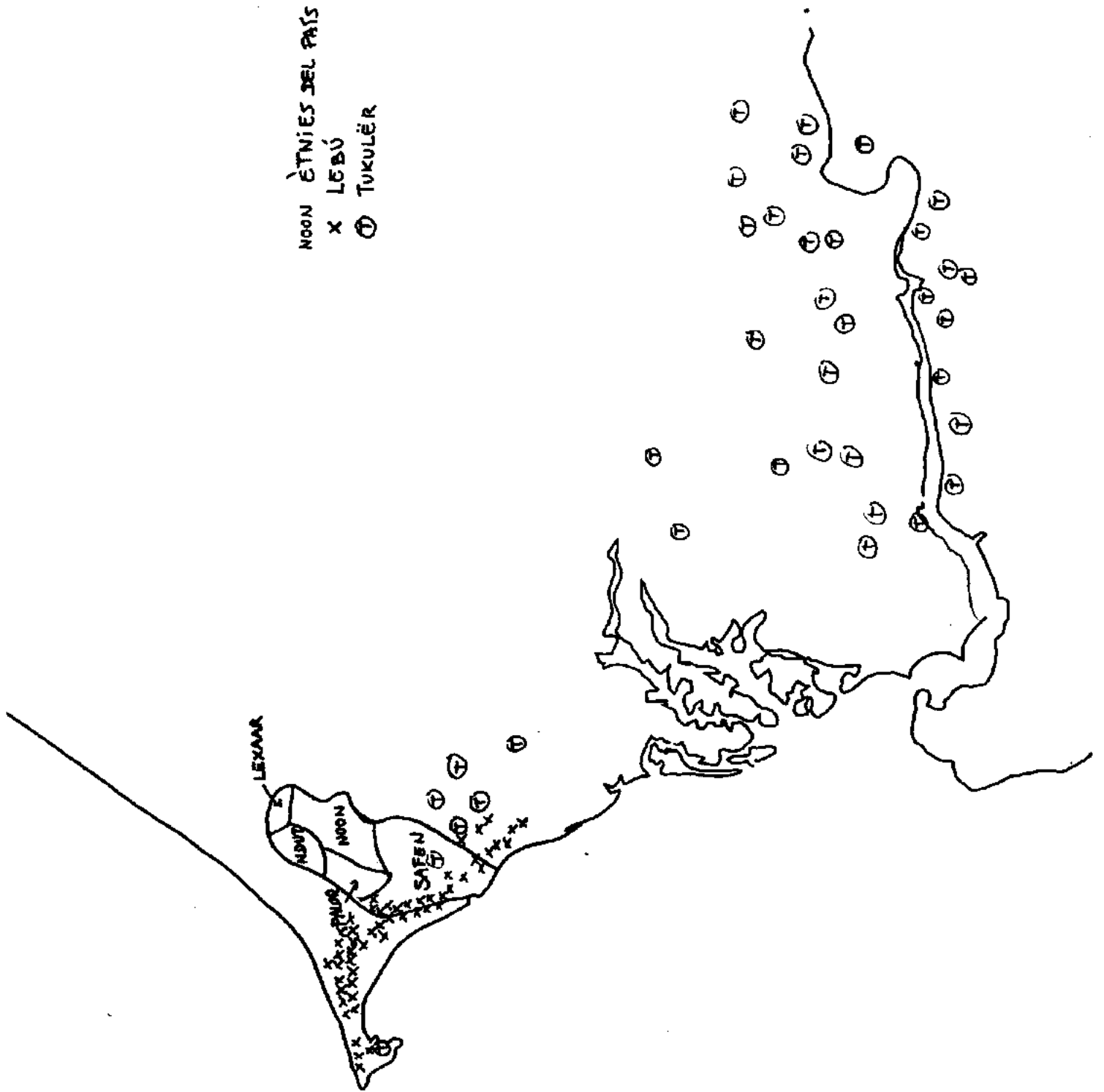

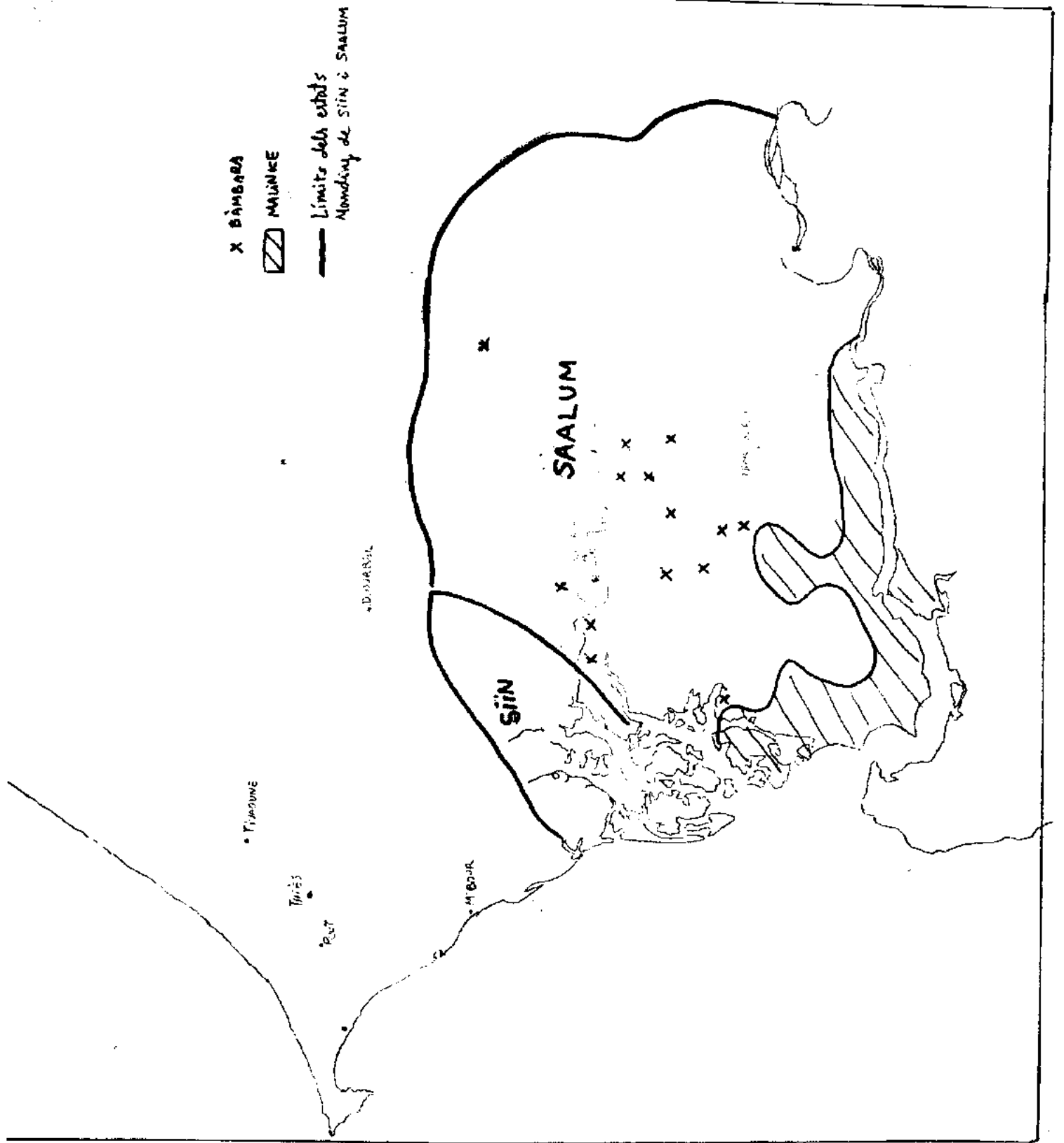
HIPÒTESI SOBRE EL POBLAMENT 'PALEONIGRÍTIC'
 (SEGONS FROELICH, 1972)

NOON ÈTNIES DEL PAÍS CANGUIN

X LEBÚ

⊕ TUKULÈR

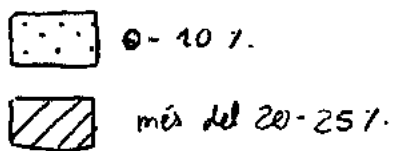

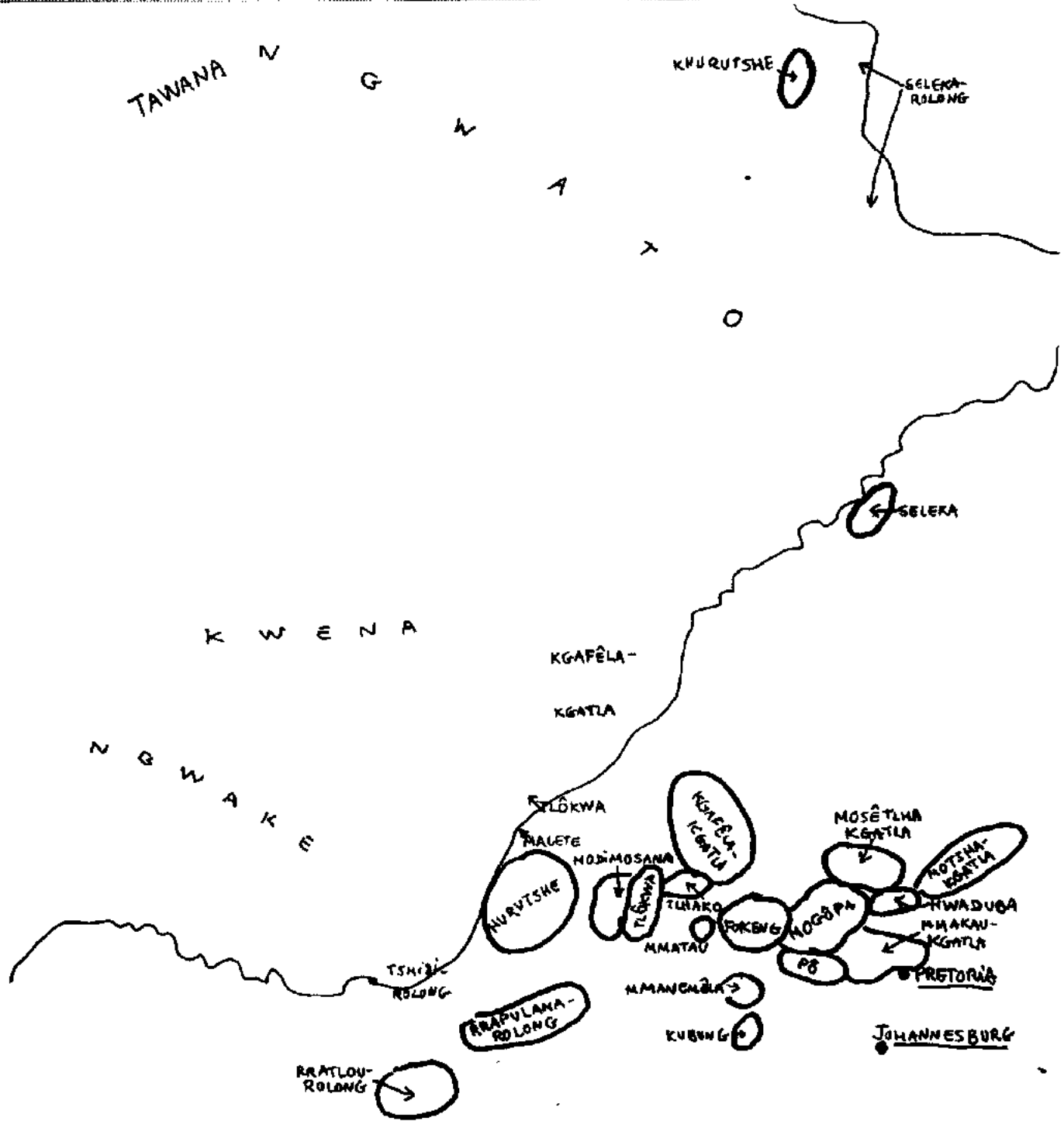
x BAMBARA

▨ MARIANNE

— Limits des états
Manding de Siin & Saalum

DAKAR
REPARTICIÓ DELS
TUKULÈR (1967)
(SEGONS: DIOP, 1967)
Densitats

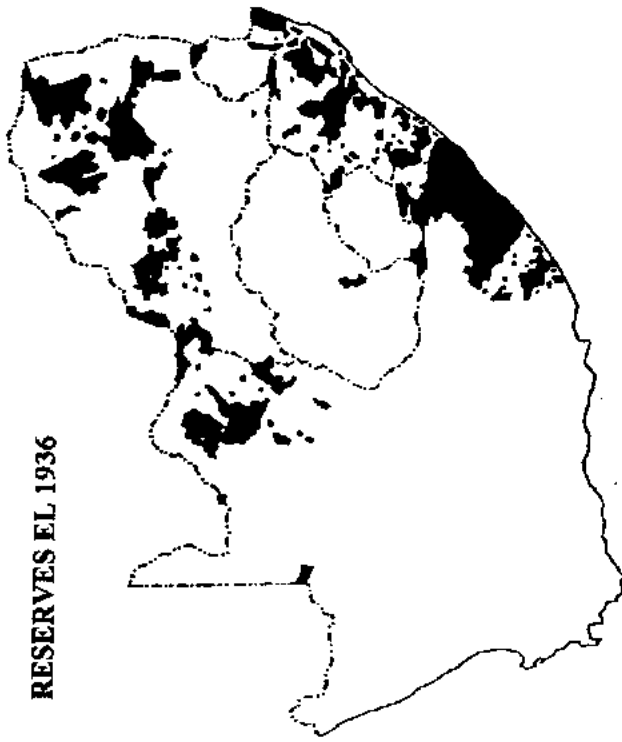
DISTRIBUCIÓ DE
LES PRINCIPALS
TRIBUS TSWANA (1935)

FRONTERES ESTADALS —
'Boundaries' Tribals —
Nom de Tulo TLÔKWA

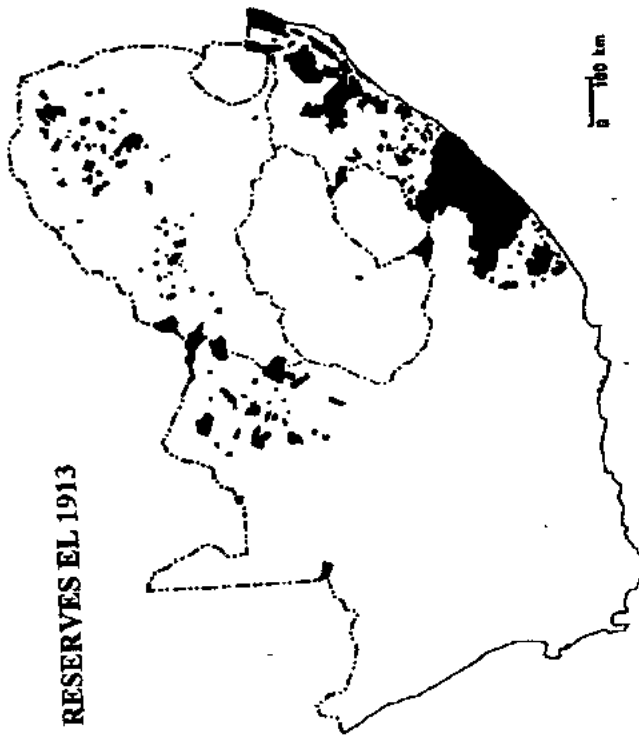
FONT: SCHAPER, 1953

BLOEMFONTEIN

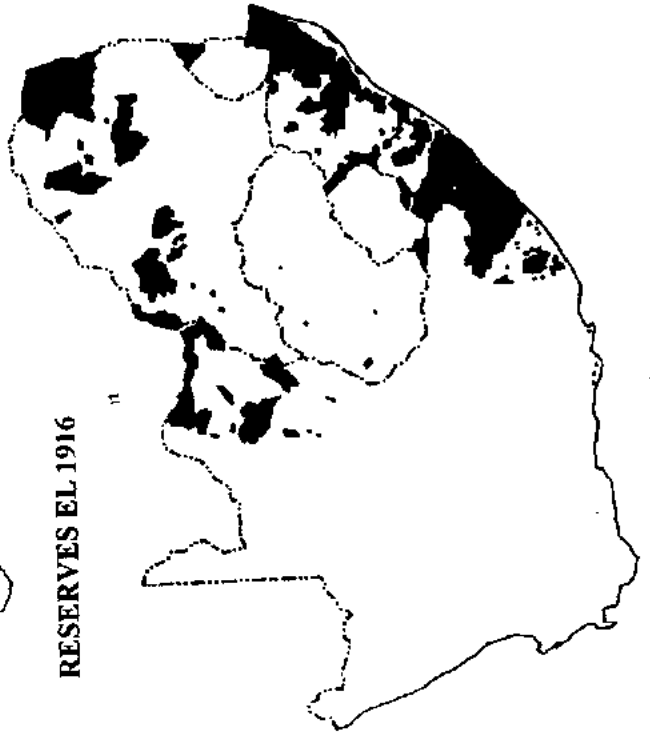
SELEKA-ROLONG

RESERVES EL 1936

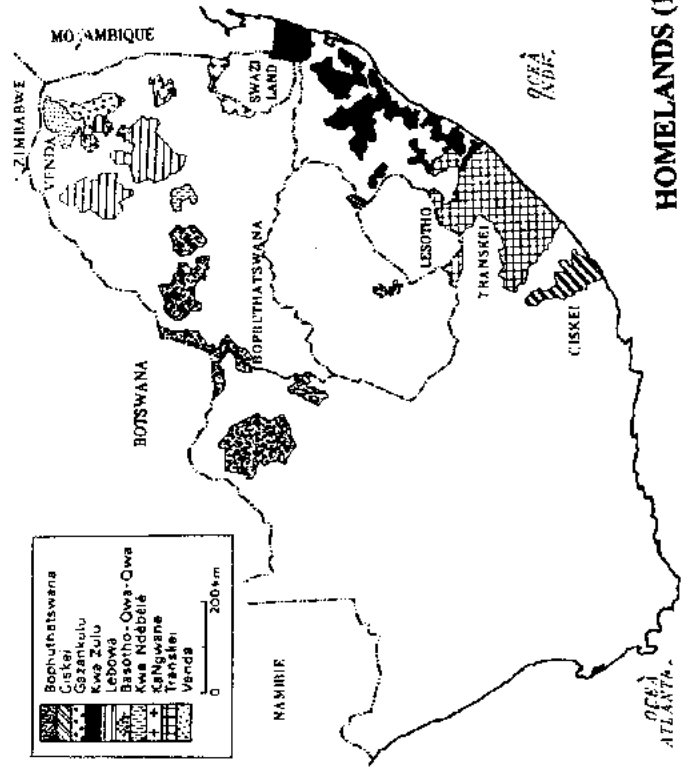

RESERVES EL 1913

RESERVES EL 1916

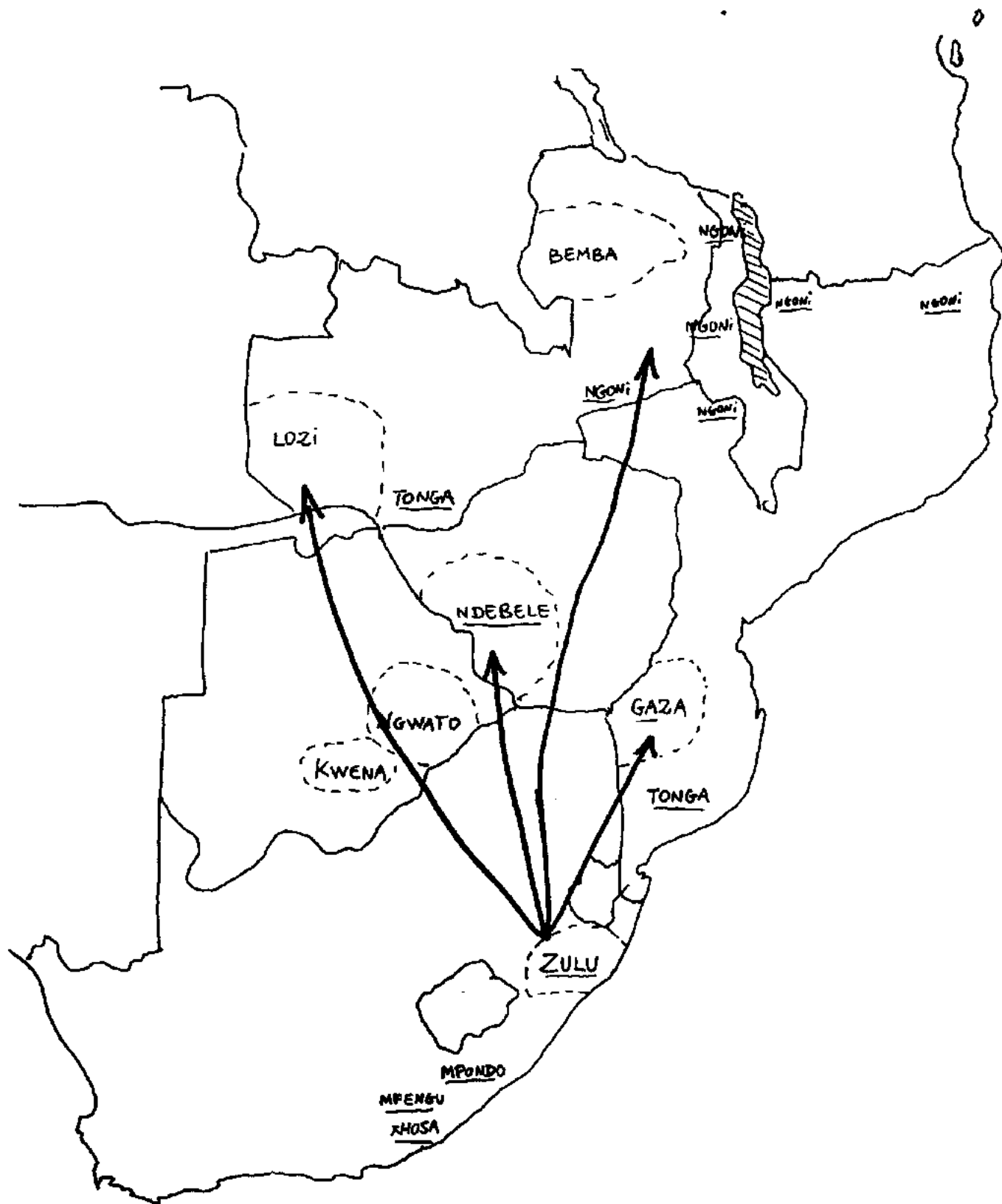
100 km

ATLANTA

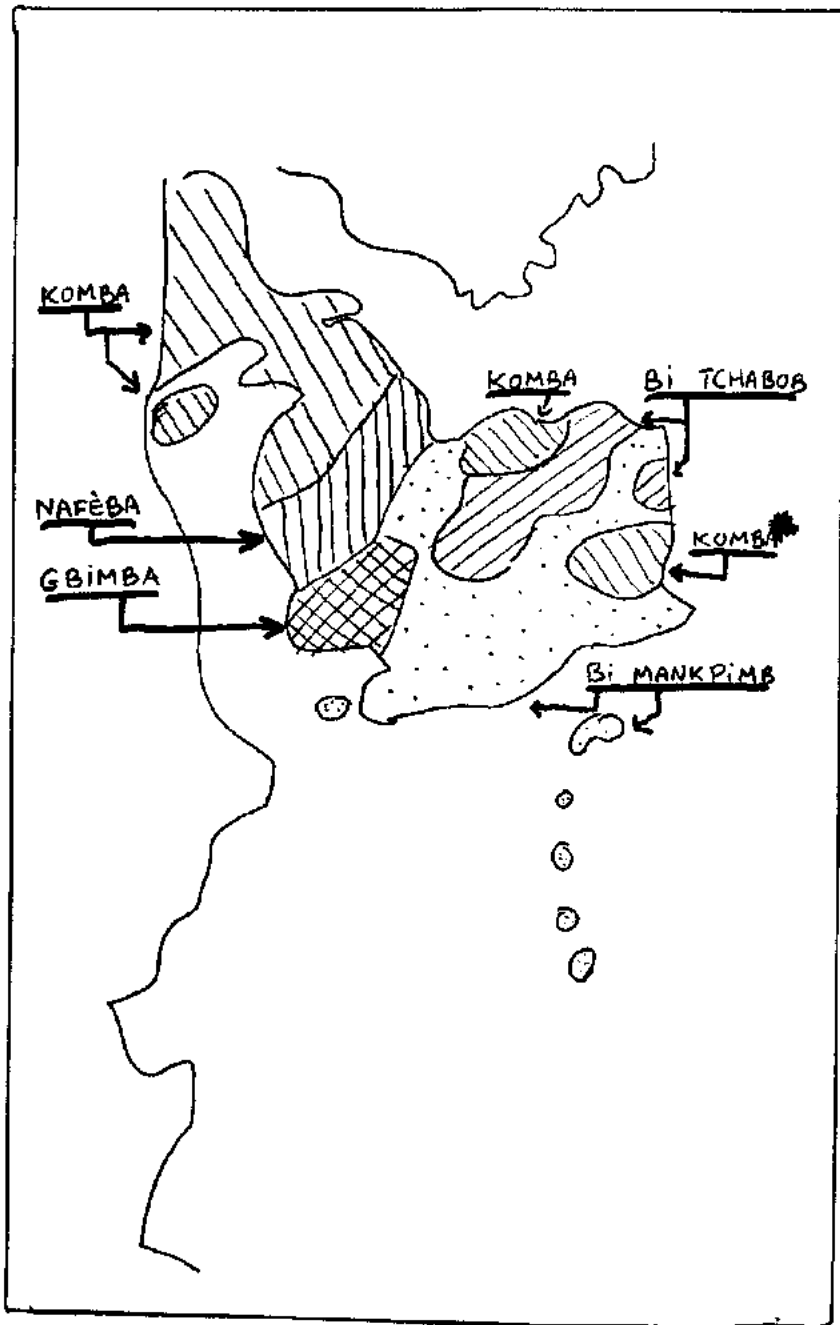
HOMELANDS (1981)

DIÀSPORA I ETNOGÈNESIS: LES MIGRACIONS NGUNI

→ PRINCIPALS MIGRACIONS
GAZA ÈTNIA NGUNI

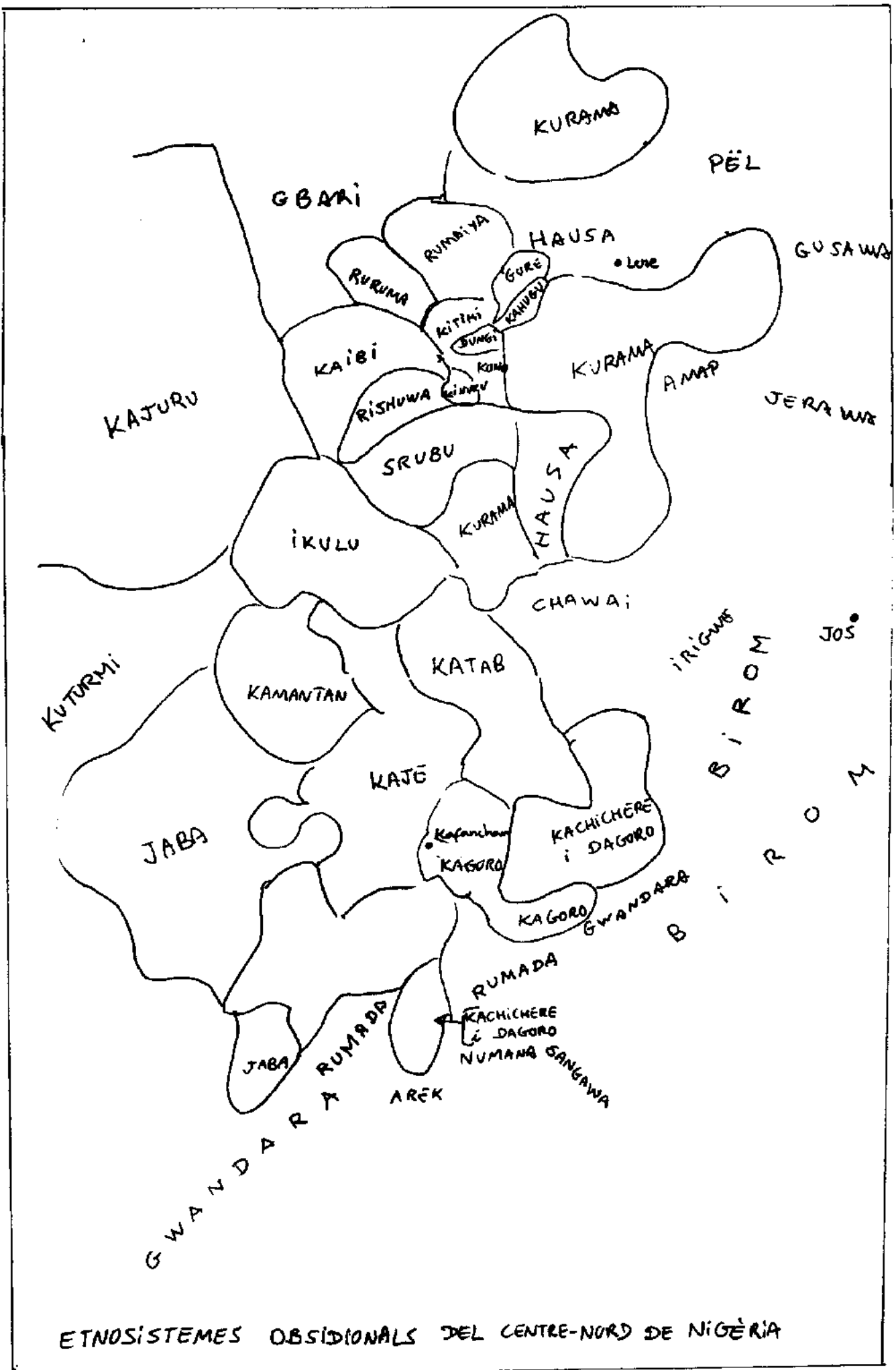

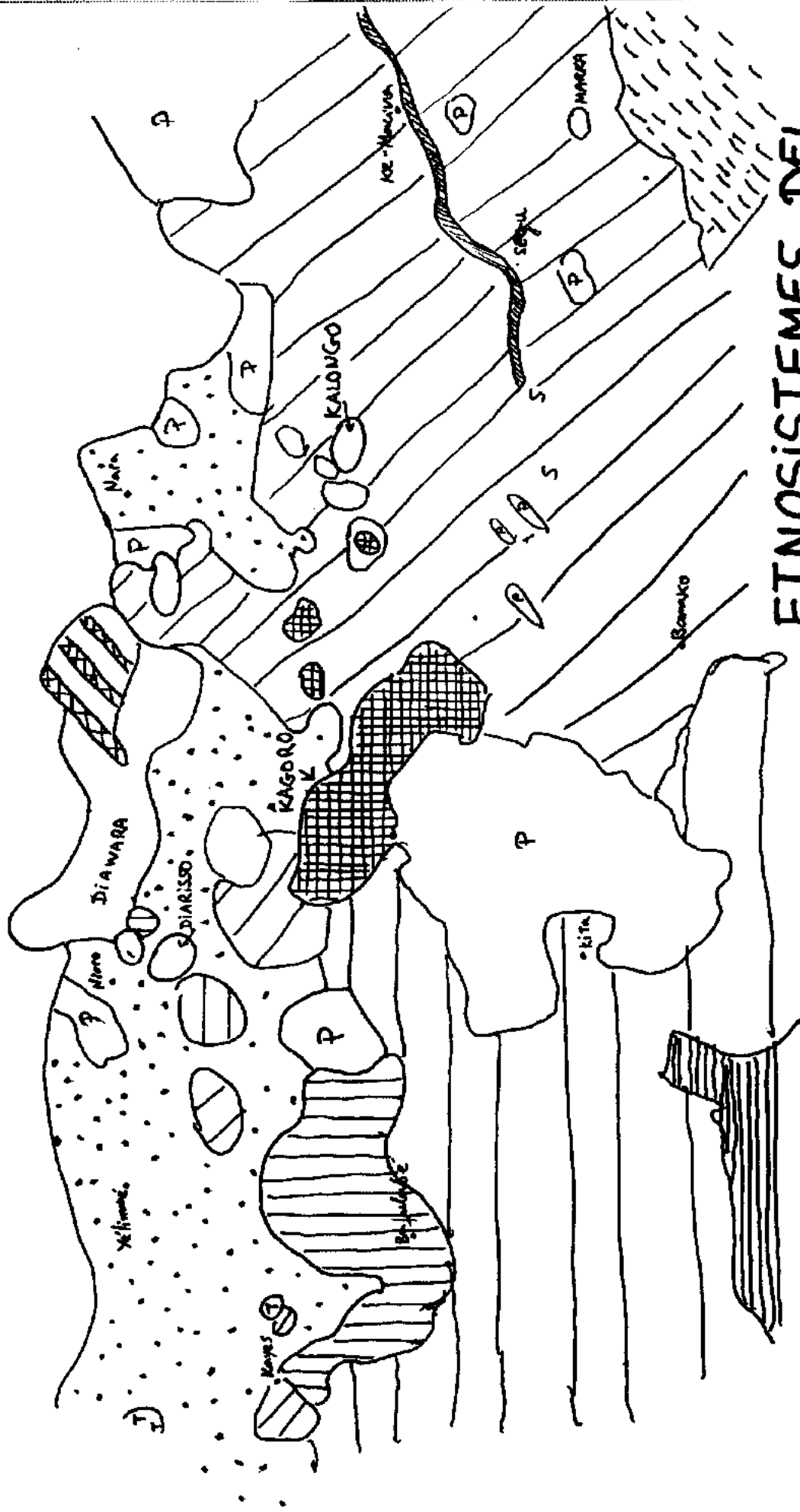
ETNOSISTEMES KONKOMBA (TOGO SEPTENTRIONAL)

(FRÖELICH, 1954)

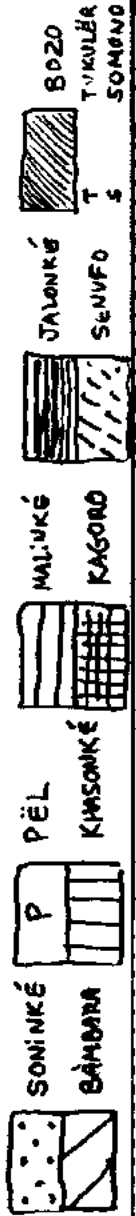
— Frontera estatal

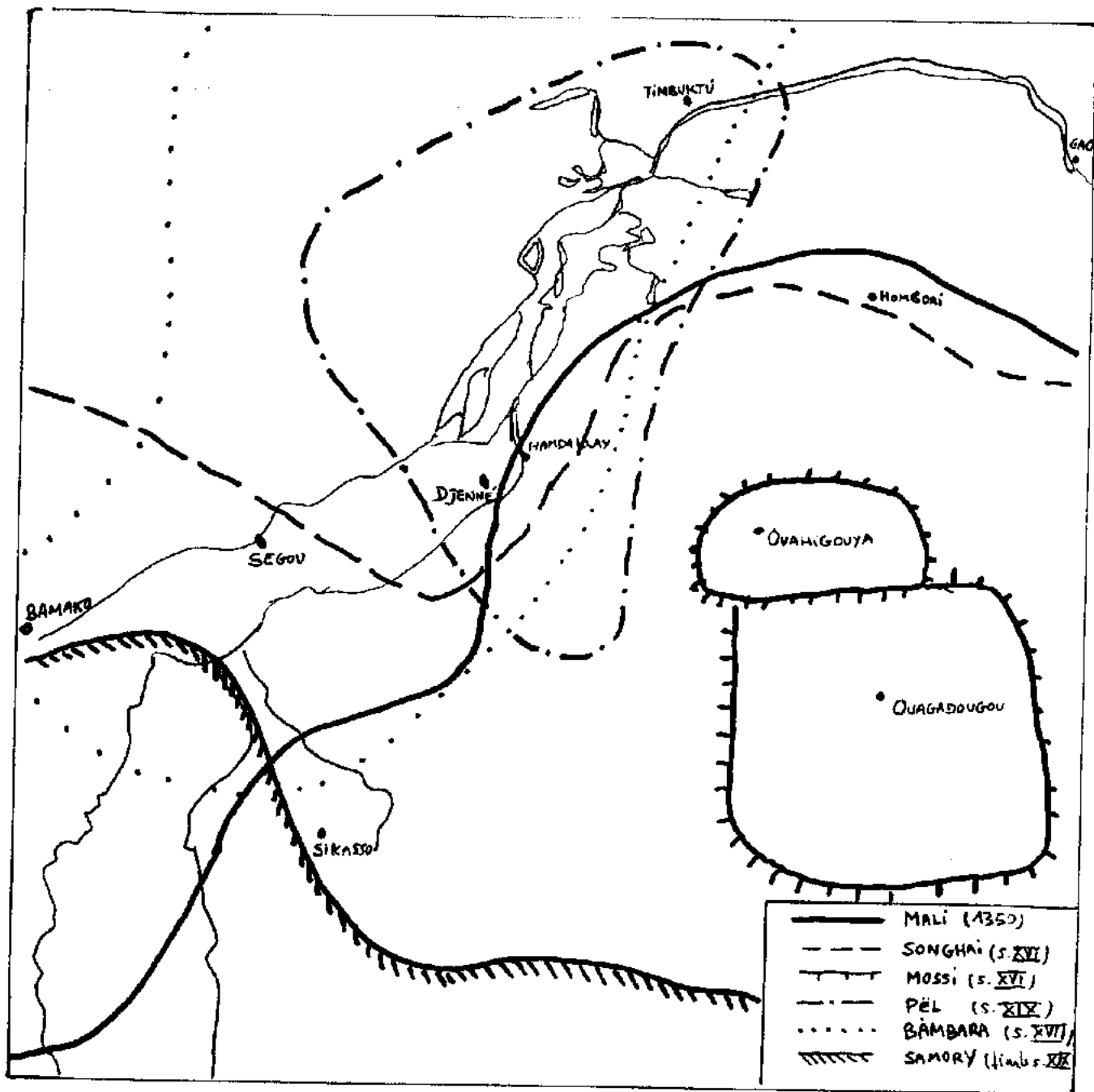
KOMBA "Sub-Tribu"

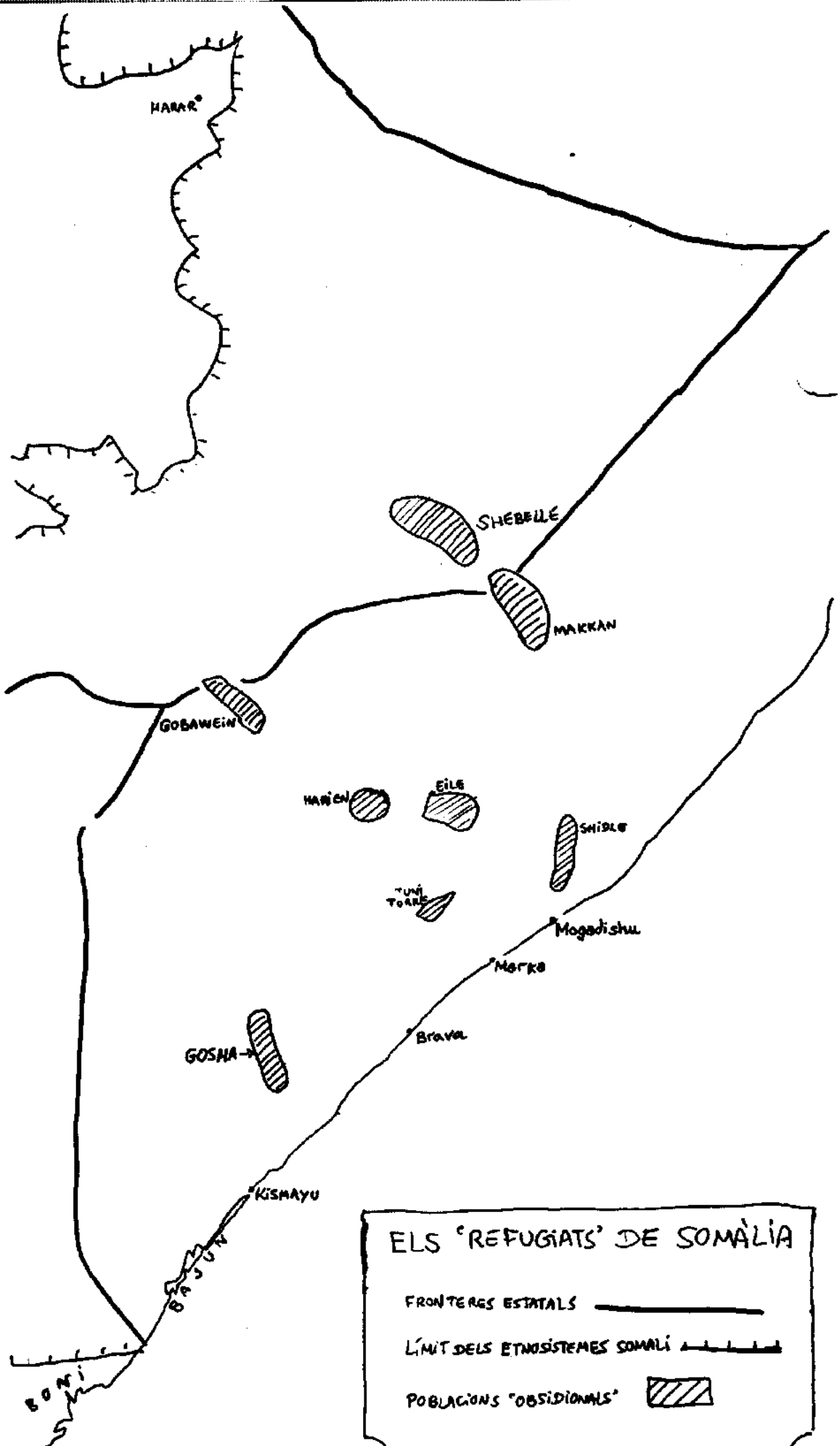

ETNOSISTEMES DEL MALI SUDOCIDENTAL

IMPERIS SUDANESOS AL MAASINA

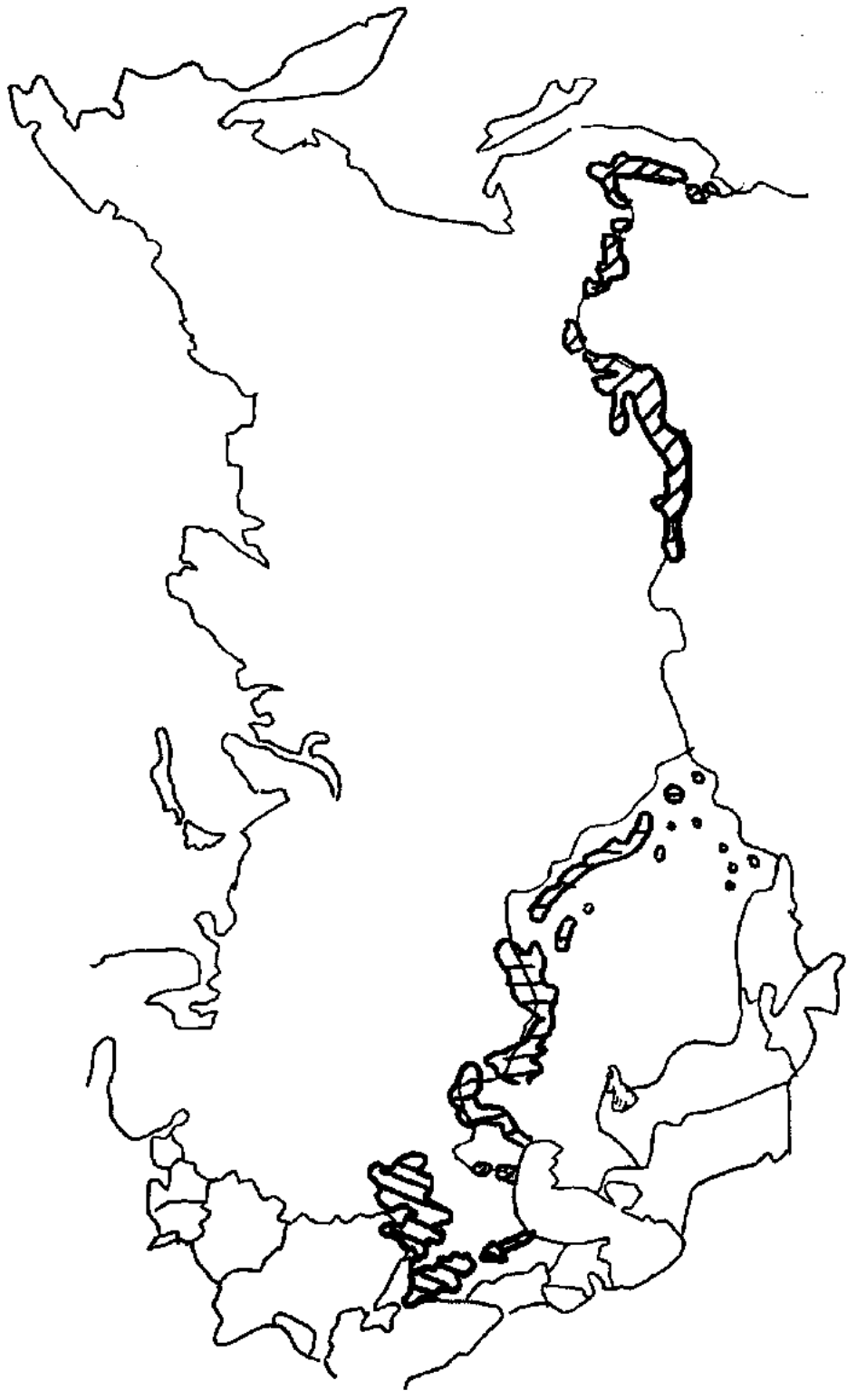

ELS 'REFUGIATS' DE SOMÀLIA

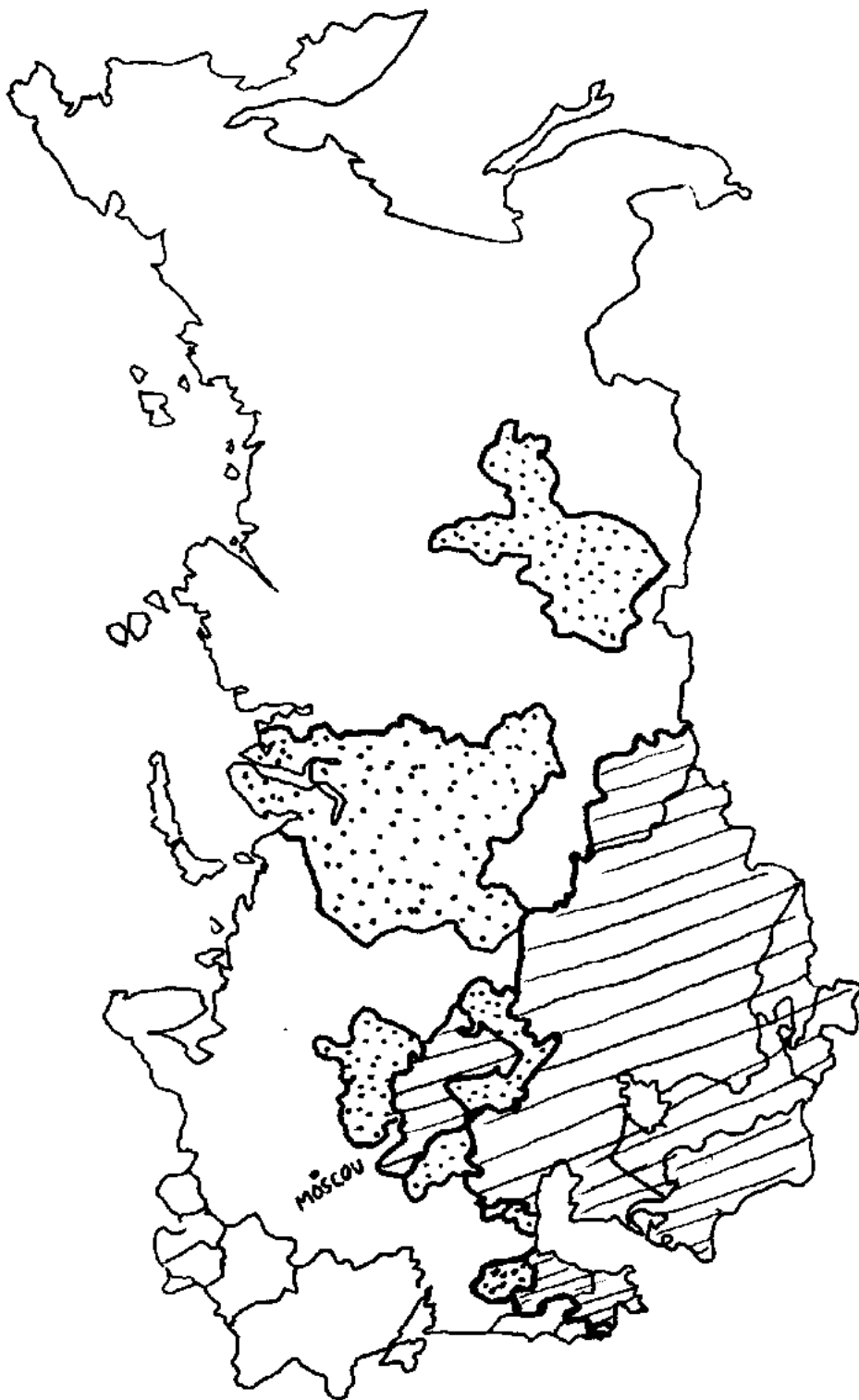
FRONTERES ESTATALES —————

LÍMIT DELS ETNOSISTEMES SOMALI - - - - -

POBLACIONS 'OBSIDIONALS'

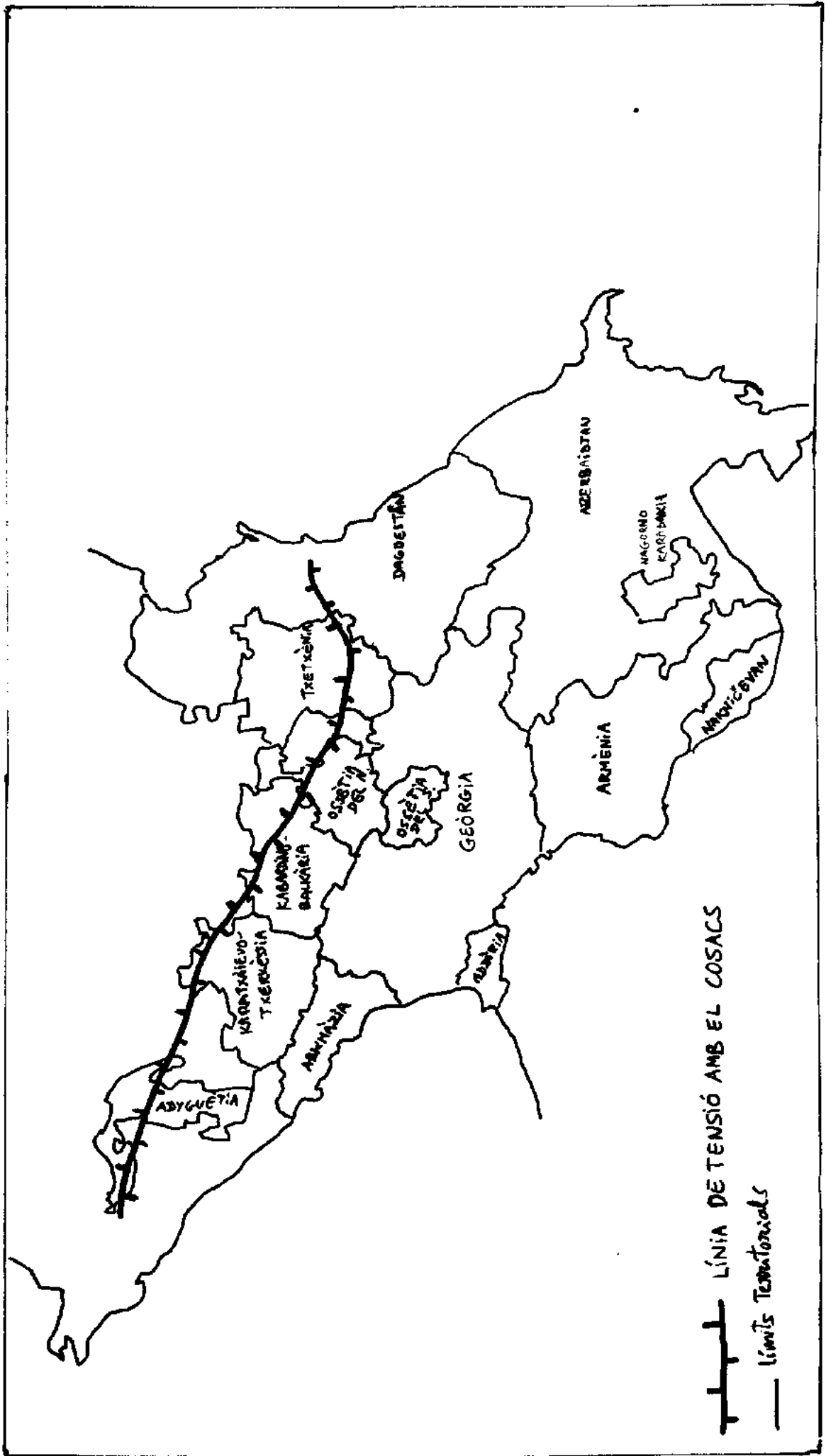
DISTRIBUCIÓ GEOGRÀFICA DELS COSACS

MUSULMANS MAJORITARI

10-50% DE MUSULMANS

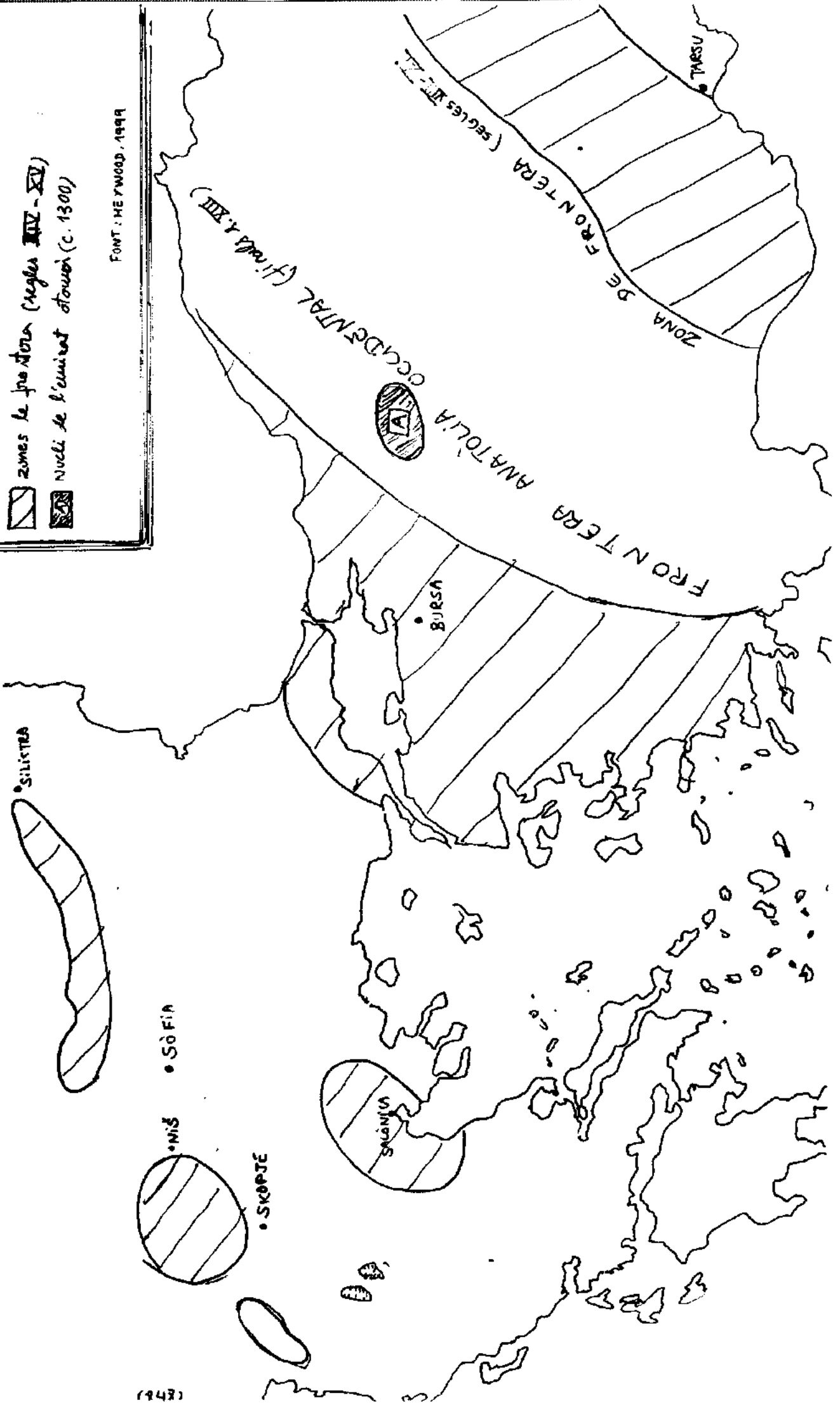

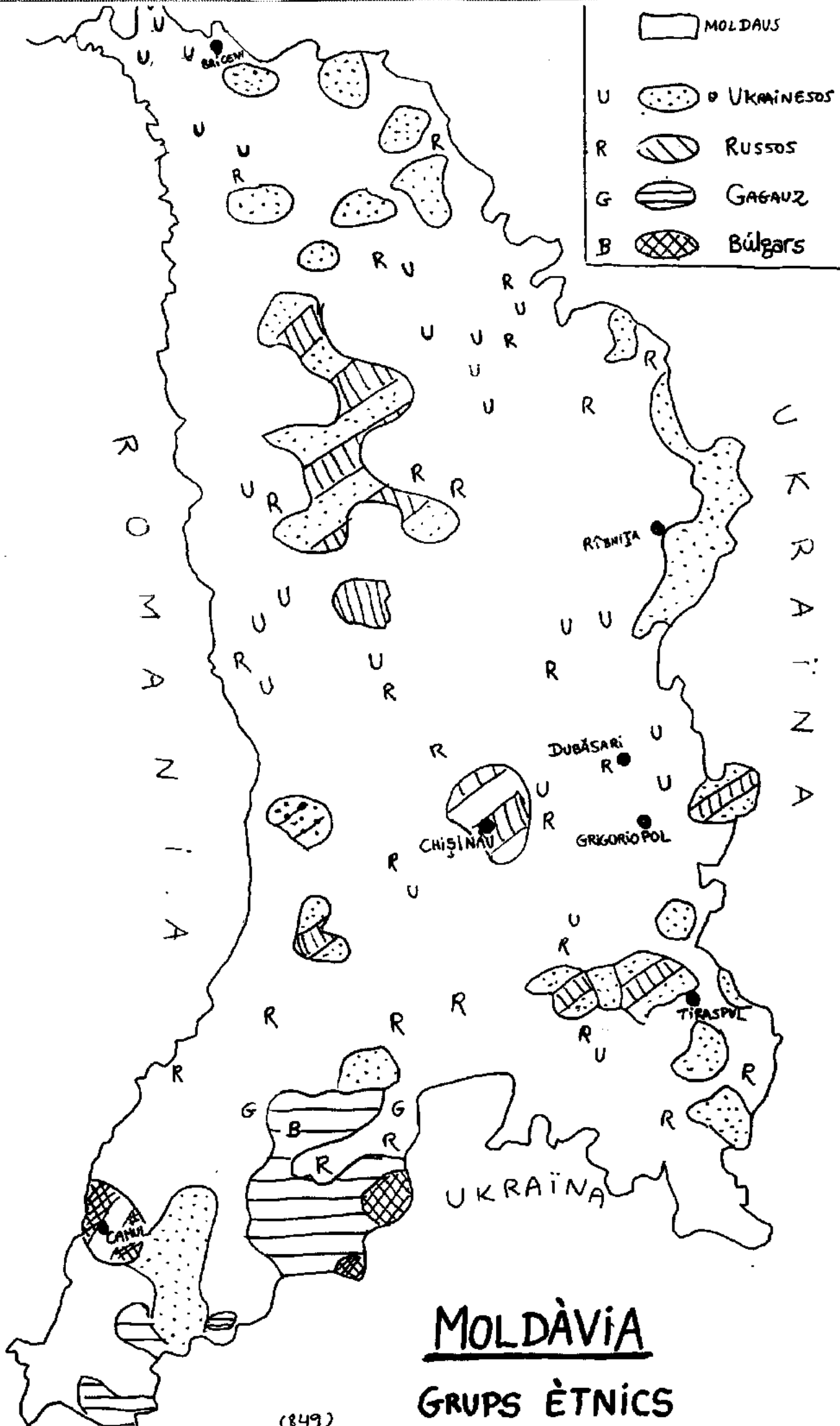
ZONES FRONTIERES OTOMANES (S. VII - XV)

- zones de frontiera (segles III - XV)
- nuclei de l'empire otoman (c. 1300)

Font: HE YWOOD, 1994

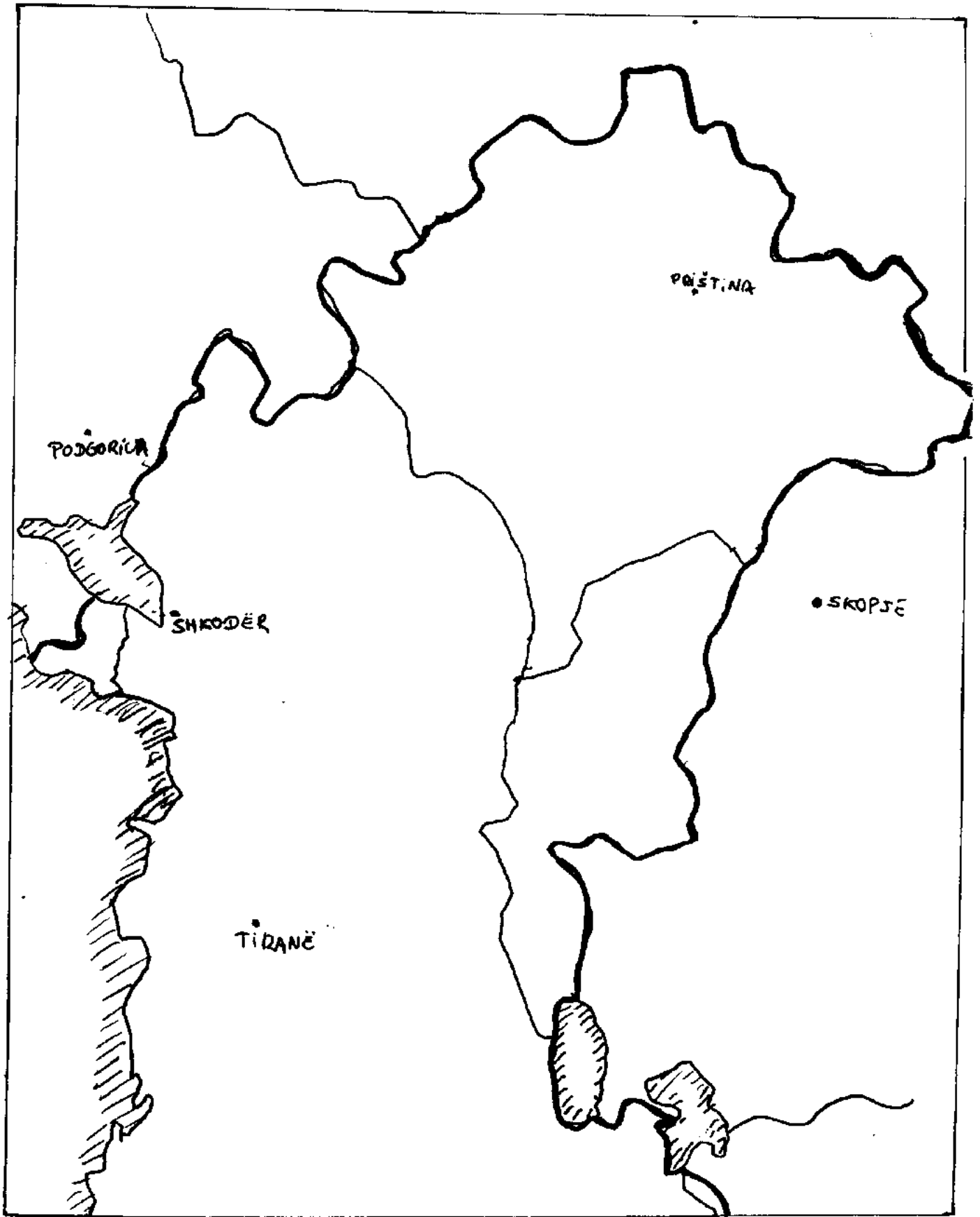
(1994)

	MOLDAUS
U	UKRAINESOS
R	RUSSOS
G	GAGAUZ
B	Búlgars

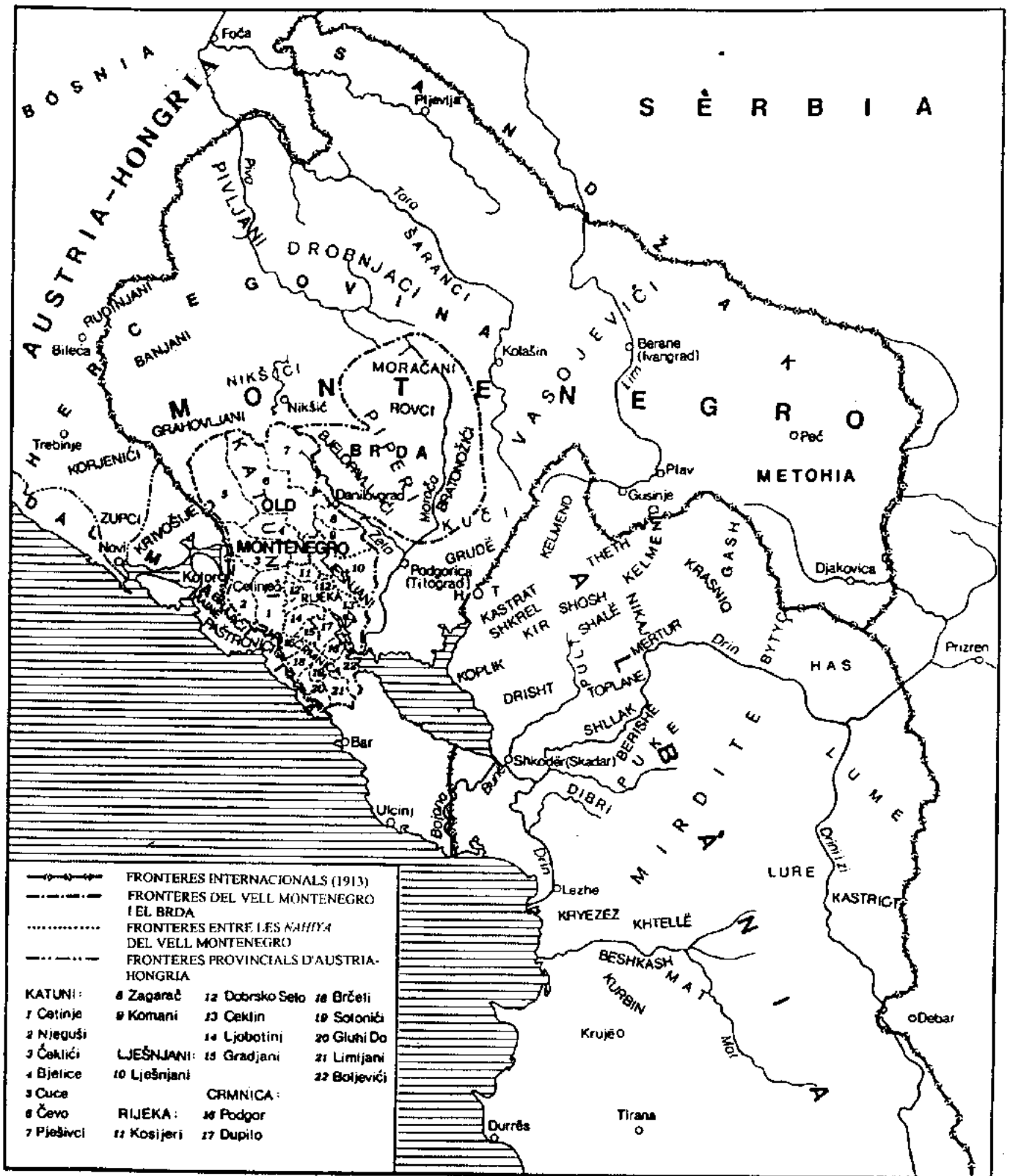
MOLDÀVIA

GRUPS ÈTNICS

ZONES DE POBLAMENT ALBANÈS A L'EX-IUGOSLÀVIA

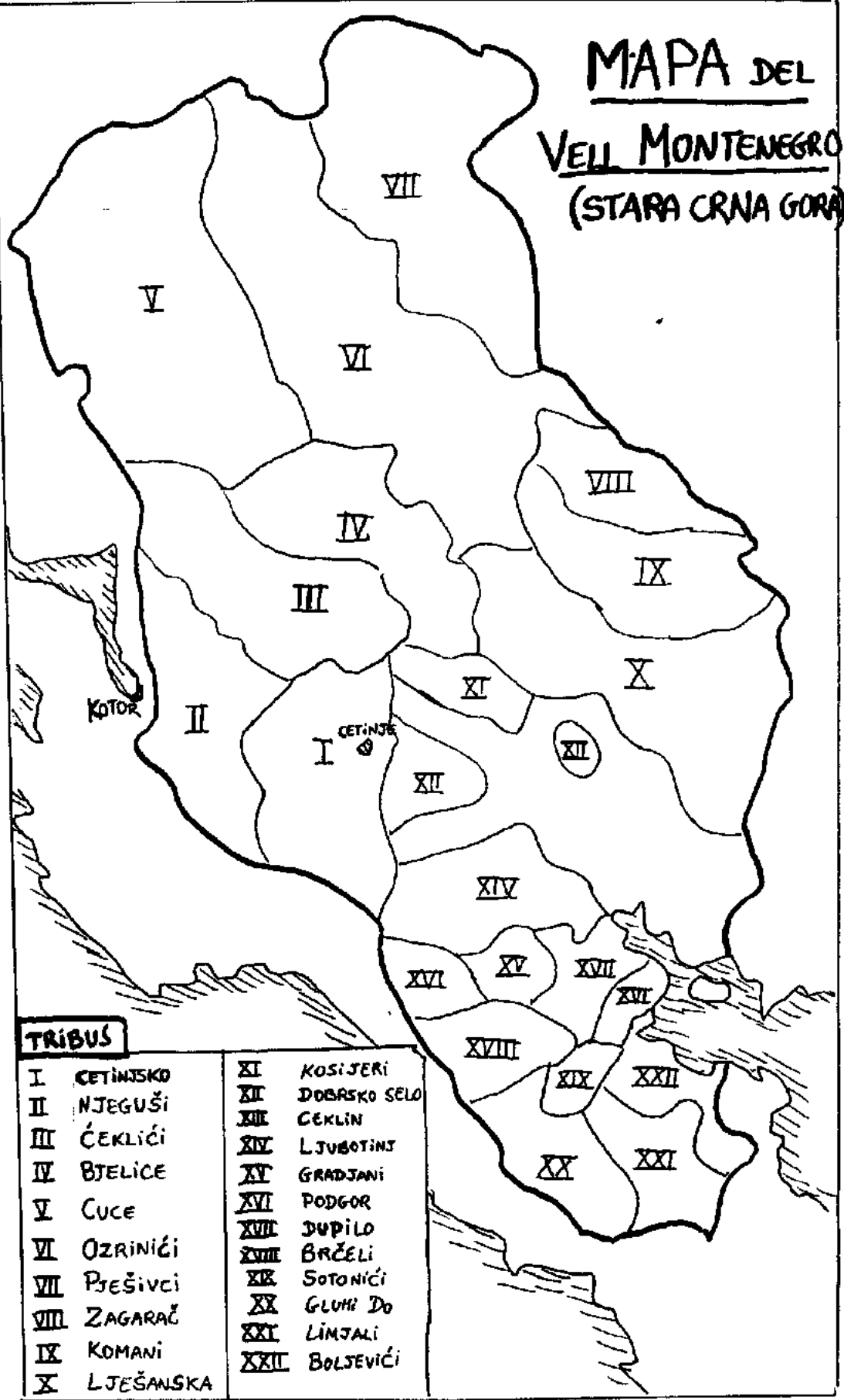
(Font: ROUX, 1992(4))

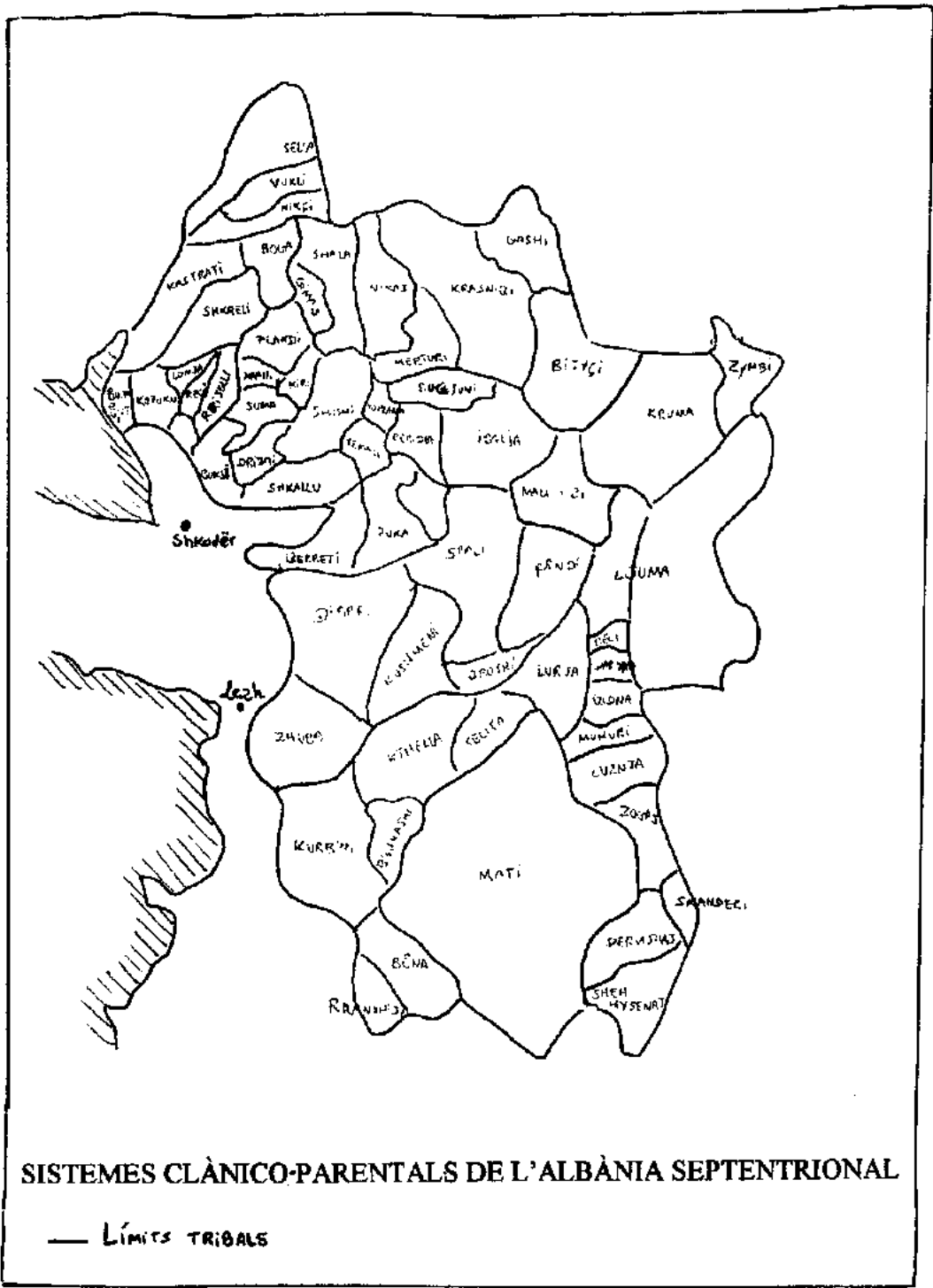
Les tribus del Vell Montenegro, Hercegovina Oriental, el Brda, la Badia de Kotor i el nord d'Albània.

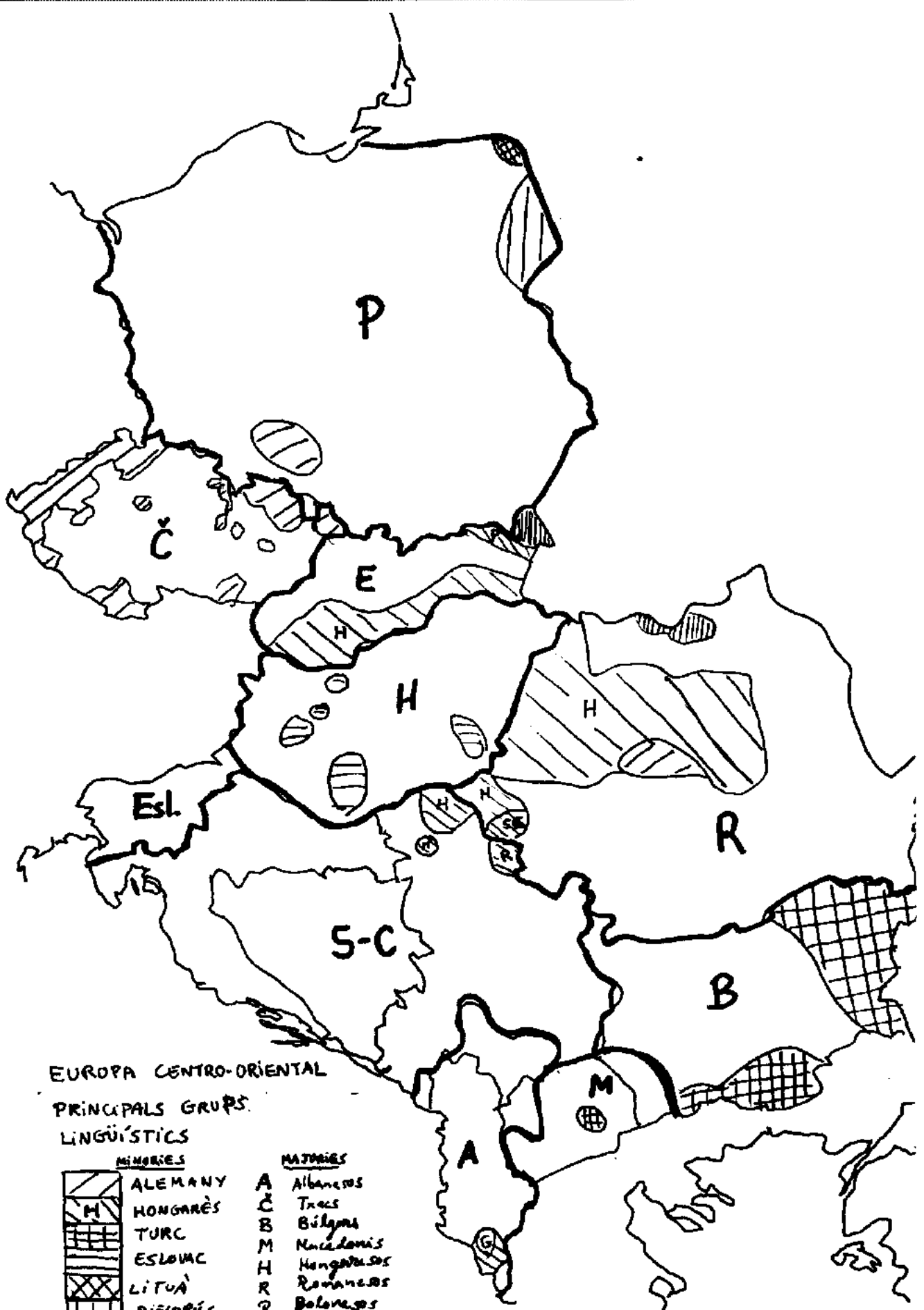
Font: Banać, 1984: 273

MAPA DEL
VELL MONTENEGRO
(STARA CRNA GORA)

TRIBUS	
I	CETINJSKO
II	NJEGUŠI
III	ČEKLIČI
IV	BTELICE
V	CUCE
VI	OZRINIČI
VII	PREŠIVCI
VIII	ZAGARAČ
IX	KOMANI
X	LJEŠANSKA
XI	KOSIJERI
XII	DOBRSKO SELO
XIII	CEKLIN
XIV	LJUBOTINS
XV	GRADJANI
XVI	PODGOR
XVII	DUPILO
XVIII	BRČELI
XIX	SOTONIČI
XX	GLUHI DO
XXI	LIMJALI
XXII	BOLSEVIČI

EUROPA CENTRO-ORIENTAL
 PRINCIPALS GRUPS LINGÜÍSTICS

MINORIES		MAJORIES	
	ALEMANY	A	Albanesos
	HONGARÈS	Č	Txecs
	TURC	B	Búlgars
	ESLOVAC	M	Macedonis
	LITUÀ	H	Hongarèsos
	BIELORÚS	R	Romanesos
	UCRAINÈS	P	Polonesos
		S-C	Serbo-Croata
		Es	eslavic